

32

मू. ग्रं. सं.

विषय के।

वा. नं.

काव्य

विषय

3

10/11

संग्रहालय क्रमांक

सन

कालिदास 4604

पुस्तकाचें नांव

21/11/11

320

श्रीमद्रामानंदनमधूरकविविरचित

श्रीमद्रामानंदनमधूरकविविरचित

केकावलि.

हैं स्तोत्र,

न. १२५

राव बहादुर, दादोबा पांडुरंग

यांणी

केलेल्या यशोदापांडुरंगी या नावाच्या विस्तीर्ण टीके सहित,

मुंबईत

गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापिले.

शके १७८५, क्रोधननामसंवत्सरे.

सन १८६५ इस्वी.

१००

क

माझी सुप्रिया आणि सुशीला कन्या

कावेरी वार्ड

जिच्या अभ्यासा करितां म्यां प्रथम या पुढील केकावलि
या नावाच्या स्तोत्रावर टीका करायलास आरंभ केला,

परंतु जी त्या ग्रंथाची समाप्ति पाहण्यास

जगदीशाच्या इच्छेनें राहिली नाहीं,

तिचे

पितृवात्सल्यादिसहस्रसद्गुणस्मारक,

ग परम शोचनीय असून क्षणभर विश्रांतिदायक,

असें जें स्मरण,

त्यास, *कवेरी वार्ड*

नां तोच ग्रंथ म्यां दुहितृवात्सल्याच्या प्रेमार्थे अर्पण केला

असे.

१००

१००

विशेषणांनी स्पष्ट करून दाखविला आहे. कदाचित् आपण पुसाल किं माझ्या भक्तीच्या प्रेमांत असा कोण निमग्न आहे ? त्यास, मानवांची तर कथा काय सांगावी, परंतु सर्व देवगणांत श्रेष्ठ, जो आपल्या त्रयींतला, असा महेश, त्याच्याहि आनंदाचें स्थान आपणच अहं अशी आशंका निवारित होत्साते कवि पुढलें विशेषण देऊन लक्षणतात,— सदाशिवमनोविनोदास्पदा,— हे सदाशिवमनोविनोदास्पदा,— सदाशिव - महादेव, त्याचा जो मनोविनोद-मनाचा हर्ष, त्या हर्षाचें आस्पद- स्थान- कारण- आद्यमूल, तूं आहेस; तुझाच महिमा मनांत आणून हर्षयुक्त होत्साता शिव तांडव करितो. अथवा, सदाशिव- तमो-गुणोद्भव जगत्संहारकर्त्री कालात्मक कालभैरवरूप जी व्यक्ति, तिचा मनोविनोद- मनोविलास- जगत्संहरण-रूप मनोव्यापार इ०, त्याचें आस्पद- स्थान- कारण- मूलप्रेरणा, एतद्रूप असा तूं; अर्थात् त्वां प्रेरणा केली आहे, त्वां अधिकार दिला आहे, लक्षणच कालभैरव या जगताचें संहरण करितो, त्या प्रेरणे वांचून इतकें महत्कार्य करण्यास

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

महाभारते व्यासोक्तिः

तुका ल्लणे सार दृढपाय धरावे

तुकाराम.

बोलणें चिनाहीं आतां देवावीण काहीं ॥

एकसरें केलाने म देवादि ल्हे क्रोध काम ॥

पाहेन ते पाय जो वरि हे दृष्टि धाय ॥

तुका ल्लणे मने हेचि संकल्पवहाणें ॥

करण्यास तो केवळ असमर्थ असा ध्वन्यर्थ जाणावा. अथवा, या विशेषणांत सदा- निरंतर, हे पद निराळें काढून, शिवमनोविनोदारूपदा असें एकपद केले तथापि सांगितल्या सर्व अर्थांची योजना तशीच राहून अर्थापत्तिहि तशीच होत्ये, ह्यांन इष्ट असल्यास तशी योजना करावी. कदाचित् आपण ह्याला किं सदाशिव तर आमच्याच त्रयीतला, माझीच मूर्ति आहे, तेव्हां त्याच्या मनोविनोदाचें कारण मीच आहे यांत कांहीं आश्चर्य नाही; परंतु त्याहून इतरांस मी वश होतो किं काय या आशंकेचें निवारण करित होत्साते कवि पुढले विशेषण देतात.— स्वदासवशमानसा,— हेस्वदासवशमानसा, स्वदास- आपले सेवक- भक्त प्रहादअजामिलादि, त्यांस- वश- अनुकूल- आर्धीन, आहे - मानस- अंतःकरण, ज्याचें असा तूं; जे अनन्य- भावेकरून तुला शरण येतात, या भवसागरांतून पार उतरविण्यास तुज वांचून दुसरा कोणी समर्थ नाही असें समजून

१ भागवतांत भीष्मानें कालमाहात्म्य सांगितलें आहे;—
सर्वकालकृतमन्येभवतांचयदप्रियं ।
सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः ॥

स्कं० १, अ० ९, श्लो० १४.

भागवतांत कपिलमुनीनें देवहूतीस भक्तियोग सांगितला आहे त्यांत कालमाहात्म्य वर्णिलें आहे;—

रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते ।
भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदशांभयम् ॥

— श्लो० २९.

योऽतःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्यखिलाश्रयः ।
सविष्णवाख्योऽधियज्ञोऽसौकालःकलयतांप्रभुः ॥

स्कं० ३, अ० २९ श्लोक २१

समजून जे तुझीच कास धरून तुझ्या भजनीं लागतात, त्यांसच तूं वश होतोस, आणि त्यांचे मनोरथ पूर्ण करितोस, अशीं तुझींच वचनें प्रमाण आहेत. १ कदाचित् आपण ह्मणाल कीं पापा पासून अलिप्त असून शुद्धांतःकरण होत्साते जे मला शरण येतात, त्यांसच मीं वश होतो, तुज सारखे जे पापग्रस्त आहेत त्यांज वर मी कदापि अनुग्रह करित नाहीं; त्यास, हें सत्य आहे, तथापि पापीजनांचें पाप दूर करण्याचेंहि सामर्थ्य आपलेंच आहे; आपणा वांचून इतकें महत्कार्य करण्यास इतर कोणी समर्थ नाहीं; पापपराजित जे आर्त्तां केवळ अशक्त जीव, त्या आर्त्तांस इतक्या महच्छत्रूच्या हातांतून सोडवून मग अनुग्रह करणारे आपणच, या प्रमाणें आशंका निवारित होत्साते कवि पुढलीं दोन विशेषणें देऊन ह्मणतात.— कलिमलांतका, कामदा,— हे कलिमलांतका, हे कामदा, कलिमल- पाप, त्याचा अंतक- अंतकरणारा- नाशकरणारा, असा तूं; एथें अंतक या शब्दानें पापाचें शत्रुत्व ध्वनित होतें, पापरूप जो आम्हाचा महान् शत्रु त्याचा नाश करणारा तूंच आहेस; आणि असा त्याचा नाश केल्यावर मग- कामदा, काम- मनोरथ

१ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥

भ० गीता. अ० १२, श्लो० १४.

अनन्येनैवयोगेनमांध्यायन्तउपासते ।

तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥

— श्लो० ६, ७.

नाऽहंवसामिवैकुण्ठेयोगीनांत्तदयेरवौ ।

मद्भक्तायत्रगायंतितत्रतिष्ठामिनारद ॥

-रथ- इच्छा, यातें देणारा, असा तूंच; निर्मलांतःकरण जे तुझे शरणागत भक्त त्यांचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण करणारा तूंच आहेस, ह्मणूनच तुला भक्तकामकल्पद्रुम असें ह्मणतात. परंतु एथें 'काम' ह्मणजे ऐहिकराज्यादिभोगेच्छा असा अर्थ कोणी मनांत आणील, अथवा आपले सेवक किंवा याचक यांचे मनोरथ पूर्ण करणारे कर्णादि दाते पुराणप्रसिद्ध आहे-तच, मग 'कामद' या विशेषणानें विशेषार्थापत्ति ती कोणती अशी आशंका घेईल, तर तसें नव्हावें या हेतू स्तव, अथवा आपल्या अभिप्रेतार्थास दाढ्य यावें या हेतू स्तव, कवि पुढले विशेषण देऊन ह्मणतात. - वदान्यजनसद्गुरो, - हे वदान्यजनसद्गुरो, वदान्यजन- उदारजन ' - कर्णप्रभृति जे महान विख्यात दातेजन, त्यांचा - सद्गुरु- स्वामी- आचार्य, असा तू; त्या सर्वांस औदार्या विषयीं उपदेश तुझा आहे, तुझ्या प्रेरणे वांचून उदार जनांची औदार्यकर्मा विषयीं प्रवृत्ति असं-भवनीय, ह्मणून सर्व दातेजनांचा तू आचार्य आहेस; अत-एव त्या सर्वांत तू अत्यंत श्रेष्ठ होस, तुज परता दुसरा वदान्य कोणी नाहीं असा अर्थ. (एथें जें 'सद्गुरो' ह्मणोन संबो-धनाचें रूप आहे, तें संस्कृत व्याकरणाच्या नियमा प्रमाणें). [पूर्वपक्ष] जर मी अशा सर्व वदान्य जनांत श्रेष्ठ आहे, आणि मज परता दुसरा कोणी दाता नाहीं, तर मग लोक मला शरण येऊन माझा अनुग्रह संपादण्या करितां कां धजत नाहींत ? असें कदाचित् आपण पुसाल तर, यांत महाराज आपल्या

वदान्यत्वास

वदान्यत्वास किमपि बाध नयेतां उलटें यांत अशा लोकांचेंच
दौर्भाग्य तर काय सांगावें परंतु अहंकारजन्य पातिन्यहि
उपलब्ध होतें. तथापि याहि पातिन्या पासून उद्धार करून
त्यांज वरहि अनुग्रह करणार आपणच, अशा अर्थाची
विवक्षा करित होत्साते कवि पुढलें विशेषण देतात.— प्रश-
-मितामितासन्मदा,—हे प्रशमितामितासन्मदा, प्रशमित-
अत्यंत शमविले आहेत, अमित- पुष्कळ, असे जे- अ-
-सत्-दुष्ट, त्यांचे- मद- गर्व- अहंकार इ०, ज्याणें असा तूं.
(अथवा एथें अमित हें असत् या एका शब्दाचें विशेषण
नकरितां असन्मद या संयुक्त शब्दाचें विशेषण करून
कर्मधारय समास केला तरी चालेल; अथवा, असन्मद एथें
षष्ठीतत्पुरुष नकरितां कर्मधारय केला तरी चालेल; परंतु
उभयपक्षां अर्थास किंचित् गौणत्व येतें म्हणून वरचा पक्ष
विशेषार्थवान् जाणून घेतला आहे). सर्व वदान्य जनांत
श्रेष्ठ, अतएव अत्यंत कारुणिक जो तूं त्या तुला शरण नजा-
-तां हिरण्यकशिपुरावणकंसचाणूरादि जे जे आपल्या
गर्वांत राहिले, त्या त्या असंख्य मदोन्मत्त जनांचा तो गर्व
त्वांच उतरविला; अर्थात् त्यांच्या दांतीं तृण देऊन शरणागत
करून त्यांस आपलें दयापात्र त्वांच केले. या शेवटल्या
पदानें तर मोरोपंतानें भगवंताचा पतितपावनत्व म्हणून जो
अत्यंतकारुण्यरूप गुण, त्याचें वर्णन करून दाखविलें
असें समजावें. [पूर्वपक्ष]- बरें जसें त्वां आतां माझे
वर्णन केले तसा जर मीं आहे, तर मग ते ते गुण दाख-
-विणारीं चिन्हें माझ्या अंगां कोठे आहेत ? अशी आशंका

-रथ- इच्छा, यातें देणारा, असा तूंच; निर्मलांतःकरण जे तुझे शरणागत भक्त त्यांचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण करणारा तूंच आहेस, ह्मणूनच तुला भक्तकामकल्पद्रुम असें ह्मणतात. परंतु एथें 'काम' ह्मणजे ऐहिकराज्यादिभोगेच्छा असा अर्थ कोणी मनांत आणील, अथवा आपले सेवक किंवा याचक यांचे मनोरथ पूर्ण करणारे कर्णादि दाते पुराणप्रसिद्ध आहे-तच, मग 'कामद' या विशेषणानें विशेषार्थापत्ति ती कोणती अशी आशंका घेईल, तर तसें नव्हावें या हेतू स्तव, अथवा आपल्या अभिप्रेतार्थास दाढ्य यावें या हेतू स्तव, कवि पुढले विशेषण देऊन ह्मणतात.- वदान्यजनसद्गुरो,— हे वदान्यजनसद्गुरो, वदान्यजन- उदारजन^१ - कर्णप्रभृति जे महान विख्यात दातेजन, त्यांचा - सद्गुरु- स्वामी- आचार्य, असा तू; त्या सर्वांस औदार्या विषयीं उपदेश तुझा आहे, तुझ्या प्रेरणे वांचून उदार जनांची औदार्यकर्मा विषयीं प्रवृत्ति असंभवनीय, ह्मणून सर्व दातेजनांचा तू आचार्य आहेस; अतएव त्या सर्वांत तू अत्यंत श्रेष्ठ होस, तुज परता दुसरा वदान्य कोणी नाही असा अर्थ. (एथें जें 'सद्गुरो' ह्मणोन संबोधनाचें रूप आहे, तें संस्कृत व्याकरणाच्या नियमा प्रमाणें). [पूर्वपक्ष] जर मी अशा सर्व वदान्य जनांत श्रेष्ठ आहे, आणि मज परता दुसरा कोणी दाता नाही, तर मग लोक मला शरण येऊन माझा अनुग्रह संपादण्या करितां कां धजत नाहीत ? असें कदाचित् आपण पुसाल तर, यांत महाराज आपल्या

वदान्यत्वास

वदान्यत्वास किमपि बाध नयेतां उलटें यांत अशा लोकांचेंच दौर्भाग्य तर काय सांगावें परंतु अहंकारजन्य पातित्यहि उपलब्ध होतें. तथापि याहि पातित्या पासून उद्धार करून त्यांज वरहि अनुग्रह करणार आपणच, अशा अर्थाची विवक्षा करित होत्साते कवि पुढलें विशेषण देतात.— प्रश-
-मितामितासन्मदा,—हे प्रशमितामितासन्मदा, प्रशमित-
अत्यंत शमविले आहेत, अमित- पुष्कळ, असे जे- अ-
-सत्-दुष्ट, त्यांचे- मद- गर्व- अहंकार इ०, ज्याणें असा तूं.
(अथवा एथें अमित हें असत् या एका शब्दाचें विशेषण नकरितां असन्मद या संयुक्त शब्दाचें विशेषण करून कर्मधारय समास केला तरी चालेल; अथवा, असन्मद एथें षष्ठीतत्पुरुष नकरितां कर्मधारय केला तरी चालेल; परंतु उभयपक्षां अर्थास किंचित् गौणत्व येतें म्हणून वरचा पक्ष विशेषार्थवान् जाणून घेतला आहे). सर्व वदान्य जनांत श्रेष्ठ, अतएव अत्यंत कारुणिक जो तूं त्या तुला शरण नजा-
-तां हिरण्यकशिपुआवणकंसचाणूरादि जे जे आपल्या गर्केंत राहिले, त्या त्या असंख्य मदोन्मत्त जनांचा तो गर्व त्यांच उतरविला; अर्थात् त्यांच्या दांतीं तृण देऊन शरणागत करून त्यांस आपलें दयापात्र त्यांच केले. या शेवटल्या पदानें तर मोरोपंतानें भगवंताचा पतितपावनत्व म्हणून जो अत्यंतकारुण्यरूप गुण, त्याचें वर्णन करून दाखविलें असें समजावें. [पूर्वपक्ष]- बरें जसें त्यां आतां माझे वर्णन केले तसा जर मीं आहे, तर मग ते ते गुण दाख-
-विणारीं चिन्हें माझ्या अंगां कोठे आहेत ? अशी आशंका

कवि ह्यणतात कदाचित् आपण घ्याल, तर महाराज तीं चिन्हें कोठे आहेत ह्यणून काय पुसतां, तीं तर आपण आयुधरूपेंकरून निरंतर धारण करितां^१, या प्रकारें आशंकेचें निवारण करित होत्साते कवि शेवटलें विशेषण देऊन नमस्कार करितात.-गदारिदरनंदकांबुजधरा,— हे गदारिदरनंदकांबुजधरा, गदा-प्रसिद्ध, अथवा शुद्ध मराठी पर्याय ह्यटला ह्यणजे सोट्या, अरि-चक्र, दर-शंख, आणि नंदक-आनंदकरणारें, असें जें-अंबुज-कमल, यांत धरा-धारण करणारा, असा तू त्याचें संबोधन. विष्णूच्या खड्गाचें नावहि नंदक असें आहे^२, त्यांत धारण करणारा, अशा अर्थाचीहि प्रसिद्धि असेल, परंतु तसा अर्थ केला असतां प्रसिद्ध जी शंखचक्रगदापद्मधारी चतुर्भुजात्मक विष्णुमूर्ति,^३ तिच्या हस्तसंख्येहून ही आयुधसंख्या एकाधिक होऊन त्या अवशिष्ट राहिलेल्या आयुधास निराधारत्व येऊं पाहतें, ह्यणून एथें नंदक हें पुढल्या अंबुज शब्दाचें विशेषण मानावें ह्यणजे या आशंकेचें निवारण होईल असें मला वाटतें. वरकड सर्वशक्तिमान् अशा भगवंताच्या हस्ताद्य-

वयवांची

१ शंखभृन्नंदकीचक्रीशार्ङ्गधन्वागदाधरः ।

रथांगपाणिरक्षोभ्यःसर्वप्रहरणायुधः ॥

वि० स० नाम, श्लोक० १०७.

२ कौमोदकीगदाखड्गोनंदकःकौस्तुभोमणिः

अमर.

३ चतुरात्माचतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥

वि० स० नाम, श्लो० ८२.

-वयवांची नियमितसंख्याक कल्पना करून तेथे बुद्धीस अट-
 -कवून ठेवणें हा अज्ञानमूलक मनोव्यापार होय; कारण,
 परमेश्वर अनंतहस्त, अनंतपाद, अनंतनेत्र, असा आहे; लक्षण
 अपल्या भक्तजनांचें संकट निवारण्या करितां, अथवा आ-
 -पला प्रभाव व गौरव प्रगट करण्या करितां, अथवा सद्धर्म
 संस्थापण्या करितां, जेव्हां जेव्हां हीं पंचायुधें धरण्याचा
 व्यास प्रसंग येतो, तेव्हां तेव्हां पांच हात प्रकट करून त्यांनीं
 तीं धारण करणार नाहीं असेंहि संभवत नाहीं; अशी
 कल्पना केल्या वर मग नंदक हें विशेषण नकरितां त्याचा
 अर्थ खड्ग सुखानें मानावा. अथवा, पंचायुधें धरण्याचा
 एककालिक प्रसंग मनांत नआणितां कार्यपरत्वे एका एका
 आयुधाचें

१ विश्वतोबाहुरितिश्रुतेः

नमोस्त्वंनंतायसहस्रमूर्तयेसहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे

वि०स०नाम, श्लो० १३२

अनेकबाहूदरवक्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोऽनंतरूपं

म० गी०, अ० ११, श्लो० १६.

क्रोधहाक्रोधकृत्कर्ताविश्वबाहुर्महीधरः

वि० स० नाम, श्लो० ३४.

हरिसहस्रशिरसंसहस्रचरणेषणम् ।

सहस्रबाहुमुकुटंसहस्रवदनोज्वलम् ॥

भी० स्तवराज, श्लो० २५.

पश्यन्त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं ।

सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ॥

भागव०, प्र० स्कं०, अ० ३, श्लो० ४.

तुकोबानेहि हटलें आहे.

रूपदाविकारेआतां सहस्रभूजांच्यामंडिता.

आयुधांचें धारण तत्प्रसंगीं विवक्षित मानिलें, व असें मान-
 ण्यास कांहीं बाध येतो असेंहि नाहीं, तर मग पंचहस्तांचीहि
 कल्पना करण्यास अवकाश नदेतां चतुर्भुजांतून एकानें पां-
 चव्या खडाचेंहि धारण सुकर होतें. अथवा, एथें कम-
 लाचें अधिष्ठान हस्त नमानितां जर विष्णूची नाभि मानिली,
 तर मग पूर्वोक्त आशंकेस अवकाश नराहतां विष्णूचें चतुर्ह-
 स्तांनीं नंदकादि चतुरायुधांचें धारकत्वहि अबाधित राहतें;
 आणि असें मानण्यास विष्णूचें पद्मनाभ ह्मणून जें प्रसिद्ध
 नाम आहे तेंच प्रमाण.^१ एथें आणखी सूक्ष्म विचारानें
 पाहिलें असतां असें दिसतें कीं गदादि पंचायुधांचें जें एथें
 कवीनें विधान केलें आहे, तेंहि यथासंख्य परंतु व्युत्क्रमानें,
 ह्मणजे पूर्वोक्त प्रशमितामितासन्मदादि अव्यवहित एका
 मार्गे एक अशा पांच विशेषणांनीं सूचित जीं भगवद्गुणोल्ल-
 सितकार्ये त्यांच्या साधनास अनुकूल असें आहे. पहा-
 अमित असन्मदातें प्रशमित करणारी अशी गदा होय,
 कारण, मद ह्मणजे अहंकारमूलक मनोविकार, याच्या ठायीं
 निरंतर उन्नतीची भावना असत्ये, ह्मणूनच मदोन्मत्त पुरुषांची
 मान निरंतर वर राहत्ये, त्याचें प्रशमन ह्मणजे अधःपा-
 तन करण्यास, ह्मणजे त्यास खालीं पाडण्यास योग्य साधन

ह्मणिलें

१ नमोऽस्तुपद्मनाभाय

ग० मोक्ष०, श्लो० ६५.

नाभिप्रजातकमलासनसंस्तुताय ———— श्लो ७०

अजस्यनाभ्यांसंभूतंयस्मिन्विश्वंप्रतिष्ठितं ।

पुष्करंपुष्कराक्षस्यतस्मैपद्मात्मनेनमः ॥

भी० स्तवराज, श्लो० ६६.

झटले ल्हाणजे गदा होय; द्रव्य, कुल, ज्ञान, वैभव, इत्या-
 -दिकांचा अभिमान धरून कोणी उन्मत्त झाले कि त्याच्या
 मस्तका वर भगवंताची गदा पडून तिणें त्यास खाली पाडिलेंच
 असें समजावें. वदान्यजनसद्गुरु या विशेषणानें भगवं-
 -ताच्या सद्बुद्धिप्रेरकत्वगुणाचा अथवा भक्तसंकटनिवारकत्वगु-
 -णाचा अथवा भक्तवरदत्वगुणाचा बोध होतो, तेव्हां तत्कार्य-
 -साधनास योग्य अरि ल्हाणजे चक्र होय, अर्थात् त्याचें
 सुदर्शन होय. १ तसेंच तिसरा कामदत्वरूप ल्हाणजे भक्त-
 -मनोरथपरिपूरकत्वरूप जो भगवद्गुण तत्प्रसिद्ध्यर्थं दूर ल्हाण-
 -जे शंख हें दीर्घ आणि गंभीर असा घोष करणारें आयुध
 असल्यानें योग्य साधन होय; परमकारुणिक भगवान् विष्णु
 या

१ गजेंद्रमोक्षांत विष्णुस्तुतींत भगवंतास ' भक्तिप्रियायवरदीप्ति-
 -दर्शनाय ' असें झटले आहे. एथें वरदीप्ति हें सुदर्शनाचें विशेषण यो-
 जिलें आहे, वर ल्हाणजे भक्तांस इष्ट जी सद्बुद्धिप्रेरणरूप क्रिया, तदुत्पन्न
 जी दीप्ति ल्हाणजे अंतःप्रकाश, तद्रूप असें आहे सुदर्शन ज्याचें.

तसेंच भक्त गजेंद्र जेव्हां भगवंतानें मकरा पासून मुक्त केला, तेव्हां
 त्याचें संकटनिवारणरूप कार्य, तेहि भगवंतानें आपल्या चक्रानेंच केलें-

जलस्थंदारयामासग्राहंचक्रेणमाधवः ।

मोचयामासनागेंद्रंपाशेभ्यःशरणागतम् ॥

गजेंद्रमो०, श्लो० १७

भाष्मपर्वांत भगवंतास झटले आहे—

एह्येहिदेवेशजगन्निवासनमोस्तुतेशार्ङ्गगदासिपाणे ।

प्रसह्यमांपातयलोकनाथरथाद्गुदग्राद्भुतशौर्यसंख्ये ॥

तुकारामानेहि झटले आहे—

पडतांजडभारी दासीआठवावाहरी ॥

मगतोहोऊंनेदीशीण आडघाली सुदर्शन ॥

या आयुधानें सर्व जनांस कळवितो कीं, जे अनन्यभावेकरून मला शरण येतात, त्यांचे सन्मनोरथ परिपूर्ण करण्यास मी समर्थ आहे; अथवा माझ्या भक्तांस जे छळितात त्या दुष्टांचा नाश करून त्यां भक्तांस आश्रय देणारा मीच आहे; हे प्रस्फुट करण्या स्तव त्याचें पांचजन्यधारकत्व समजावें. ज्या काळीं भीष्मकृपाचार्या सारिखे प्रचंड योद्धे आपले अधिपति असल्यानें सगर्व झालेली अशी कौरवांची महत्सेना पांडवांनीं पाहिली, आणि तिच्या दर्शनेकरून जेव्हां अर्जुन भ्याला, त्या काळीं कृष्ण त्याचा सारथि असतां त्याणें आपला पांचजन्य फुंकला; असें करण्याचा हेतु हाच दिसतो किं एथे पांडवांस अभय द्यावें, आणि तेथे दुर्योधनादि उन्मत्त वीरांस सुचवावें, कीं यद्यपि पांडव दुर्बल आहेत, तथापि यांचा रक्षिता मी भगवान् कृष्ण आहे, अतएव इष्ट जी विजयलक्ष्मी ती मीं आपल्या आश्रितांसच देणार, हें तुम्ही सारे पक्केपणीं समजा. कलिमलांतक या विशेषणेंकरून पापाचें शत्रुत्व दर्शविलें आहे लक्षण पूर्वीच सांगितलें, तेव्हां शत्रुवधार्थ नंदक नामें खड्ग लक्षणजे तलवार हेंच आयुध योग्य होय. तसेंच स्वदासवशमानस या विशेषणानें असें इंगित होतें कीं भक्तीनेंच भगवदंतःकरणाची प्रसन्नता होत्ये, लक्षण ती प्रसन्नता दाखविण्या करितां अंबुज लक्षणजे कमल याचें धारण प्रशस्त होय; कारण, अंतःकरणाची प्रसन्नता आणि कमलाची प्रफुल्लता यांचें विकाशनधर्मन्वेकरून साधर्म्य उपलभ्यमान होतें. तेव्हां

अशा विशेषणांनीं विशिष्ट जो तुं त्यां ते सदा नमः— ते^१-
तुला, सदा- निरंतर, नमः— नमस्कार असो. या प्रमाणें
कवि शेवटीं या गीर्वाणपदैकरून भगवंतास नमस्कार करितात.

° ही पहिली केका मंगलाचरणात्मिका असल्यानें
महामायोपाधिकहरिहरादिभगवदवतारपर नलावितां केवळ
तदुपाधिरहित सच्चिदानंदरूपपरब्रह्मपर लाविली असतां हि
लागाया जोगी आहे, असें माझ्या बुद्धीस वागते. ती अशी
कीं,— सदाश्रितपदा—एथें सच्छब्दैकरून सच्चिदानंदरूप
परब्रह्मांतर्गत सत्पदार्थवाचक जें या विश्वाचें मूल अधिष्ठान,
तेणेंकरून आश्रित आहे पद ह्यणजे अस्तित्वरूप स्थान
ज्याचें, असें जें सद्रूप परब्रह्म तें; अथवा, सत् ह्यणजे शुद्ध अ-
स्तित्व, तेणेंकरून आश्रित— युक्त, आहे पद—सच्चिदानंद-
रूप

१ हें युष्मत् शब्दाचें चतुर्थीचें रूप.

२ हरिहरादि या सृष्टीचे पालनोपसंहरादिकांचें कर्तें ह्यणून मुख्य देव
मानिले आहेत, तेहि या परब्रह्माच्या अलिकडले तदंशेंकरून वर्णिले आहेत;—

ब्रह्माविष्णुमहेश्वरू॥हेहिशिणतीकरितांसृष्ट्यादिव्यापारू॥
मगसेवितीविश्राममंदिरू॥ परब्रह्मते ॥ १५ ॥

झालाजरींसर्वेश्वरू॥ धरिलाजरींजाणिवेचाअहंकारू॥
तरीतोहिनेणेपारू॥ त्यास्वरूपाचा ॥ १७ ॥

वि० सि०, पू० प्र० २.

-रूप पदत्रय-अर्थात् सच्चिदानंदरूप परब्रह्म, तें; अथवा, सत्
 लक्षणजे सत्पदेकरून विलसित जें हें विश्व, त्याणें-आश्रित
 लक्षणजे आधृत, आहे-पद लक्षणजे अधिष्ठान, ज्याचें-तें, अर्थात्
 या सर्व विश्वाचें अधिष्ठानरूप जें परब्रह्म तें; त्याचें संबोधन.
 सदाशिवमनोविनोदास्पदा— सदाशिव जो महायोगी,
 त्याचा-

१ सत्शब्देबोलिजेअस्तित्वता ॥ कालत्रयींअवाधिता ॥
 मायादेवीसीतत्वता ॥ तेंअघटमान ॥ १३ ॥

वि० सि०, उ० प्र० ६.

सत्क्षणजेशाश्वत ॥ तेंचिज्ञानपणक्षणनिचित् ॥
 तेंचिस्वरूपयालागींक्षणजेत ॥ आनंदऐसे ॥ ६ ॥
 ऐकेंप्रकारांतरेनिरूपण ॥ अस्तिभातिप्रियपण ॥
 हेंपदत्रयमिळून ॥ एकलेंब्रह्म ॥ ७ ॥
 अस्तिक्षणजेआहे ॥ भातिक्षणजेप्रकाशरूपहोय ॥
 आणिआपणप्रिय ॥ अद्वयत्वे ॥ ८ ॥
 थदस्तितद्भाति ॥ ऐशीअसेवेदश्रुति ॥
 जेंआहेतेंचिप्रकाशरूपक्षणति ॥ तेंचिप्रिय ॥ ९ ॥

— — — — — प्र० १०.

२ जगदिदमीश्वरलीलाविलसितमितिश्रुतेः

ज्याच्यासत्पदींविश्वअसे ॥ ज्याच्याचिन्पदींविश्वदिसे ॥
 आनंदपदींविश्वउल्लसे ॥ तोतूंश्रीगुरुसच्चिदानंद ॥

निगमसार वामनकृत.

३ योग हा प्रथम शिवापासून उत्पन्न झाला क्षणून पुराणप्रसिद्ध
 इतिहास आहे;—

व्याचा-मनोविनोद ह्यणजे महायोग - निर्विकल्पसमाधि-
रूप, व्याचें-आस्पद- गुरुरूपस्थान -अंतःप्रकाशक; अथवा,
सदा - निरंतर, शिव - कल्याण - परमानंदरूप, तोच
अथवा

ह्यणनिशिवादिगुरुर्यत ॥ जाणावेजेअवधूत ॥
तेमूर्तनाअमूर्तवत ॥ परब्रह्म ॥ ३२ ॥

वि० सि०, उ० प्र० ११.

१ गुरुब्रह्मागुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवोमहेश्वरः ।
गुरुरेकःपरब्रह्मतस्मैश्रीगुरुवेनमः ॥

मुकुंदराज सद्गुरूच्या वर्णनांत ह्यणतात;—

ऐसीप्रतिज्ञाकरूनी ॥ शिष्यासन्मुखवैसुनी ॥
आज्ञासमावेशकरूनी ॥ गुरुसंप्रदायक्रमे ॥ ९७ ॥
तेथज्ञानशक्तीचाप्रकाश ॥ अज्ञानशक्तीचानिरास ॥
बोधउठलास्वयंप्रकाश ॥ शिष्यचैतन्या ॥ ९८ ॥

शिवराम स्वामीने एका पदांत ह्यटले आहे;—

गपकरअंधारहोतातेथेखपकरउजेडले नयनिंदाखवीले ॥
चंद्रसूर्यनसतांतेथेतेजप्रकाशले गुंगमलाकेले ॥ धृ ॥

या गुरुदत्त प्रकाशाविषयी मध्वनाथ ह्यणतात;—

अद्वैतकेलेगुरून दाविलीहिन्याचीखाण प्रका-
शकेलागहन संसारआतांकाहीं बोलणेंतंवउ-
रलेंनाहीं ॥ मीवेडीगज्ञालेंबाई माणुसपणउर-
लेंनाहीं ॥ धृ ॥

मानपुरीप्रभु ह्यणतात;—

नजरनआवेआतमजोती ॥ धृ ॥ तेलनबातीबु-
झनहीजाती नहीदिवसनहीराती ॥ १ ॥ जो
तीप्रकाशेदशदिशाझमके जैसानिरमलमोती ॥ २ ॥

अथवा तदात्मक जो / मनोविनोद - मनोविलास, तेच आहे / आस्पद- स्थान, ज्याचे-ते, अर्थात् आनंदरूप पर-ब्रह्म; अथवा, सदा- निरंतर, शिव-कल्याण- कैवल्यरूप, तत्पूर्वक जो / मनोविनोद- मनाचा विनोद- मनाचे अव-स्थांतर भवन- अर्थात् मनाचे उन्मीलन- उन्मन्यवस्था, त्याचे / आस्पद- अधिष्ठान, अर्थात् जेथे मनाचे उन्मीलन होते ते कैवल्यस्थान; अथवा, सदा- निरंतर, शिव- रुद्र-येणेंकरून उपलक्षित जो काल, त्याचा / मनोविनोद- गुणसाम्याच्या ठायीं जें आद्य स्फुरणं- अर्थात् तेणेंकरून महदादिप्रपंचहेतुक मूलतत्वांची आविर्भूति - अर्थात् सर्वजगदाविर्भूति त्या सर्वांस- आस्पद- मूलाधिष्ठान- सच्चि-दात्मक परब्रह्म, त्याचे संबोधन. स्वदासवशमानसा- स्वदास - आपले दास- निरंतर शुद्धांतःकरणानें आणि भक्तिप्रेमरसानें आपलें सेवन करणारे जे भक्तराज नारदादि, त्यांसच

१ भगवान् कपिलानें देवहूतीस तत्त्वनिर्णय सांगितला आहे, त्वांतहि सांख्यमता प्रमाणें गुणसाम्यरूपां जी मूलप्रकृति तितें क्षुब्ध करणारा कालात्मक भगवान् ह्मणून वर्णिला आहे;—

प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्यमानवि ।

चेष्टायतःसभगवान् कालइत्युपलक्षितः ॥ १७ ॥

अंतःपुरुषरूपेण कालरूपेणयोवहिः ।

समन्वेत्येषसत्वानां भगवानात्मप्रायया ॥ १८ ॥

भाग०, स्कं० ३, अ० २६.

* सत्त्वरजस्तमसांसांस्यावस्थाप्रकृतिः— असें सांख्यसूत्र आहे.

व्यांसच वश - मोक्षपद देण्या करितां प्रसन्न, आहे - मानस-
अंतःकरण - चिद्वृत्ति, ज्याची - असा, व्याचें संबोधन. क-
लिमलांतका - कलि - कलियुग, तत्संबंधी जो - मल-
अज्ञानरूप

१ येणेंकरून अनन्यभक्तीनेच ब्रह्मप्राप्ति असा एथें कवीनें सर्वमतसि-
द्धांत सुचविला आहे असें समजावें.

श्वेताश्वतर उपनिषदांतहि एतत्सिद्धांतपूर्वकच मंगलाचरण केले
आहे;—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वे यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

भगवान् कृष्णानेहि गीतेंत हेंच सांगितलें आहे;—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

अ० १४, श्लो० २६.

ये भजंतितु मां भक्त्या मयिते तेषु चाप्यहम् ।

अ० ९, श्लो० २९.

आणखी हीच भगवद्भक्ति मुख्य पुरुषार्थ ह्मणोन भक्तजन तीच
चारंवार प्रार्थितात;—

नाथ यो निसहस्रेषु येषु येषु ब्रजाम्यहम् ।
तेषु तेष्वचला भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥

विष्णुपु०

भक्त तीच महायोगी ह्मणून गीतेंत सांगितलें आहे;—

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ॥

भ० गी०, अ० ६, श्लो० ४७.

अज्ञानरूप- मायाऽविद्यात्मक, त्याचा - अंतक - नाशक-
समूल-

ज्ञानदेव ह्मणतात; —

भावेवीणभक्तीभक्तीवीणमुक्ती । बळेंवीणशक्तीबोलोंनये ॥
कैसेनिदैवतप्रसन्नत्वरीत । उगाराहेनिवांतशिणशीवायां ॥
सायासेंकरीशीप्रपंचदिननिशीं । हरीशींनभजशीकवण्यागुणें ॥
ज्ञानदेवह्मणेहरिनामजपणें । तुटतीबंधनेंपंचार्चीं ॥ ॥

तीर्थव्रतनेमभावेवीणसिद्धी । वायांचीउपाधीकरीशिल ॥
भावबळेंआकळेयेहवींनाकळे । करतळींआंवळेतैसाहरी ॥
पारदाचारवाघेतांभुमीवरी । यत्नपरोपरीतैसींसाधनें ॥
ज्ञानदेवह्मणेनिवृत्तिनिर्गुण । दिधलेसंपूर्णमाझेहार्तीं ॥ ॥

तुकारामानेहि ज्ञाना पेक्षां भक्तीचें माहात्म्य अधिक ह्मणोन वर्णिलें
आहे;—

जाणेभक्तिचाजिह्वाळा । तौचिदैवाचापूतळा ॥

नायकावेकानींतयाचेतेबोल । भक्तीवीणखोलज्ञानसांगे ॥
वाखाणीअद्वैतभक्तीभावेवीण । दुःखपावेशीणश्रोतावक्ता ॥
अहंभ्रह्मह्मणुनींपाळीतसेपिंडा । बोलोंनयेभांडातयासर्वे ॥
वेदबाह्यलंडबोलेजोपाखंड । त्याचेंकाळेंतोंडसंतांमध्ये ॥
तुकाह्मणेखंडीदेवभक्तपण । वरिष्ठन्याहोनश्वपचतो ॥ ॥

भक्तीचेंहेसुखभक्तचीजाणती । दुर्लभयागतीआणीकाशीं ॥
अभेदूनिभेदराखीयेलाअंगीं । वाढावयाजगींप्रेमसुख ॥
जाणोनीनेणतेजालेतयासुखें । नबोलोनिमुखेंबोलताती ॥
टाळघोळकथाप्रेमाचासुकाळ । मूढलोकपाळतरावया ॥
तुकाह्मणेआहेतयाशींचढावें । जिहींएकभावेसाधियेले ॥ ॥

वृक्षनेदीफळ । कायकरीवसंतकाळ ॥

तुकाह्मणेभक्तीवीण । फळनाहींनाहींजाण ॥ ॥

समूल नष्टकरणारा जो ब्रह्मसाक्षात्कार, तद्रूप, त्याचें संबोधन.
 कामदा — काम - मुमुक्षुता - मोक्षप्राप्तीच्छा। तितें देणा-
 -रा - मोक्षप्रद - अंतर्ज्ञानप्रकाशक^२ - ब्रह्मानंददेणारा, त्याचें
 संबोधन. वदान्यजनसद्गुरो — वदान्य- उदारान्तःकरण,
 असा जो - जन - लोक-महात्मा - आस्तंभब्रह्मांडव्यापके-
 -श्वरमहत्वातें आत्मज्ञानेंकरून अनुभवून महात्मता ज्यांस
 प्राप्त झाली आहे असे,^३ त्यांचा - सद्गुरु - ती महात्मता
 देण्यास

या आपल्या कवीनें आणखी एके ठिकाणीं भक्तीचें वर्णन एके आर्यंत
 असें केले आहे कीं;—

भक्तिविनावशानोहे वीण्यानेंवामृदंगनादानें ।
 कन्यादानफलातें पावतिकींतेमृदंगनादानें ॥

१ गीतेंत ह्मटलें आहे—

दैवीह्येषागुणमयीमममायादुरत्यया ।
 मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते ॥

अ० ७, श्लो० १४.

श्वेताश्वतर उदनिषदांत ह्मटलें आहे—

मायांतुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम्

२ भक्तिमीमांसेंत भगवंताच्या मोक्षप्रदत्वरूप गुणाचें लक्षण केले आहे
 तें असें;—

भगवानेवात्मभक्तेस्त्रिगुणात्मकांतःकरणलयपूर्वकब्रह्मा-
 -नंदावाप्तिलक्षणमुक्तिहेतुः

३ अशां माहात्म्यांचें लक्षण आचार्यांनीं मनीषापंचकांत सांगितलें आहे.

जागृत्स्वम-

द्वेष्यास परम समर्थ, त्याचें संबोधन. प्रशमितामितास-
 -न्मदा — प्रशमित - अत्यंततेने शमविलें आहे - अर्थात्
 नष्ट केलें आहे, अमित - अपार, असन्मद - मिथ्यामद-
 अहंकारजन्यप्रपंचमिथ्याज्ञान - मूलाऽविद्यात्मक - ज्याणें;
 त्याचें संबोधन. गदारिदरनंदकांबुजधरा — गदा-
 अहंकरतिजन्यप्रपंचमिथ्याज्ञानसद्बुद्धीतें जागृत करणारी जी
 भगवच्चिच्छक्ति तिचें उपलक्षण, अरि - चक्र - सत्ज्ञानरूप
 जो अंतःप्रकाश त्याचें उपलक्षण, दर - शंख - नादमूलक
 जो प्रणव - ओंकार, त्याचें प्रतिरूपक, नंदक - विष्णूचें
 खड्ग

जागृत्स्वमसुषुप्तिषुस्फुटतरांयासंविदुजृंभते ।
 याब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुंपुमोताजगत्साक्षिणी ॥
 सैवाहंनतुदृश्यवस्त्विदृढप्रज्ञापियस्यास्तिचेत् ।
 चांडालोपिसतुद्विजोऽस्तुगुरुरित्येषामनीषामम ॥

तुकोवाहि ह्मणतात;—

अणुरेणुथोकडा तुकाआकाशाएवढा

१ विष्णुसहस्रनामभाष्यांत ह्मणलें आहे;—

मनस्तत्त्वात्मकंचक्रंबुद्धितत्त्वात्मिकांगदां ।
 जगद्रक्षार्थधरतीतिशंखचक्रगदाधरः ॥

२ ओंकार हा मूलनादब्रह्मात्मक शब्द केवल ब्रह्मस्वरूपवाचक होय
 ह्मणून श्रुतिस्मृतींत याचें गौरव वर्णिलें आहे;—

ओमित्येकाक्षरंब्रह्म — अशी श्रुति आहे.

वायुपुराणांत सर्व मंत्रांत हा शब्द नायक होय ह्मणून शिवानें
 भवानीस सांगितलें आहे;—

ओंकारः

खड्ग - अज्ञानरूप अथवा संशयरूप जी तद्दयग्रंथि तिचें
छेदक जें आत्मज्ञान त्याचें प्रतिरूपक, अंबुज - कमल -
संसारदुःखेंकरून पीडित जो जन त्याच्या म्लान आणि आकुं-
चित

ओंकारःप्रणवोब्रह्म सर्वमंत्रेषुनायकः ।

आदौसर्वत्रयुंजीतमंत्राणांचशुभानने ॥

गीतेंतहि कृष्णानें अर्जुनास या शब्दाचें माहात्म्य सांगितलें आहे;—

ओंमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् ॥

अ० ८, श्लो० १३.

याज वर ज्ञानेश्वर ह्मणतात;—

तैसेंओंहेंस्मरोंसरे ॥ आणितेथेचिप्राणपुरे ॥

मगप्रणवातीतउरे ॥ पूर्णघनजें ॥ १७ ॥

ह्मणोनिप्रणवैकनाम ॥ हेंएकाक्षरब्रह्म ॥

जोमाझेस्वरूपपरम ॥ स्मरतसाता ॥ १८ ॥

विवेकसिंधूच्या पूर्वार्धातील सहाव्या प्रकरणांत या प्रणवाचें स्वरूप,
व त्याच्या अवयवाचें वर्णन, विस्तारपूर्वक आणि अत्यंत गांभीर्यानें मुकुंदरा-
जानें केलें आहे, तें इष्ट असल्यास पहावें.

१ भिद्यतेतद्दयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ।

क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे * ॥

इतिश्रुतिः

आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रथाअप्युरुक्रमे ।

कुर्वन्त्यहेतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिः ॥

भाग०, स्कं० १, अ० ७, श्लो० १०.

* ही श्रुति श्लोकरूपानें भागवतांतहि कांहीं पाठभेदेकरून आढळत्ये.

देष्यास परम समर्थ, त्याचें संबोधन. प्रशमिताभितास-
 -न्मदा — प्रशमित - अत्यंततेने शमविलें आहे - अर्थात्
 नष्ट केलें आहे, अमित - अपार, असन्मद - मिथ्यामद-
 अहंकारजन्यप्रपंचमिथ्याज्ञान - मूलाऽविद्यात्मक - ज्याणें;
 त्याचें संबोधन. गदारिदरनंदकांबुजधरा — गदा-
 अहंरुतिजन्यप्रपंचमिथ्याज्ञानसद्बुद्धीतें जागृत करणारी जी
 भगवच्चिच्छक्ति तिचें उपलक्षण, अरि - चक्र - सत्ज्ञानरूप
 जो अंतःप्रकाश त्याचें उपलक्षण, दर - शंख - नादमूलक
 जो प्रणव - ओंकार, त्याचें प्रतिरूपक, नंदक - विष्णूचें
 खड्ग

जागृत्स्वमसुषुप्तिषुस्फुटतरांयासंविदुजंभते ।
 याब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषुप्रोताजगत्साक्षिणी ॥
 सैवाहंनतुदृश्यवस्त्वितिदृढप्रज्ञापियस्यास्तिचेत् ।
 चांडालोपिसतुद्विजोऽस्तुगुरुरित्येषामनीषामम ॥
 तुकोवाहि ह्यणतात;—

अपुरेणुथोकडा तुकाआकाशाएवढा

३ विष्णुसहस्रनामभाष्यांत ह्यटलें आहे;—

मनस्तत्त्वात्मकंचक्रंबुद्धितत्त्वात्मिकांगदां ।

जगद्रक्षार्थधरतीतिशंखचक्रगदाधरः ॥

२ ओंकार हा मूलनादब्रह्मात्मक शब्द केवल ब्रह्मस्वरूपवाचक होय
 ह्यणून श्रुतिस्मृतींत याचें गौरव वर्णिलें आहे;—

ओमित्येकाक्षरंब्रह्म — अशी श्रुति आहे.

वायुपुराणांत सर्व मंत्रांत हा शब्द नायक होय ह्यणून शिवानें
 भवानीस सांगितलें आहे;—

खड्ग - अज्ञानरूप अथवा संशयरूप जी तद्दयग्रंथि तिचें
छेदक जें आत्मज्ञान त्याचें प्रतिरूपक, अंबुज - कमल -
संसारदुःखेंकरून पीडित जो जन त्याच्या म्लान आणि आकुं-
चित

ओंकारःप्रणवोब्रह्म सर्वमंत्रेषुनायकः ।

आदौसर्वत्रयुंजीतमंत्राणांचशुभानने ॥

गीतेंतहि कृष्णानें अर्जुनास या शब्दाचें माहात्म्य सांगितलें आहे;—

ओंमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् ॥

अ० ८, श्लो० १३.

याज वर ज्ञानेश्वर ह्मणतात;—

तैसेंओंहेंस्मरोंसरे ॥ आणितेथेचिप्राणपुरे ॥

मगप्रणवातीतउरे ॥ पूर्णघनजें ॥ १७ ॥

ह्मणोनिप्रणवैकनाम ॥ हेंएकाक्षरब्रह्म ॥

जोमाझेस्वरूपपरम ॥ स्मरतसाता ॥ १८ ॥

विवेकसिंधूच्या पूर्वार्धातील सहाव्या प्रकरणांत या प्रणवाचें स्वरूप,
व त्हाच्या अवयवाचें वर्णन, विस्तारपूर्वक आणि अत्यंत गांभीर्यानें मुकुंदरा-
जानें केलें आहे, तें इष्ट असल्यास पहावें.

१ भिद्यतेतद्दयग्रंथिश्लिद्यंतेसर्वसंशयाः ।

क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे * ॥

इतिश्रुतिः

आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रथाअप्युरुक्रमे ।

कुर्वन्त्यहेतुर्कीभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिः ॥

भाग०, स्कं० १, अ० ७, श्लो० १०.

* ही श्रुति श्लोकरूपानें भागवतांतहि कांहीं पाठभेदेंकरून आढळत्ये.

-चित अंतःकरणाचें भगवद्भक्तिजन्यप्रेमानंदानें जें विकाशन, त्याचें निदर्शन; या सर्व चिन्हांतें धारण करणारा, अर्थात् या सर्व उपलक्षणांनीं उपलक्षित परब्रह्मरूप जो भगवान् त्याचें संबोधन. असा सच्चिदानंदरूप जो तूं त्या - ते सदा न-
 •मः — ते - तुला, सदा - निरंतर - अव्यवहितभक्तिप्रे-
 •मपुरःसर, नमः- नमस्कार - एकाग्रचित्तैकरून अंतःकर-
 •णाची अत्यंत लीनता, असो.

१ या प्रमाणें भगवद्भक्तीनें मनाची प्रसन्नता भागवतांत सांगितली आहे:-

अतैवैकवयोनित्यंभक्तिपरमयामुदा
 वासुदेवेभगवतिकुर्वेन्यान्मप्रसादनीं

—स्कं० १, अ० २, श्लो० २२.

एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः

भगवत्तत्त्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते ——— श्लो० २३.

पदाब्जरजजेतुञ्जेसकलपावनाधारते ॥
 अघाचळहितारिलेबहुतुवांचिराधारते ॥
 अजामिळअघासुरव्रजवधूबकीपिंगळा ॥
 अशांगतिदिलीउरेनतृणभेटतांविंगळा ॥ २ ॥

पहिल्या केकेत कवीनीं प्रथमतः भगवंताच्या चरणकमलाचे ध्यान करून स्तुतीस आरंभ केला, ह्मणून आतांच्याच चरण-कमलाचे माहात्म्य वर्णित होत्साते कवि पुढल्या दोन केकांस आरंभ करितात. या प्रमाणें आपलें अतिदैन्य, अथवा अत्यंत नम्रीभाव, अथवा तद्भावपूर्वक विज्ञप्ति, प्रकट कर्तव्य असतां थोरां समोर साक्षात् अभिवाद नकरितां त्यांच्या चरण-स्पर्शनाची अथवा चरणा प्रत स्वमनोगतार्थ निवेदन करण्याची जनरूढि आहे, कारण तसा साक्षात् अभिवाद केल्यानें अभिवादकाचे किंचित् औद्धत्य इंगित होते. आपल्या चरणा जवळ माझी हीच विनंति आहे, अशा प्रकारें नम्रतापूर्वक बोलण्याचा लोकव्यवहार प्रसिद्ध आहे. यास्तव कवि या आणि पुढल्या केकेत भगवंताच्या चरणाचा स्तव करित होत्साते ह्मणतात.

पदान्वय- तुञ्जे जें पदाब्जरज ते सकलपावनाधार, राधारते तुवांचि बहु अघाचळहि तारिले, अजामिळ, अघासुर, व्रजवधू, बकी, पिंगळा, अशां गति दिली, विंगळा भेटतां तृण न उरे.

मागल्या केकेत आरंभांचि 'सदाश्रितपदा' या संबोधनानें जें भगवच्चरणार्चें माहात्म्य सुचविलें, त्याचा उपन्यास

करून, कवि तेंच भगवच्चरणाचें माहात्म्य वर्णन करण्यास आरंभ करितात. कवि भगवंतास ह्मणतात, - तुझ्या पदाचें तर माहात्म्य थोर आहेच, परंतु - तुझें जें पदाब्जरज तें सकलपावनाधार— तुझें जें, पदाब्जरज- चरणकमलसं-बंधी रज - धुल्लि, तें, सकलपावनाधार - सकलांस, पा-वन - पावन करणारीं - पवित्रकरणारीं-लोकप्रसिद्ध गंगा-दि पवित्र तीर्थे - अथवा यज्ञदानादि पवित्र कर्मे, त्यांस-आधार - आधारभूत होय. गंगा विष्णुपदापासून निर्माण झाली आहे ह्मणून, अर्थात् तुझ्या चरणरजाचा आश्रय तिणें केला आहे ह्मणून, ती पावनकर्त्री; नाही तर तिच्याच अंगी त्या आश्रया वांचून पावन करण्याचें सामर्थ्य नाही; अतएव तुझी चरणधूलिच सकल पापी जनास पवित्र करण्यास सम-र्थ होय; मग साक्षात् चरणमहिमा काय वर्णावा; असा एथें काव्यार्थापत्ति अलंकार जाणावा. १ त्वां इतकें माझ्या चर-
णरजाचें

१ रजशब्द संस्कृतांत नपुंसक होय.

२ याच प्रमाणें शंकराचार्यानींहि सौंदर्यलहरींत भगवतीच्या चरणकमला-च्या रजाचें माहात्म्य वर्णिलें आहे;—

तनीयांसंपांसुंतवचरणपंकेरुहभवं ।

विरिचिःसंचिन्वन्विरचयतिलोकानविकलं ।

वहत्येनंशौरिःक्रथमपिसहस्रेणशिरसा ।

हरःसंक्षुभ्यै नंभजतिभसितोद्धूलनविधिं ॥ २ ॥

भागवतांतहि भगवच्चरणरजाचा महिमा वर्णिला आहे;—

यत्पादपांसुर्वहुजन्मकृच्छृतो ।

धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः ।

णरजाचें माहात्म्य वर्णिलें, तर असें म्यां कोणतें पावनकृत्य केलें, या आशंकेचें निवारण करित होत्साते कवि ह्मणतात, - राधारतें तुवांचि बहु अघाचळहि तारिले, - राधारतें, - राधा - हरिवंशांत वर्णिलेली प्रसिद्ध कृष्णासक्तमना गोपिका, तिच्या ठायीं - रत - रममाण - सप्रेमांतःकरण, जो तूं कृष्ण त्या, - तुवांचि - त्वांच, (एथे 'चि' या अव्ययानें इतरांची व्यावृत्ति जाणावी, ह्मणजे पुराणांत पापीजनांचा उद्धार करणारे विष्णु शिव वर्णिले आहेत ते तूंच असा एथे ध्वनितार्थ उत्पन्न होतो.) बहु, असे - अघाचळ, - अघ - पाप, त्याचे - अचळ - पर्वत - ह्मणजे पापाचे पर्वत - पर्वततुल्य पापराशी - अर्थात् मोठे प्रचंड पापी, असतां - हि, तारिले - उद्धरिले - पावन केले; एथें रूपक अलंकार जाणावा. पर्वता सारख्या पापाच्या ज्यांच्या राशी असे महत्पापी असतां हि तारिले, मग क्षुद्र पापी तारिले हें काय सांगावें; असा 'हि' शब्दानें एथें ध्वनितार्थ होतो. ते महान् पापी कोणकोण ह्मणून पुसाल तर ऐका - अजामिळ, अघासुर, ब्रजवधू, बकी, पिंगळा, अशां गति दिली, - अजामिळ, अघासुर, - पुराणप्रसिद्ध पापी, ब्रजवधू - ब्रजसंबंधी वधू - नारी - अर्थात् पतिसेवास्वार्थकपालनादि स्वधर्मोचित संसारकृत्यें टाकून यथेच्छ विहार करणाऱ्या ह्मणून पापी अशा गोपांगना, बकी - पूतना,^१ पिंगळा

१ बकी हें पूतनेचें नांव भागवतांत प्रसिद्ध आहे; -

अहोबकीयंस्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।

लेभेगतिंधान्युचितांशरण्यं कंवादयालुंशरणं ब्रजेम ॥

विंगळा - पुराणप्रसिद्ध वेश्या, अशां गति दिली, - अशां-
 - पूर्वाक्त जे असे अघाचळ त्यानां, गति - सलोकतारूप
 अथवा सरूपतारूप जी सदति ह्यणजे मुक्ति, ती - दिली.
 असे महान् पापाचे पर्वत असतांहि भगवंतानें तारिले, असा
 विस्मय कवि आपल्या मनांत करित होत्साते पुनः ईश्वरसा-
 -मध्यां वर दृष्टि देऊन पुढील दृष्टांतवाक्येंकरून त्या विस्म-
 -याचें दूरीकरण करितात.- विंगळा भेटतां तृण न उरे,-
 विंगळा भेटतां - अग्नीच्या इंगळाला भेटलें असतां - ह्यणजे
 प्रज्वलित अग्नीशीं गांठ पडली असतां, तृण - गवत, न उरे-
 उरत नाही. अथवा, एथें ' उरे ' या ठिकाणीं काकर्थ क-
 रून ' न ' हें त्याचें उत्तर मानिलें असतांहि गोड; ह्यणजे
 विंगळाला तृण भेटलें असतां तें तृण उरे काय? तर 'न,'अर्थात्
 उरत नाही, असा पदान्वय करून अर्थ घ्यावा. एथें अजा-
 -मिळादिकांचें उद्धरण विशेष अर्थानें सांगून अग्निसान्निध्यानें
 तृणनाश होतो, अशा सामान्य अर्थानें त्याचें समर्थन केलें
 आहे, ह्यणून हा अर्थांतरन्यास अलंकार होय.

या केंकेत अघाचळ, अजामिळ, विंगळा, हे शब्द शुद्ध व्याकरणरीत्या
 पाहिले असतां लकारान्त असावे; परंतु पुढील विंगळ शब्द शुद्ध महाराष्ट्र ल-
 कारान्त असल्यानें त्याशीं वर्णैक्य यांच शब्दांचें होतें, ह्यणून शब्दालंकार-
 -दृष्ट्या हाच लकारान्त शब्दांचा पाठ प्रशस्त दिसतो. याच दृष्टीनें सकल
 एथें सकळ असावें खरे, परंतु तो शब्द समासांत आहे ह्यणून त्यांत लकार
 विशेष ग्राह्य.

तुझा बहुत शोधिले अघनिधी पदाचारजे ॥
 नते अनृत वर्णिते बुधजनीं सदाचारजे ॥
 * असे सतत ऐकते सतत बोलते मीचते ॥
 प्रमाण न ह्मणों जरीं उचित माझिया नीचते ॥ ३ ॥

त्याच पदरजाचा महिमा पुनः विशेषेकरून वर्णू इच्छित असतां कवि आणखी ह्मणतात.

पदान्वय — तुझा पदाचा रजे बहुत अघनिधी शोधिले, बुधजनीं सदाचारजे वर्णिते ते अनृत न, असे सतत ऐकते सतत बोलते ते मीच जरीं प्रमाण न ह्मणों, माझिया नीचते उचित.

तुझ्या पदाच्या रजानें अजामिलादि महान् पापी तारिले असे जें म्यां मागल्या केकेंत ह्मटलें, तें केवळ माझेच ह्मणणें नाहीं, तर त्यास पुरातन सद्वाक्याचें प्रमाणहि आहे, असें दर्शवित होत्साते कवि त्याच पदरजाचें विवरण करितात.—

तुझा पदाचा रजे बहुत अघनिधी शोधिले,— तुझ्या,
 पदाच्या

* असे शत न एक ते — असेंहि पाठांतर आढळते.

१ म्यां जो आपल्या महाराष्ट्र व्याकरणांत नियम सांगितला आहे (पहा० आवृत्ति ३री, नियम २६८, पृष्ठ. १०६.) कीं, च ज झ स एतद्गुणास्तु ते शब्द त्यांस विभक्तिप्रकारानुरूप यकाराचा योग केला असतां, या वर्णाचा हा आगंतुक दंततालव्योच्चार जाऊन मूळचा जो शुद्ध तालव्योच्चार तोच पराज-
 -तेन पावतो, त्यास ही केका चांगलें साहाय्य करित्ये. इत पहिल्या चरणां-
 -तलीं

पिंगळा - पुराणप्रसिद्ध वेश्या, अशां गति दिली, - अशां-
 - पूर्वाक्त जे असे अघाचळ त्यानां, गति - सलोकतारूप
 अथवा सरूपतारूप जी सद्गति लक्षणजे मुक्ति, ती - दिली.
 असे महान् पापाचे पर्वत असतांहि भगवंतानें तारिले, असा
 विस्मय कवि आपल्या मनांत करित होत्साते पुनः ईश्वरसा-
 -मर्थ्यां वर दृष्टि देऊन पुढील दृष्टांतवाक्येंकरून त्या विस्म-
 -याचें दूरीकरण करितात.- विंगळा भेटतां तृण न उरे,-
 विंगळा भेटतां - अग्नीच्या इंगळाला भेटलें असतां - लक्षणजे
 प्रज्वलित अग्नीशीं गांठ पडली असतां, तृण - गवत, न उरे-
 उरत नाही. अथवा, एथें ' उरे ' या ठिकाणीं काकर्थ क-
 रून ' न ' हें त्याचें उत्तर मानिलें असतांहि गोड; लक्षणजे
 विंगळाला तृण भेटलें असतां तें तृण उरे काय? तर 'न,' अर्थात्
 उरत नाही, असा पदान्वय करून अर्थ द्यावा. एथें अजा-
 -मिळादिकांचें उद्धरण विशेष अर्थानें सांगून अग्निसान्निध्यानें
 तृणनाश होतो, अशा सामान्य अर्थानें त्याचें समर्थन केले
 आहे, लक्षण हा अर्थांतरन्यास अलंकार होय.

या केकेंत अघाचळ, अजामिळ, पिंगळा, हे शब्द शुद्ध व्याकरणप्रतीत्या
 पाहिले असतां लकारान्त असावे; परंतु पुढील विंगळ शब्द शुद्ध महाराष्ट्र ल-
 कारान्त असल्यानें त्याशीं वर्णव्यय यांच शब्दांचें होतें, लक्षण शब्दालंकार-
 -दृष्ट्या हाच लकारान्त शब्दांचा पाठ प्रशस्त दिसतो. याच दृष्टीनें सकळ
 एथें सकळ असावें खरे, परंतु तो शब्द समासांत आहे. लक्षण त्यांत लकार
 विशेष ग्राह्य.

तुझा बहुत शोधिले अघनिधी पदाचारजे ॥
 नते अनृत वर्णिते बुधजनीं सदाचारजे ॥
 असे सतत ऐकते सतत बोलते मीचते ॥
 प्रमाण न ह्मणों जरीं उचित माझिया नीचते ॥ ३ ॥

त्याच पदरजाचा महिमा पुनः विशेषेकरून वर्णू इच्छित असतां कवि आणखी ह्मणतात.

पदान्वय — तुझा पदाचा रजे बहुत अघनिधी शोधिले, बुधजनीं सदाचार जे वर्णिते ते अनृत न, असे सतत ऐकते सतत बोलते ते मीच जरीं प्रमाण न ह्मणों, माझिया नीचते उचित.

तुझ्या पदाच्या रजानें अजामिलादि महान् पापी तारिले असें जें म्यां मागल्या केकेंत ह्मटलें, तें केवळ माझेच ह्मणणें नाही, तर त्यास पुरातन सद्वाक्याचें प्रमाणहि आहे, असें दर्शवित होत्साते कवि त्याच पदरजाचें विवरण करितात.—

तुझ्या पदाचा रजे बहुत अघनिधी शोधिले,— तुझ्या,
 पदाच्या

* असे शत न एक ते — असेहि पाठांतर आढळते.

१ म्यां जो आपल्या महाराष्ट्र व्याकरणांत नियम सांगितला आहे (पहा० आवृत्ति ३री, नियम २६८, पृष्ठ. १०६.) कीं, च ज झ स एतद्वर्णान्त जे शब्द त्यांस विभक्तिप्रकारानुरूप यंकाराचा योग केला असतां, या वर्णांचा हा आगंतुक दंततालव्योच्चार जाऊन मूळचा जो शुद्ध तालव्योच्चार तोच परावर्तन पावतो, त्यास ही केका चांगलें साहाय्य करित्ये. इत पहिल्या चरणां-
 -तलीं

पदाच्या, रजे - रजाने, बहुत - पुष्कळ - असंख्य, असे /
 अधनिधी - पापाच्या खाणी- अर्थात् अजामिलादि महान्
 पापी, शोधिले - शुद्ध केले - पावन केले- अर्थात् उद्धरिले;
 असे- बुधजनीं सदाचार जे वर्णिते ते अनृत न, - बुध-
 -जनीं- पंडित जनांत- ज्ञानवान् लोकां मध्ये, जे सदाचार,-
 सत्- चांगला, आहे / आचार - आचरण, ज्यांचे असे-
 सदाचरणसंपन्न- अर्थात् नुसते वाचाल पंडित नव्हत, तर त्या-
 -मध्येहि भक्तिरूप सदाचरणाने जे संपन्न ते, जे वर्णिते -
 जे वर्णितात, - अर्थात् तुझ्या पदरजाचे माहात्म्य, ते अनृत
 न, - ते, अनृत - खोटे, न-नाहीं. कदाचित् आपण पुसाल
 किं असे कोणी झटले, कोणी ऐकिले, तर असे सतत ऐक-
 ते

तलीं शेंवटलीं पदे पदाचारजे, आणि दुसऱ्या चरणांतलीं शेंवटलीं पदे
 सदाचारजे, यांची प्रासनियमा प्रमाणे वर्णकता आवश्यक असल्याने
 पदाचा एथे पदाच्या असे पष्ठ्यंत सामान्यरूप केले असतां वर्णव्यत्यय-
 -रूप दोष येतो; ह्मणोन एथे पदाचा याचे पदाचा असेच पष्ठ्यंत सामा-
 -न्यरूप लिहिले पाहिजे.

१. एथे शोधणे ह्मणजे शुद्धकरणे. मूल संस्कृत शुध - शोचे, या
 धातूच्या अर्था प्रमाणे एथे या क्रियापदाचा अर्थ जाणावा.

२. तिसऱ्या चरणांत जो प्रथम शब्द असे ह्मणून लिहिला आहे, त्या
 ठिकाणीं असे ह्मणण्याचाहि बहुत पाठ असेल असे मला वाटते; परंतु एथे
 'असे' हे बोलते आणि ऐकते या धातुसाधित नामांचे विशेषण करावे
 हा पक्ष मला चांगला दिसतो. असे हे क्रियाविशेषण केले असतां या
 धातुसाधित नामांचा जो क्रियांश त्याचे विशेषण मानावे लागेल; हा कांहीं
 मोठा दोष आहे असे नाही; कारण, हे जरी त्या क्रियांशाचे विशेषण न मा-

ते सतत बोलते ते मीच जरी प्रमाण न ह्मणों,—
 असे - जे या प्रकारचे, सतत - निरंतर, ऐकते-ऐकणारे,
 बोलते - बोलणारे, (ऐकता, बोलता, या ताप्रत्ययान्त धा-
 तुसाधित नामाचें अनेकवचन)- जे कोणी सूतशौनकादि
 पुराणप्रसिद्ध ज्ञाते, ते मीच जरी प्रमाण न ह्मणों - मीच
 ते जर, प्रमाण - प्रमाणीभूत, न ह्मणों - न ह्मणावे, तर ही
 जी माझी धिट्टाई ती - माझिया नीचते उचित, माझि-
 -या - माझ्या, नीचते - नीचतेस-अर्थात् लघुत्वास, उचि-
 त - योग्य, होय.

निलें, तथापि पुढलें सतत हें शुद्ध क्रियाविशेषण असल्यानें त्याच क्रियांशांचें
 विशेषण मानिल्या शिवाय गत्यंतर नाहीं. परंतु असे हें प्रकारार्थक वि-
 शेषण असल्यानें बोलते, ऐकते, या साऱ्या धातुसाधित नामांचें विशेषण
 मानावें हें व्याकरणदृष्ट्या त्या पक्षां प्रशस्ततर दिसतें. आणखी, - 'असें
 दाता आज कोण ऐकतो', 'तसें कर्ता कोणी लिहित नाहीं,' - अशीं ताप्र-
 त्ययान्त धातुसाधित नामाच्या मार्गे क्रियाविशेषणाची योजना भाषारूढीस
 अनुकूल नसतां, - 'असा दाता आज कोण ऐकतो,' 'तसा कर्ता कोणी
 लिहित नाहीं,' अशा प्रकारार्थक विशेषणाचीच योजना भाषारूढीस अनुकूल
 दिसते; या प्रमाणावरून एथें असे हा पाठ मला प्रशस्त दिसतो. अथवा,
 असें हें क्रियाविशेषण नमानितां दर्शक सर्वनाम जरीं मानिलें, तरीं ऐकते,
 बोलते, यांतील क्रियांशांचेंच कर्म त्यास मानिलें पाहिजे; तेव्हां सर्वनाम मा-
 निल्यानेंहि पूर्ववत् दोष येतो, ह्मणून असे हें ऐकते, बोलते, यांचें
 प्रकारार्थक विशेषण करावें हाच पक्ष उत्तम दिसतो.

तसाचि उरलों कसा पतित मी नसे काय कीं ॥
 कृपाचि सरली असे हि नघडे जगन्नायकीं ॥
 नसे नदिसलों कसानयन सर्वसाक्षी रवी ॥
 विषाद धरिला ह्मणों न सुरभी विषक्षी रवी ॥ ४ ॥

मागल्या दोन केकांत भगवंतानें इतर महान् पापीजनाचें उद्धरण केलें ह्मणून कवीनीं सांगितलें, आतां स्वपातित्य मनांत आणून कवि आपणा विषयीं ह्मणतात.—

पदान्वय— तसाचि कसा उरलों, मी काय पतित नसें कीं, जगन्नायकीं कृपाचि सरली असे हि नघडे, दिसलों नसेन सर्वसाक्षी रवी नयन कसा, विषाद धरिला ह्मणों, सुरभी विषक्षी रवी.

तसाचि कसा उरलों,— इतर अजामिलादि महान् पापी तुम्हीं उद्धरिले, आणि मीच तसाचि - तसाच-उद्धरल्या शिवाय पापी तसा पापीच, कसा उरलों - कसा अवशिष्ट राहिलों; अशी आपल्या मनांत आशंका घेऊन कवि पुढें तिचें समाधान करित होत्साते त्या समाधानाचें दुर्घटत्व पुढें करून तद्वारा स्वपातित्य प्रकट करित असतां ह्मणतात. मी काय पतित नसें कीं, - मी काय मुळीं पतित ह्मणजे पापी नाहीच; ह्मणून तसाच उद्धरल्या शिवाय उरलों, असा अन्वय; एथे 'कीं' या अव्ययाचा निश्चयार्थ जाणावा; तर हें असंभवित्, कारण उद्धरल्या शिवाय उरलों ह्मणून मी पतित नाही असें ह्मणतां येत नाही; अथवा,

‘ कीं ’ याचा निश्चयार्थ नकरितां कीं लक्षणजे ‘ किंवा ’ असा पक्षांतरबोधक अर्थ करून पुढल्या वाक्यार्थां त्या अव्ययाचा अन्वय लाविला असतां हि प्रशस्त. बरें आणखी - जग-
 -न्नायकी कृपाचि सरली असें हि नघडे, — जगन्ना-
 -यकी, - जगत् - लक्षणजे भ्रमण करणारें जें हें सारें भवचक्र,
 त्याचा - नायक - नियंता - चालविणारा, जो तूं - अर्था-
 -तु विश्वचालक - सर्व विश्वाचा नियंता - जो तूं त्या तु-
 -झ्या ठायीं, कृपाचि सरली—लक्षणजे कृपेचें भांडवल होतें तें
 संपलें, असें हि नघडे — असें हि घडत नाहीं- असें हि सु-
 -तराम् संभवत नाहीं-अर्थात् कृपेची न्यूनता संभवत नाहीं,
 मग तिचा समूळ अभाव तर केवळ अघटित; असा एथें
 ‘ चि ’ या अव्ययानें ध्वनितार्थ होतो. तर हें कारणहि
 असंभवित. एथे जगन्नायक हें हेतुगमे पद होय; कारण,
 जर तूं जगन्नायक आहेस तर तुझ्या ठायीं कृपेचा अभाव
 संभवत नाहीं. कदाचित् एथे कोणी आशंका घेईल कीं,
 भगवंताचें जगन्नायकत्व, आणि त्याचे कृपेची सत्ता, या दोन
 गोष्टीचें साहाचर्य जें एथे स्वीकृत केलें तें प्रमाणापेक्ष आहे,
 तर त्याणें असें समजावें कीं, ज्या पेक्षां आनंदोत्पत्ति हें
 भवचक्रचालनव्यापाराचें फल गम्यमान आहे, आणि या
 दिषयीं — ‘ आनंदाद्धयेवखल्विमानिभूतानिजायंतेआनंदेन
 जातानिजीवंति’ इत्यादि श्रुतीचें प्रमाणहि प्रसिद्ध आहे, आणि
 जगज्जननपालनादि व्यापारांस भगवंताच्या सदयतेची अपेक्षा
 आहे, त्या पेक्षां त्या आनंदाचा मूलजनक अथवा आनंदरू-
 -पच जो भगवान त्याच्या ठायीं सदयता सांसिद्धिक आहे हें
 सिद्ध; लक्षण ती सदयता असल्या वांचून त्या आनंदाची प्राप्ति

जीवांस अशक्य, अतएव, 'जगन्नायक' हे एथे स्पष्ट हेतुगर्भ पद होय. अर्थात् कवि भगवंतास ह्मणतात कीं, ज्या पेक्षां तूं जगन्नायक आहेस, त्या पेक्षां तूं कृपावंतहि आहेस, ह्मणून तुझी 'कृपा सरली' असें ह्मणतां येत नाही. आणखी कदाचित् तूं ह्मणशील कीं कोट्यावधि जीवां मध्ये तूं मला दिसला नसशील, तर कवि ह्मणतात मीं - दिसलों नसेन सर्वसाक्षी रवी नयन कसा, - दिसलों नसेन तुझ्या दृष्टीस पडलों नसेन, अथवा त्वां मला पाहिलें नसशील, असें जर ह्मणवें तर हेहि संभवत नाही, कारण मग सर्वसाक्षी रवी नयन कसा, - सर्वसाक्षी, - सर्व - मेरुपासून अणुरेणु त्रसरेणु पर्यंत स्थूल सूक्ष्म पदार्थ, त्यांचा साक्षी - ह्मणजे पहाणारा, जो - रवी - सूर्य, तो - नयन - अर्थात् तुझा नयन - नेत्र - डोळा, कसा - कसा ह्मणावा; अर्थात् जर

मला

१ कदाचित् एथें कोणी बारीक शंका घेईल कीं मोरोपंत महान् पंडित असून त्यांचें काव्य महाराष्ट्र व्याकरणनियमास सोडून क्वचित् आढळतें, असें असतां त्यांहीं 'रवी' हा शब्द ऱ्हस्वस्वरान्त असतां एथें दीर्घस्वरांत कसा लिहिला? त्यास, एक तर या प्राकृत भाषेंत संस्कृता प्रमाणें ऱ्हस्व-दीर्घत्वाचा नियम सर्वत्र घट्ट राहूं शकत नाही; दुसरें, चरणाच्या शेवटला वर्ण तर पुढील किंवा मागील चरणाच्या प्रासाच्या अनुरोधानें निरंतर दीर्घच असतो, या वरूनहि या आशंकेचें पूर्णपणें समाधान झालें असें कोणास न वाटेल, तर अशा सूक्ष्म पहाणाराचें समाधान करण्या करितां मला आणखी थोडा यत्न केला पाहिजे; तो असा कीं, - मोरोपंतांनीं एथे भगवंताच्या एकाच नेत्राचें रवित्व उद्देशिलें नसून दोन्ही नेत्राचें रवित्व पृथक् पृथक् प्रदर्शित केलें आहे, ह्मणून दोन रवीचें ग्रहण झाल्यानें संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें एथें रवी हा द्विवचनान्त शब्द जाणावा. आतां अशा सूक्ष्म पहाणारांनीं 'नसेनदिसलोंकसेनयनसर्वसाक्षीरवी' असा पाठ ह्मणून आपलें समाधान करून घ्यावें.

मला पाहत नाही तर श्रुतिस्मृतींत सूर्य तुझा नेत्र ह्यणून सां-
-गितला आहे' तो कसा? अथात् कवि भगवंतास ह्यणतात,
सूर्य

१ सूर्य, चंद्र, हे भगवंताचे नेत्र ह्यणून श्रुतिस्मृतींत पुष्कळ ठिकाणी
वर्णन आढळते.—

अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौ ——श्रुति

चंद्रमामनसो जातश्चक्षोःसूर्यो अजायत पुरुषसूक्त.

यस्य भासा सर्वमिदं विभाति ——श्रुति

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चंद्रमसियच्चाग्रौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

म० गी०, अ० १५, श्लो० १२.

अनादिमध्यान्तमनंतवीर्यं । अनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रं ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवत्क्रं । स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं ॥

— अ० ११, श्लो० १९.

ऋद्धःस्पष्टाक्षरोमंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः

वि० स० ना०, श्लो० ३०.

उदीर्णःसर्वतश्चक्षुरनीशःशाश्वतःस्थिरः

— श्लो० ६७.

रविर्विरोचनःसूर्यःसवितारविलोचनः

— श्लो० ९४.

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धाखं नाभिश्चरणौक्षितिः ।

सूर्यश्चक्षुर्दिशःश्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥

भी० स्त०, श्लो० ७०.

दिशीभुजारविश्चक्षुर्वीर्यशुक्रःप्रजापतिः

— श्लो० ९९.

२ कोठे— नसेन दिसलों कसें असाहि पाठ आढळतो, परंतु तो

सूर्य तुझा नेत्र असल्या वर मग मीं तुला दिसलों नसेन
 हेंहि संभवत नाही. (पुनः पूर्वपक्ष) वरें जर - वि-
 षाद धरिला ह्मणों, — विषाद - खेद - उपेक्षा - अ-
 र्थात् मज विषयीं त्वां आपल्या मनांत उपेक्षा केली असें जर
 कवि ह्मणतात आह्मीं - ह्मणों - ह्मणावे; तर हेंहि असंभवित,
 कारण - सुरभी विषक्षीर नवी, — सुरभी - कामधेनु,
 विषक्षीर - विषरूप अथवा विषमय जें क्षीर-दूध, तें - नवी
 — वित नाही; कामधेनुच्या मनांत जरीं विषाद आला, तरीं
 ती

मला प्रशस्त दिसत नाही; कारण, कसें या शब्दाचा नसेन दिसलों या
 पदांशीं जरीं अन्वय केला, तरीं तो अवळचा संबंध असल्यानें हें क्रियावि-
 शेषण भाषापद्धती प्रमाणें कर्त्याच्या लिंगवचनाच्या अनुरोधानें असावें; 'मीं
 दिसलों नसेन कसें' असें ह्मणण्या पेक्षां 'मीं दिसलों नसेन कसा'
 ही बोलण्याची रूढि अधिक व्यापक दिसत्ये. 'मीं उभा राहिलों,' 'ती वेडी
 कशी,' 'ते आंघळे कसे ह्मणावे,' अशीच बहुधा महाराष्ट्र भाषेंत बोलण्याची
 रीती आढळत्ये. (पहा माझे महाराष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति तिसरी, नि०
 ५२१, पृ० २५२). आणखी, कसा हा शब्द त्या पदांपासून निराळा काढून
 जर तें 'रवि' या शब्दाचें विशेषण केलें, आणि असें करणें फार गोड आणि
 प्रशस्त दिसतें, तर मग 'कसा' असेंच त्याचें विशेषण असलें पाहिजे. कदा-
 चित् कोणी ह्मणेल कि 'नसेन दिसलों' या उत्प्रेक्षेचें दुर्घटत्व दाखविण्या-
 करितां 'कसें' हें निराळेंच प्रश्नार्थक अव्यय मानावें; त्यास, असें मानि-
 लें असतां एक तर सर्व पदें त्रुटित होऊन - 'हें कसें होईल' इत्यादि पदां-
 चा वाक्यपूरणार्थ अध्याहार करावा लागेल, तितकें करूनाहि पुढल्या
 पदांशीं त्याचा संबंध नीट राहत नाही, ह्मणून मला वाटतें 'कसा' हाच पाठ
 अधिक प्रशस्त होय.

१ सुरभिर्गविचस्त्रियाम् — अमर.

२ दुग्धंक्षीरंपयःसमम् —

ती विषाचें दूध देत नाहीं.' अर्थात् भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्या विषयीं तूं कामधेनु आहेस, तेव्हां विषाद जरीं मनांत धरिला तथापि विषाचें दूध देणार नाहींस, ह्यणजे दयेच्या ठिकाणीं निर्दयतेचा अवलंब करणार नाहींस. यद्यपि 'सुरभी' शब्द सामान्यधेनुवाचक आढळतो, तथापि विशेषेकरून एथें कामधेनुवाचकच घेतला पाहिजे; कारण, पाहिजे

१ एथे दूध देण्याच्या अर्थसंबंधानें जरीं विणें या क्रियेचा प्रयोग भाषारूढीस प्रशस्त दिसत नाही, तो प्रयोग सांप्रत पशुजनना विषयींच प्रसिद्ध आहे, तरीं 'विणें' ह्यणजे प्रसवणें - शारीर धर्मानें उत्पन्न करणें, अशा मूळच्या सामान्य अर्थावर दृष्टि दिली असतां सांप्रतच्या प्रयोगास बाध येतो असें मला वाटत नाहीं. तुकोबानें या क्रियेचा प्रयोग एके ठिकाणीं मनुष्यजननाच्या अर्थीं केला आहे;—

कोडपुरविनाबाळाची—

मगतेकाशाचीमाऊली । जाणकाशासाठीं व्याली ॥

तसेंच लोकांत पुरुषा विषयींहि अशाच अर्थानें ह्यणण्याची रूढि अढिळत्ये, - 'असा जर तो निष्टुर होता तर मग पोरें कशाला व्याला.' तसेंच आणखी 'विणें' या धातूचा शुद्ध 'उत्पन्न करणें' अशा अर्थींहि प्रयोग आढळतो.

० ऐसेंप्रेमाचेंनिधावें ॥ ध्यानचिध्यानातेंप्रसवे ॥

ज्ञाने०, अ० १३, ओ० १६.

तामसअहकारगगनातें ॥ गगनठ्यालेपवनातें ॥

तोपवनदहनातें ॥ प्रसवताझाला ॥

वि० सिं०, प्र० ३, ओ० ७३.

दहन

जे तसे विकृत दुग्ध देण्याचे सामर्थ्य तिच्याच ठायीं संभवते; इतर धेनूच्या ठायीं ते सामर्थ्य नसल्याने तद्व्यतिरिक्त धेनूचे ग्रहण उपमेस योग्य होणार नाही. इतर गाईस अत्यंत विषाद आला तथापि विषाचे दूध देऊं हल्ल्यासहि तिच्याने देववत्त नाही; कामधेनु तसे दूध देण्यास समर्थ असतांहि जसे स्वकारुण्या स्तव ते ती देत नाही, तसे तदुपम करुणामय भगवानहि शरणागतां वर आपले नैर्घृण्य प्रकट करित नाही; ह्मणून एथे कामधेनूच्या उपमेनें भगवंताचे भक्तवात्सल्य विशेषकरून प्रस्फुट होते. अथवा, - विषाद धरिला ह्मणोन, असा पदच्छेद करून, विषक्षीर वी ? असा पुढला काक्थ करावा; ह्मणजे सुरभीनें मनांत विषाद धरिला, ह्मणून ती का- न्य विषक्षीर वी ? अर्थात् 'नवी'. अथवा, - 'न' या अव्यया- चा ' वी ' या क्रियापदाशीं अन्वय नकरितां, ते ' विषाद धरिला ह्मणों ' या उत्प्रेक्षेच्या समाधानार्थीं उत्तर समजावे; आणि, 'सुरभी विषक्षीर वी ?' हा पुढला वाक्यांश काक्थक करून तो त्या समाधानाच्या हेत्वर्थीं मानावा.

सारांश, या केकेत कवीनें प्रथम चरणांत स्वपातित्य, दुस- न्यांत भगवंताचे कृपालुत्व, तिसऱ्यांत त्याचे सर्वसाक्षीत्व, आणि चवथ्यांत त्याची सदयता, हीं अन्वयव्यतिरेकरूपानें वर्णिलीं आहेत असें समजावे.

दहनउदकार्ते ॥ उदकठ्यालेपृथ्वीते ॥

यापरीपंचमहाभूते ॥ जनितींज्ञालीं ॥

ब्रजावनकरावयावसविलेनखाग्रंधरा ॥

सलीलतैमंदराख्यहिनगस्वपृष्ठीधरा ॥

वराहतनुघेउनीउचलिलीरदाग्रंधरा ॥

सुदुर्धरतुह्लांकसापतितहानकांडुद्धरा ॥ ५ ॥

मागल्या केकेत कवीने स्वपातिन्य मकट करून शेवटीं भगवंताची सदयता वर्णिली; आतां या व पुढल्या केकेत उदाहरणांनीं त्याच सदयतेचें समर्थन करितात.

पदान्वय — ब्रजावन करावया नखाग्रं धरा वसविले, मंदराख्य नगहितै सलील स्वपृष्ठी धरा, वराहतनु घेउनी रदाग्रंधरा उचलिली, हा पतित तुह्लां सुदुर्धर कसा, कां न उद्धरा ?

ब्रजावन करावया नखाग्रं धरा वसविले, — ब्रजावन, - ब्रज ह्मणजे गोकुलं- अथवा ब्रजभूमि- अर्थात् उपादान लक्षणेनें^१ तत्रस्थ गोधनगोपजना सहित ब्रज, त्याचें

१ गोमान्गोमीगोकुलंतुगोधनंस्याद्ब्रवांब्रजः

अमर.

२ या उपादान लक्षणेचें स्वरूप विश्वनाथ कविराजानें साहित्यद्वयपांतां असें केले आहे कीं;—

मुख्यार्थस्येतराक्षेपोवाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥

आणि

त्याचें / अवन - रक्षण, तें गोकुलाचें रक्षणं करावया
करितां, नखाग्रीं - नखाच्या अग्रभागाच्या ठायीं, धरा,-
धर - पर्वत' - अर्थसंदर्भानें उपलक्षित जो ब्रजदेशीं
प्रख्यात गोवर्धन पर्वत, त्यातें, बसविलें - ठेविलें;-अर्थात्
ज्या काळीं इंद्रानें अतिवृष्टि करून गोकुल बुडविण्या-
-चें भय प्रदर्शित केलें, आणि जेव्हां त्या भयानें सर्व ब्रजवा-
-सी लोक तुला शरण आले, त्या काळीं दयाद्रोतःकरण हो-
-त्सातां त्वां गोवर्धन पर्वत आपल्या कनिष्ठिकेच्या अग्रभागीं
छत्रा प्रमाणें धरून त्याच्या अधोभागीं त्यांचें त्वां रक्षण केलें;
आणि तेव्हां पासून तूं गोवर्धनधारी असें प्रसिद्ध नाम पावलां
आहेस. कदाचित् तूं ह्यणशील किं इतक्या ब्रजाचें रक्षण
करण्या करितां अलिकडेस एक लहानशी टेंकडी म्यां उंचलि-
-ली, यांत कांहीं मोठासा पराक्रम केला असें नाहीं; त्यास
आणखी ऐक / मंदराख्य नगहि तें सलील स्वपृष्ठी
धरा,—मंदराख्य- मंदर, आहे/ आख्या-नांव, ज्याचें तो-
मंदराख्य, (बहुव्रीहि समास)-पुराणप्रसिद्ध मंदराचल, नग-
पर्वत, हि, स्वपृष्ठीं- आपल्या पृष्ठीं-ह्यणजे पृष्ठभागाच्या ठा-
यीं-

आणि या लक्षणेच्या व्याख्यानांत - ' श्वेतो धावति ' ह्यणजे पांढरा
धांवतो, अर्थात् पांढऱ्या रंगाचा जो घोडा तो धांवतो; तसेंच ' कुंताः प्रवि-
शन्ति ' ह्यणजे भाले शिरतात, अर्थात् भाले घेऊन शिपाई शिरतात, तसेंच एथे
' ब्रजाचें रक्षण ' ह्यणजे ब्रजसहित ब्रजस्थ जे गोपादि त्यांचें रक्षण, या ल-
क्षणेस अजहत्स्वार्था अशीहि लक्षणा ह्यणतात.

१ महीधेशिखरीक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः

अमर,

•यीं-अर्थात् कच्छपरूप होऊन आपल्या पाठी वर, सलील-
लीलांसहित होत्साता - अथवा सहज लीलेने, (हे क्रिया-
विशेषण अव्यय^१) धरा - धारण करा, (प्राचीन ग्रंथभा-
-षेत हा भूत काळ जाणावा). एथे 'हि' या शब्देकरून गो-
-वर्धना पेक्षां मंदराचल अति मोठा पर्वत असतां हि सहज
लीलेनें त्वां तो पाठीवर धरिला, असें पराक्रमातिशयवर्णन
ध्वनित होतें. कदाचित्, तूं यांत आणखी ह्मणशील किं मं-
-दराचल गोवर्धना पेक्षां मोठा पर्वत होता खरा, परंतु तो उ-
-चलायास मला अंगुलीच्या ठिकाणीं आपल्या पाठीचा ने-
-टावा द्यावा लागला; तेव्हां यांत कांहीं अधिक पराक्रमाचे
वर्णन झालें असें नाहीं; त्यास आणखी ऐका - वराहतनु
घेउनी रदाग्रें धरा उचलिली, - वराहतनु, - वराह - डुक-
-र - अर्थात् यज्ञशूकर, त्याची - तनु - देह - शरीर, घेउनी-
घेऊन - अर्थात् वाराह अवतारीं यज्ञशूकरतनु धारण करून,
आपल्या - रदाग्रें, - रद - दांत,^२ त्याचे - अग्र - अग्रभाग -
टोंक,

१ आपल्या कवीनें ज्या प्रमाणें एथें 'सलील' या शब्दाचा क्रिया-
-विशेषणा प्रमाणें प्रयोग केला आहे, तसाच मला वाटतें वामन पंडितानीं
पुढल्या श्लोकांत 'अतिविकळ' या पदाचा प्रयोग केला आहे.

वदेभामाकोपेअतिविकळचाऊनिअधरा ।
धरापृष्ठीनाहीठकतुजअसाअंजुजधरा ॥

भामाविदार,

२ रदनादशनादंतरदास्तालुतुकाकुदं

अमर,

त्याचें / अवन - रक्षण, तें गोकुलाचें रक्षण करावया
करितां, नखाग्रीं - नखाच्या अग्रभागाच्या ठायां, धरा,-
धर - पर्वत' - अर्थसंदर्भानें उपलक्षित जो ब्रजदेशीं
प्रख्यात गोवर्धन पर्वत, त्यातें, बसविलें - ठेविलें;-अर्थात्
ज्या काळीं इंद्रानें अतिवृष्टि करून गोकुल बुडविण्या-
-चें भय प्रदर्शित केलें, आणि जेव्हां त्या भयानें सर्व ब्रजवा-
-सी लोक तुला शरण आले, त्या काळीं दयाद्रोतःकरण हो-
-त्सातां त्वां गोवर्धन पर्वत आपल्या कनिष्ठिकेच्या अग्रभागीं
छत्रा प्रमाणें धरून त्याच्या अधोभागीं त्यांचें त्वां रक्षण केलें;
आणि तेव्हां पासून तूं गोवर्धनधारी असें प्रसिद्ध नाम पावला
आहेस. कदाचित् तूं ह्यणशील किं इतक्या ब्रजाचें रक्षण
करण्या करितां अलिकडेस एक लहानशी टेंकडी म्यां उंचलि-
-ली, यांत कांहीं मोठासा पराक्रम केला असें नाहीं; त्यास
आणखी ऐक / मंदराख्य नगहि तें सलील स्वपृष्ठीं
धरा,—मंदराख्य- मंदर, आहे/ आख्या-नांव, ज्याचें तो-
मंदराख्य, (बहुव्रीहि समास)-पुराणप्रसिद्ध मंदराचल, नग-
पर्वत, हि, स्वपृष्ठीं- आपल्या पृष्ठीं-ह्यणजे पृष्ठभागाच्या ठा-
यां-

आणि या लक्षणेच्या व्याख्यानांत - ' श्वेतो धावति ' ह्यणजे पांढरा
धांवतो, अर्थात् पांढऱ्या रंगाचा जो घोडा तो धांवतो; तसेंच ' कुंताः प्रवि-
शन्ति ' ह्यणजे भाले शिरतात, अर्थात् भाले घेऊन शिपाई शिरतात, तसेंच एथे
' ब्रजाचें रक्षण ' ह्यणजे ब्रजसहित ब्रजस्थ जे गोपादि त्यांचें रक्षण, या ल-
क्षणेस अजहत्स्वार्था अशीहि लक्षणा ह्यणतात.

१ महीधेशिखरीक्ष्माभृदहाय्यधरपर्वताः

•यीं-अर्थात् कच्छपरूप होऊन आपल्या पाठी वर, सलील-
लीलांसहित होत्साता - अथवा सहज लीलेने, (हे क्रिया-
विशेषण अव्यय^१) धरा - धारण करा, (प्राचीन ग्रंथभा-
-षेंस हा भूत काळ जाणावा). एथे 'हि' या शब्देकरून गो-
-वर्धना पेक्षां मंदराचल अति मोठा पर्वत असतां हि सहज
लीलेने त्वां तो पाठीवर धरिला, असें पराक्रमातिशयवर्णन
ध्वनित होतें. कदाचित्, तूं यांत आणखी लक्षणशील किं मं-
-दराचल गोवर्धना पेक्षां मोठा पर्वत होता खरा, परंतु तो उ-
-चलायास मला अंगुलीच्या ठिकाणीं आपल्या पाठीचा ने-
-टावा द्यावा लागला; तेव्हां यांत कांहीं अधिक पराक्रमाचे
वर्णन झालें असें नाहीं; त्यास आणखी ऐका - वराहतनु
घेउनी रदाग्रें धरा उचलिली, - वराहतनु, - वराह - डुक-
-र- अर्थात् यज्ञशूकर, त्याची - तनु - देह - शरीर, घेउनी-
घेऊन - अर्थात् वाराह अवतारीं यज्ञशूकरतनु धारण करून,
आपल्या - रदाग्रें, - रद - दांत,^२ त्याचे - अग्र - अग्रभाग -
टोंक,

१ आपल्या कवीनें ज्या प्रमाणें एथें 'सलील' या शब्दाचा क्रिया-
-विशेषणा प्रमाणें प्रयोग केला आहे, तसाच मला वाटतें वामन पंडितांनीं
पुढल्या श्लोकांत 'अतिविकळ' या पदाचा प्रयोग केला आहे.

वदेभामाकोपेअतिविकळचाऊनिअधरा ।
धरापृष्ठीनाहीठकतुजअसाअंबुजधरा ॥

भामाविलास.

२ रदनादशनादंतारदास्तालुतुकाकुदं

अमर,

टोंक, त्याणेंकरून धरा- पृथ्वी, ' उचलिली- उचलली- उद्धरली; अर्थात् ही एका पेक्षां एकाधिक अशा मोठ्या पर्वताचो गोष्ट तर राहूं द्या, परंतु भूचरां सह साऱ्या पर्वतांस धारण करणारी जी पृथ्वी ती नुसत्या आपल्या दाढेच्या अग्रभागानें उचलून धरिली, इतकें शरणागतांच्या रक्षणा करितां त्वां साहस केलें; असें असतां मग हा पतित तुह्मां सुदुर्धर कसा, — हा जो मीं, (एथें कवि आपल्यास दाखवून लक्षणतात) पतित- अधःपातोन्मुख- अर्थात् पापी, तो तुह्मां- तुह्मांस, सुदुर्धर- धरायास अत्यंत कठीण - अर्थात् अत्यंत अनंगीकार्य- अंगीकार करावयास अत्यंत अयोग्य, कसा- कोणत्या कारणानें. ('कसा' हें एथें विस्मयान्वितप्रश्नार्थक सर्वनाम जाणावें; उदाहरण- 'मीं मूर्ख कसा तें सांग, ' लक्षणजे कोणत्या कारणानें-कोणत्या हेतू स्तव-मीं मूर्ख तें सांग, असा अर्थ. अशाच अर्थीं एथें ' कसा ' या सर्वनामाचा प्रयोग जाणावा). ह्या त्वां पीडितशरणागतजनांच्या रक्षणार्थ इतके महान उद्योग केले, त्या त्वां माझें रक्षण करूं नये असा कांहीं महत्पापी मीं नसेन, अशी आशंका कवि आपल्या मनांत आणून पुढें प्रश्न करितात; तर मग मला कां न उद्धरा, — उद्धरित नाहीं ?- अर्थात् उद्धराच उद्धरा; असा आवश्यक्यार्थ एथें ध्वनित होतो.

या केकेंत पहिल्या तीन चरणांत गोवर्धनधारणादि उत्तरोत्तर पराक्रमाधिक्यवर्णनानें हा सार अलंकार जाणावा.

नतावनधृतव्रतज्वलनतूंचिबाधावर्नी ॥

पदप्रणतसंकटीप्रजवतूंचिबाधावर्नी ॥

दयाप्रकटदारखवीकवणसांगत्यावारणीं ॥

सतीव्यसनवारणींजयजयार्थत्यावारणीं ॥ ६ ॥

मागील केकेत कवीनीं गोवर्धनधारणादि कृत्यें उदाहरणार्थ सांगितलीं, इत तशींच आणखी सदयतेचीं कृत्यें विशेषोपमावर्णनपूर्वक सांगतात.

पदान्वय— बाधावर्नी नतावनधृतव्रतज्वलन तूंचि, पदप्रणतसंकटी धावर्नी प्रजव तूंचि वा, त्या वारणीं, सतीव्यसनवारणीं, वा जयजयार्थ त्या रणीं, प्रकट दया कवण दाखवी सांग.

कदाचित् तूं ह्मणशील किं साऱ्या जगास अथवा बहुत जनांस जेव्हां संकट पडतें, तेव्हांच त्यांच्या रक्षणार्थ गोवर्धनधारणादि महत्कृत्यें मला करावीं लागतात, तुज साऱ्या कोणी एकादा दुकादा पीडित होऊन मला शरण आला, तथापि या विश्वचालनाच्या मोठ्या व्यापारांत माझें लक्ष त्याज कडेस पोहचत नाहीं; अशी आशंका घेऊन तिचें निवारण करित होव्हाते कवि ह्मणतात - बाधावर्नी नतावनधृतव्रतज्वलन तूंचि, — बाधावर्नी, — बाधा - पीडा - संकट इ०, हेच कोणी - वन - रान, त्याच्या ठायीं - अर्थात् त्या विषयीं, [कर्मधारय समास, आणि

ही विषयसप्तमी.] नतावनधृतव्रतज्वलन, — नत- नम्र -
 अर्थात् शरणागत, त्याचें जें / अवन - रक्षण, तेंच / धृत-
 धारण केले आहे, व्रत- नियम, ज्याणें (बहुव्रीहि) असा-
 ज्वलन - अग्नि, ^१ (कर्मधारय) तूंचि - तूंच; अर्थात्
 कोणीहि पीडित तुला शरण आला असतां त्याचें संकटवन
 जाळण्या विषयीं, ह्यणजे तें संकट अगदीं नाहींसें करण्या
 विषयीं, वणवा तूंच आहेस; आणि पदप्रणतसंकटीं धाव-
 नीं प्रजव तूंचि बा, — पदप्रणतसंकटीं, — पद-पाय-अर्थात्-
 तुझे पाय, त्यांच्या ठायीं जो प्रणत-अत्यंत नम्र, तो पदप्रण-
 त - अर्थात् शरणागत, त्याच्या / संकटीं - त्यास संकट
 पडलें असतां, (ही संस्कृता प्रमाणें सतिसप्तमी मानिली अस-
 तां अर्थास अधिक अनुकूलता दिसत्ये,) धावनीं, - धावन-
 ह्य० धावणें-धांव, तींत, प्रजव-मोठा वेग, तूंचि बा, -तूंच बा-
 पा; अर्थात् तुझा शरणागत भक्त संकटांत पडला असतां त्या-
 च्या संकटाच्या निवारणार्थं तूं, अथवा तुझ्या प्रेरणेनें दुसरा
 कोणी, जी धांव घेतो, तींत वेगरूप तूंच असतोस; ह्यणजे
 त्यास त्या संकटांतून त्वरित मुक्त करण्या विषयीं तुझेच औ-
 त्सुक्य असतें. कदाचित् तूं ह्यणशील किं कोणाच्या संक-
 टीं मीं असा त्वरित धांवलों ? तर ऐक - त्या वारणीं, स-
 तीव्यसंनवारणीं, वा जयजयार्थं त्या रणीं, प्रकट ढ-
 या कवण दाखवी सांग, — त्या - तो जो तुझीं न-
 काच्या

१ अग्निर्वैश्वानरोवन्निर्ह्वीतिहोत्रोधनंजयः ।

कृपीठयोनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपात् ॥

-काच्या दांतमिठींतून सोडविला त्या, वारणीं, वारण -
हत्ती - अर्थसंदर्भानें गर्जेद्र, त्याच्या ठायीं, आणखी - सती-
-व्यसनवारणीं, - सती - साध्वी - पतिव्रता - अर्थसंदर्भानें
उपलक्षित द्रौपदी, तिचें जें - व्यसन - दुःख - संकट,
त्याच्या - वारणीं - निवारणीं - निवारण करण्यांत, अर्थात्
वस्त्रहरणाच्या संकटसमयीं द्रौपदीचें दुःख निवारण करण्यां-
-त, ह्मणजे तीस क्षणांत सहस्रावधि वस्त्रें पुरविण्यांत, अथवा,
अज्ञातवासीं ऋषिमंडळ भोजनास आलें असतां आपल्या
संग्रहीं अन्नसामग्री नसल्या मुळें जेव्हां तीस परम संकट पड-
-लें तेव्हां त्या मंडळास यथेच्छ भोजन घालून तिचें तें संकट
दूर करण्यांत, वा—अथवा, जयजयार्थ, - जय - युधिष्ठिर-
धर्मराजा^१, त्याचा - जय - जीत - विजय, त्या कारणें, त्या-
तें प्रसिद्ध जें भारत त्या, रणीं - रणाच्या ठायीं - अर्थात् आ-
-पला भक्त जो धर्मराज त्यास जय मिळावा ह्मणून भारत यु-
-द्धांत, प्रकट - स्पष्ट - उघडी, अशी - दया - कृपा - उप-
-कार, कवण - कोण, दाखवी - दाखवित असे - दाखवि-
-ली, (ग्रंथभाषेत भूतकाळ,) हें सारें - सांग - तूंच कथन
कर;

१ मूल्येपूजाविधावर्षीहोदुःखं व्यसनेष्वघं

अमर.

२ जयोजयंतो विजयोजयन्सेनोजयद्वलः ।
इतिगुह्यानिनामानिचक्रेतेषां युधिष्ठिरः ॥

कर; अर्थात् त्वांच हीं सर्व सदयतेचीं कृत्ये केलीं. अथवा, एथे ' प्रकट ' हे दयेचें विशेषण नकरितां, दाखवी या पुढील क्रियापदाचें क्रियाविशेषण करावें; ह्मणजे ' अशी द-या उघडरीतीनें कोणी दाखविली तें सांग. या शेंव-टल्या दोन चरणांत जीं कवीनें तीन उदाहरणें सांगितलीं, तींहींकरून पहिल्या दोन चरणांत दृष्टांतेंकरून कथित जें शरणागताच्या संकटाचें समूल निवारण, आणि तें करण्यांत जी भगवंताची उत्सुकता, यांचें उपपादन होतें असें एथें स-मजलें पाहिजे.

सुपात्रनरमाहियद्रतिसुखासदारापरी ॥
 असाप्रभुहिसेवकांभजसिखासदारापरी ॥
 प्रियाकुचतटीजिहींनबहुवारपत्रावळी ॥
 तिहींअमितकाढिल्यानृपमखांतपत्रावळी ॥ ७ ॥

या केकेंत विष्णुरूप भगवंताच्या सुखोपभोगाद्यैश्वर्याचें वर्णन करित होत्साते कवि त्याच भगवंताचा स्वभक्तकार्या विषयीं औत्सुक्यातिशय वर्णितान्त.

पदान्वय—यद्रतिसुखास दारा परी रमा हि सुपात्र न, असा प्रभु हि सेवकां खासदारा परी भजसि; जिहीं प्रियाकुचतटी पत्रावळी बहुवार न, तिहीं नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या.

यद्रतिसुखास दारा परी रमा हि सुपात्र न, - यद्रतिसुखास, — यत् - जें, रतिसुख, - रति - प्रिया लक्षणजे स्वभार्या तिज सह जें रमण लक्षणजे क्रीडा ती, तत्संबंधी जें - सुख - आनंद, (षष्ठीतत्पुरुष) त्यास, - ज्याच्या रतिसुखा कारणें, दारा - स्वभार्या - आपली स्त्री, तिच्या परी - सारिखी, रमा - लक्ष्मी-हि - देखील, - सर्वसौंदर्यवती लक्ष्मीहि, सुपात्र - योग्य पात्र, न - नाही; अर्थात् लक्ष्मी सारिखी परम लावण्यवती स्त्री असतां हि ज्याच्या रतिक्रीडेस अथात् प्रेमास योग्य नाही; असा प्रभु हि सेवकां खासदारा परी भजसि; - असा - अर्थात् इतक्या लक्ष्म्योपभोक्तृत्वरूप

-पभोक्तृत्वरूप ऐश्वर्याचा उपभोक्ता, प्रभु - धणी, असतां -
 हि - देखील, सेवकां - दासांस - अर्थात् स्वभक्तांस, खा-
 -सदारा परी, - खासदार - मोतदार - घोड्यावरील चा-
 -कर, त्या - परी - प्रमाणें, भजसि - भजतोस; अर्थात्
 मोतद्वारा प्रमाणें तूं त्यांची सेवा करितोस; ह्मणजे त्यांचे
 सर्व मनोरथ पूर्ण करितोस. या प्रमाणें भगवान् विष्णूनें
 कृष्णावतारीं स्वभक्त जो अर्जुन त्याचा सारथीपणा केला,
 ही पुराणप्रसिद्ध कथा आहेच^१. आणखी पहा - जिहीं,
 प्रियाकुचतटीं पत्रावळी बहुवार न, जिहीं - ज्यां-
 -नीं- अर्थात् ज्या भगवान् विष्णूच्या हातांनीं, (एथें जिहीं,
 तिहीं, हीं ग्रंथभाषेत जो तो या सर्वनामार्चीं तृतीयेचीं अ-
 -नेकवचनार्चीं रूपें होत, ह्मणून अर्थसंदर्भानें एथें हस्तग्रहण
 अवश्यक,) प्रियाकुचतटीं, - प्रिया - वल्लुभा - आवडती
 स्त्री - अर्थात् लक्ष्मी, तिचे जे - कुच - स्तन, त्यांचे जे -
 तट - प्रांतभाग, त्यांच्या ठायीं - अर्थात् त्यांज वर; पत्रा-
 वळी

१ मोरोपंतानें आणखी एका स्थळीं अर्थेंत ही कृष्णाची मोतद्वारी वर्णिली
 आहे; —

अर्जुनतुरंगमाते जो स्वकरानें करी खराराजी ।

श्रीकृष्णकायबहुधा निजपददासांसि जो खराराजी ॥

आणखी एका कवीनें ह्मटलें आहे;—

अर्जुनाचारथीं झालासे सारथी ह्मणे धर्मा महाराज
 भावजी ॥ पाहुंयातो पांडुरंगरावजी ॥ धृ ॥

२ शरिराच्या मोठ्या अवयवाच्या कोणत्याहि भागास तट ह्मणण्याचा
 काव्यांत

-वळी - पत्राकार पंक्ति - शृंगारी पुरुष स्वहस्ताने कुंकुम-
-केशरादि सुगंध द्रव्यांनी आपल्या प्रियांच्या स्तनगळ्या-
-द्यवयवां वर मकरपत्राकार वेलबुट्टी काढितात त्या, बहुवार
पुष्कळ

काव्यांत प्रचार पुष्कळ आढळतो; वामन ह्यणतात,—

वंशीनादनटीतिलाकटितटींखोवोनिपोटींपटीं.

१ नायकांनी आपल्या प्रियांच्या स्तनाद्यवयवां वर केशरादि सुगंधद्र-
व्यांनी लेखन करण्याचा व्यापार शृंगाररसप्रधान काव्यांत वर्णायाचा सांप्र-
-दाय प्रसिद्ध आहे;—

चत्वारःप्रथयंतुविद्रुमलतारक्तांगुलिश्रेणयः ।
श्रेयःशोणसरोजकोरकरुचस्तेशार्ङ्गिणःपाणयः ।
भालेष्वब्जभुवोलिखंतियुगपद्येपुण्यवर्णावलीः ।
कस्तुरीमकरीःपयोधरयुगेगल्लद्वयेचश्रियः ॥

नांदीश्लोक—अनर्घराचव.

तसेंच वासवदत्ता ह्यणून प्रसिद्ध काव्य आहे, त्यांत सुबंधु कवीने मलय-
-वायूस शृंगारी कल्पून त्याच्या वर्णनांत ह्यटले आहे;—

कामकलाकलापकुशलचारुकर्णाटकसुंदरीस्तनकलशघुसृ-
-णधूलिपरिमलामोदवाही

तसेंच आणखी —

० नवयौवनरागतरलकेरलीकपोलपालिपत्रावलीपरिचयच-
-तुरः

तसेंच अमरुशतकांत आचार्यांनी वायूच्या वर्णनांत ह्यटले आहे;—

नीत्वोच्चैर्विक्षिपंतःकृततुहिनकणासारसंगान्परागान् ।

कौदानानंदितालीनतितरसुरभीन्भूरिशोदिद्भुखेषु ।

एतेतेकुंकुमाक्तस्तनकलशभरास्फालनादुच्छलंतः ।

पीत्वाशीत्कारिवक्त्रंशिशहरिणदृशांद्द्वैमनावांतिवाताः ॥ ५५ ॥

पुष्कळ वेळां, न - नाही; न याचा अन्वय पुढल्या चरणां-
 -तील ' काढिल्या' या क्रियापदार्शी समजला पाहिजे;
 काढिल्या - लिहिल्या - चितरल्या, नाहीत; अर्थात्
 ज्याच्या हस्तांनी लक्ष्मीच्याहि स्तना वर अशा पत्रा-
 -वळी एकशेनदां चितरल्या असल्यास न जाणों; तिहीं
 नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या, — तिहीं -
 त्यांणीं - अर्थात् कृष्णावतारीं त्या विष्णूच्या हातांनीं, नृ-
 पमखांत, — नृप-राजा - अर्थसंदर्भांनीं धर्मराजा, त्याचा -
 मख - यज्ञ - अर्थात् त्याणें केला जो प्रसिद्ध राजसूय य-
 -ज्ञ (मध्यमपदलोपी, अ० षष्ठीतत्पुरुष समास) त्यांत, अमि-
 -त-असंख्य - ज्यांची गणना होत नाही इतक्या, पत्रावळी-
 -भोजनार्थ पर्णपात्रें - अर्थात् त्या यज्ञसमारंभांत आले-
 -ल्या ऋष्यादिकांच्या एका मार्गे एक जेवलेल्या पंक्तींनीं टा-
 -किलेलीं उष्टीं पानें, काढिल्या - काढून टाकिल्या.

यांतील शेवटल्या दोन चरणांत कवींनीं पदलाघवानें
 अर्थगौरव दर्शविलें आहे; ज्या विष्णूच्या हस्तांनीं प्रिया-
 -कुचतटीं बहुवार पत्रावळी न काढिल्या ह्मणजे लिहिल्या,
 (चित्र, वेलबुट्टी, रांगोळी, इ० काढणें-ह्मणजे लिहिणें -
 रेखणें,) त्या विष्णूच्या हस्तांनीं कृष्णावतारीं धर्मराजाच्या
 राजसूय यज्ञाच्या समारंभांत अमित पत्रावळी काढिल्या ह्मणजे
 काढून टाकिल्या. (पत्रावळी, खरकटी, उष्टीं, काढणें ह्मणजे
 काढून

१ 'चित्रें लिहिणें' अशी बोलण्याची रूढि अद्यापि देशा वर प्रसिद्ध आहे, व
 काव्यांत तर असा प्रयोग निरंतर आढळतो;—

काढून दूर टाकून देणें,) एथे ' काढिल्या ' या एकाच क्रियापदाचा द्व्यर्थवाचक ' पत्रावळी ' शब्दाच्या द्विरुक्ती-
-शीं त्या त्या अर्थीं उभयान्वय केला आहे तो यथार्थ असून सरसहि आहे.

या केकेत लक्ष्मीस संतुष्ट करण्याचें प्रिय कार्य असतां त्याची उपेक्षा करून, स्वभक्तसंतोषार्थं वस्तुतः अत्यंत नीच कार्य असतांही त्याची भगवान विष्णूनें स्वीकृति केली, असें कवीनें सांगितलें; येणेंकरून लक्ष्मी पेक्षांही स्वभक्ता-
-च्या ठायीं भगवंताचें अत्यंत प्रेमाधिक्य दर्शविलें. एथें स्वभक्ताच्या ठायीं भगवंताचा जो प्रेमातिशय त्याचें वर्णन इष्ट असून, त्या विशेषाची प्रतिपत्ति व्हावी, ह्मणून लक्ष्मीच्या स्तनावर पत्रावळी काढण्याचा जो व्यापार त्याच्या न्यूनत्वाभिमुख्ये-
-करून निषेधाभास दर्शविला आहे; यास्तव हा मला वाटते

आक्षेप

मोहतीव्रजपशूसृगगाई । आमुचेंनवलकायअगाई ।
स्तब्धहोतिलिखितेंजशिचित्रें।वेणुच्याध्वनिरसेंचिविचित्रें ॥
वामन.

मुक्तेश्वरानीं एका मंदिराच्या वर्णनांत ' काढणें ' या धातूचा प्रयोग असाच अर्थीं केला आहे;—

इंद्रचंद्रवरुणकुबेर ॥ यमवायुवन्हिभास्कर ॥
गणगंधर्वयक्षकिन्नर ॥ मनोहरकाढिले ॥ ४६ ॥

सभा० प०, अ० २

आक्षेप अलंकाराचाच भेद होय. १ या अलंकाराचे मुख्य-
-त्वे तीन भेद दंडीने आपल्या काव्यादर्शांत सांगून या भेदाचे
आनं त्यहि दर्शविले आहे, त्यांतून हा वृत्ताक्षेप अथवा इष्ट
असल्यास धर्माक्षेप मानावा. २

या केकेच्या शेवटल्या दोन चरणांत पदलाघवा मुळे कवीचा तृद्वत अ-
-र्थ असा दिसतो कीं, - 'ज्या विष्णूने लक्ष्मीच्या कुचा वर देखील बहुवार
पन्नावळी काढिल्या नाहीं, त्याने धर्मराजाच्या यज्ञसमारंभांत अमित उष्ट्या
पन्नावळी किं हो काढिल्या. ' यांत पन्नावळी हे स्वारस ह्यणजे सावधारण
पद होय; कारण, अमित हे त्याच पदाचे विशेषण होय असे मला वाटते.

जर

१ विश्वनाथ कविराजाच्या साहित्यदर्पणांत या अलंकाराचे लक्षण केले
आहे ते असे,—

वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभासआक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा ॥

आणि या अलंकाराचा चौथा प्रकार दाखविण्या करितां खाली सांगितले
उदाहरण दिले आहे,—

विरहेतवतन्वंगी कथंक्षपयतुक्षपां ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्तेभणितेनकिम् ॥

यांत विरहिणीचा विरहदुःखातिशय दाखविण्याचा विशेष असतां, त्या-
-च्या प्रतिपत्ती करितां दूतीने आपल्या बोलण्याचाच निषेधाभास दाखविला
आहे. वस्तुतः, प्रीयेच्या स्तना वर बहुवार पन्नावळी न काढण्या प्रमाणे
एथेहि दूतीच्या बोलण्याचा काही खराच निषेध आहे असे नाही; परंतु स-
-खीच्या विरहाचा दुःखातिशय कथन करणे हे, या केकेत भगवंताचा स्वभ-
-काच्या ठावीं जो प्रेमातिशय त्याच्या कथना प्रमाणे कवीस इष्ट कार्य असून,
त्याचे वर्णन निषेधाच्या निमित्ताने केले आहे; ह्यणून मला वाटते वरील
केकेतील शेवटल्या दोन चरणांत आक्षेप अलंकार मानिला असतां मी सा-
-हित्यशास्त्रज्ञांच्या दोषारोपास पात्र होणार नाही, असा मला भरवसा आहे.

२ विश्वनाथ कविराजाने आपल्या साहित्यदर्पणांत या अलंकाराचे संज्ञा-

पूर्वक

जर कदाचित् कोणी रसिक ह्मणतील किं ' पत्रावळी ' हें एथे सावधारण पद मानिता, त्या पेशां ' बहुवार ' हें पद कां तसें मानित नाही ! त्यास, बहुवार हें जर सावधारण पद मानिलें, तर अमित हें पद त्याचें प्राति-
-पक्षिक होऊं लागेल; ह्मणजे ' ज्याणें प्रियाकुचतटीं बहुवार देखील पत्राव-
-ळी न काढिल्या, त्याणें नृपमखांत अमितवार पत्रावळी काढिल्या, ' असा अर्थान्वय करावा लागेल. अशा पदान्वयानें अर्थ तर प्रशस्त दिसतो स्व-
-रा, परंतु येणेंकरून भाषेच्या नियमाचा जो भंग होतो, तो वैय्याकरण चिकित्सकांस अधिक दुःसह होईल याची मला भीति वाटत्ये; तो असा कीं,-
असें केल्यानें बहुवार हें जें पद क्रियाविशेषण आहे, त्यांतील बहु हें पद जसें वार या अवयवाचें विशेषण असून तें सारें पद काढिल्या या क्रियापदा-
-शीं अन्वित होतें; तसें पुढलें अमित हें पद वार या शब्दाचें विशेषण करून त्याशीं अन्वित करावें लागेल; आणि अमितवार या क्रियाविशेषणांतील वार या अवयवाचा अध्याहार करावा लागेल; परंतु असा सामासिक शब्दांतील एका अवयवाचा अध्याहार मानण्यास भाषानियमाचा आधार कोठेहि प्रशस्त रीतीनें आढळत नाही. यद्यपि बहु आणि अमित हीं एका पक्षां स्पष्ट; आणि दुसऱ्या पक्षां अध्यात्तृत, अशा वार शब्दाचीं विशेषणें होऊं शकतात, तथापि बहुवार आणि अमितवार या उभय पदांचा संबंध काढिल्या या क्रियापदाशीं स्पष्ट असल्या मुळें तीं संयुक्तपदें होऊन

पूर्वक भेद दाखविले नाहींत; परंतु दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत लक्षण-
पूर्वक आणि संज्ञापूर्वक हे भेद दाखविले आहेत. यांणी आरंभांच या आक्षेप अलंकाराचें लक्षण असें केलें आहे कीं,—

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षयात्रिधा ॥

अथास्यपुनराक्षेप्यभेदानंत्यादनंतता ॥ १२० ॥

यांत भूत, वर्तमान, आणि भविष्य, अशा त्रिकालांच्या अपेक्षेनें या अलंकाराचे तीन मुख्य भेद दाखवून पुढें त्यांची अनंतताहि प्रदर्शित केली आहे. ते मुख्य तीन भेद दाखविण्या करितां तीन उदाहरणें लिहिलीं आ-
-हेत, त्यांतून—

होऊन क्रियाविशेषणें होतात; तेव्हां अशा संयुक्त क्रियाविशेषण शब्दांतून एका अवयवाचा अध्याहार करितां येत नाही. ह्रणून अमित हे माझ्या मते पत्रावळी शब्दाचेंच विशेषण केलें पाहिजे; वार या अध्याहृत शब्दाचें तें विशेषण होऊं शकत नाही; कारण, वार या अवयवाचा भाषानियमा प्रमाणें मुळीं अध्याहारच होत नाही. त्यांत आणखी कुंकुमाच्या पत्रावळी बहुवार

अनंगःपंचभिःपुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ॥

इत्यसंभाव्यमथवाविचित्रावस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

यांत, 'व्यजयत - जिंकिता झाला,' या भूत कालानें सूचित जी अनंग-गाच्या विजयाची असंभाव्यतारूप वस्तु, तिचा 'अथवा-विचित्रा वस्तुशक्तयः' येणेंकरून प्रतिषेध केला आहे, ह्रणून हा वृत्ताक्षेप जाणावा. तसेंच या के-केत 'नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या,' या भूतकालिक वृत्तांतानें सूचित जो भगवंताचा स्वभक्ताचा ठायीं प्रेमातिशय, तो, 'प्रियाकुचतटीं बहुवार पत्रावळी न काढिल्या', या प्रतिषेधानें दर्शविला आहे, ह्रणून एथे वृत्ताक्षेप हा या अलंकाराचा भेद मानिला असतां चालेल. अथवा—

तवतन्वंगिमिथ्यैवरूढमंगेषुमार्दवं ॥

यदिसत्यंमृदुन्येवकिमकांडेरुजंतिमाम् ॥ १२७ ॥

यांत प्रियेच्या अंगाचें मृदुत्व ह्रणून जो - अमित पत्रावळी काढल्यानें सूचित भगवंताचा स्वभक्ताच्या ठायीं प्रेमातिशया प्रमाणें विशेष, त्याचें साधन 'माम् रुजंति - मला (तीं मृदु अंगें) दुखवितात,' अशा 'प्रियाकुच-तटीं बहुवार पत्रावळी न काढिल्या,' या तद्विपरित कथनरूप प्रतिषेधानें, केलें आहे; ह्रणून हा धर्माक्षेप या अलंकाराचा भेद मानिला आसतां हि प्रशस्त, अथवा—

गच्छेतिवक्तुमिच्छामित्वत्प्रियंमत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छतिमुखाद्वाणीमागाइतिकरोमिकिम् ॥

यांत 'गच्छ - जा' असें आपल्या प्रियास ह्रणणें ही जी अनिष्ट गोष्ट, तिच्या साधना विषयीं बोलण्याचा यत्न करित असतां 'मागाः- जाऊं नको' ह्रणून प्रियेच्या मुखांतून वाणीचें निःसरणरूप विपरीत कार्याची

बहुवार नकाढिल्याने त्यांचे अल्पसंख्याकत्व, आणि नृपमखांत आमिंत पत्रावळी काढून टाकिल्याने त्यांचे बहुसंख्याकत्व, यांचा जो विपर्यास एथे इंगित होतो, तेणेकरूनहि पत्रावळी या शब्दा वरच कवींचे स्वारस्य असल्याचे आणखी स्पष्ट दिसते.

जो उत्पत्ति, तिज वरून अनर्थाच्या दर्शनाने स्वाभिप्रेतार्थांचे विशेष रीत्या जसे सांगणे, तसे या केकेत यज्ञसमारंभांत आमिंत उच्चिष्ट पत्रावळी काढणे ही जी अनिष्ट गोष्ट, तिच्या साधना विपर्याय विष्णूने यत्न केल्याचे सांगत असतां, लक्ष्मीच्या स्तना वर थोड्या पत्रावळी काढण्याने उपलभ्यमान जी तद्विपरीत कार्योत्पत्ति, तिज वरून लक्ष्मीच्या ठायीं जें प्रेमात्पत्व त्याच्या दर्शनाने स्व-भक्ताच्या ठायीं जो भगवंताचा प्रेमातिशय तद्दूर्णरूप अभिप्रेतार्थांचे विशेष रीत्या सांगणे होय, ह्मणून हा यत्नाक्षेप मानावा. हा भेद मला अधिक प्र-शस्त दिसतो. परंतु साहित्यशास्त्रज्ञांस जे रुचेल तो वर सांगितल्या भेदांतून कोणताहि एक घ्यावा.

नपावसिह्मणोनिर्माह्मणतसेंतुलाआळसी ॥

बरी नअसदुक्तिहेरविसखोत्थिताआळसी ॥

असंख्यजनतर्पिलेक्षुधितएकलाजेमनी ॥

चुकेलतरित्यासदेपरिवदान्यलाजेमनी ॥ ८ ॥

मागील केकेत स्वभक्तकार्या विषयीं भगवंताचा औत्सुक्यातिशय वर्णला; इत कवि आपणा विषयीं त्याचें औदासिन्य कथित होत्साते त्याचेंहि दृष्टांतेंकरून निवारण करितात.

पदान्वय — न पावसि, ह्मणोनि मीं तुला आळसी ह्मणतसें, हे असदुक्ति बरी न, रविसखोत्थिता आळसी, जेमनीं असंख्य जन तर्पिले, क्षुधित एकला चुकेल, तरि वदान्य त्यास दे, परि मनीं लाजे.

कवि ह्मणतात, इतकें प्रार्थित असतां अद्यापि तूं मला न पावसि, — पावत नाहीस — दर्शन देऊन माझा उद्धार करित नाहीस; ह्मणोनि मीं तुला आळसी ह्मणतसें, — यास्तव मी तुला आळसी ह्मणतो; — अर्थात् पूर्वी बहुत भक्तांस पावल्या मुळें तूं थकून गेला असशील ह्मणून मज विषयीं आतां तुला आळस आला असेल, असें मीं अनुमान करितों; परंतु पुनः कवि विचार करून या आपल्या ह्मणण्यास दोष लावून ह्मणतात — हे असदुक्ति, बरी न, — म्या तुला आळसी ह्मटलें — हे — ही, माझी — असदुक्ति, — असत्- मिथ्या — व्यर्थ — निराधार, अशी — उक्ति —

भाषणं होय, कारण विश्वचक्रचालक भगवंताच्या ठायीं आळस मुळींच संभवत नाही; ह्मणून ही माझी मिथ्या उक्ति बरी कशी ह्मणावी ? ह्मणून - बरी न, - बरी नाही. अथवा, तूं मला पावत नाहीस ह्मणून मीं तुला आळसी ह्मणतो, ही जी माझी असद्‌क्ति ती बरी नाही, असा अन्वय लावावा. अर्थात् दुसऱ्यास मिथ्या दूषण लावणें हें त्याज वर आळ घेणें होय; कोणत्या आळे सारिखी ही आळ ह्मणून पुसाल तर रविसखोत्थिता आळसी, — रविसखोत्थिता, रवि-सख, - रवि - सूर्य, त्याचा - सखा - मित्र, जो - रवि-सख^१ - सत्राजित, त्या पासून - उत्थिता^२ - उठलेली - नि-घालेली, जी - आळ^३ - बालट, - त्वां माझा स्वयंतक मणि

१ वेदशास्त्रे पुराणे ॥ जैनमानिती प्रमाणे ॥ तयाधीटवादिद्यांची उक्तिकवणे ॥ साचमानावी ॥ ३७ ॥

विवेकसिंधु, उ०, प्र० १.

२ रविसख एथें सखिन् या मूळ शब्दाचा रवि शब्दाशीं समास असल्यानें - ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' या सूत्रावरून रविसख असा अकारान्त शब्द झाला आहे.

३ हें उत्पूर्वक ष्टा (गतिनिवृत्तौ) या धातूचें कप्रत्ययान्त रुदंत. एथें - ' उदःस्थास्तंभोःपूर्वस्य ' या सूत्रानें षच्या स्थानीं पूर्वसवर्ण आदेश झाला आहे, उदाहरण—

सूर्यस्यभाउत्थिता—

भागवत.

समुद्रादुत्थितमद्रि—

भट्टीकाव्य.

४ अशा अर्थी आळ हा शब्द बहुधा पुल्लिङ्गीं आढळतो. ' त्वां मज वर

मणि चोरिला ह्मणून त्याणें कृष्णा वर जें बालट घेतलें होतें त्या ^{*}अंसी - त्या सारिखी. एथें 'रविसखोत्थिता' हें संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें स्त्रीलिंगी 'आळ' या शब्दाचें विशेषण जाणावें; आणि 'आळसी' - 'आळुसी' हें पद 'असद्भुक्ति' या शब्दाचें विशेषण आहे ह्मणून स्त्रीलिंगी जाणावें. एथें कवीनें एकदां भगवंतास आळसी ह्मणून पुनः त्या ह्मणण्याचा 'बरी न असद्भुक्ति हे' येणेंकरून प्रतिषेध केला आहे, ह्मणून हा आक्षेप अलंकार होय. अथवा, दुसरा अर्थ—एकदां कवि भगवंतास आळसी ह्मणून गेले, त्याच आपल्या ह्मणण्याचें ते समर्थन करित होत्याते ह्मणतातः— हें जें म्यां तुला आळसी ह्मटलें, ही माझी असद्भुक्ति तर खरी, परंतु ही 'बरी', कारण, - 'रविसखोत्थिता आळसी न,' - ह्मणजे सत्राजितानें जशी आळ घेतली तशी तर केवळ दुःसह नाही, ह्मणून बरी; कांकि त्याणें तर तुज वर धडधडित चोरीचें बालट घेतलें, तसें तर म्यां केलें नाही; तूं मला अद्यापि पावत नाहीस ह्मणून म्यां तुला नुसतें आळसी मात्र ह्मटलें; तेव्हां अर्थात् चौर्यारोपा पेक्षां आलस्यारोप बरा; असा भावार्थ. अथवा, तिसरा अर्थ— म्यां तुला आळसी ह्मटलें, ही माझी उक्ति-भाषण, 'रविसखोत्थिता आळसी असत् न' - ह्मणजे

पूर्वोक्त

वर हा खोटा आळ घेतला' असें ह्मणतात; परंतु स्त्रीलिंगीहि या शब्दाची रूढि आहे.

* एथे अंसी यांतील अचा लोप झाला आहे. पहा माझे महाश-
ष्ट व्याकरण, आवृत्ति तिसरी, नियम ५४४, पृ० २७६.

पूर्वोक्त अजामिलादिकांस तूं पावलास, आणि ब्रजवास्यादि-
-शरणागतां करितां गोवर्धनधारणादि साहसहित्वां केलें, आ-
-णि मीं इतकी करुणा भाकित असतां मला अद्यापि पावत
नाहींस, तेव्हां अर्थात् तुला मज विषयीं खराच आळस आला
असेल ह्मणून म्यां तुला आळसी ह्मटलें; परंतु त्वां स्यमंतक म-
-णि घेतला नसतां सत्राजितानें जी तुज वर धडधडित चोरीची
आळ घातली, तशी तर ही माझी 'उक्ति' असत् ह्मणजे खो-
-टी नाहीं; अर्थात् ती त्याची उक्ति आळे सारिखी मिथ्या
होती, आणि माझी सत्य आहे, ह्मणून 'बरी' ह्मणजे खरी
आहे. लोकांतहि बोलण्याची रूढि आहे - 'तूं त्यास बरा
आळसी केलास, ह्मणजे त्यास आळसी ह्मटलेंस हें खरें आ-
-हे असा अर्थ. कदाचित् तूं ह्मणशील किं माझ्या आळसानें
तुझ्या सारिखा एकादा कोणी माझ्या रूपे वांचून राहिला ह्मणू-
-न त्याणें माझें महत्व काय न्यून व्हावयाचें? त्यास, या म-
-श्राचें समाधान करित होत्साते कवि दृष्टांतेंकरून सांगतात
जेमनीं असंख्य जन तर्पिले, — जेमनीं - जेवण्याच्या
समारंभांत, असंख्य - पुष्कळ, जन - लोक, तर्पिले -
भोजन देऊन तृप्त केले; अर्थसंदर्भेंकरून वदान्यानें ह्मण-
-जे दात्यानें तृप्त केले; परंतु त्यां मध्यें / क्षुधित एकला
चुकेल, — क्षुधित - उपवासी, एकला - एकादा दुकादा-
एकहि, चुकेल - कदाचित् चुकला (एथे हा कादाचित्क्या-
-र्थद्योतक भविष्यकाळाचा प्रयोग समजावा); तरि वदान्य
त्यास दे, — तथापि, वदान्य - उदार यजमान, त्यास-
त्या चुकलेल्या अतिथीस, दे - अर्थात् भोजन देतो; परि

मनीं लाजे,— परंतु मनांत लाजतो; अर्थात् जर तो उदार मनाचा यजमान असला, तर एक जरीं कोणी आपल्या भोजनसमारंभांत क्षुधित राहिला, आणि जरीं व्यास माघा-
-रून यथेच्छ भोजन दिलें, तरीं तसें केल्यानेंहि आपण अपे-
-शास पात्र होऊं लक्षण तो आंतून आपल्या मनांत लाजतो;
कवि भगवंतास लक्षणतात - मग तुझीं तर मुळींच मज वर उ-
-क्तप्रकारचा कांहींच अनुग्रह केला नाहीं, तेव्हां या गोष्टीची
लजा तुझास किती असावी बरें याचा तुझीच विचार करा;
असा एथील ध्वन्यर्थ जाणावा.

अगाप्रणतवत्सलाह्मणतित्याजनांपावलां ॥
 ह्मणोनितुमच्याचमींस्मरतसेंसदांपावलां ॥
 कंठवरिकृपाहंठ्यसनदीनहातापला ॥
 असेंमनिंधराखराभरंवसामलाआपला ॥ ९ ॥

मागील केकेत जें भगवंताचें आपणा विषयीं औदासिन्य सांगितलें तें अयोग्य, असें आणखी दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्त्रय— अगा प्रणतवत्सला ह्मणति त्या जनां पा-
 -वलां, ह्मणोनि तुमच्याच पावलां मीं सदां स्मरतसें, वरि
 कृपा करूं, व्यसन हंठूं, हा दीन तापला, असें मनिं धरा,
 मला आपला भरंवसा खरा.

अगा प्रणतवत्सला ह्मणति त्या जनां पावलां,—
 अगा - अहो, (अगा हें कारुण्यार्थी संबुद्धिदर्शक अव्यय
 होय), मागल्या केकेत कवीनीं भगवंतास आळसी ह्मटलें,
 व तुला मोठी लज्जा असावी असाहि आपला भावार्थ दृष्टां-
 -तेकरून प्रकटित केला, येणेंकरून आपल्या ठायीं औद्धत्य
 आलें, त्याच्या निवारणार्थ एथें अगा या करुणाशब्दानें
 संबोधन देऊन भगवंताचें शांतवन करूं पाहत होत्साते कवि
 ह्मणतात, - प्रणतवत्सला, - प्रणत - नम्र - कायावाचामनें-
 -करून अत्यंत नत ह्मणजे नम्र जे भक्त, त्यां विषयीं वत्स-
 -ल - कनवाळू, ह्मणति - असें जे° कोणी तुला ह्मणतात-
 -अर्थात्

•अर्थात् ' हे भक्तवत्सला ' ह्मणून जे कोणी तुला हाका मा-
 •रितात-ह्मणजे असें ह्मणून जे तुला कायावाचामनें करून शर-
 •ण येतात, त्या जनां पावलां,- अर्थात् त्यांज वर त्वां कृपा
 केलीच केली. 'ह्मणति' हा वर्तमान काळ, आणि 'पावलां' हा
 हा भूत काळ, यांच्या संबंधानें असा एथें निश्चयरूप अर्थ
 ध्वनित होतो; उदाहरण- 'मी त्यास हा घोडा देतो ह्मणजे
 त्याणें माझे काम केलें,'-अर्थात् केलें असें समज; असा एथे
 निश्चयरूप अर्थ होतो. असे तुह्मीं भक्तवत्सल आहां-ह्मणो-
 नि तुमच्याच पावलां मीं सदां स्मरतसें,-ह्मणोनि-या
 करितां, तुमच्याच पावलां - तुमच्याच चरणकमलांस, मीं,
 सदां- निरंतर, स्मरतसें- ध्यात आहे; अशी माझी तुमच्या
 ठायीं एकनिष्ठा भक्ति जाणून मज वर बरि कृपा करूं-
 •अर्थात् कैवल्यदाना पर्यंत, कृपा करूं- अनुग्रह करूं; आण-
 •खी- व्यसन ह्मणूं,- व्यसन-दुःख- त्रिविध ताप, ह्मणूं-दूर
 करूं; आतां हा दीन तापला,- हा- कवि आपणा कडे
 लावून ह्मणतात - हा जो मीं, दीन - त्या तापत्रयाचें सहन
 करण्यास

१ भगवच्चरणारविंदास शरण गेल्यानें तापत्रयोपशसन हेंच नैसर्गिक
 फल प्राप्त होतें, तसें केल्या शिवाय होत नाहीं, ह्मणून भागवतांत अशीच
 प्रार्थना आहे;—

नमामतेदेवपदारविंदंपपन्नतापोपशमातपत्रं ॥

यन्मूलकेतायतयोऽजसोरुसंसारदुःखंबहिरुत्क्षिपंति ॥३८॥

धातर्यदस्मिन् भवईशजीवास्तापत्रयेणोपहतानशर्म ॥

आत्मलुभंते भगवंस्तवांग्निच्छायांसविद्यामतआश्रयेम ॥३९॥

करण्यास असमर्थ, लक्षण- तापला-त्रिविध तापानें पोळला;
 असें मनि धरा,-असें, आपल्या-मनि धरा-मनांत आणा;
 कारण-मला आपला भरंवसा खरा,—अर्थात् आपल्या
 शिष्याय इतर कोणाचाहि मला खरा भरंवसा नाही - इतर
 कोणीहि माझे त्रिविध दुःख निवारण करण्यास समर्थ ना-
 - हीं, लक्षण माझा त्यांज वर खरा भरंवसा नाही. याच
 लक्षणार्थें समर्थन कवि पुढल्या केकेत करितात.

१ एथे कवीनीं भगवच्चरणारविंदीं जशी आपली श्रद्धा दर्शविली आहे,
 तशीच भागवतांत श्रद्धावान् पुरुषांची श्रद्धा सरस अर्थानें वर्णिली आहे;—

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणं
 तवंपुरुषंवदंत्यखिलशक्तिधृतोऽशक्तम् ।
 इतिनृगतिंविच्यकवयोनिगमावपनं
 भवतउपासतेऽघ्निसभवंभुविविश्वसिताः ॥

स्कं० १०, अ० ८७, श्लो० २०.

मलानिरखितांभवच्चरणकन्यकाआपगा ॥

ह्मणेअगइऐकिलेंहिनकधींअसेंपापगा ॥

करश्रवणिंठेवितीनुघडिनेत्रघेभीतिला ॥

नघालिनभिडेसमींजरिंहिकार्यलोभीतिला ॥ १० ॥

या केकेंत कवि स्वपातित्याचें मान दर्शवित होत्साते, मला तुझाच भरंवसा खरा आहे ह्मणून मागल्या केकेंत जें सांगितलें, त्याचेंच आणखी प्रकारांतरानें समर्थन करितात.

पदान्वय— भवच्चरणकन्यका आपगा मला निरखितां अगइ असें पाप कधीं हि न ऐकिलें गा ह्मणे, श्रवणिं कर ठेविती, नेत्र नुघडी, भीतिला घे, जरीं हि मीं कार्यलोभी, तिला भिडेस न घालिन.

मला तुझ्या शिवाय खरा भरंवसा दुसऱ्या कोणाचा नाहीं, याचें कारण मीं फारच पापी आहे, आणि तूं फारच दयालु आहेस, ह्मणून मागल्या केकेंत कवीनीं दर्शविलें, त्याच आपल्या अभिप्रायाचें समर्थन करित होत्साते आपण किती पापी आहों हें प्रथमतः कवि सांगतात. — भवच्चरणकन्यका आपगा मला निरखितां अगइ असें पाप कधीं हि न ऐकिलें गा ह्मणे,—भवच्चरणकन्यका,— आपल्या चरणापासून उत्पन्न झाली,—कन्यका—लहान कन्या, जी

जी / आपगा-नदी^१ - अर्थात् भागीरथी;^२ ही भागीरथी विष्णुपदापासून उत्पन्न झाली अशी कथा प्रसिद्ध आहेच; आणि ती सर्वास पावन करणारी आहे हेंहि सर्व जाणतात; ती कवि ह्मणतात / मला निरखितां-मला न्याहाळून पाहतां, अगड असें पाप कधीं हि न ऐकिलें गा ह्मणें,-अगड असें पाप म्यां कधींहि ऐकिलें नाहीं असें ह्मणत्ये; अगड हें खेद किंवा आश्चर्य यांचें द्योतक केवलप्रयोगि अव्यय होय; याचा प्रयोग बहुधा स्त्रिया व मुलें यांच्या भाषणांत होत असतो; भय वाटलें असतां, अथवा कांहीं चमत्कार पाहिला असतां, निरंतर आईच्या सन्निध राहणारीं मुलें, त्या भयाच्या निवारा-रणार्थ, अथवा तो चमत्कार दाखविण्या करितां, आपल्या आईसच प्रथम- 'अगे आई' ह्मणून हाका मारितात; त्याच संबोधनाचें अगड हें संक्षिप्त रूप होय; येणेंकरून भागीरथीची सभयता ध्वनित होत्ये; मला निरखितां-ह्मणजे मला न्याहाळून पाहतांच, माझ्या स्वरूपा वरून तिणें तत्काळ ओळखलें किं मीं अत्यंत पापी आहे असा एथे निरखणें या धातूच्या प्रयोगा वरून ध्वन्यर्थ होतो; असें पाप-ह्मणजे माझ्या सारखें पाप,-कवि ह्मणतात, मत्कृत पाप, कधीं हि तिणें न ऐकलें गा,- इतके लक्षावधि पापी मज जवळ आले

१ तरंगिणीशैवलिनीतटिनीन्ददिनीधुनी
स्नातस्वतीद्वीपवतीस्रवंतीनिम्नगाऽपगा.

अमर-

२ गंगाविष्णुपदीजन्हूतनयासुरनिम्नगा.

अमर.

आले असतील, परंतु असें पाप म्यां कधींहि एकलें नाहीं गा, मग मज सारिखे पापी पाहिले कोठून, असा एथील ध्वन्यर्थ; झणगे-असें ती झणत्ये; एथें गा हें आश्चर्यद्योतक अव्यय जाणावें; तिच्या आश्चर्याचीं व भयार्चीं आणखी चिन्हें कवि प्रस्फुट करितात - कर श्रवाणि ठेविती, * - कर-हात, श्रवाणि-काना वर, (ही अधिकरणी सप्तमी), ठेविती-ठेवित्ये; अथवा, ठेविती एथे ठेवी-ठेवित्ये, आणि ती, असे दोन निराळे शब्द काढावे हें मला अधिक प्रशस्त दिसतें, कारण, पुढें नुघडि, घे, हीं अशींच ग्रंथभाषेंतील सततवर्तमानकालार्थी क्रियापदें योजिलीं आहेत; तिच्या काना वर हात ठेवण्यानें कवीनीं आपला पापातिशय दर्शवून तिज पासून आपलें अनुद्धारार्हत्वहि दर्शविलें; लोकांतहि, त्यांत विशेषेंकरून स्त्रियांत, काहीं आश्चर्य अथवा एकाद्या गोष्टीची अश्राव्यता, अथवा अनंगीकार, दाखवायाचा असतां काना वर हात ठेवण्याची चाल प्रसिद्ध आहे; आणखी - नेत्र नुघडि, — नेत्रडोळे, नुघडि - उघडित नाहीं; + अर्थात् मला पाहतांच तिणें जे आपले डोळे मिटले ते तिणें उघडिले नाहींत; येणेंकरून कवीनीं पापमालिन्यानें आपल्या स्वरूपाचें त्रासदायकत्व दर्शवून तेणेंकरून तिच्या सभयतेस आणखी हेतु दर्शविला; आणखी

* कोठे ठेवित्ये, ठेविते, असाहि पाठ आढळतो.

+ नुघडि. एथें ' उघडणें ' या स्वरारंभक धातुच्या योगानें ' न ' या शब्दांतील असं परसवर्ण अदेश झाला आहे. नसणें, नावरणें, नाथणें, नातळणें, नातुडणें, नुरणें, नुगवणें इ०, अशा प्रकारच्या धातूंचीं आणखी उदाहरणें.

आणखी या प्रमाणें चिन्हें दाखवून ती - भीतिला घे,-
 भीतिला - भयाला, घे- घेत्ये, - अर्थात् भयाभित होत्ये;
 एथे 'भीतिला' ही कर्मणि द्वितीया; अशी गोष्ट आहे ल्हाणून
 कवि ल्हाणतात - जरीं हि मीं कार्यलोभी, - यद्यपि मीं,
 कार्यलोभी, - कार्य- अर्थात् आपल्यास पावन करवून घे-
 ण्याचें काम, त्या विषयीं - लोभी- लोभाविष्ट, आहें; एथें
 'आहें' या क्रियेचा अध्याहार जाणावा. तथापि-तिला भि-
 -डेस न घालिन, -तिला-भागीरथीला-अर्थात् अशाभित्रीला,
 भिडेस न घालिन - भिडेस घालणार नाहीं; यद्यपि का-
 -र्यलोभी जन स्वकार्यसाधना करितां पात्रापात्रविवेचन
 करण्याचें धोरण ठेवित नाहीत, ते जो सांपडेल त्यास भीड
 घालितात, तथापि कवि ल्हाणतात, मी तसें करणार नाहीं;
 कारण जी मला पाहून भित्ये, व माझा त्रास करित्ये, आणि
 त्यांत 'कन्यका-ल्हाणजे पोरगी' या शब्देंकरून तिच्या साम-
 -र्थाचें न्यूनत्वहि कवीनें दर्शविलें, अशा भागीरथीपासून मा-
 झा उद्धार कदापि होणार नाही, ल्हाणून तुझाच भरंवसा मला
 खरा आहे असें जें पूर्वीं मीं बोललों, तेंच खरें; असा एथील
 कवि तद्गतार्थ जाणावा. एथे स्वभावोक्ति अलंकार जाणावा.

सदैवनमितांजरींपदललाटकेलेकिणें ॥
 नसेइतरतारितामजभवत्पदाब्जाविणें ॥
 नतांकरुनिमुक्तहीक्षणसिमींबुडालोरिणें ॥
 अशानुजनजोभजेमनुजधिकृतयाचेंजिणें ॥ ११॥

भगवंता शिवाय दुसरा मला कोणी त्राता नाही हे या केकेत सांगून, तो केवढा दयालु आहे हेहि कवि एथे वर्णित.

पदान्वय— सदैव नमितां जरीं किणें ललाट पद केले, [तरीं] भवत्पदाब्जा विणें इतर तारिता मज नसे, नतां मुक्त करुनि ही मीं रिणें बुडालों क्षणसि, अशा तुज जो मनुज न भजे, तयाचें जिणें धिक्.

कदाचित् तूं क्षणशील किं भागीरथी शिवाय इतर देव, मानव, पुष्कळ तारणारे आहेत, त्यांस कां शरण जात नाहीस ? तर त्यांज विषयीं ऐक - सदैव नमितां जरीं किणें ललाट पद केले, —सदैव-निरंतर, नमितां-साष्टांग दंडवत घालितां-अर्थात् त्यांच्या पायां वर मीं आपले मस्तक घांसतां, किणें, - किण-क्षत- चिन्ह- वण- घटा' - त्याणें ('ही कर्तारि तृतीया), ललाट- कपाळ- अर्थात् माझे कपाळ, पद केले

१ कोट्टारघट्टहट्टाश्चपिंडगोंडपिचंडवत् ।
 गडुःकरंडोलगुडोवरंडश्चकिणोघुणः ॥

केलें - ह्मणजे स्थान केलें - त्यांस नमस्कार करितां
 करितां घट्ट्यानें जरीं माझे कपाळ आपलें राहायाचें ठिकाण
 केलें - अर्थात् त्याच्या पायां वर मीं आपलें कपाळ घांसतां
 घांसतां जरीं त्या कपाळा वर घट्टाहि पडला; या अशा क्षत-
 -रूपकार्यवर्णनानें एक तर इतर देवांच्या चरणा वर मस्त-
 कारौपात्मक नमनाचें पौनःपुन्यरूप कारण स्पष्ट अनुमित
 होतें; दुसरें, इतर देवादिकांचें बाहुल्यहि येणेंकरून
 न ध्वनित होतें; कारण, क्षतरूप कार्य एकाच देवाच्या चर-
 णा वर पुनःपुनः मस्तक घांसल्यानें, अथवा, बहुत देवांच्या
 चरणा वर एक एकदां घांसल्यानेंहि संभवतें; हे दुसरें
 अनुमान कवीस अधिक विवक्षित असावें असें, माझ्या
 बुद्धीस येतें; तरीं कवि भगवंतास ह्मणतात भवत्पदाब्जा
 विणें इतर तारिता मज नसे, — भवत्पदाब्जा विणें -
 आपल्या चरणकमला विना, इतर - दुसरा कोणीहि देव
 किंवा मानव, तारिता - तारणारा - अर्थात् पूर्वोक्त
 तापत्रयापासून रक्षायामें समर्थ, मज - मला, नसें - नाहीं;
 तुमच्या चरणकमला शिवाय दुसरा कोणी मला रक्षणार
 नाहीं. त्यांत आणखी या दोन चरणांत किणविधानेंकरून,
 आणि भगवच्चरणास अब्जोपमा दिली येणेंकरून, कवीनीं
 इतरांच्या चरणाचें काठिन्य, आणि भगवच्चरणाचें अत्यंत
 मृदुत्व, येणें करून ऊह्यमान जी तारतम्येंकरून भगवंताचीं
 अत्यंत कोमलवृद्धयता ती इंगित केली, असें एथें सम-
 जलें पाहिजे; तीच पुढें ते स्पष्टार्थानें कथन करितात नतां
 मुक्त करुनि ही मीं रिणें बुडालों ह्मणसि, - नतां - तुझ्या
 चरण

चरणकमलास जे कोणी नश्र होतात- अर्थात् तुला ~~जे~~ कोणी अनन्यभावेकरून शरण जातात त्यांस, मुक्त करून ही- तापत्रयापासून सोडवूनहि- इतकी त्यांज वर उपकृति करून हि, आणखी उलटें - मीं रिणें^१ बुडालों ह्मणसि, - मीं तु- मच्या ऋणांत बुडालों- तुझीं सर्व ऐहिक सुखाचा त्याग क- रून मला शरण आलां याच तुमच्या महदौदार्यकरून मीं तुमचा अत्यंत ऋणी झालों, असें - ह्मणसि- ह्मणतोस;^२ हा तुझा केवढा थोरपणा, ही तुझी केवढी सदयता; ह्मणून अशा तुज जो मनुज न भजे, - अशा तुज- अशा अत्यंत दयालु तुज भगवंताला, जो मनुज न भजे- जो कोणी म- नुष्य भजत नाही-सर्वस्वेकरून जो तुला शरण जात नाही; तथाचें जिणें धिक्, - तथाचें-त्या दूषितांतःकरण मान- वाचें, जिणें - या सृष्टींत वांचणें, धिक् - धिक्कारयुक्त असो; अर्थात् अशा मनुष्याच्या वांचण्यास धिक्कार अ- सो. एथें भगवद्भक्ती शिवाय वांचणें अत्यंत निंद्य होय असा स्वाभिप्राय कवीनीं दर्शविला आहे.

१ एथें ' रीण ' हा केवळ प्राकृत रूढीचा शब्द योजिला आहे.

मजवरित्याचेंफारआहेरीण येवढ्यानेंउत्तीर्णहोईनमीं

नामदेव.

२ जे कोणी अनन्यभावेकरून मला भजतात, त्यांची सर्व काळजी मी वाहतों ह्मणून भगवान् गीतेंत सांगतात;—

अनन्याश्रितयंतोमांयेजनाःपर्युपासते ।

तेषानित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहं ॥

भ० गी०, अ०९, श्लो० २२.

पटुत्वसकलेंद्रियांमनुजतासुवंशींजनी ॥
 द्विजत्वहिदिलेंभलेंबहुअलभ्यजेर्कीजनी ॥
 यशःश्रवणकीर्तनीरुचिदिलीतरींहावरा ॥
 ह्मणेअधिकद्याचकींअखिलयाचकींहावरा ॥१२॥

कदाचित् तूं ह्मणशील किं म्यां तुला जें द्यावयाचें तें पु-
 ष्कळ दिलेंच आहे, आतां आणखी काय मागतोस ? तर
 कवि भगवंतास ह्मणतात, ऐक—

पदान्वय—सकलेंद्रियां पटुत्व, मनुजता, सुवंशीं जनी,
 जें जनीं बहु अलभ्य कीं [तें] भलें द्विजत्व हि दिलें, यशः-
 -श्रवणकीर्तनीं रुचि दिली, तरीं हा अखिल याचकीं हावरा,
 अधिक वरा द्याच कीं ह्मणे.

सकलेंद्रियां पटुत्व,— सकलेंद्रियां - चक्षुश्रोत्ररस-
 नादि पंचज्ञानेंद्रियें आणि पाणिपादादि पंच कर्मेंद्रियें
 यांच्या ठायीं, पटुत्व- आपआपले विषय ग्रहण करण्या
 विषयीं, व ग्रहणचलनादि व्यापार करण्या विषयीं, त्या त्या
 इंद्रियाची दक्षता; मनुजता,- मानवजन्म- इतर पश्वादियो-
 -नी पेक्षां श्रेष्ठ जो मनुष्यजन्म तो; त्यांत आणखी / सुवंशीं
 जनी,— श्रेष्ठ कुलांत, जनी- जनन-जन्म;^१ ब्राह्मणव्यति-
 रिक्त

१ जनुर्जननजन्मानिजनिरुत्पत्तिरुद्भवः

अमर.

जनीसीमंतिनीवध्वोरुत्पत्तौचजनिर्मता

विश्व.

•रिक्त वर्णांतहि श्रेष्ठ कुलीनतेचा संभव आहे ह्मणून एथें सुवंशीं जननाचें विधान केलें आहे; त्यांत आणखी-जें जनीं बहु अलभ्य कीं [तें] भलें द्विजत्व हि दिलें,—जें, जनीं-जनांत - सृष्टींत - कर्मभूमींत, बहु - अत्यंत, अलभ्य - प्राप्त होण्यास कठिण, कीं, (हें अवधारणार्थी अव्यय; ' तो जातो कीं,' ' ती मोठी गुणी आहे कीं,' इत्याद्युदाहरणांत कीं हें केवळ अवधारणार्थी अव्यय जसें समजायाचें तसें एथे समजावें) तें- भलें द्विजत्व हि दिलें,— भलें-चांगलें-भक्तिज्ञानवैराग्येंकरून संपन्न, असें - द्विजत्व-ब्राह्मणत्व, हि दिलें; एथे द्विजशब्देंकरून क्षत्रिय वैश्य या वर्णांचाहि संभव होण्याचा प्रसंग आहे, ह्मणून मला वाटते 'भलें' या विशेषणानें कवीनीं त्याचें निराकरण दर्शवून एथें ब्राह्मणवर्णांचें ग्रहण अभिप्रेत आहे असें सुचविलें; अथवा, तशाच अभिप्रायानें दिलें या क्रियापदाचें तें क्रियाविशेषण मानिलें तथापि प्रशस्त; 'द्विजत्वहि दिलें,' परंतु 'भलें' दिलें, ह्मणजे जसें द्यावयाचें तसें दिलें— अर्थात् ब्राह्मणजन्मानें दिलें; नुसता ब्राह्मणवर्णांत जन्म दिला इतकेंच नाही, परंतु तो देऊन आणखी-यशःश्रवणकीर्तनीं रुचि दिली,— यशःश्रवण-कीर्तनीं

१ भागवतांतहि कपिलानें देवहूतीस असेंच उत्तरोत्तर योन्याधिक्य वर्णून दाखविलें आहे, त्यांत ब्राह्मण श्रेष्ठ ह्मणून सांगितलें आहे; आणखी त्यांतहि जो कोणी समदर्शी मानव त्याचें अत्यंत श्रेष्ठत्व सांगितलें आहे.

जीवाःश्रेष्ठास्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ।

ततःसच्चित्ताःप्रवरास्ततश्चैन्द्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥

तत्रापि

कीर्तनीं, - यशः (यशस् दांतील सूचा विसर्ग पुढील शच्या
योगानें तसाच राहिला) - कीर्ति - महिमा - अर्थात् सर्व
भूतांच्या

तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः ।
तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः ॥ २९ ॥
रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः ।
तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ॥ ३० ॥
ततोवर्णाश्चत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः ।
ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोऽर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३१ ॥
अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ताततःश्रेयान्स्वकर्मकृत् ।
मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥
तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः ।
मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसंन्यस्तकर्मणः ।
नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् ॥ ३३ ॥

तृ० स्कं०, अ० २९.

प्राकृत कवीनींहि जागोजाग इतर देहा पेशां या नरदेहाचें महत्त्व
चणून आपलें अक्षय कल्याण करून घेण्यास हीच संधि आहे ह्मणून सां-
-गितलें आहे. श्रीधर कवि ह्मणतात.—

सखयारामाविश्रांतितुझियेनामीं ।
ह्मणउनिमजलानेन्वरेंनिजसुखधामीं ॥ धृ ॥
अवचटसुकुर्तेनरदेहाझालीभेटी ।
पशुसुतजायाधनधामींआवडीमोठी ।
माझींमाझींह्मणुनिम्यांधरिलींपोटीं ।
यांच्यासंगेंभोगिल्यादुःखकोटी ॥ सख० ॥ १ ॥
रामजोशीहि असेंच ह्मणतात—

भूतांच्या ठायीं अभिनिविष्ट जो मीं त्या मज भगवंताचे
 गुणानुवाद, त्याचें - श्रवण - ऐकणें, आणि - कीर्तन
 - कथन करणें, यां विषयां, रुचि - आवड, दिली;
 ती तर अत्यंत दुर्लभ; तरीं हा अखिल घाचकीं हाव-
 रा, — तरी-इतकें सारें दिलें असतां हि, हा अखिल घाचकीं
 हावरा, हा-कवि आपल्यास दाखवून लक्षणतात-हा-मीं, अ-
 खिल घाचकीं-साऱ्या घाचकां मध्ये, हावरा-लोभी-अतृप्त
 असा, आहे; लक्षण - अधिक वरा घाच कीं लक्षणे,—
 अधिक- आणखी, वरा - इष्ट वस्तूतें, घाच कीं, लक्षणे -
 लक्षणतो; एथें च आणि कीं हीं अव्ययें आग्रहार्थीं जाणावीं.
 अथवा, एथें, ' तरीं हा अधिकघाचकीं हावरा अधिक वरा
 घाच कीं लक्षणे,' असा पदान्वय करावा; अर्थात् साऱ्या
 मागणारां मध्ये असंतुष्ट, होय; आणखी लक्षलेहि आहे -
 असंतुष्ट

नरजन्मामधिनराकरुनिघेनरनारायणगडी ।

तरिचसार्थकमानवकुडी ॥ धृ ॥

बाचौऱ्यांशीलक्षवेळसंसारपडलागळा ।

चितेचापिकलामळा ॥

दारधनाचालोभटाकुनीझडकरहोवेगळा ।

हाकसाउकलिशिपिळा ॥

धनानिमित्तजनापुढेंतूदाखविशिनानाकळा ।

कितितुलामुलाचालळा ॥

तूपडुनकोयाचेभरीं । (चाल)

तुझ्याहेंखापरफुटतेशिरीं ।

तुलामीगोष्टसांगतोंखरी ।

आतांकरतांतडी हीपुन्हानयेबाघडी ॥ नरजन्मामधि ॥ १ ॥

असंतुष्टाद्विजानष्टाः, तेव्हां साऱ्या याचकां मध्ये हा नष्ट याच-
-क होय. खाण्या विषयीं जो अतृप्त असतो त्यास हावरा
ह्मणतात, त्याच अर्थाचा एथे अतिदेश जाणावा. यांत इं-
-द्रिमपटुत्वापासून रुची पर्यंत उत्तरोत्तर पांच वस्तूचें उत्कर्षा-
-धिक्रय दिसतें, ह्मणून एथें सार अलंकार जाणावा.

असें न ह्मणसील तूं वरद वत्सल श्रीकरा ॥
परंतु मज भासलें ह्मणुनि जोडितो मीकरा ॥
दिलें बहुबरें खरें परि गमे कृपा व्यंगती ॥
अलंकृति मती सती मनि झुरे न जो संगती ॥ १३ ॥

पुनः कवि उलट घेऊन ह्मणतात, - साऱ्या याचकां मध्ये
मीं हावरा आहे असें तुझीं ह्मणाल ह्मणून म्यां जें मार्गल्या
केकेत अनुमान केलें होतें तें वस्तुतः योग्य नाहीं; आणि जरीं
तुझीं मला हावरा ह्मटलें तरीं त्या माझ्या हावरेपणास हेतु
आहे; असा स्वाभिप्राय दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय - वरद, वत्सल, श्रीकरा, तूं असें न ह्मणसील,
परंतु मज भासलें, ह्मणुनि मी करा जोडितो, बहुबरें दिलें ख-
-रें, परि ती कृपा व्यंग गमे, जो संगती न, (तो) अलंकृतिम-
-ती सती मनि झुरे.

वरद, वत्सल, श्रीकरा, तूं असें न ल्पणशील, —
 वरद - हे वर देणाऱ्या - जें जें ज्यास इष्ट तें तें त्यास पुरवि-
 णाऱ्या, वत्सल - हे दयार्द्रचित्त - हे दयानिधे, श्रीकरा -
 हे विष्णो - श्री आहे कराच्या ठायीं ल० हस्ताच्या ठा-
 यीं ज्याच्या असा तूं (बहुव्रीहि), अथवा, श्री - लक्ष्मी,
 आहे करीं-हातीं- अर्थात् सत्तंत ज्याच्या असा तूं, अथवा,
 श्री- कल्याण, त्यातें करा-करणारा, - अर्थात् स्वभक्तांचें
 ऐहिक आणि कैवल्यदाना पर्यंत आमुष्मिक कल्याण कर-
 णारा, असा तूं, त्याचें संबोधन; हीं तिन्हीं हेतुगर्भ संबोधनें
 जाणावीं; तूं असें न ल्पणशील, - तूं - एतद्गुणविशिष्ट
 तूं असें - साऱ्या याचकां मध्ये मी हावरा आहे असें जें
 म्यां वर मागल्या केकेंत ल्पटलें तें, न ल्पणशील - ल्पणार
 नाहींस; कारण, तूं वरद आहेस - जो जो ज्याचा मनोरथ
 तो तो त्यास पुरविणारा आहेस, - ' येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथे
 वभजाम्यहम्' ल्पणून त्वांच गीतेंत सांगितलें आहे; त्यांत आ-
 णखी, वत्सल आहेस - दयालु आहेस - ल्पणजे आपल्या
 अज्ञापणानें कोणी भलतेंच मागितलें तर तें त्यास नदेत; जें
 त्यास हितकारक तेंच त्यास देतोस, ल्पणून दयालु आहेस;
 इतकें माझे सामर्थ्य कोठलें ल्पणशील तर तूं, श्रीकर आहेस-
 साक्षात् लक्ष्मीचें निवासस्थान तुझे हस्तकमल आहे, -
 अथवा, सर्व कल्याणातें करणारा तूं आहेस; तेव्हां असा
 समर्थ तूं मला हावरा कसें ल्पणशील ? ज्याचे ठायीं देण्याची
 इच्छा अथवा सामर्थ्य न्यून असतें तोच आपले इच्छेहून
 अथवा सामर्थ्याहून अधिक मागणारास हावरा असें ल्पणतो;
 तूं

तू तर देण्या विषयी दयालु आणि समर्थ आहेस, तेव्हां अर्था-
 -त् तू असें मला ह्मणणार नाहीस; अथवा, एथें वरदवत्स-
 -ल — साऱ्या वदान्यां मध्ये वत्सल ह्म० दयालु, असें एक
 पद केलें असतां हि प्रशस्त. असें एक पद केल्या वर वरद-
 -वत्सला असें जें पाठांतर आढळतें तें मला अधिक प्रशस्त
 दिसतें, कारण, पुढील श्रीकरा या संबोधनाशीं तें मिळतें
 आहे. परंतु मज भासलें, - तू तर असें ह्मणणार नाहीस,
 परंतु मला उगीच वाटलें - अशी कल्पना उगीच माझ्या
 मनांत आली; एथें कवीनें पूर्वी ' मला हावरा ह्मणशील '
 ह्मणून जें विधान केलें होतें त्याचा ' असें न ह्मणशील, '
 येणेंकरून पुनः निषेध दाखविला आहे, तेव्हां हा आक्षेप
 अलंकार जाणावा. ह्मणुनि मीं करा जोडितो, - यास्तव मीं
 आपले हात जोडितो - अर्थात् नमस्कारपूर्वक तुझी क्षमा
 मागतो; तू इतका समर्थ आणि दयालु असून मज सारख्या
 दीनास हावरा ह्मणशील. ह्मणून जो मला भास झाला, तो
 तुझ्या थोरपणास आणि माझ्या कृतज्ञतेस अयोग्य, ह्मणून मीं
 क्षमा मागतो असा एथील कविन्दुतार्थ जाणावा. बहु बरें
 दिलें खरें, — आपण जें पूर्वोक्त इंद्रियपटुत्वादि दिलें तें फार
 चांगलें यांत संशय नाही; परि ती कृपा व्यंग गमे, - परि-
 तथापि, ती कृपा - अशा देण्यानें आपण प्रकट केली जी आ-
 -पली कृपा ती, मला व्यंग ह्मणजे न्यून - अर्थात् जशी असा-
 -वी तशी नाही, अशी - गमे - वाटत्ये; अर्थात् भगवत्पददर्शना
 वांचून इतर सर्व अर्थ अशाश्वत ह्मणून निष्फल होत. त्या
 कृपेच्या व्यंगतेस दृष्टांत - जो संगती न, - जो कालपर्यंत,
 संगती

संगती - आपला प्राणप्रिय जो सहवर्ती पति तो, अथवा त्याची संगती - झणजे समागम, न - नाही; - [एथें संगती हा मूळचा शुद्ध संस्कृत शब्द मानून प्रासार्थ त्यास दीर्घत्व मानिलें असतां हा शेवटला अर्थ समजावा; अथवा, संगती हा प्राकृत शब्द मानिला असतां या उभय अर्थांचा हि स्पष्ट संभव त्यांत होतो] तों कालपर्यंत / अलंकृतिमती सती मानि झुरे, - अलंकृतिमती^१ - अलंकारयुक्त - अर्थात् वस्त्रालंकार घालून पतीच्या आगमनाची मार्गप्रतीक्षा करणारी अशी, जरीं / सती - साध्वी - पतिव्रता स्त्री, आहे तरीं ती / मानि झुरे - आपल्या मनांत झुरत्ये - अर्थात् पतिविरहानें दुःखित असत्ये. या दृष्टांतानें एथें स्वपतिव्यतिरिक्तान्यपुरुषासक्त विरहिणी नायिकेचें^२ दर्शन होऊन तेणें करून

१ हा संस्कृत व्याकरणांत अलंकृति शब्दास मतुप् प्रत्यय होऊन त्यास स्त्रीलिंगीं ङीप् झालां आहे. श्रीमती, धीमती, बुद्धिमती, कीर्तिमती, दैदीप्यमती, इ० आणखी अशा प्रकारचीं उदाहरणें.

२ विरहिणी नायिकेचें वर्णन अमरुशतकांत केलें आहे; तें असें—

श्लिष्टःकंठेकिमिति नमयामूढयाप्राणनाथ
श्रयुंबन्धस्मिन्वदनविधुतिःकिंकृतंकिन्नदृष्टः ।
नोक्तःकस्मादिति नववधूचेष्टितंचितयंती
पश्चात्तापंवहतितरुणीप्रेम्णिजातेरसज्ञा ॥

यांत विरहिणीस पश्चात्ताप कसा होतो, आणि ती आपल्या मनांत कशी झुरत्ये, हें दर्शविलें आहे; तसेंच पुढल्या श्लोकांत तिची उत्कंठा दाखवून बुद्धिमता दर्शविली आहे.

करून कवीच्या अभिप्रेत प्रार्थनाविषयास अननुरूप शृंगार-
-वर्णनरूप दोषाचा प्रसंग येत होता, ह्मणून मला वाटते, मोरोपंताने आपल्या चातुर्याने एथे स्वती पदाची योजना करून पतिव्रतेचा परम विहित जो आपल्या पतीच्या ठायीं अनुराग, त्याच्या वर्णनाने तो प्रसंग उडविला. या दृष्टांताचे तात्पर्य हेच कीं, जरीं वस्त्रालंकारभूषिता अशी

वरमसौदिवसोनपुनर्निशा ननुनिशैववरन्नपुनर्दिवा ।
उभयमेतदुपैत्वथवाक्षयं प्रियजनेननयत्रसमागमः ॥

एथे विरहिणी नायिकेच्या अंतर्गत वासकसज्जा ह्मणून आणखी एक नायिकेचा भेद आहे, त्याचे वर्णन जाणावे. या वासकसज्जा नायिकेचे लक्षण साहित्यदर्पणांत केले आहे ते असे;—

कुरुतेमंडनंयस्याःसज्जितेवासवेश्मनि ।
सातुवासकसज्जास्याद्विदितप्रियसंगमा ॥

आणि याच्या उदाहरणार्थ राघवानंद नाटकांतला श्लोक लिहिता आहे:—

विदूरेकेयूरेकुरुकरयुगेरन्नवलयेर् ।
अलंगुर्वीग्रीवाभरणलतिकेयंकिमनया ॥
नवामेकामेकावलिमयिमयित्वंविरचयेर् ।
नपथ्यंनेपथ्यंबहुतरमनंगोत्सवविधौ ॥
कृतंवपुषिभूषणंचिकुरधोरणीधूपिता ।
कृताशयनसन्निधौक्रमुकवीटिकासंभृतिः ॥
अकारिहरिणीदृशाभवनमेत्येदेहृत्विषा ।
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकांतिभिर्दुर्दिनम् ॥

करून कवीच्या अभिप्रेत प्रार्थनाविषयास अननुरूप शृंगार-
-वर्णनरूप दोषाचा प्रसंग येत होता, ह्मणून मला वाटते,
मोरोपंताने आपल्या चातुर्याने एथे सख्खी पदाची योजना
करून पतिव्रतेचा परम विहित जो आपल्या पतीच्या
ठायीं अनुराग, त्याच्या वर्णनाने तो प्रसंग उडविला.
या दृष्टांताचे तात्पर्य हेच कीं, जरीं वस्त्रालंकारभूषिता
अशी

वरमसौदिवसोनपुनर्निशा ननुनिशैववरन्नपुनर्दिवा ।
उभयमेतदुपैत्वथवाक्षयं प्रियजनेननयत्रसमागमः ॥

एथे विरहिणी नायिकेच्या अंतर्गत वासकसज्जा ह्मणून आणखी एक
नायिकेचा भेद आहे, त्याचे वर्णन जाणावे. या वासकसज्जा नायिकेचे लक्षण
साहित्यदर्पणांत केले आहे ते असे;—

कुरुतेमंडनंयस्याःसज्जितेवासवेशमनि ।
सातुवासकसज्जास्याद्विदितप्रियसंगमा ॥

आणि याच्या उदाहरणार्थ राघवानंद नाटकांतला श्लोक लिहिता
आहे:—

विदूरेकेयूरेकुरुकरयुगेरन्नवलयेर् ।
अलंगुर्वीग्रीवाभरणलतिकेयंकिमनया ॥
नवामेकामेकावलिमयिमयित्वंविरचयेर् ।
नपथ्यंनेपथ्यंबहुतरमनंगोत्सवविधौ ॥

कृतंवपुषिभूषणंचिकुरधोरणीधूपिता ।
कृताशयनसन्निधौक्रमुकवीटिकासंभृतिः ॥
अकारिहरिणीदशाभवनमेत्येदेहत्विषा ।
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकांतिभिर्दुर्दिनम् ॥

संगती - आपला प्राणप्रिय जो सहवर्ती पति तो, अथवा त्याची संगती- ह्यणजे समागम, न- नाही;- [एथें संगती हा मूळचा शुद्ध संस्कृत शब्द मानून प्रासार्थ त्यास दीर्घत्व मानिलें असतां हा शेवटला अर्थ समजावा; अथवा, संगती हा प्राकृत शब्द मानिला असतां या उभय अर्थांचा हि स्पष्ट संभव त्यांत होतो] तों कालपर्यंत / अलंकृतिमती सती मनि झुरे, — अलंकृतिमती^१ - अलंकारयुक्त- अर्थात् वस्त्रालंकार घालून पतीच्या आगमनाची मार्गमतीक्षा करणारी अशी, जरीं / सती - साध्वी - पतिव्रता स्त्री, आहे तरीं ती / मनि झुरे - आपल्या मनांत झुरत्ये- अर्थात् पति-विरहानें दुःखित असत्ये. या दृष्टान्तानें एथें स्वपतिव्यतिरिक्तान्यपुरुषासक्त विरहिणी नायिकेचें^२ दर्शन होऊन तेणें करून

१ हा संस्कृत व्याकरणांत अलंकृति शब्दास मत्तुप् प्रत्यय होऊन त्यास स्त्रीलिंगीं डीप् झालां आहे. श्रीमती, धीमती, बुद्धिमती, कीर्तिमती, दैदीप्यमती, इ० आणखी अशा प्रकारचीं उदाहरणें.

२ विरहिणी नायिकेचें वर्णन अमरुशतकांत केलें आहे; तें असें—

श्लिष्टःकंठेकिमिति नमयामूढयाप्राणनाथ
श्रयुंबत्यस्मिन्वदनविधुतिःकिंकृतंकिन्नदृष्टः ।
नोक्तःकरमादिति नववधूचेष्टितंचितयंती
पश्चात्तापंवहतितरुणीप्रेम्णिजातेरसज्ञा ॥

यांत विरहिणीस पश्चात्ताप कसा होतो, आणि ती आपल्या मनांत कशी झुरत्ये, हें दर्शविलें आहे; तसेंच पुढल्या श्लोकांत तिची उत्कंठा दाखवून बुद्धिमता दर्शविली आहे.

वरद, वत्सल, श्रीकरा, तूं असें न ह्मणशील, -
 वरद - हे वर देणाऱ्या - जें जें ज्यास इष्ट तें तें त्यास पुरवि-
 णाऱ्या, वत्सल - हे दयार्द्रचित्त - हे दयानिधे, श्रीकरा -
 हे विष्णो - श्री आहे कराच्या ठायीं ह्म० हस्ताच्या ठा-
 यीं ज्याच्या असा तूं (बहुव्रीहि), अथवा, श्री - लक्ष्मी,
 आहे करीं-हातीं- अर्थात् सत्तंत ज्याच्या असा तूं, अथवा,
 श्री- कल्याण, त्यातें करा- करणारा, - अर्थात् स्वभक्तांचें
 ऐहिक आणि कैवल्यदाना पर्यंत आमुष्मिक कल्याण कर-
 णारा, असा तूं, त्याचें संबोधन; हीं तिन्हीं हेतुगर्भ संबोधनें
 जाणावीं; तूं असें न ह्मणशील, - तूं - एतद्गुणविशिष्ट
 तूं असें - साऱ्या याचकां मध्ये मी हावरा आहे असें जें
 म्यां वर मागल्या केकेंत ह्मटलें तें, न ह्मणशील - ह्मणणार
 नाहींस; कारण, तूं वरद आहेस - जो जो ज्याचा मनोरथ
 तो तो त्यास पुरविणारा आहेस, - ' येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथै
 वभजाम्यहम्' ह्मणून त्वांच गीतेंत सांगितलें आहे; त्यांत आ-
 णखी, वत्सल आहेस - दयालु आहेस - ह्मणजे आपल्या
 अज्ञपणानें कोणी भलतेंच मागितलें तर तें त्यास नदेत; जें
 त्यास हितकारक तेंच त्यास देतोस, ह्मणून दयालु आहेस;
 इतकें माझे सामर्थ्य कोठलें ह्मणशील तर तूं, श्रीकर आहेस-
 साक्षात् लक्ष्मीचें निवासस्थान तुझे हस्तकमल आहे, -
 अथवा, सर्व कल्याणातें करणारा तूं आहेस; तेव्हां असा
 समर्थ तूं मला हावरा कसें ह्मणशील ? ज्याचे ठायीं देण्याची
 इच्छा अथवा सामर्थ्य न्यून असतें तोच आपले इच्छेहून
 अथवा सामर्थ्याहून अधिक मागणारास हावरा असें ह्मणतो;

तू तर देण्या विषयीं दयालु आणि समर्थ आहेस, तेव्हां अर्था-
 -त् तूं असें मला ह्मणणार नाहीस; अथवा, एथें वरदवत्स-
 -ल — साऱ्या वदान्यां मध्ये वत्सल ह्म० दयालु, असें एक
 पद कैलें असतां हि मशस्त. असें एक पद केल्या वर वरद-
 -वत्सला असें जें पाठांतर आढळतें तें मला अधिक मशस्त
 दिसतें, कारण, पुढील श्रीकरा या संबोधनाशीं तें मिळतें
 आहे. परंतु मज भासलें, - तूं तर असें ह्मणणार नाहीस,
 परंतु मला उगीच वाटलें - अशी कल्पना उगीच माझ्या
 मनांत आली; एथें कवीनें पूर्वी ' मला हावरा ह्मणशील '
 ह्मणून जें विधान केलें होतें त्याचा ' असें न ह्मणशील, '
 येणेंकरून पुनः निषेध दाखविला आहे, तेव्हां हा आक्षेप
 अलंकार जाणावा. ह्मणुनि मीं करा जोडितो, - यास्तव मीं
 आपले हात जोडितो - अर्थात् नमस्कारपूर्वक तुझी क्षमा
 मागतो; तूं इतका समर्थ आणि दयालु असून मज सारख्या
 दीनास हावरा ह्मणशील. ह्मणून जो मला भास झाला, तो
 तुझ्या थोरपणास आणि माझ्या कृतज्ञतेस अयोग्य, ह्मणून मीं
 क्षमा मागतो असा एथील कविन्दुतार्थ जाणावा. बहु बरे
 दिलें खरें, - आपण जें पूर्वोक्त इंद्रियपटुत्वादि दिलें तें फार
 चांगलें यांत संशय नाही; परि ती कृपा व्यंग गमे, - परि-
 तथापि, ती कृपा - अशा देण्यानें आपण प्रकट केली जी आ-
 -पली कृपा ती, मला व्यंग ह्मणजे न्यून - अर्थात् जशी असा-
 -वी तशी नाही, अशी गमे - वाटत्ये; अर्थात् भगवत्पददर्शना
 वांचून इतर सर्व अर्थ अशाश्वत ह्मणून निष्फल होत. त्या
 कृपेच्या व्यंगतेस दृष्टांत - जो संगती न, - जो कालपर्यंत,
 संगती

भूतांच्या ठायीं अभिनिविष्ट जो मीं त्या मज भगवंताचे गुणानुवाद, त्याचें - श्रवण - ऐकणें, आणि - कीर्तन - कथन करणें, यां विषयां, रुचि - आवड, दिली; ती तर अत्यंत दुर्लभ; तरीं हा अखिल याचकीं हावरा, — तरी-इतकें सारें दिलें असतां हि, हा अखिल याचकीं हावरा, हा-कवि आपल्यास दाखवून लक्षणतात-हा-मीं, अ-खिल याचकीं-साऱ्या याचकां मध्ये, हावरा-लोभी-अतृप्त असा, आहे; लक्षण - अधिक वरा याच कीं लक्षणे, — अधिक-आणखी, वरा - इष्ट वस्तूतें, याच कीं, लक्षणे - लक्षणतो; एथें च आणि कीं हीं अव्ययें आग्रहार्थीं जाणावीं. अथवा, एथें, ' तरीं हा अधिकयाचकीं हावरा अधिक वरा याच कीं लक्षणे,' असा पदान्वय करावा; अर्थात् साऱ्या मागणारां मध्ये असंतुष्ट, होय; आणखी लटलेहि आहे - असंतुष्टा

नरजन्मामधिंनराकरुनिघेनरनारायणगडी ।

तरिचसार्थकमानवकुडी ॥ धृ ॥

बाचौऱ्यांशीलक्षवेळसंसारपडलागळा ।

चितेचापिकलामळा ॥

दारधनाचालोभटाकुनीझडकरहोवेगळा ।

हाकसाउकलिशिपिळा ॥

धनानिमित्तजनापुढेंतूदाखविशिनानाकळा ।

कितितुलामुलाचालळा ॥

तूपडुनकोयाचेभरीं । (चाल)

तुझ्याहेंखापरफुटतेंशिरीं ।

तुलामीगोष्टसांगतोखरी ।

आतांकरतांतडी हीपुन्हानयेबाघडी ॥ नरजन्मामधि ॥ १ ॥

असंतुष्टाद्विजानष्टाः, तेव्हां साऱ्या याचकां मध्ये हा नष्ट याच-
-क होय. खाण्या विषयी जो अतृप्त असतो त्यास हावरा
ह्मणतात, त्याच अर्थाचा एथे अतिदेश जाणावा. यांत इं-
-द्रियपटुत्वापासून रुची पर्यंत उत्तरोत्तर पांच वस्तूचें उत्कर्षा-
-धिक्य दिसते, ह्मणून एथें सार अलंकार जाणावा.

असें न ह्मणसीलतूं वरद वत्सल श्रीकरा ॥
परंतु मज भासलें ह्मणुनि जोडितों मीकरा ॥
दिलें बहुबरें खरें परि गमे कृपा व्यंगती ॥
अलंकृति मती सती मनि झुरे न जो संगती ॥ १३ ॥

पुनः कवि उलट घेऊन ह्मणतात, - साऱ्या याचकां मध्ये
मीं हावरा आहे असें तुझीं ह्मणाल ह्मणून म्यां जें मागल्या
केकेत अनुमान केलें होतें तें वस्तुतः योग्य नाहीं; आणि जरीं
तुझीं मला हावरा ह्मटलें तरीं त्या माझ्या हावरेपणास हेतु
आहे; असा स्वाभिप्राय दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय - वरद, वत्सल, श्रीकरा, तूं असें न ह्मणसील,
परंतु मज भासलें, ह्मणुनि मी करा जोडितों, बहुबरें दिलें ख-
-रें, परि ती कृपा व्यंग गमे, जो संगती न, (तो) अलंकृति म-
-ती सती मनि झुरे.

वरद, वत्सल, श्रीकरा, तूं असें न ल्पणशील, —
 वरद - हे वर देणाऱ्या - जें जें ज्यास इष्ट तें तें त्यास पुरवि-
 णाऱ्या, वत्सल - हे दयार्द्रचित्त - हे दयानिधे, श्रीकरा -
 हे विष्णो - श्री आहे कराच्या ठायीं ल० हस्ताच्या ठा-
 यीं ज्याच्या असा तूं (बहुव्रीहि), अथवा, श्री - लक्ष्मी,
 आहे करीं-हातीं- अर्थात् सत्तंत ज्याच्या असा तूं, अथवा,
 श्री- कल्याण, त्यातें करा- करणारा, - अर्थात् स्वभक्तांचें
 ऐहिक आणि कैवल्यदाना पर्यंत आमुष्मिक कल्याण कर-
 णारा, असा तूं, त्याचें संबोधन; हीं तिन्हीं हेतुगर्भ संबोधनें
 जाणावीं; तूं असें न ल्पणशील, - तूं - एतद्गुणविशिष्ट
 तूं, असें - साऱ्या याचकां मध्ये मी हावरा आहे असें जें
 म्यां वर मागल्या केकेंत ल्पटलें तें, न ल्पणशील - ल्पणार
 नाहींस; कारण, तूं वरद आहेस - जो जो ज्याचा मनोरथ
 तो तो त्यास पुरविणारा आहेस, - ' येथथामांप्रपद्यंतेतांस्तथै
 वभजाम्यहम्' ल्पणून त्वांच गीतेंत सांगितलें आहे; त्यांत आ-
 णखी, वत्सल आहेस - दयालु आहेस - ल्पणजे आपल्या
 अज्ञापणानें कोणी भलतेंच मागितलें तर तें त्यास नदेत; जें
 त्यास हितकारक तेंच त्यास देतोस, ल्पणून दयालु आहेस;
 इतकें माझे सामर्थ्य कोठलें ल्पणशील तर तूं, श्रीकर आहेस-
 साक्षात् लक्ष्मीचें निवासस्थान तुझे हस्तकमल आहे, -
 अथवा, सर्व कल्याणातें करणारा तूं आहेस; तेव्हां असा
 समर्थ तूं मला हावरा कसें ल्पणशील ? ज्याचे ठायीं देण्याची
 इच्छा अथवा सामर्थ्य न्यून असतें तोच आपले इच्छेहून
 अथवा सामर्थ्याहून अधिक मागणारास हावरा असें ल्पणतो;
 तूं

तू तर देण्या विषयीं दयाळु आणि समर्थ आहेस, तेव्हां अर्था-
-तू तू असें मला ह्मणणार नाहीस; अथवा, एथें वरदवत्स-
-ल — साऱ्या वदान्यां मध्ये वत्सल ह्म० दयाळु, असें एक
पद कैलें असतां हि प्रशस्त. असें एक पद केल्या वर वरद-
-वत्सला असें जें पाठांतर आढळतें तें मला अधिक प्रशस्त
दिसतें, कारण, पुढील श्रीकरा या संबोधनाशीं तें मिळतें
आहे. परंतु मज भासलें, - तू तर असें ह्मणणार नाहीस,
परंतु मला उगीच वाटलें - अशी कल्पना उगीच माझ्या
मनांत आली; एथें कवीनें पूर्वी ' मला हावरा ह्मणशील ' ,
ह्मणून जें विधान केलें होतें त्याचा ' असें न ह्मणशील, ' ,
येणेंकरून पुनः निषेध दाखविला आहे, तेव्हां हा आक्षेप
अलंकार जाणावा. ह्मणुनि मीं करा जोडितो, - यास्तव मीं
आपले हात जोडितो - अर्थात् नमस्कारपूर्वक तुझी क्षमा
मागतो; तू इतका समर्थ आणि दयाळु असून मज सारख्या
दीनास हावरा ह्मणशील. ह्मणून जो मला भास झाला, तो
तुझ्या थोरपणास आणि माझ्या कृतज्ञतेस अयोग्य, ह्मणून मीं
क्षमा मागतो असा एथील कविन्दुतार्थ जाणावा. बहु बरें
दिलें खरें, - आपण जें पूर्वोक्त इंद्रियपटुत्वादि दिलें तें फार
चांगलें यांत संशय नाही; परि ती कृपा व्यंग गमे, - परि-
तथापि, ती कृपा - अशा देण्यानें आपण प्रकट केली जी आ-
-पली कृपा ती, मला व्यंग ह्मणजे न्यून - अर्थात् जशी असा-
-वी तशी नाही, अशी गमे - वाटत्ये; अर्थात् भगवत्पददर्शना
वांचून इतर सर्व अर्थ अशाश्वत ह्मणून निष्फल होत. त्या
कृपेच्या व्यंगतेस दृष्टांत - जो संगती न, - जो कालपर्यंत,
संगती

संगती - आपला प्राणप्रिय जो सहवर्ती पति तो, अथवा
 न्याची संगती- ह्यणजे समागम, न- नाही;- [एथें संगती
 हा मूळचा शुद्ध संस्कृत शब्द मानून प्रासार्थ न्यास दीर्घत्व
 मानिलें असतां हा शेवटला अर्थ समजावा; अथवा, संगती
 हा प्राकृत शब्द मानिला असतां या उभय अर्थांचा हि
 स्पष्ट संभव न्यांत होतो] तों कालपर्यंत - अलंकृतिम-
 -ती सती मनिं झुरे, - अलंकृतिमती^१ - अलंकारयुक्त-
 अर्थात् वस्त्रालंकार घालून पतीच्या आगमनाची मार्गप्रतीक्षा
 करणारी अशी, जरीं- सती - साध्वी - पतिव्रता स्त्री, आहे
 तरीं ती- मनिं झुरे - आपल्या मनांत झुरत्ये- अर्थात् पति-
 विरहानें दुःखित असत्ये. या दृष्टांतानें एथें स्वपतिव्यतिरि-
 -क्तान्यपुरुषासक्त विरहिणी नायिकेचें^२ दर्शन होऊन तेणें
 करून

१ हा संस्कृत व्याकरणांत अलंकृति शब्दास मत्तुप् प्रत्यय हो-
 -ऊन न्यास स्त्रीलिङ्गां ङीष् झालां आहे. श्रीमती, धीमती, बुद्धिमती, की-
 -र्तिमती, दैदीप्यमती, इ० आणखी अशा प्रकारचीं उदाहरणें.

२ विरहिणी नायिकेचें वर्णन अमरुशतकांत केले आहे; तें असें—

श्लिष्टःकंठेकिमिति नमयामूढयाप्राणनाथ
 श्रयुंबन्धस्मिन्वदनविधुतिःकिंकृतंकिन्नदृष्टः ।
 नोक्तःकरमादिति नववधूचेष्टितंचितयंती
 पश्चात्तापंवहति तरुणीप्रेम्णिजातेरसज्ञा ॥

यांत विरहिणीस पश्चात्ताप कसा होतो, आणि ती आपल्या मनांत
 कशी झुरत्ये, हें दर्शविलें आहे; तसेंच पुढल्या श्लोकांत तिची उत्कंठा दाखवून
 बुद्धिमता दर्शविली आहे.

करून कवीच्या अभिप्रेत प्रार्थनाविषयास अननुरूप शृंगार-
-वर्णनरूप दोषाचा प्रसंग येत होता, ह्मणून मला वाटते, मोरोपंतानें आपल्या चातुर्यानें एथें स्वर्ती पदाची योजना करून पतिव्रतेचा परम विहित जो आपल्या पतीच्या ठायीं अनुराग, त्याच्या वर्णनानें तो प्रसंग उडविला. या दृष्टांताचें तात्पर्य हेंच कीं, जरीं वस्त्रालंकारभूषिता अशी

वरमसौदिवसोनपुनर्निशा ननुनिशैववरन्नपुनर्द्विवा ।
उभयमेतदुपैत्वथवाक्षयं प्रियजनेननयत्रसमागमः ॥

एथे विरहिणी नायिकेच्या अंतर्गत वासकसज्जा ह्मणून आणखी एक नायिकेचा भेद आहे, त्याचें वर्णन जाणावें. या वासकसज्जा नायिकेचें लक्षण साहित्यदर्पणांत केलें आहे तें असें;—

कुरुतेमंडनंयस्याःसज्जितेवासवेशमनि ।
सातुवासकसज्जास्याद्विदितप्रियसंगमा ॥

आणि याच्या उदाहरणार्थ राघवानंद नाटकांतला श्लोक लिहिला आहे:—

विदूरेकेयूरेकुरुकरयुगेरन्नवलयेर् ।
अलंगुर्वीग्रीवाभरणलतिकेयंकिमनया ॥
नवामेकामेकावलिमयिमयित्वंविरचयेर् ।
नपथ्यंनेपथ्यंबहुतरमनंगोत्सवविधौ ॥

कृतंवपुषिभूषणंचिकुरधोरणीधूपिता ।
कृताशयनसन्निधौऋमुकवीटिकासंभृतिः ॥
अकारिहरिणीदशाभवनमेत्येदेहत्विषा ।
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकांतिभिर्दुर्दिनम् ॥

अशी पतिव्रता स्त्री आहे, तरीं जों पर्यंत तिला पतीचा सहवास नाहीं, तों पर्यंत ती जशी न्या अलंकारादिकांचें अ-
-धिक सुख नमानितां पतिविरहाचेंच दुःख अधिक मानित्ये,
तसें कवि भगवंतास लक्षणतात, - जरीं इंद्रियपटुत्वादिकांचा
लाभ आपण मला दिला, तरीं आपलें कृपादर्शन जों पर्यंत
नाहीं, तों पर्यंत मला न्यांचा तसा संतोष नाहीं, असा एथील
कविन्दुतार्थ दिसतो. एथे हा दृष्टांत अलंकार जाणावा.

करालपुरतीदयातरिअसोदिलेंपावलें॥
परंतुहरिएकदात्वरितदाखवापावलें ॥
प्रसादकरणंमनींजरिनसेलहेंआवरा ॥
जयाबहुतयासद्यामजकशासमीहावरा ॥ १४ ॥

आतां मज वर पुरतीच दया करा लक्षणून प्रार्थित होत्साते
कवि लक्षणतात.

पदान्वय— पुरती दया कराल तरि दिलें पावलें असो,
परंतु हरि एकदा पावलें त्वरित दाखवा, जरीं प्रसाद करणें
मनीं नसेल, हें आवरा, जया बहु तयास द्या, मज कशास,
मी हावरा.

मागल्या केकेत कवीनीं भगवत्कृपेची व्यंगता मात्र सूच-
-विली, परंतु ती कृपा व्यंग कशी लक्षणून दर्शविलें नव्हतें, तें
एथें

एथें स्पष्ट दर्शवित होत्साते कवि लक्षणतात.— पुरती दया कराल तरि दिलें पावलें असो,—पुरती दया कराल-पूर्णपणें जर आपण मज वर दया कराल, तरि-तर, दिलें पावलें असो, - जें इंद्रियपटुत्वादि पूर्वी आपण दिलें लक्षण म्यां मागल्या केकेंत सांगितलें तें, मला-पावलें असो-पावलें असें असो; अथवा, पुरती दया कराल तरि असो,— एथे उपकार स्वीकृति दाखविण्या करितां 'अ-सो' हे अव्यया सारिखें निराळें पद मानिलें तथापि प्रश-स्त, मग 'दिलें पावलें;' - इंद्रियपटुत्वादि आपण जें दिलें तें मला पावलें, असा पदान्वय करावा. परंतु हरि एकदा पावलें त्वरित दाखवा,— परंतु - ती पूर्ती दया तर फारच मोठी आहे परंतु, सद्यः हरि - हे हरि, एकदा पावलें त्वरित दाखवा,— एकवेळ तरि आपली पाउलें त्वरित दाखवा; अर्थात् एकदा तरी दाखवा परंतु उशीर लावूं नका. अथवा,—एथे 'एकदां' या पदानें केव्हां तरी दाखवा असें कवि लक्षण गेले, इतक्यांत लागलेंच दुसऱ्या विचारवेगानें आपला धीरपणा सोडून औत्सुक्य दर्शविण्या करितां त्यांणीं 'त्व-रित' या पदाची योजना केली असावी असें मला दिसतें; इतकें असून हि जरि प्रसाद करणें मनीं नसेल,—जरि-जर

१ सःकर्माचरणा विषयीं अधीरपणाच असणें योग्य आहे;

गृहीतइवकेशेषुमृत्थुनाधर्ममाचरेत्

अशी नीती आहे. तुकोबाहि आपल्या प्रार्थनेंत असाच आपला अधीरपणा दाखवितात;—

धीरनाहींमाझ्यामना नाहींनाहींनारायणा ॥

जर, हा आपले चरण दाखविण्याचा प्रसाद-अनुग्रह, करणें, आपल्या मनीं नसेल-मनांत नसेल; तर मग हे आवरा,— हे- जें आपण दिले तें सारें, आवरा-आटोपून घ्या; आणि जया बहु त्यास द्या,— ज्यास हें बहु — पुष्कळ वाटत असेल त्यास द्या; मज कशास, — मला कशास; देतां- मी हावरा,— मी हावरा ह्मणजे अतृप्त याचक आहे; हें म्या पूर्वीच सांगितलें आहे, व आपणासहि ठाऊक आहेच. एथें 'आवरा' असें ह्मणण्यानें कवीनीं लेकराचा आपल्या आई पुढें जसा तसा आपला भगवंता पुढें लडिवाळपणा दाखविला. इंद्रियपटुत्व, ब्राह्मणजन्मादि, ज्यास मोठेंसें वाटून याज वरच जो तृप्त असेल तो अज्ञ^१, अभागी, असा एथील ध्वनितार्थ जाणावा.

१ ज्ञानहीन जीं केवल ब्राह्मणादि उंचवर्णांच्या ठायीं जन्मादि, तीं सारीं अभिमानजनक, अतएव भगवदनुग्रहास प्रतिबद्धक, ह्मणून तीं मला नकोत अताच आपला भावार्थ कुंतीनें रुष्णास स्वप्रार्थनेंत दर्शविला आहे;—

जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान् ।

नैवार्हस्यभिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरम् ॥

भाग, स्कं० १, अ० ८, श्लोक० २६

दिलें फिरुनि घेतलें अशि अकीर्ति लोकीं नहो ॥
 सुनिर्मल तुझीं पदें कधि तरीं विलोकीं नहो ॥
 ° निजप्रिय जनां कडे तरि हि देहवाला जसी ॥
 , पडेल समजा विसीतसि करोत कां लाजसी ॥ १५ ॥

मागल्या केकेंत दिलें तें परत घ्या ह्मणून लडिवाळपणानें कवीनीं भगवंतास ह्मटलें, परंतु यांत तसें करण्याचें अनौचि-
 -त्य दर्शवित होत्साते कवि आणखी प्रार्थना करितात.

पदान्त्रय— दिलें फिरुनि घेतलें अशि अकीर्ति लोकीं नहो, तुझीं सुनिर्मल पदें कधि तरीं विलोकीं नहो, निजप्रिय जनां कडे तरि हि देहवाला दे, जसी समजा विसी पडेल तसि करोत, कां लाजसी ?

दिलें फिरुनि घेतलें अशि अकीर्ति लोकीं नहो,— दिलें फिरुनि घेतलें - जें आपण इंद्रियपटुत्वादि दिलें आहे, तें - फिरुनि घेतलें- परत घेतलें, अशि अकीर्ति लोकीं नहो,- अशी, आपली - अकीर्ति - दुर्लौकिक, या लोकांत, नहो- नहोऊ;- याचकास दान देऊन तें पुनः परत घेणें दात्याच्या अपकीर्तीस कारण होतें ह्मणून असें अनु-
 -चित कर्म आपणा कडून होणार नाही; मला जें इष्ट, व आपल्या सद्यशास कारणभूत, असें जें काहीं तेच आपणा क-
 -डून घडेल, असा आपला तद्गत अर्थ दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतात-तुझीं सुनिर्मल पदें कधि तरीं विलोकीं नहो, तुझे अत्यंत पवित्र चरण मी केव्हां तरीं पाहीन असें, हो-हो-
 -ऊ.

चित् ह्यणशील तर-जसी समजाविसी पडेल तसि करोत,
 न्यांशीं मजशीं जशी, समजाविसी-समजूत, पडेल तसि करोत-
 तशी ते करूत; कां लाजसी,- तूं तरीं कां लाजतोस; इतकें
 अल्प मागितलें असतां, आणि माझ्या उद्धाराचा दुसऱ्या
 वर भार घातला असतां, मग कां लाजतोस.' अर्थात् इतकी
 माझी अल्प व कमी जोखमदारीची प्रार्थना ऐकायास तरीं
 आतां लाजूं नको असा एथील भावार्थ जाणावा. मागल्या
 केकेंत 'तुमच्या मनांत मज वर पूर्णपणें प्रसाद करायाचा
 नसला तर पूर्वोक्त इंद्रियपटुत्वादि जें दिलें तें आपलें आटो-
 -पून घ्या ' ह्यणून कवीनीं लडिवाळपणानें सांगितलें, तो के-
 -वळ विध्याभास जाणावा, कारण या केकेंतोल पहिल्या चर-
 णांत- 'दिलेलें परत घेतल्यानें तुमची अकीर्ति न व्हावी,' या
 आशीर्वादात्मक स्वेच्छाप्रदर्शनेकरून कवीनीं पुनः तो वि-
 -धि लजेस कारण होय ह्यणून निषिद्ध केला आहे; अतएव
 हा

१ तुकोवानेहि लडिवाळपणानें असाच आपला किंचित् रोष दाखविला
 आहे;—

तरिकांमार्गेवायां किर्तीवाढविली
 जनांतआपूली ब्रीदावळी ॥ १ ॥
 साचकरितांआतां फिरसीमाधारा
 ठाईचेदातारा नेणवेची ॥ २ ॥
 संतासींश्रीमुख कैसेंदाखवीसी
 पुढेंमातत्यासी सांगईन ॥ ३ ॥
 घेईनडांगोरा तुझीयानावाचा
 नव्हेअनाथाचा नाथऐसा ॥ ४ ॥
 तुकाह्यणेआर्त्ती राहिलोंमरोनी
 तुकांहोसिधणी निमित्ताचा ॥ ५ ॥

•ऊ. एथें भगवंताच्या निर्मलपदाच्या अवलोकनेच्छे वरून कवीची स्वपापरूपमालिन्याचें निरसनव्हावें अशी इच्छा ध्वनित होत्ये. या दोन चरणांत नहो आणि हो हीं जरीं एकाच धातूचीं रूपें आहेत, तरीं तीं एकांत अकरणरूपां आणि दुसऱ्यांत करणरूपां प्रयोजिलीं आहेत ह्मणून, माझ्या मते एथें अशा अर्थयोजनेनें काव्यरचनेस बाध येत नाहीं; तथापि, दुसऱ्या चरणांतील हो हें औत्कंठ्यार्थी संबोधन मानलें असतां फार चांगलें. ' कथितरीं विलोकीन हो '— अहो मी केव्हां तरीं पाहीन— मी तुमचे चरण केव्हां पाहीन कोणास कळे, असें एथे भगवच्चरणावलोकना विषयीं कवीचें औत्कंठ्य ध्वनित होतें. अथवा, ' तुझीं सुनिर्मल पदे कथि तरीं विलोकीन ' यांत दुसऱ्या विलोकन क्रियेनें स्वेच्छेचें अल्पत्व, आणि ' कथितरीं ' या पदानें आपला धीर आणि दात्यास अवकाश दिल्याचें, इंगित होतें. असें असतां हि जर तुला माझी इच्छा पूर्ण करायासं अवघड वाटत असेल, तर या पेक्षां हि अल्प मीं मागतों तें तरीं दे असा स्वाभिप्राय दर्शवित होऱ्साते कवि आणखी प्रार्थितात.— निजप्रिय जनां कडे तरि हि हवाला दे,— इतकेंहि न देशील तर— निजप्रिय जनां कडे तरि हि, — निजप्रिय जन— आपले प्रिय जन जे साधु — भगवद्भक्त, त्यांज कडेस तरीं, हवाला दे— माझा हवाला दे— माझी भलावण कर— अर्थात् साधुजनाच्या तरीं मला स्वधीन कर— अथवा त्यांहीं तरीं मज वर कृपा करावी ह्मणून परभारें तूं त्यांस भीड घाल; तूं अत्यंत पापी, आणि ते परम पवित्र, तेव्हां तुझे त्यांचें कसें जमेल असें कदा-

हा आशीर्वचनाक्षेप अलंकार होय.^१ तसेंच दुसऱ्या चर-
णांत कवीनीं भगवच्चरणदर्शनाच्या प्राप्तीची इच्छा प्रकट
करून, ती प्राप्ति होत नसल्यास, तिच्यापेक्षां दिसण्यांत उण्या
योग्यतेच्या साधुसमागमाच्या प्राप्तीची इच्छा तिच्या बद्दल
पुढल्या दोन चरणांत प्रकट केली आहे; असें एथे न्यूनाधि-
क्याच्या परस्पर विनिमयाचें दर्शन होतें, ह्मणून हा परिवृत्ति
अलंकार होय.^२

१ या अलंकाराचें लक्षण सामान्यतः साहित्यदर्पणांत.—

अनिष्टस्यतथार्थस्यविध्याभासःपरोमतः ।

असें सांगून पुढील उदाहरण दिलें आहे;—

गच्छगच्छसिचेत्कांतपंथानःसंतुतेशिवाः ।

ममापिजन्मतत्रैवभूयाद्यत्रगतोभवान् ॥

परंतु दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत या अलंकाराचा आशीर्वचना-
लांन ह्मणून भेद मानून त्याच्या व्याख्यानांत हेंच बरील उदाहरण दिलें आहे.

२ एथें पुढल्या श्लोकाच्या द्वितीयाद्धांत अधिकाचा न्यूनानें विनिमय
दाखविला आहे, त्या प्रकारचा हा विनिमय जाणावा.

दत्वाकटाक्षमेणाक्षीजग्राहदृदयंमम ।

मयातुदृदयंदत्वागृहीतोमदनज्वरः ॥

साहित्यदर्पण.

अहानिपटधृष्टमीप्रभुवरासिकांलाजसी ॥
 ह्मणेंमजनसोतसीविकृतिभाविकांलाजसी ॥
 परंतुअपराधहागुरुह्मणोनिशिक्षाकरिं ॥
 असेचिधरिलीनयच्युतदमार्थदीक्षाकरिं ॥ १६ ॥

मागल्या केकेंत कवीनीं भगवंतास ' कां लाजसी ' ह्मणून ह्मटलें. याचकानें दात्यास असें ह्मणणें यांत त्याचें मोठें औद्धत्य दिसतें, ह्मणून कवि आपल्या औद्धत्यरूप अपराधा विषयीं पुढील सहा केकांत प्रभूचें सांत्वन करित होत्साते ह्मणतात.

पदान्वय— अहा मीं निपट धृष्ट, प्रभुवरासि कां लाजसी ह्मणें, भाविकांला जसी तसी तुज विकृति नसो, परंतु हा अपराध गुरु, ह्मणोनि शिक्षा करीं, नयच्युतदमार्थ करीं दीक्षा धरिली असेचि.

मागल्या केकेंत कां लाजतोस ह्मणून जें कवीनीं भगवंतास ह्मटलें, तेणेंकरून आपल्या अंगीं उद्धतपणा येतो, अशी आशंका मनांत आणून, त्या आपल्या उद्धतपणाचा पश्चात्ताप करित होत्साते कवि ह्मणतात - अहा मीं निपट धृष्ट, - अहा !- खेदार्थी अव्यय, मीं, केवढा / निपट - निस्तुक-तदंत,^१ धृष्ट- उद्धत- दांडगा, - अहा मी केवढा निस्तुक दांडगा

१ बहुकठोरह्मणेधनुजानकी निपटकांसवपृष्ठसमानकी ।
 रघुपतीतरिहालघुआपण अहहदारुणताततुझापण ॥
 जानकीस्वयंवर, वामन.

डगा आहे; कारण प्रभुवरासि कां लाजसी ह्मणें, - प्रभुव-
 रासि- राजाधिराज महान् समर्थ धनी त्यास, कां लाजसि
 ह्मणें, - कां लाजतोस, असें ह्मणतो; परंतु कवि पुनः आपल्या
 मनांत विचार करून ह्मणतात - भाविकांला जसी तसी
 तुज विकृति नसो, - भाविकांला, - भव - ह्मणजे प्रपंच,
 तत्संबंधी जे ते भाविक त्यांना - अर्थात् प्रापंचिक जनांला,
 जसी- ज्या प्रकारची लज्जारूप, तसी- तशा प्रकारची ल-
 ज्जारूप, विकृति- मनोविकार, नसो- नसावा; अर्थात् ल-
 ज्जारूप जो मनास विकार व्हावयाचा, तो इतर प्रापंचिक
 जे जन त्यांसच व्हावयाचा, तूं निर्विकार, तुझ्या ठायीं अशा
 विकाराच्या उद्भवाचा संभवच होत नाही ह्मणून तो विकार
 नसावाच असा अर्थ; परंतु हा अपराध गुरु, - परंतु-
 जरी

यांत वामनानेहि निपट ह्मणजे निस्तुक, केवळ, अशा अर्थीच या
 शब्दाची योजना केली आहे.

रामजोशानेहि अशाच अर्थी या शब्दाचा प्रयोग केला आहे;—

निपटबावळ्याविषयाच्या मार्गेलागशीकसा ।

कां होशी बाधडपिसा. ॥

१ लज्जादि मनोविकारांस मूळ जें सत्वरजादि त्र्यैगुण्य, त्याच्याहि
 पलिकडेस भगवद्व्यक्ति ह्मणून सांगितलें आहे;—

येचैवसात्विकाभावा राजसास्तामसाश्रये ।

मत्तएवेतितान् विद्धि नत्वहंतेषुतेमयि ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावै रेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

जरीं तुज निर्विकाराच्या ठायीं तसा लज्जारूप विकार संभव-
 -त नाहीं तरीं, म्यां त्याचा आरोप तुज वर केला ह्मणून-हा,
 माझा-अपराध, गुरु- थोर-भारी; ह्मणोनि शिक्षा करीं,-
 ह्मणूनि, तूं पाहिजे असल्यास मला - शासन, कर; कारण-
 नयच्युतदमार्थ करीं दीक्षा धरिली असेचि,— नय-
 च्युतदमार्थ, - नय- न्याय, त्या पासून-च्युत- भ्रष्ट, झाले
 जे- अर्थात् अन्यायी, त्यांच्या - दमार्थ- दंडा कारणें, क-
 रीं - आपल्या हातीं, दीक्षा - अधिकार चिन्ह चक्रगदादि,
 धरिलें असेचि- धरलें आहेच; अर्थात् अपराध्यांस दंड करणें
 हा आपला नियम आहेच; ^१ व त्या करितां चक्रगदादि आ-
 -युधेहि आपण धारण केलींच आहेत; तेव्हां आपल्यास
 योग्य दिसल्यास या माझ्या औन्नत्यरूप अपराधा करितां
 मला आपण दंड करावा.

१ इन्द्रस्तुतींत ह्मटलें आहे, —

कुतोनुतद्धेतवईशतत्कृता लोभादयोयेऽबुधालिंगभावाः ।
 तथापिदंडंभगवान्निर्भर्ति धर्मस्यगुप्तैलखनियहाय ॥५॥

भाग०, द० स्कं० पू०, अ० २७.

सदैव अपराधहेरचितसें असे कोटिगा ॥
 स्वयेंहि कथितों नसे तिळहिला जमी कोटिगा ॥
 अजांडशतकोटिजा उदरिं सर्वदां नांदवा ॥
 नत्यांत अवकाशयां स्थळ दिलें तदां कांदवा ॥१७ ॥

मागील केके वरून स्वापराधा विषयीं भगवंताचें सांत्वन चालू;—

पदान्वय—गा, असे हे अपराध कोटि सदैव रचितसें, स्वयेंहि कथितों, तिळहि लाज नसे, मी कोटिगा, जा उदरिं अजांडशतकोटि सर्वदां नांदवा, त्यांत यां अवकाश न, तदां दवा कां स्थळ दिलें ?

हा तुझ्या ठायीं लज्जारोपात्मक एकच अपराध म्यां केला असें नाही, तर गा, - अगा-विशालोदरा भगवंता ! असे हे अपराध कोटि सदैव रचितसें,— असे हे अपराध - या प्रकारचे हे अन्याय, मीं कोटि सदैव रचितसें, - कोटि - कोट्यावधि - कोटिशः, निरंतर, रचितसें - रचित आहे; इतकेच नाही परंतु - स्वयेंहि कथितों,— स्वतां हि, आपल्या मुखानें - सांगतो; आणि असें करण्यांत मला - तिळहि लाज नसे,— तिळ हि-तिळभरहि- य- किंचित् हि, लाज नसे,— लज्जा वाटत नाही; तेव्हां अर्थात् मी

मी कोटिगा,— मी, कोटिगा - कोटगा^१- कोडगा- निर्ल-
-ज्ज; आहे; आपण अन्याय करून त्याचें आपणच स्वमु-
-खानें वर्णन करणें हें कोडगेपणाचें लक्षण होय. एथें कवी-
-न्हीं भगवंताच्या ठायीं जो लज्जारोप केला होता, ती भांति,
तो संपूर्णत्वेकरून आपल्या वर आणिल्यानें निवारण
केली,

१ कोटिगा हा शब्द मूळचा ' कोडगा ' या शब्दा वरून भाषा-
-रूढी प्रमाणें वर्णव्यत्ययानें कवीनें साधला आहे असें दिसतें:— डुच्या
स्थानीं टचा समयविशेषीं अपभ्रंशेंकरून वर्णव्यत्यय होत असतो; या
नियमा वरून ' कोडगा ' या वरून ' कोटगा ' शब्द साधला आहे; जसें—
सोडगा, सोटगा; घोडगा, घोटक; झोडगें झोट; रोडगा, रोटगा; फोड-
-णें फुटणें; तोडणें, तुटणें; इत्यादि शब्दां मध्येंहि हाच नियम सांपडतो.
' कोटिगा ' यांत जो इकार दिसतो तो शुद्ध प्रासा करितां कवीनीं घेतला
आहे. व असा इकारागम करण्याची या भाषेंत अनुकूलताहि पुष्कळ
आहे; मारला, मारिला; खाणला, खाणिला; तोडला तोडिला; सोडला
सोडिला; असा क्रियापदांच्या रूपांत तर इकारागमाचा नियम आहेच;
परंतु ग्रंथभाषेंत जेथें जेथें कवीस इष्ट दिसतें, तेथें तेथें बहुधा सर्व जाती-
-च्या शब्दांस असा आगम करण्याचा त्यांचा स्वेच्छाचार पुष्कळ आढळतो.

नव्हेमीपंचप्राण ॥ जेमजदृश्यमान ॥

विषयपंचकर्तेअन्य ॥ मजचिपासाव ॥

तूंआपणयातेंजाणतचिनेणसी॥हेंचिमूळअज्ञानासी॥

नाथिलेंअज्ञानवाहतोसी ॥ निजमस्तकीं ॥

ह्मणोनिसुषुप्तिनातुज ॥ तियेतेंजाणणेवेगळेंबुज ॥

अवस्थात्रयबुद्धीसींसहज ॥ तूंतयावेगळाची ॥

विवेकसिंधु.

घणाचियेघायीं पोटिशीरेहीरा ॥

सांडोनेणेधीरा आपूलिया ॥

यांत

केली, ह्मणून एथें हा भ्रांतापन्हुति अलंकार दिसतो. १ ह्मणून
या आपल्या अपराधाची क्षमा भाकित असतां कवि पुढें
ह्मणतात—जा उदरीं अजांडशतकोटि सर्वदा नांदवा,
ज्या, आपल्या / उदरीं- उदरांत-पोटांत, अजांडशतकोटि,-
अजांड,- अज-ब्रह्मा, त्याचें जें / अंड- अंडें,- तें ब्रह्मांड,
त्याच्या / शतकोटि- शंभर कोटि- अर्बुदप्रमाण- अर्थात् अ-
संख्य, निरंतर, नांदविता-बाळगिता; २ त्यांत यां अवकाश

न

यांत-मजचि, जाणतचि, हेंचि, वाहतोसी, ह्मणोनि,
आपुलिया, या शब्दांत असा हा यथेच्छ इकारागम स्पष्ट दिसतो.

१ कवीनें १५व्या केकेत शेवटीं ' कां लाजसी ' ह्मणून ह्मटलें होतें
तेणेंकरून भगवंताच्या ठायीं जें सलज्जतारोपण केलें, ती पुढील दुसऱ्या
उदाहरणांतील भ्रांतिविषयमहिषत्वा प्रमाणें निश्चयरूपा भ्रांति जाणावी; पहि-
-ल्या उदाहरणांतील ज्वरा प्रमाणें ही भ्रांति नव्हे असें मला वाटतें; तें
सलज्जतारोपण एथे ' नते तिळहि लाज मी कोटिगा ' असें ह्मणून कवीनें आपणा
वरच केल्यानें त्या भ्रांतीचें वारणहि स्पष्ट दिसतें.

भ्रांतापन्हुतिरन्यस्यशंकायांभ्रांतिवारणे ।

तापंकरोतिसोत्कंपंज्वरः किंनसखिस्मरः ॥

कुवलयानंद.

नागरिकसमधिकोन्नति- रिहमहिषःकोयमुभयतःपुच्छः ।

नहिनहिकरिकलभोऽयं शुंडादंडोयमस्तिनतुपुच्छं ॥

२ अनंत ब्रह्मांडें भगवंताच्या पोटांत साठविलीं असतात, अशा मह-
-त्वानें त्याचें वर्णन पुष्कळ ठिकाणीं केलें असतें; भागवतांत ह्मटलें आहे—

योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपिदशार्धवृत्या ।

निद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्राः ।

अंतर्जले

न, — त्यांत-त्या पोटांत, यां-यां मत्कृत अपराधांस, अवकाश
 -समावेश - जागा, न - नाही काय ? एथे काक्कर्थमिश्रित
 आश्चर्यद्योतन जाणावें; अर्थात् ज्या तुमच्या पोटांत असंख्य
 ब्रह्मांडे राहतात, त्यांत यःकश्चित् जो मी त्या माझ्या अपरा-
 धांचा समावेश होत नाही हें मोठें आश्चर्य होय; आणखी
 आश्चर्याचें कारण तदां दवा कां स्थळ दिलें ? तदां-त्या
 कार्त्वी - अर्थात् बाळपणीं ब्रजवासी असतां तुह्मी दावाग्नि
 गिळिला त्या कार्त्वी, दवा - दव जो दावाग्नि^१ - वणवा
 त्यास, कां स्थळ दिलें ? कशी जागा दिली ? - अर्थात् आ-
 आपल्या पोटांत, तात्पर्य जो गिळ्याचा पदार्थ नव्हे असा
 दावाग्नि त्यासहि आपल्या पोटांत सांठविलें, आणि माझ्या
 अपराधांचा मात्र त्यांत समावेश होत नाही, हें आणखी मोठें
 आश्चर्य होय. हा विषम अलंकार होय. अपराध पोटांत घालणें,
 ह्मणजे त्यांची क्षमा करणें, असा लाक्षणिक अर्थ प्रसिद्ध आहे.

अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलां ।

भीमोर्मिमालिनिजनस्यसुखंविबृण्वन् ॥ २० ॥

यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य ।

लोकत्रयोपकरणोयदनुग्रहेण ।

तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोग- ।

-निद्राऽवसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१ ॥

स्कं० ३, अ० ९.

तुकारामानें या पेक्षांहि अतिशयार्थानें ह्मटलें आहे—

अनंतब्रह्मांडे एकेरोमीऐसीधेंडे ॥

तोहागवळीयाचेघरीं उमराचढतांटेकाधरी ॥

१ दवदाबौवनारण्यवन्ही—

अमर,

तुङ्ग्याजिरविले बहुप्रणतमंतुपोटेंपण ॥
 त्यजीमदपराधहेमजकडेचिखोटेंपण ॥
 द्वाग्निजठरीं अतिशुधितत्यासहेअन्नद्या ॥
 वितृष्णकरितिश्रितांतुमचियादयासन्नद्या ॥ १८ ॥

आपल्या अपराधांचा समावेश भगवंताच्या महदुदरांत होत नाहीं लक्षण कवीनीं जें मागल्या केकेंत आश्चर्यप्रदर्शन केलें, त्याचें एथें समाधान करितं असतां कवि लक्षणतात.

पदान्वय— तुङ्ग्या पोटे बहुप्रणतमंतु जिरविले, पण मदपराध त्यजी हें खोटेंपण मज कडेचि, जठरीं अति शुधित द्वाग्नि त्यास हें अन्न द्या, तुमचिया दयासन्नद्या श्रितां वितृष्ण करिति.

आश्चर्य लक्षावें तर - तुङ्ग्या पोटे बहुप्रणतमंतु जिरविले, -तुङ्ग्या, पोटे- पोटांनं, बहुप्रणतमंतु, -बहु- पुष्क-
 -ळ- असंख्य, जे प्रणत-अत्यंत नभ्र, त्यांचे मंतु-अपराध,
 अथवा, प्रणतांचे जे मंतु ते प्रणतमंतु, बहु असे जे प्रण-
 -तमंतु ते बहुप्रणतमंतु, असा कर्मधारय करावा, अर्थात् सर्व मनोभावेकरून जे कोणी तुला शरण आले त्या बहुतांचे अपराध, अथवा त्यांचे बहुत अपराध, जिरविले- पचविले-
 आंत दडविले - अर्थात् त्यांची क्षमा केली; पण मदपराध त्यजी हें खोटेंपण मज कडेचि, -पण-परंतु, मदपराध-
 माझे अपराध, तें तुझें पोटे त्यजी-टाकितें- आंत घेत नाहीं,
 हें.

हैं, खोटेंपण मज कडेचि, -हें खोटेंपण-हा दोष, मज कडे-
 -चि, - माझ्या कडेच; अर्थात् असंख्य शरणागताचे अप-
 -राध तुझ्या पोटांनै जिरविले, आणि माझे अपराध तेंच
 पोष्ट टाकितें, तस्मात् हा माझाच दोष; जसें निर्दोष अन्न
 असतां पोष्ट त्यास आंत साठवून पचवितें, परंतु तेंच अन्न
 पामलेलें अथवा कट्टादिपदार्थमिश्रित अशा प्रकारचें सदो-
 ष असल्यास त्यास शिसाळून तें आंत सुद्धां घेत नाहीं, अथ-
 -वा कदाचित् आंत गेलेंच तर वमन करून त्यास बाहेर टा-
 कितें, तस्मात् त्या अन्नाचा दोष, पोटा कडेस तो दोष नाहीं;
 अर्थात् माझे अपराधच असे विलक्षण भयंकर आहेत कीं
 तुझ्या क्षमेस ते पात्रच होऊं शकत नाहींत. एथे कवीनें आ-
 -पल्या अपराधाचा कुत्सितपणा ध्वनित केला. तर मग
 अशा तुझ्या अक्षमार्ह अपराधांस म्यां काय करावें असें
 आतां तूं ह्मणशील, तर मला एक युक्ति सुचली आहे, तसें
 त्वां करावें, ती अशी कीं - जठरीं अतिक्षुधित दवाग्नि
 त्यास हें अन्न द्या, - आपल्या जठरीं- जठरांत, अतिक्षु-
 धित-फार भुकेला- पुष्कळ दिवसांपासून त्यास कांहीं भक्षा-
 -यास मिळालें नाहीं ह्मणून फार भुकेला - अर्थात् जो प्रदीप
 व्हावयास पाहत आहे, असा जो दवाग्नि-दावाग्नि-गोकुळां-
 -त तुझीं गिळिला होता तो वणवा, त्यास हें अन्न द्या, -त्या
 भुकेल्या दावाग्नीस, हें, मदपराधरूप जें अन्न-भक्ष्य-भोजन,
 तें द्या; अर्थात् आतां त्या अग्नीनें हे माझे अपराध जाळून
 भस्म करा; कदाचित् आपण ह्मणाल किं अन्न पचविण्याचें
 अथवा दग्ध करण्याचें काम अग्नीचें, ह्मणून त्वां अग्नीस शरण

जाऊन त्यास ही प्रार्थना करावी, त्यास, अग्नी मध्ये जी पाचकत्वादि शक्ति आहे ती आपणा कडूनच आहे,^१ अथवा विश्वरूपेकरून ती शक्तिहि आपल्यापासून भिन्न लक्षणता येत नाही,^२ लक्षण हे माझे इष्ट कार्य आपणच केले पाहिजे; आपण परम दयालु अहां लक्षण प्रार्थनापूर्वक ही मी आपणासच तोड सांगतो; ते भगवंताचे दयालुत्व रूपक अलंकाराने प्रकट करित होत्याते कवि लक्षणतात— तुमचिया दयासन्न्या श्रितां वितृष्ण करिति,— तुमच्या दयारूप पवित्र नद्या (कर्मधारय), श्रितां- आश्रितां - अर्थात् ज्यांनी तुमचा आश्रय केला त्यांस, वितृष्ण करिति, - वितृष्ण - वृष्णारहित - कामनारहित - अर्थात् तृप्त - शांत - संतुष्ट, करितात. तात्पर्य, जे तुम्हास मनोभावे शरण येतात, त्यांचे सर्व मनोरथ तुम्ही परिपूर्ण करून त्यांस संतुष्ट करितां, असे तुम्ही दयालु अहां, लक्षण प्रथम माझे अपराध जाळून नाहीसे करावे ही कवि लक्षणतात माझी एथे आपणास प्रार्थना आहे; असा एथील भावार्थ जाणावा.

१ भयाद्ग्नित्तपत्ति.

श्रुति

२ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणायामसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥

भ० गी०, अ० १५, श्लो० १४०

नहोयकवणाहितेतुमचियाचिलीलालसें ॥
 पदेंचरितदाविजेत्रिजगदब्जकीलालसें ॥
 मदुद्धरणमात्रकांजडतुह्लांदिसेवारिती ॥
 स्वकव्यसनमर्त्यहीनकरितीचसेवारिती ॥ १९ ॥

मागल्या केकेत माझ्या अपराधांची क्षमा करावयास
 आपण दयावंत अहां ल्हाणून कवीनीं दर्शविलें, आतां ती क्षमा
 करणें हें काहीं आपल्या सारख्या समर्थास अवघड कार्य
 आहे असेंहि नाहीं, अशी विवक्षा मनांत आणून कवि ल्हाणतात.

पदान्वय — कवणा हि न होय तें चरित तुमचियाचि
 लीलालसें पदें त्रिजगदब्जकीलालसें दाविजे, मदुद्धरण मात्र
 कां तुह्लां जड दिसे, मर्त्य ही स्वकव्यसन वारिती, सेवा रिती
 न करितीचः

कवणा हि न होय तें चरित तुमचियाचि लीला-
 लसें पदें त्रिजगदब्जकीलालसें दाविजे, - कवणा
 हि न होय, - कोणाला हि जें होत नाहीं, अथवा, क ल्हाणजे
 ब्रह्मा, व ल्हाणजे वरुण, ^१ आणि ण ल्हाणजे बिंदुदेवरूप शि-
 व,

१ कोब्रह्मणिसमीरात्मयमदक्षेषुभास्करे

एकाक्षरीकोश.

कोब्रह्मणिसमीरात्मनि

मेदिनी.

२ वप्रचेतसिजानीयादिवाख्येपितदव्ययं
 वःसांत्वनेचवातेचवरुणेचनिगद्यते.

एकाक्षरीकोश.

-व, ^१ - अर्थात् ब्रह्मा वरुण आणि शिव, यांच्यानेहि जें हो-
 -त नाही, तें चरित - तें कार्य - तो अद्भुत चमत्कार,
 तुमचियाचि - तुमच्याच, लीलालसें - लीलेकरून जें,
 अलस- स्तब्ध, अथवा, लीला ह्य० क्रिया ^२ - चलनरूप,
 तत्पूर्वक, - चलनरूप क्रिया करून मग स्तब्ध राहिलें,
 अशा (एथें लीलालसें हें पुढील पद शब्दाचें विशेषण
 असून एथें हेत्वर्थतृतीयातत्पुरुष समास जाणावा, व हें
 सारें तृतीयान्त पद जाणावें) पदे - पदानें - चरणानें-
 अर्थात् वामन अवतारीं आपल्या अडीच पदानें सर्व
 त्रिभुवन व्यापून पुढें अर्ध पाऊल ठेवण्यास आधार
 नाही ह्मणून तसेंच स्तब्ध राहिलें अशा पदानें,
 त्रिजगदब्जकीलालसें - त्रिजगदब्ज, - त्रिजगत् - त्रि-
 -भुवन - स्वर्ग पृथिव पाताल, हेंच कोणी / अब्ज- कमल,
 त्यास / कीलालसें, - कीलाल- उदक ^३, त्या सारिखें, (एथें
 हें सर्व पद अथवा वाक्यांश क्रियाविशेषण होय) अर्थात्
 कमलाला सर्वत्र जसें उदकानें, तसें या त्रिभुवनरूप कमलाला
 या तुझ्या प्रथम चालून स्तब्ध राहिलेल्या पदानें, व्यापिलें,
 अशा या तुझ्या पदानें चरित / दाविजे - दाविजेतें -
 दाखविलें

१ णःपुमान्बिदुदेवेस्यान्भूषणेगुणवर्जिते

२ लीलाविलासक्रिययोः

अमर,

हेलालीलेन्यमीहावाःक्रियाःशृंगारभावजाः

३ पयःकीलालममृतंजीवनंभुवनंवनं

दाखविलें जातें; हा प्राचीन मराठींत वर्तमान कोणी कर्म-
कर्तारि प्रयोग जाणावा; अर्थात् अशी चमत्कृति कोणीहि
दाखविली नाहीं ती तुमच्या पदानें दाखविली. अथवा,—
तुमच्याचि लीलालसें पदें,— तुमच्याच, (एथे इतर
सर्वांची व्यावृत्ति जाणावी) लीलालसें, लीला - सर्व त्रिज-
गतीचें निर्माणपालनसंहरणरूप जी क्रिया, ती करून /
अलस - ह्यणजे स्तब्ध - अकर्तृ, अशा आपल्या / पदें, -
पद ह्यस्थान - अर्थात् कूटस्थरूप ' तत्सत् ' या महावा-
क्येंकरून विभाव्यमान जी आपली सत्ता, तिणेंकरून,
त्रिजगदब्जकीलालसें, - त्रिजगत्, - त्रिभुवनरूप - ' भूर्भु-
वःस्वः ' एतत्पदेंकरून ज्ञेय जी जगत्रयी, तद्रूप जें / अब्ज-
कमल, त्या कारणें / कीलालसें - अमृता सारिखें, अ-
र्थात्

१ क्षर आणि अक्षर ह्यणून दोन पुरुष गतिंत सांगितले आहेत, त्यांत
सर्वभूतें क्षर होत, आणि पुरुष कूटस्थ अक्षर होय, त्याही क्षराक्षरा
पलीकडेस तो पुरुषोत्तम.

द्वाविमौपुरुषौलोकेश्वरश्चाक्षरएवच ।

क्षरःसर्वानिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते ॥ १६ ॥

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः ।

योऽलोकत्रयमाविश्यविभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः ।

अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

अ० १५.

याज वर ज्ञानेश्वराची टीका फारच सरस आणि विशद आहे ती
इष्ट असल्यास पाहावी.

-र्थात् चिदानंदरूप जीवनकलेनें जसें प्रादुर्भूत होते तसें,
 चरित - जगन्निर्माणपालनसंहरणरूप कार्य, दाविजे -
 दाविजेते; अर्थात् सरोवरांत उदक स्थिर असून कमलाच्या
 प्रादुर्भावास जसें कारणभूत असते, तसें आपण कूटस्थानी
 अकर्ते असून प्रकृतिकृत जगत्प्रादुर्भावास आपली सत्ता
 कारण होय, असा या केकेच्या दोहों चरणांतील गुढार्थ
 जाणावा. तेव्हां असे आपण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु समर्थ
 असतां - मदुद्धरण मात्र कां तुह्मां जड दिसे, —
 मदुद्धरण, - माझे, उद्धरण - उद्धार करणे, इतके क्षुल्लक कार्य
 असतां तेंच कां तुह्मांस इतके अवघड दिसते. हा विशेषोक्ति
 अलंकार जाणावा. मर्त्य ही स्वकव्यसन वारिती, —
 मर्त्य - सामान्य मनुष्ये, ही, स्वकव्यसन, - स्वक ह्य० आ-
 -पले आश्रितादि पोष्यजन, त्याचें / व्यसन - दुःख, तें /
 वारिती - वारितात - दूर करितात; आणि पुनः / सेवा
 रिती न करितीच, — सेवा - पोष्यजनानी केलेली सेवा-
 चाकरी, रिती - रिकामी - निष्फळ, न करितीच - करित नाही-
 -च; अर्थात् त्यांनीं केलेली सेवा निष्फळ होऊं देत नाहींत.
 अथवा, त्यांज पासून सेवा घेण्याची जी, रिती - वहिवाट,
 ती, न करिती - करित नाहींत; ह्मणजे एकदां कोणास
 आपलेंसें ह्मटलें ह्मणजे त्यांज पासून सेवा घेण्याचीहि वहिवाट
 नचालवितां केवळ परोपकारार्थ त्यांच्या दुःखाचें निवारण
 करितात; असा अर्थहि इष्ट असल्यास करावा. मग आपण इतके
 महान समर्थ व दयालु असून माझाच उद्धार करणे आप-
 ल्यास इतके अवघड कां पडलें, असा एथे विस्मयार्थ जाणावा.

एथें कोणी पंडित—‘त्रिजगदब्जकीलालसें’हें पद कदाचित् मागील पदे या शब्दाचें विशेषण मानितील, परंतु माझ्या बुद्धीस तसें मानितां येत नाहीं; कारण, त्रिजगदब्जकीलालसें हें प्रथमान्त पद, पदे या तृतीयान्त पदाचें विशेषण होऊं शकत नाहीं. महाराष्ट्र व्याकरण्याच्या नियमा प्रमाणें त्याचें विभक्त्यंत विशेष्याच्या योगानें सामान्यरूप असलें पाहिजे; ‘चंद्रसें मुखें’ हें जसें होऊं शकत नाहीं तद्वत् ह्मणून माझ्या मते ‘त्रिजगदब्जकीलालसें’ या वाक्यांशांत विभक्त्यंत श्लेष मानून या साऱ्या पदाचा ‘दाविजे’ या क्रियापदाशीं अन्वय करावा हें प्रशस्त दिसते.

-र्थात् चिदानंदरूप जीवनकलेनें जसें प्रादुर्भूत होते तसें,
 चरित - जगन्निर्माणपालनसंहरणरूप कार्य, दाविजे -
 दाविजेते; अर्थात् सरोवरांत उदक स्थिर असून कमलाच्या
 प्रादुर्भावास जसें कारणभूत असते, तसें आपण कूटस्थानी
 अकर्ते असून प्रकृतिकृत जगत्प्रादुर्भावास आपली सत्ता
 कारण होय, असा या केकेच्या दोहों चरणांतील गुढार्थ
 जाणावा. तेव्हां असे आपण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु समर्थ
 असतां - मद्दुद्धरण मात्र कां तुह्मां जड दिसे, -
 मद्दुद्धरण, - माझे, उद्धरण - उद्धार करणे, इतके क्षुल्लक कार्य
 असतां तेच कां तुह्मांस इतके अवघड दिसते. हा विशेषोक्ति
 अलंकार जाणावा. मर्त्य ही स्वकव्यसन वारिती, -
 मर्त्य - सामान्य मनुष्ये, ही, स्वकव्यसन, - स्वक ल० आ-
 -पले आश्रितादि पोष्यजन, त्याचें - व्यसन - दुःख, ते -
 वारिती - वारितात - दूर करितात; आणि पुनः - सेवा
 रिती न करितीच, - सेवा - पोष्यजनानी केलेली सेवा-
 चाकरी, रिती - रिकामी - निष्फळ, न करितीच - करित नाही-
 -च; अर्थात् त्यांनीं केलेली सेवा निष्फळ होऊं देत नाहीत.
 अथवा, त्यांज पासून सेवा घेण्याची जी, रिती - वहिवाट,
 ती, न करिती - करित नाहीत; ह्मणजे एकदां कोणास
 आपलेंसें ह्मटलें ह्मणजे त्यांज पासून सेवा घेण्याचीहि वहिवाट
 नचालवितां केवळ परोपकारार्थ त्यांच्या दुःखाचें निवारण
 करितात; असा अर्थहि इष्ट असल्यास करावा. मग आपण इतके
 महान समर्थ व दयालु असून माझाच उद्धार करणे आप-
 ल्यास इतके अवघड कां पडलें, असा एथे विस्मयार्थ जाणावा.
 एथें

एथे कोणी पंडित — 'त्रिजगदब्जकीलालसें' हे पद कदाचित् मागील पदे या शब्दाचे विशेषण मानितील, परंतु माझ्या बुद्धीस तसें मानितां येत नाही; कारण, त्रिजगदब्जकीलालसें हे प्रथमान्त पद, पदे या तृतीयान्त पदाचे विशेषण होऊं शकत नाही. महाराष्ट्र व्याकरणाच्या नियमा प्रमाणें त्याचे विभक्त्यंत विशेष्याच्या योगानें सामान्यरूप असलें पाहिजे; 'चंद्रसें मुखें' हे जसें होऊं शकत नाही तद्वत्. ह्मणून माझ्या मते 'त्रिजगदब्जकीलालसें' या वाक्यांशांत विभक्त्यंत श्लेष मानून या साऱ्या पदाचा 'दाविजे' या क्रियापदाशीं अन्वय करावा हे प्रशस्त दिसते.

दयाब्दवळशीलतूतरिनचातकासेवका ॥
 उणेंकिमपिभाविकांउबगशीलतूदेवका ॥
 अनन्यगतिकांजनांनिरखितांचिसोपद्रवा ॥
 तुझेचिकरुणार्णवायनधरीउमोपद्रवा ॥ २० ॥

यांत भगवंताचें दयालुत्व दृष्टांतेंकरून वर्णून, असा तूं दयालु माझी उपेक्षा करणार नाहीस अशी आणखी आपली आशा मकट करित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— तूं दयाब्द वळशील तरि चातका सेवका किमपि उणें न, तूं देव भाविकां उबगशील का, अनन्यगतिकां जनां सोपद्रवा निरखितांचि, करुणार्णवा, तुझेचि मन उमोप द्रवा धरी.

तूं दयाब्द वळशील तरि चातका सेवका किमपि उणें न,— तूं, दयाब्द- दयारूढ अद्द ह्म० मेव, होत्सातां जर वळशील-फिरशील, तरि चातका सेवका किमपि उणें न,— तर चातकरूप जो सेवक त्वद्भक्त न्यास कांहीं एक उणें नाही; अर्थात् आत्मां चातकरूप सेवकां वर जर तूं दयारूप मेघ वळशील, तर मग आत्मास कांही उणें नाही, सर्व आमचे मनोरथ परिपूर्ण होतील. एथें हा रूपक अलंकार जाणावा. परंतु असें सांकेतिक बोलणें कशास पाहिजे, तू ज्या पेक्षां दयालु आहेस त्या पेक्षां - तूं देव भाविकां उबगशील का;— तूं देव- तूं असा दयालु देव, भाविकां,-
 आत्मा

आह्ला सारिखे भाविक-श्रद्धावान्- भोळेभाविक जे जन,
 त्यांस, उबगशील का- कांटाळशील'- त्रासशील काय ?-
 अर्थात् भाविकांची तू कदापि उपेक्षा करणार नाहीस. 'का'
 हें एथे काक्कर्थी अव्यय जाणावें- 'तू जाशील का, येशील
 का, ते देतील का,' असा कोंकणांत का या अव्ययाचा
 काक्कर्थी प्रयोग प्रसिद्ध आहे. भाविकांची उपेक्षा नकरण्यां-
 -त जें भगवंताचें दयालुत्व या काक्कर्थानें ध्वनित होतें, तेंच
 पुढें कवि वर्णितात-अनन्यगतिकां जनां सोपद्रवा निर-
 खितांचि, - अनन्यगतिकां, - अनन्यगतिक - ज्यांस
 दुसरी गति नाही - अर्थात् ज्यांस शरण जावयास दुसरें
 स्थान नाही- निरुपाय - निराश्रित, अशां जनां- अशां
 अनाथ लोकांस, सोपद्रवा - उपद्रवयुक्त- अर्थात् पिडलेले,
 असे- निरखतांचि- पाहतांच, करुणार्णवा, तुझेंचि मन
 उमोप द्रवा धरी,— करुणार्णवा- हे दयासागरा, तुझेंच
 मन,

१ उबगणें हा बहुतकरून कंटाळणे- त्रासणें, अशा अर्थी प्राचीन
 ग्रंथभाषेंत अकर्मक धातु आढळतो; उदाहरण—

मी उबगलेंसासुन्यांआतांमजमाहेरासन्यावो ॥

आणिआंगाजीवाचीसंपत्ती ॥ वेंचूनिकरीबाळाचीपाळती ॥
 परिजिवेंउबगणेंहेस्थिती ॥ नपाहेमाये ॥ ५८९ ॥

ज्ञानेश्वरी, अ० १८.

सुवर्णरत्नाचियाराशी ॥ भव्यदक्षणादेतांऋषीं ॥

उबगोनिसांडिलेंधनाशीं ॥ नेताघेताअसेना ॥ ६ ॥

मुक्ते०, भारत, स० प०, अ० २.

मन, उमोप - पुष्कळ, ^१ अशा द्रवा, - द्रव - ओलावा-
 अर्थात् लाक्षणिक अर्थानें दयेचा ओलावा, त्यास, धरी-
 धरितें- घेतें; अर्थात् आत्मा सारिखे अनाथ जन पिडलेले
 पाहिले ह्मणजे तत्काळ तुझ्याच मनास दयेचा मोठा पाझर
 सुटतो. ^२ अथवा, उमोप - हें एथें क्रियाविशेषण केलें
 असतां हि मला वाटतें चालेल; ह्मणजे- तुझेच मन दयेच्या
 ओलाव्यास थोडें धरित नाही, तर उमोप- ह्मणजे पुष्कळ,
 धरितें, तुला दया फार येत्ये, असा अर्थ.

१ हा मराठींत ग्राम्य शब्द आहे, या पेशां अमूप या शब्दाचा
 अधिक प्रचार आहे असें मला वाटतें.

ज्यांचियासुकतराशीउमोपा ॥ पूर्ण भरितां ब्रह्मांडाचिया मापा ॥
 मळयीं उरविनासाटोपा ॥ गणना नव्हे कल्पांती ॥ १७९ ॥

मुक्तेश्वर, आदिप०, अ० १.

२ तुकोबानें हि असाच देवाच्यां दयेचा ओलावा मोठ्या प्रमानें वर्णित
 आहे;—

माझी विठलमाऊली प्रेमपान्हापान्हावली ॥

कुर्वाळुनी लावी स्तनीं नवजेदुरीजवळुनी ॥

केली पुरवी आळी नव्हे निष्ठुरकोवळी ॥

तुका ह्मणे घांस मुखीं घाली ब्रह्मरस ॥ ॥

कळीकरिसुनिर्मळीपरमउग्रदावानळीं ॥
 तयांतअविशुद्धमीशलभजेविदावानळीं ॥
 व्रणार्थपशुच्याशिरावरिवनींउभेकाकसे ॥
 स्मरादिरिपुमन्मनींअहिनकाळभेकाकसे ॥ २१ ॥

मागल्या केकेत मीं पिडलेला आहे लणून कवीनीं दर्श-
 -विलें, तीच आपली पीडा एथें ते विशद करून दाखवितात.

पदान्वय— कळी सुनिर्मळीं नळीं परम उग्र दावा
 करि, तयांत मी अविशुद्ध, जेवि दावानळीं शलभ; मन्मनीं
 स्मरादि रिपु वनीं पशुच्या शिरा वरि व्रणार्थ काकसे उभे;
 भेका अहि काळ कसे न.

कळी सुनिर्मळीं नळीं परम उग्र दावा करि,—
 कळी- कलियुग- अर्थात् कलियुगांत जनास पापास प्रवृत्त
 करणारी जी तद्युगसंबंधी देवता तो, सुनिर्मळीं नळीं, सुनिर्म-
 -ळ- अत्यंत निर्मळ - केवळ शुद्ध - पवित्र- असा जो
 नळ - नलराजा त्याच्या विषयी, (एथे ही विषय सप्तमी
 जाणावी,) परम उग्र दावा करि,- अत्यंत भयंकर, असा-
 दावा- द्वेष, करितो. एथे ' करि ' हें ग्रंथीं भूतकाळाचें रूप
 जाणावें; अर्थात् इतका पवित्र नल राजा असतां कळीनें
 त्याचा छळ केला हें सर्वास माहित आहेच; तयांत मीं
 अविशुद्ध,— त्यांत - अर्थात् तशांत, मी, तर केवळ
 अविशुद्ध- अत्यंत अपवित्र- अर्थात् मोठा पापी; मग मला
 तो कळी पिडितो यांत काय आश्चर्य असा एथील ध्वन्यर्थ.

यास दृष्टांत - जेवि दावानळां शलभ; - जसा दावा-
 ग्रीत, शलभ-टोळ; अर्थात् दावाग्रीत टोळ सांपडला असतां
 जशी त्याची अवस्था तशी. या कलियुगांव माझी. एथे हा
 उपमा अलंकार जाणावा. आणखी नला सारिखा महा
 प्रतापी आणि अत्यंत पवित्र, अशा राजास ज्या कळीनें
 छळिलें, तो, अत्यंत क्षुल्लक आणि दोषी जो मी, त्या मला
 छळितो, यांत आश्चर्य नाहीं; असा एथे आणखी हा
 काव्यार्थापत्तिहि अलंकार होतो. त्या छळाचा प्र-
 कार वर्णित होत्साते कवि दृष्टांतंकरून ह्मणतात - मन्वर्नी
 स्मरार्दि रिपु वर्नी पशुच्या शिरा वरि व्रणार्थ का-
 कसे उभे, - मन्वर्नी - माझ्या मनाच्या ठायीं, स्मरार्दि
 रिपु, - स्मर - काम, आणि आदिपदेकरून क्रोध मदादि जे
 आणखी मनाचे पांच - रिपु - शत्रु ते, वर्नी - वनांत, पशु-
 च्या शिरा वरि - पशूच्या मस्तका वर, व्रणार्थ - व्रण कर-
 ण्या करितां, काकसे - कावळ्या सारिखे, उभे - उभे आहेत;
 अर्थात् जसे वनांत हा मृतप्राय झालेला पशु केव्हां मरेल,
 आणि आर्त्सी यास केव्हां चोंचून याचें मांस खाऊं, ह्मणून
 हिंस्र पक्षी जे कावळे, ते जसे त्याच्या मस्तका वर बसून सा-
 कांक्ष असतात, तसे माझ्या मनाच्या अग्रभागीं कामक्रो-
 धमदमत्सरादि षड्रिपु बसून आर्त्सी याचा केव्हां नाश करूं
 ह्मणून टपत आहेत. अथवा, एथे 'व्रणार्थ' याच्या ठिकाणीं
 व्रणार्थ असा पाठ असल्यास - 'व्रणानें पीडित - व्रण-
 युक्त - घायाळ,' हें पुढील पशुशब्दाचें विशेषण करावें.
 या दृष्टांतानें कवीनीं आपली पापानें झालेली क्षीण अव-

-स्था दर्शवून आणखी आपल्या नाशा विषयीं कामक्रोधा-
-दिकांची तत्परताहि दर्शविली. एथेहि हा उपमा अलंकार
जाणावा. कामक्रोधास शत्रु ह्मटलें तें त्यांचें शत्रुत्व आ-
-णखी दृष्टांतेंकरून कवि वर्णितान्त. भेका अहि काळ
कसे न,- भेका, भेक- बेडूक त्यास, अहि- सर्प, काळ-
मृत्यु- अर्थात् मृत्युप्रद, कसे न- कसे नाहींत ? एथे काकर्थ
जाणावा; अर्थात् बेडकास सर्प काळरूप शत्रु आहेतच;
तात्पर्य, जसे बेडकास सर्प तसे माझ्या मनास कामक्रो-
-धादि षड्विपु नाशप्रवृत्त आहेत असा अर्थ.^१

१ एथें सर्प आणि बेडूक यांच्या दृष्टांतानें मृत्युद्वारा विषयनिमग्न
पुरुषाच्या आकस्मिक नाशाचा बोध होतो; ह्मणून कामक्रोधादि शत्रूंपासून
आपलें रक्षण करावें अशी भगवंतास प्रार्थना असावी. भागवतांतहि
असेंच ह्मटलें आहे;—

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचित्तया प्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसं ।
त्वमप्रमत्तःसहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंतकः॥५०

चिरमिहवृजिनार्त्तस्तप्यमानोऽनुतापै-
रवितृषषडमित्रोऽलब्धशांतिःकथंचित् ।
शरणदसमुपेतस्त्वत्पदाब्जंपरात्मन्-
नभयमृतमशोकंपाहिमापन्नमीश ॥ ५८ ॥

भागव०, स्कं १०, अ० ५१.

तरेन तुमच्या बळें भवमहानदी नाविका ॥
 तुह्मीच मग आतरास्तव मला सुदी नाविका ॥
 असे विदित वासही मज सदाश्रमीचा करा ॥
 दयागुणपहा स्वयें मज सदाश्रमीचा करा ॥ २२ ॥

वर जरीं कवीनें कलीपासून उत्पन्न झालेली आपली परमसंकटावस्था दर्शविली, तरीं एथें सत्पुरुषा प्रमाणें संकटीं धैर्य नटाकितं स्वतरणोपाय सुचवित होत्साते प्रार्थितात.

पदान्वय—नाविका, तुमच्या बळें भवमहानदी तरेन, मग आतरास्तव तुह्मीच सुदीना मला विका, मज सदाश्रमीचा वास ही विदित असे, स्वयें गुणपहा, मज सदाश्रमीचा करा दया करा.

मागल्या केकेंत कवीनें जें आपलें संकट दर्शविलें तेंच मनांत स्मरून आपल्या तारकास संबोधन देऊन ह्मणतात—नाविका,—हे नाविका—हे नौकेतून तारणाच्या—हे भगवंता, तुझ्याच बळें भवमहानदी तरेन,—इतकी जरीं ही महादुस्तर भवनदी आहे, तरीं ती तुझ्याच बळानें मीं तरेन; अर्थात् तूं या नौकेचें सुकान धरल्या वर, मग या नदीच्या दुसस्तरत्वाचें मला किमपि भय वाटत नाहीं; असा लाभ असतां

जर मीं तो घेत नाही, तर मीं आत्मघातक^१ असा एथील इंगितार्थ. हा उपमा अलंकार होय. अशा कंगालाला तुला या नदीच्या पार उतरल्या वर मला माझा उतार देखील मिळणार नाही, मग दुसरा कोणता लाभ होणार, अशी आशंका मनांत आणून कदाचित् आपण माझे इतके आवश्यक कार्य करण्यांत गुळमळाल, तर तसें नकरितां मी सांगतो तसें करून आपण आपला उताराचा दाम उगवून घ्यावा; ते काय झणून पुसाल तर ऐका—मग आतरा स्तव तुझीच सुदीना मला विका,—मग - इतके मला भव महानदीच्या पार उतरण्याचे कार्य केल्या नंतर, आतरा स्तव - उतारा^२ करितां, तुझीच सुदीना मला विका,— तुझीच—आतां दुसऱ्या कोणास या तुझ्या आमच्या व्यवहारांत मध्यस्त न करितां तुझी स्वतः, सुदीना मला - अत्यंत दरिद्री जो मी त्या मला, विका - निःशंक विकत घ्या; अशा दरिच्याला तुला कोण विकत घेईल झणून कदाचित् आपण पुसाल, तर माझ्या मध्ये एक गुण आहे त्या वरून मला विकत घेण्यास आपल्यास गिऱ्हाईकहि सांपडतील. तो गुण व त्याचे ग्राहक मी आपल्यास सांगतो ऐका, / मज सदाश्रमीचा वास ही विदित् असे,— मज - मला, सदाश्रमीचा,— सत्-साधुजन

१ अशाच अर्थानें भागवतांत ह्मटलें आहे;—

नृदेहमाद्यंसुलभं सुदुर्लभं प्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारं ।

मयानुकूलेन न भस्वते रितं पुमान् भवाब्धिनतरेत्स आत्महा ॥

स्कं० ११, अ० २०, श्लो० १७.

२ आतरस्तरपण्यं स्यात्द्रोणीकाष्ठांबुवाहिनी

साधुजन - भक्तजन, त्यांच्या आश्रमांचा, -आश्रमांतिल, वास - राहणे, ही, विदित असे - माहित आहे; अर्थात् साधुजनाच्या आश्रमां कसे वागावे हेहि मला माहित आहे; हीशब्देकरून आणखी माझ्या अंगी थोडे बहुत गुण आहेत, त्यांत हाहि एक गुण आहे, ह्मणून साधुजनांस मला विका, अर्थात् साधुजनाच्या स्वाधीन मला करा, असा एथील अर्थ; - याची परीक्षा पाहणे असल्यास - स्वयं गुण पहा, - स्वयं-स्वतः, गुण-साधूंच्या सन्निध वास करण्यास जे गुण पाहिजेत ते, पहा - परीक्षेस लावा; अर्थात् साधूंच्या सन्निध वास करण्यास जे योग्य गुण पाहिजेत ते माझ्या अंगी आहेत किंवा नाहीत याची परीक्षा करा. स्वयं याच्या ठिकाणीं सर्वे असेहि पाठांतर आढळते, तेहि प्रशस्त; - सर्वे- ह्मणजे लागलेच- तत्काळ- प्रत्यक्ष, पहा; असा अर्थ तसें पाठांतर असतां समजावा. आणि मी आपल्या कसोटीस उतरल्या वर - मज सदाश्रमी चाकरा द्या. करा, - मज, सदाश्रमी - निरंतर श्रम घेणारा, - अर्थात्, अनाळशी- मेहनती, - अशा चाकरा-चाकरा प्रत-चाकरा वर,

१ आश्रमांचा-एथें आश्रम शब्द सप्तम्यंत असून त्या वरून पुढें चा हा तत्संबंध्यर्थी प्रत्यय झाला आहे. ' वरींच्यास खायास मिळत नाही आणि दारीचें मौजा करितात.' अशी पुष्कळ उदाहरणे आढळतात.

तेचविषयांचेनिरूपण ॥ श्लोकाद्धिसुलक्षण ॥

स्वयंसांगताहेश्रीकृष्ण ॥ साध्यसाधनविभागें ॥ ८४ ॥

तेचिअर्थांचाप्रश्न ॥ देवासीपुसेआपण ॥

कोण्यायुक्तीदेहाभिमान ॥ जन्ममरणभोगवी ॥ ९३ ॥

वर, दया करा - अर्थात् साधुजनांच्या स्वाधीन करा.
 पूर्वी पंधरावे केकेत - ' निजप्रियजना कडे तरि हि दे हवाला
 जसी पडेल समजाविसी तसि करोत' ह्मणून जें कवीनें ह्मटलें
 होतें, त्याचीच एथें विशद अर्थानें पुनरुक्ति केली आहे.
 एथें कवीनें सत्समागमा विषयीं जो आपला इतका आग्रह
 दाखविला तो योग्य आहे, कारण, सत्समागमाचें फल फार
 मोठें सांगितलें आहे. १

१ योगवासिष्ठांत ह्मटलें आहे;—

नयज्ञतीर्थैर्नतपःप्रदानैरासाद्यतेतत्परमंपवित्रं ।

आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदंग॥

योगवासिष्ठ, निर्वाण प्र०, सर्ग ४१.

तुकोबानेहि भगवद्भक्तांच्या समागमा विषयीं आपली अत्यंत आव-
 -ड दाखविली आहे;—

जैगातीअखंडविठलाचेगीत त्यांचेपार्यांचित्तेठीवीनमीं ॥

जयासींआवडेविठलाचेंनाम तेमाझेपरमप्राणसखे ॥

जयासींआवडेविठललोचनीं त्यांचेपायवणीस्वीकारीन ॥

विठलासींजिहींदिलासर्वभाव त्यांच्यापार्यांजीवठेवीनमीं ॥

तुकोह्मणेंरजहोईनचरणींचा ह्मणवीतित्यांचाहरिचेदास ॥५॥

धनापरिजनाघरींतुमचियाउणेंकायसें ॥
 नलाभमणिहेमभूपतिसजोडिल्याआयसें ॥
 परिप्रभुहिसंग्रहींसकलवस्तुलाठेविती ॥
 गुणानक्षणतांउणाअधिकआदरेंसेविती ॥ २३ ॥

माझे भक्तजन बहुतकरून निष्कांचन असतात; तेव्हां ते तुला काय मोल देऊन घेतील, आणि तूं हि निष्कांचन तेव्हां त्यांस तुझा उपयोग तरी काय, अशी मागल्या के-
 -के वरून भगवंताची आशंका आपल्या मनांत आणून कवि तिचें समाधान करित होव्हाते क्षणतात.

पदान्वय— तुमचिया परिजना घरीं धना कायसें उणें, मणिहेमभूपतिस आयसें जोडिल्या लाभ न, परि प्रभु हि सकल वस्तुला संग्रहीं ठेविती, गुणा उणा न क्षणतां अधिक आदरें सेविती.

तूं क्षणतोस किं मी निष्कांचन आहे, क्षणून त्यां तुला उतारा करितां आपल्या भक्तजनांस विकावें, तर माझे भ-
 क्तजनहि तुझ्याच सारिखे निष्कांचन आहेत, तेव्हां ते काय तुझे मोल देतील, असें कदाचित् आपण मला पुसाल तर कवि क्षणतात एका - तुमचिया परिजना घरीं धना कायसें उणें,— तुमच्या, परिजना - सेवकजनाला, घरीं- आप-
 -ल्या घरीं, धना - धनाला, कायसें - काय, उणें; तुमच्या भक्तांच्या घरीं द्रव्याचा काय तोटा आहे ? अर्थात् काहीं तोटा नाही. लक्ष्मीपति तुझीं तुमच्या सन्निध वास करणाऱ्या
 जनांस

जनांस द्रव्याची न्यूनता केवळ असंभाष्य असा एथें परिजन-
 शब्देंकरून कवित्त्वरुतार्थ दिसतो. अथवा, (महाराष्ट्र पद्यांत
 घरीं इ० सप्तम्यंत शब्दा वरून मागील षष्ठ्यंत प्रत्ययाचा
 क्लिप्त लोप होऊन तन्निमित्त नुसतें सामान्यरूपच राहते,
 असाहि नियम आढळतो; त्या वरून) एथें ' परिजना
 घरीं' लक्षणजे ' परिजनाच्या घरीं,' असा अर्थ केला असतां-
 -हि केवळ अप्रशस्त होत नाहीं.' अथवा, समीपता मुक्ति
 ज्यांस तुझीं दिली अशां तुमच्या भक्तांचा वास तुमच्या घरीं
 असतां, मग तेथें न्यांस प्रकाशांत अंधःकारा प्रमाणें दरिद्रतेचा
 केवळ असंभव; लक्षण तुमच्या घरीं तुमच्या भक्तांस द्रव्याची
 किमपि न्यूनता नसतां उलटी त्याची विपुलता आहे; मग अशा
 तुमच्या श्रीमान्^२ भक्तांस मला विकत देण्यास तुझ्यास काहीं
 अडचण आहे असें मला दिसत नाहीं. या वरहि कदाचित्
 आपण लक्षणाल किं जर ते श्रीमंत आहेत तर ते तुज सारिखा
 निष्कांचन

१ तुझाघरींगाईलक्षी संतांघरींउंदिरघुशी
 तुझाघरींसोनेनाणें संतांघरींपरळभाणें
 तुझाघरींवाडेघोडे संतांपारींनमिळतीजोडे

तुकाराम.

एथेहि ' तुझा घरीं,' ' संतां घरीं,' ' संतां पारीं,' यांत याच
 अर्था प्रमाणें प्रयोग जाणावा.

२ तशीच भगवद्भक्तांची श्रीमत्तहि तुकोवानें पुढल्या अभंगांत
 दाखविली आहे.

एकांतींलोकांतींकरुंगदारोळ लेशतोहीमळनाहींयेथें ॥ १ ॥
 घ्यावेंद्यावेंआत्मींआपुलीयेसत्ता नदेखांपुसतादुजाकोण्ही ॥ २ ॥
 भांडाराचीकिल्लीमाझेहातींआहे पाहिजेतोपाहेवानयेथें ॥ ३ ॥
 तुकाक्षणेंआत्माविश्वासाच्याबळें ठेविलेंमोकळंयेथेंदेवें ॥ ४ ॥

निष्कांचन गुणहीन अशास कशा करितां आपल्या जवळ ठे-
 वितील? तर एका - मणिहेमभूपतिस आयसें जोडिल्या
 लाभ न, — मणिहेमभूपतिस, — मणि-रत्नादि, हेम - सोने,
 भू - भूमि, यांचा जो - पति - स्वामी, त्यास, अर्थात् ज्याज-
 पार्शी रत्नसुवर्णादि द्रव्याची समृद्धि आहे त्यास, आय-
 -सें - लोखंड, जोडिल्या - जोडिल्याने - मिळाल्या वर, लाभ
 - न — लाभ नाही; हे खरे आहे - परि प्रभु हि सकल
 वस्तुला संग्रही ठेवितो, — परि - परंतु - तथापि, प्रभु -
 समर्थ - अर्थात् श्रीमंत लोक आहेत ते, सकल वस्तुला -
 साऱ्या वस्तूला - अर्थात् लोखंडा पेक्षांहि अत्यंत हलक्या
 मोलाच्या वस्तु तृणपाषाणादि त्यांस ही, संग्रही ठेवितो -
 अर्थात् आपल्या संग्रहांत ठेवितो; आणि अशा वस्तु संग्रही
 ठेऊनहि त्यांच्या गुणा उणा न ह्मणतां अधिक आदरें
 सेवितो,

१ लोहोऽस्त्रीशस्त्रकंतीक्ष्णंपिंडकालायसायसी

अश्मसारोऽथमंडूरंसिंहाणमपितन्मले
 सर्वस्यात्तैजसलोहंविकारस्त्वयसःकशी

अमर.

एथें आयसें हें ग्रंथभाषे प्रमाणें आयस शब्दाचें नपुंसकलिङ्गी क-
 -मणिप्रथमेचें रूप जाणावें. अथवा, आयसें ह्मणजे 'आयसाने' असें
 तृतीयेचें रूप मानिलें असतांहि चिंता नाही. परंतु असें तृतीयेचें रूप
 मानिल्या वर प्रथम तें, 'जोडिल्या' हें उभयविध क्रियापदास सकर्मक मानि-
 -लें असतां त्याचें कर्म, आणि अकर्म मानिलें असतां त्याचा कर्ता, करून
 आणि त्याचा अध्याहार करून मग तें तृतीयेचें रूप केलें पाहिजे.

सेविती, — गुणा - गुणाला, उणा^१ - उणा असे, न ह्य
 -णतां, उलटें त्यांस / अधिक - अत्यंत, आदरें - आवडीने,
 सेविती - सेवन करितात; अर्थात् त्यांचा उपयोग करि-
 -तहत. सारांश जे शोकी आणि समर्थ असे लोक आहेत, ते
 कोणत्याहि वस्तूच्या गुणाचा अनादर नकरितां तत्तद्गुणा-
 -चा उपयोग करण्या करितां सर्व वस्तु आपल्या संग्रहीं
 ठेवितात; अर्थात् तुमचे भक्तजन मी दरिद्री व गुणहीन आहे
 ह्मणून माझी उपेक्षा करणार नाहीत, उलटें याच कारणानें
 आपल्या दयेनें माझा अधिक उत्सुकतेनें अंगीकार करितील,
 यास्तव तुम्हीं निःसंशय मला त्यांच्या स्वाधीन करा असा
 अर्थ.

१ एथें ' गुणा ' या आकारान्त पदाशीं मिळविण्या करितां ' उणा ' या आकारान्त पदाची शब्दालंकारार्थ योजना जाणावी. उणा या शब्दाचा एथें विशेषणा प्रमाणे प्रयोग केला आहे. ' मी तीस भली ह्मणतो, ' ' तो त्यास दांडगा मानितो, ' अशीं आणखीं या प्रकारचीं उदाहरणें, जाणावीं.

२ भर्तृहरिनीतिशतकांतहि धोरांची अशीच गुणग्राहकता सांगितली आहे. —

मनसिवचसिकायेपुण्यपीयूषपूर्णा -

स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिःप्रीणयंतः ।

परगुणपरमाणुपर्वतीकृत्यनित्यं

निजदृदिविकशंतःसंतिसंतःकियंतः ॥ १५ ॥

दिसें ह्यणुनिशाश्वतप्रकृतिरंकर्माकायहो ॥
 प्रसन्नतुमचे बरे मज वरी प्रभो पायहो ॥
 क्षणत्यजुनि इंदिरा बृहदुरोजसंगाधरा ॥
 शिरीं पदमिळोसखासमसुशीलगंगाधरा ॥ २४ ॥

मागल्या केकेंत कवीनीं आपलें दैन्य उपेक्षार्ह नाहीं ह्यणून दर्शविलें, आतां एथें तेंच आपलें दैन्य भगवदनुग्रहास पात्रभूत असें दर्शवित होत्साते कवि प्रार्थितात.

पदावयव— प्रभो, मीं शाश्वतप्रकृतिरंक दिसें ह्यणुनि कायहो बरे तुमचे पाय मज वरी प्रसन्न हो, इंदिराबृहदुरोजसंगा क्षण त्यजुनि शिरीं पद धरा, सुशील गंगाधरा सम सखा मिळो.

प्रभो, — अहो प्रभो, मीं शाश्वतप्रकृतिरंक दिसें ह्यणुनि कायहो बरे तुमचे पाय मज वरी प्रसन्न हो, — प्रभो, मीं शाश्वतप्रकृतिरंक दिसें, — मीं, असा / शाश्वतप्रकृतिरंक - निरंतर प्रकृतीनें रंक - निरंतर स्वाभाविक दरिद्री - जन्मदरिद्री, दिसें - दिसेंतां, ह्यणुनि कायहो बरे - ह्यणुनच कायहो^१ बरे - ह्यणुनच काय

१ कायहो, हें एक पद अव्ययरूप मानिलें असतां अधिक गोड लागते— 'कायहो तुझी आतां असे निष्ठुर झालां,' 'कायहो तो चमत्कार,' इत्यादि वाक्यांत 'कायहो' हें सारें विरमयार्थदर्शक अव्यय जाणावें. तसेंच— 'तुझी आतां असे निष्ठुर झालां कायहो' ह्यणजे 'निष्ठुर झालां असें मला वाटते', असा इषत्स्वीकृतीचाह अर्थ होतो. अथवा, यांतील 'हो' ह्यणजे 'अहो' हें निराळें पद काढून त्याचा अन्वय 'प्रभो' या संबोधनाशीं करावा.

काय जणु, तुमचे पाय - हे / तुमचे चरण, मज वरी
 • प्रसन्न हो, - मज वर प्रसन्न, - हो- होओत;’ एथें
 प्रार्थनेचा अर्थ जाणावा; मीं असा जन्मदरिद्री दिसतो ल-
 णूनञ्च काय बरें महाराज या तुमच्या पायांनीं मज वर प्रस-
 -न्न व्हावें, अर्थात् लणूनञ्च जणुं त्यांनीं व्हावें, असा
 एथें ध्वन्यर्थ निघतो. (एथें शाश्वतप्रकृतिरंक या पदांत
 ‘शाश्वत’ हें पद ‘प्रकृतिरंक ’ ल० प्रकृतिसिद्ध रंक अर्थात्
 प्रकृतीनें केलेला रंक, असा एथें तृतीयातत्पुरुष अथवा
 मध्यमपदलोपी समास करून त्यांतील लुप्त जें ‘सिद्ध’
 धातुसाधित, त्याचें क्रियाविशेषण करावें हा मला उत्तम
 पक्ष दिसतो. यद्यपि प्रकृतीनें केलेला मी शाश्वत रंक
 आहे खरा, तथापि मुळीं प्रकृतिच अशाश्वत आहे, तेव्हां
 तिणें केलेला जो मी रंक त्या माझें तें रंकत्वहि अशाश्वत,
 भगवदनुग्रहकालमर्याद त्या रंकत्वाची स्थिति, अशी अर्थ-

निष्पत्ति

१ ‘हो’ हें ग्रंथभाषेंत आज्ञा अर्थीं अथवा विध्यर्थीं एकवचनाचें
 आणि अनेकवचनाचें सारिखेंच रूप समयविशेषीं होतें. हो- ल० होओ,
 यांतील शेवटील ओ पहिल्या ओत मिळून जातो. व्याकरणदृष्टीनें पा-
 -हिलें असतां होओ हेंच रूप शुद्ध होय. अलिकडेस त्याचा प्रघात न
 आढळतां होऊ अशा रूपाचाच प्रघात आढळतो तो विधिभंजक जाणावा,
 पहा माझें महाराष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति ३, नियम २७०, पृ० १९१.

२ थोरांचें लक्षण असेंच सांगितलें आहे, किं जितका दीन अनाथ
 तितका त्यांचे दयेस अधिक पात्र;

जेंकारंजिलेंगांजिलें त्याशींलणेंजोआपुलें ॥

तोचिसाधुओळखावा देवतेथेचिजाणावा ॥

तुकाराम.

-निष्पत्ति कवि वृद्धतार्थास अनुकूल जाणून, 'शाश्वत' हे प्रकृ-
तीचे किंवा प्रकृतिसिद्ध जो रंक त्याचे विशेषण नकरितां
वर सांगितल्या प्रमाणे क्रियाविशेषण केले असतां माझ्या
विचारास अधिक प्रशस्त दिसते.) अथवा, एथे 'बरे' हे
केवलप्रयोगी अव्यय नकरितां, 'बरे' असा शब्द-
'पाय' या शब्दाचे विशेषण मानून, 'प्रसन्न हो' या पदार्थां
च्याचा अव्यय करावा. 'तुमचे पाय मजवर बरे प्रसन्न हो-
ऊत' ह्यणजे यथेच्छ प्रसन्न होऊत, असा अर्थ करावा.
त्या पायांचा महिमा वर्णित होवताते कवि प्रार्थितात- इंदि-
राबृहदुरोजसंगा क्षण त्यजुनि शिरीं पद धरा,—इंदि-
राबृहदुरोजसंगा, - इंदिरा- लक्ष्मी' तिचे जे बृहत् - स्थूल,
उरोज - स्तन, त्यांशीं जो आपले पायांचा संग- संलग्नता
-योग, त्यास, क्षण - क्षणभर, त्यजुनि - टाकून, शिरीं-
अर्थात् माझ्या मस्तका वर, पद-ते आपले पाय, धरा-ठेवा.
एथें कवीनीं 'इंदिराबृहदुरोजसंग' या पदानें भगवच्चरण म-
हिमा वर्णून, बृहदुरोजत्वानें लक्ष्मीचेहि सौंदर्य सुचविलें.
लक्ष्मी आपल्या स्तनानें भगवान् विष्णूच्या चरणकमलांचें
मर्दन करित आहे असें वर्णन प्रसिद्ध आहेच. एक क्षणभर
मी

१ इंदिरालोकमातामाक्षीरोदतनयारमा

अमर.

२ स्तनाचे स्थूलत्व सौंदर्याचे अंग ह्यणून या देशांत शृंगाररसप्रधान
काव्यांत फार वर्णिलें असते. जयदेव कवि गीतगोविंदांत ह्यणतात;—

धीरसमीरेयमुनातीरेवसतिवनेवनमाली ।

गोपीपीनपयोधरमर्दनचंचलकरयुगशाली ॥

मी आपले पाय तुझ्या मस्तका वर ठेविल्यानें तुझे काय क-
 -ल्याण होईल ह्मणून कदाचित् आपण पुसाल, तर तित-
 क्यानेंच कवि ह्मणतात मी आपल्यास केवढी मोठी पदवी
 मिळविण्याची आशा धरितों ती ऐका - सुशील गंगाधरा
 सम सखा मिळो, - सुशील, - चांगले आहे - शील-
 स्वभाव, ज्याचा असा जो - गंगाधर - महादेव, त्या - स-
 -म- बराबर, सखा - हा मी जो आपला सखा तो, मिळो-
 मिळून जाऊ-अर्थात् गंगाधरा बराबर होऊ; आपण चरणा-
 -च्या ठायीं गंगा धारण केली आहे ह्मणून जगप्रसिद्ध वार्ता
 आहे, तेव्हां ते चरण आपण माझ्या मस्तकीं एक क्षणभर
 जरीं ठेविले, तरीं तेणेंकरून ती गंगा माझ्या मस्तका वर पडून
 मीहि गंगाधर होईन; अर्थात् तितक्या आपल्या अनुग्रहानें
 माझ्या अंगीं महादेवाची योग्यता येईल, या पक्षां अधिक
 न्यां काय मागावें ? इतका थोर आपल्या चरणाच्या क्षणिक
 अनुग्रहाचा मताप होय, असा एथील कविवृद्धत भावार्थ
 जाणावा.

आणखी तेच दुसऱ्या गीतांत ह्मणतात.

पीनपयोधरभारभरेणहरिंपरिरभ्यसरागं ।

गोपवधूरनुगायतिकाचिदुदंचितपंचमरागं ॥

तसेंच भर्तृहरि आपल्या गृंगारशतकांत कामिनीगर्हणप्रकरणीं ह्मणतात,

उन्मीलत्रिवलीतरंगनिलयाप्रोत्तुंगपीनस्तन-

द्वेदेनोद्यतचक्रवाकमिथुनाकाराम्बुजोद्भासिनी

कांताकारधरानदीयमभितःक्रूराशयानेष्यते

संसारार्णवमज्जनयदिजनादूरात्परंत्यज्यतां ॥

अथवा, - 'इंदिराबृहदुरोजसंगा' क्षणभर सोडून, 'इंदिरा-
 -बृहदुरोजसंगा' - इंदिरेचे जे बृहदुरोज त्यांचा आहे, संग-
 संलग्नता, ज्यांस असे जे आपले पाय, अशा बहुब्रीहि समा-
 सानें तें सारें पद पाय याचें विशेषण करून ते पाय माझ्या
 मस्तका वर ठेवा, असा अन्वय केला असतां हि बाध येणार
 नाही. अशी 'इंदिराबृहदुरोजसंगा' या पदाची द्विरुक्ति
 करून एकदां 'त्यजुनि', या सकर्मक धातुसाधिताचें कर्म,
 आणि एकदां त्याच पदाचा बहुब्रीहि विग्रह करून तें सारें पद
 'धरा' या क्रियापदाचें कर्म मानण्याची पद्धति काव्यसर-
 -णीस केवळ प्रतिकूल होईल असें मला वाटत नाही. अशीं
 उदाहरणें काव्यांत आढळतात. या प्रमाणें पदान्वय केल्या
 वर मग चवथ्या चरणांतील शब्द 'पद' याचा अर्थ 'पदवी'
 असा करून, 'सुशीलगंगाधरा सखा सम पद मिळो' ह्याणजे
 सुशील जो, गंगाधर- महादेव, आपला - सख-मित्र, त्या
 सम - सारिखें, पद - पदवी, मिळो - मला प्राप्त होऊ,
 असा अर्थान्वय करावा. अथवा, 'पद' या शब्दाचा एक-
 -दां पाय असा अर्थ करून, तें 'धरा' याचें कर्म करून, पुनः
 त्याच 'पद' शब्दाचा पदवी असा अर्थ करून तो 'पद'
 शब्द 'मिळो' या क्रियापदाचा कर्ता करावा.

प्रभुस्तुतिनठाउकीपरितिच्यामहाकामुका ॥
 मलाकृपणमारितोबहुसकामहाकामुका ॥
 ल्हाणामनिअसेकसेप्रथमनीटयेलेकरा ॥
 हळूहळुपटुस्वयेसुपीथलावियेलेकरा ॥ २५ ॥

मागील केकेत कवीनीं महादेवाची योग्यता आपल्यास
 मिळण्या विषयीं प्रार्थनेत सुचविलें खरें, परंतु हें आपलें
 अत्यंत औद्धत्य जाणून आपल्यास स्तुतीच करितां येत नाहीं
 अशी एथें पड घेऊन कवि ल्हाणतात.

पदान्वय—प्रभुस्तुति ठाउकी न, परि तिच्या महाका-
 मुका मला कृपण मुका बहुसकाम हाका मारितो, असें
 मनिं ल्हाणां, लेकरा प्रथम नीट कसें ये, हळूहळु पटु स्वये
 सुपीथ लावियेले करा.

माझ्या पूर्वोक्त स्तुती वरून कदाचित् आपल्या मनांत
 येईल किं- प्रभुस्तुति ठाउकी न, - प्रभुस्तुति - आपल्या
 स्वामीची स्तुति, ठाउकी नाहीं- आपल्या स्वामीची स्तुति क-
 शी करावी हें तर मुळींच तुला ठाऊक नाहीं; परि ति-
 च्या महा कामुका मला कृपण मुका बहुसकाम
 हाका मारितो,— परि- परंतु- मग, तिच्या- त्या स्तु-
 तीच्या, महा कामुका मला- मोठ्या कामुकाला मला,
 कृपण - दीन - स्तुति करण्यास शक्तिहीन, आणि / मु-
 का- ज्यास बोलतां येत नाहीं असा, सकाम- सकाम
 होत्सातां- मनांत मोठी हौस धरून, हाका मारितो—

किंकाळ्या

किंकाळ्या फोडितो; अर्थात् आपल्या प्रभूची स्तुति कशी करावी हे वाक्य नसतां मीं जो भगवान् स्तुतिप्रिय त्या मला हा कृपण- ह्मणजे स्तुति करायास शक्तिहीन, त्यांत आणखी मुका, - शब्दाचा नीट वर्णोच्चारहि ज्याच्यानें स्पष्ट करितां येत नाहीं, असा असून सकाम- ह्मणजे ती माझी स्तुति क- रण्याची मोठी हौस मनांत धरून, उगीच हाका मारितो- ह्मणजे मुका असल्यानें उगीच किंकाळ्या फोडितो; असें मनिं ह्मणा, - कवि भगवंतास ह्मणतात, / असें- मीं मुका उगाच किंकाळ्या फोडितो असें, कदाचित् आपल्या / मनिं ह्मणा- मनांत आणाल; तर कवि या आशंकेचें समाधान क- रित होत्साते ह्मणतात / लेंकरा प्रथम नीट कसें ये, - लेंकराला पहिल्यानेंच नीट कसें येतें - अर्थात् शिकविल्या वांचून मुलाला पहिल्यानेंच कोणतेहि काम नीट येत नाहीं; ह्मणून / हळुहळु पटु स्वये सुपथि लावियेलें करा, - हळुहळु, पटु - नीट कौशल्यानें, (हीं एथें क्रिया- विशेषणें जाणावीं) स्वये - आपण स्वतः, सुपथि- चांगल्या मार्गास, लावियेलें - लाविलें, असें / करा- तुझीं करा- अर्थात् मीं या लेंकरास हळुहळु नीट चांगल्या मार्गास लाविलें असें तुझीं करा; ह्मणजे आपली स्तुतिहि करायास मला आपणच शिकवा, असा एथें मला कवित्त्वार्थ दिसतो.

जनीं तरिं असें असे शिशु हि जे मुखें वर्णवी ॥

पिता पिउनि ते भुले मधुरता मुखें वर्णवी ॥

मना जरि नये गुरुक्त हि लक्षणै कटु प्रायशा ॥

दयानिधितुह्यां पुढें जनकथा अशा कायशा ॥ २६ ॥

मागल्या केकेंत सांगितल्या प्रमाणेंच वडील आपल्या बालकांस मोठ्या प्रेमानें शिकवितात, असा लोकांत व्यवहार आढळतो, हें दर्शवित होत्साते कवि लक्षणतात.

पदान्वय— जनीं तरिं असें असे, शिशु हि मुखें जे वर्ण वी, ते पिउनि पिता भुले, मधुरता मुखें वर्णवी, जरि मना नये, प्रायशा कटु गुरुक्त हि लक्षणे, दयानिधि, अशा जनक-
-था तुह्यां पुढें कायशा.

आपल्या मुलाला सुपंथास लावून त्यास शिकविणें इतकेंच नाहीं, परंतु त्या मुलाची अज्ञानदशा पाहून त्यास शिकविण्यांत आनंद मानून घेण्याचाहि लोकव्यवहार आढळतो, तो कवि एथें सांगतात— जनीं तरिं असें असे,— जनांत हि असेंच आहे; किं शिशु हि मुखें जे वर्ण वी,— शिशु— लहान बालक, हि, मुखें— आपल्या मुखानें, जे वर्ण— जीं अक्षरें, वी— वितो, — अर्थात् उच्चारितो, ते पिउनि पिता भुले, — ते — ते वर्ण, पिउनि— प्राशन करून— अर्थात् श्रवण करून, पिता— बाप, भुले— भुलतो— अर्थात् मोहित होतो. एथें मधुरता शब्दाचा पुढें प्रयोग आहे, लक्षण वर्णाच्या ठायीं मधुररसात्मकता गृहित असल्यानें तत्प्राशनक्रियाहि

किंकाळ्या फोडितो; अर्थात् आपल्या प्रभूची स्तुति कशी करावी हे ठाऊक नसतां मीं जो भगवान् स्तुतिप्रिय त्या मला हा कृपण- ह्मणजे स्तुति करायास शक्तिहीन, त्यांत आणखी मुका, - शब्दाचा नीट वर्णोच्चारहि ज्याच्यानें स्पष्ट करितां येत नाही, असा असून सकाम- ह्मणजे ती माझी स्तुति करण्याची मोठी हौस मनांत धरून, उगीच हाका मारितो- ह्मणजे मुका असल्यानें उगीच किंकाळ्या फोडितो; असें मनिं ह्मणा, - कवि भगवंतास ह्मणतात, असें- मीं मुका उगाच किंकाळ्या फोडितो असें, कदाचित् आपल्या मनिं ह्मणा- मनांत आणाल; तर कवि या आशंकेचें समाधान करित होत्साते ह्मणतात लेंकरा प्रथम नीट कसें ये, - लेंकराला पहिल्यानेंच नीट कसें येतें - अर्थात् शिकविल्या वांचून मुलाला पहिल्यानेंच कोणतेहि काम नीट येत नाही; ह्मणून - हळुहळु पटु स्वये सुपथि लावियेले करा, - हळुहळु, पटु - नीट कौशल्यानें, (हीं एथें क्रिया- विशेषणें जाणावीं) स्वये - आपण स्वतः, सुपथि- चांगल्या मार्गास, लावियेले - लाविले, असें - करा- तुम्हीं करा- अर्थात् मीं या लेंकरास हळुहळु नीट चांगल्या मार्गास लाविले असें तुम्हीं करा; ह्मणजे आपली स्तुतिहि करायास मला आपणच शिकवा, असा एथें मला कवित्त्वद्वैतार्थ दिसतो.

जनीं तरिं असें असे शिशु हि जे मुखें वर्णवी ॥
 पिता पिउनि ते भुले मधुरता मुखें वर्णवी ॥
 मना जरि नये गुरुक्त हि ल्पणै कटु प्रायशा ॥
 दयानिधि तुह्मां पुढें जनकथा अशा कायशा ॥ २६ ॥

मागल्या केकेत सांगितल्या प्रमाणेंच वडील आपल्या बालकांस मोठ्या प्रमाणें शिकवितात, असा लोकांत व्यवहार आढळतो, हें दर्शवित होत्साते कवि ल्पणतात.

पदान्वय— जनीं तरिं असें असे, शिशु हि मुखें जे वर्ण वी, ते पिउनि पिता भुले, मधुरता मुखें वर्णवी, जरि मना नये, प्रायशा कटु गुरुक्त हि ल्पणे, दयानिधि, अशा जनक-
 -था तुह्मां पुढें कायशा.

आपल्या मुलाला सुपंथास लावून त्यास शिकविणें इतकेंच नाहीं, परंतु त्या मुलाची अज्ञानदशा पाहून त्यास शिकविण्यांत आनंद मानून घेण्याचाहि लोकव्यवहार आढळतो, तो कवि एथें सांगतात— जनीं तरिं असें असे,— जनांत हि असेंच आहे; किं शिशु हि मुखें जे वर्ण वी,— शिशु— लहान बालक, हि, मुखें— आपल्या मुखानें, जे वर्ण— जीं अक्षरें, वी— वितो, — अर्थात् उच्चारितो, ते पिउनि पिता भुले, — ते — ते वर्ण, पिउनि— प्राशन करून— अर्थात् श्रवण करून, पिता— बाप, भुले— भुलतो— अर्थात् मोहित होतो. एथें मधुरता शब्दाचा पुढें प्रयोग आहे, ल्पणून वर्णांच्या ठायीं मधुररसात्मकता गृहित असल्यानें तत्प्राशनक्रियाहि

किंकाळ्या फोडितो; अर्थात् आपल्या प्रभूची स्तुति कशी करावी हे वाक्य नसतां मीं जो भगवान् स्तुतिप्रिय त्या मला हा कृपण- ह्मणजे स्तुति करायस शक्तिहीन, त्यांत आणखी मुका, - शब्दाचा नीट वर्णोच्चारहि ज्याच्यानें स्पष्ट करितां येत नाहीं, असा असून सकाम- ह्मणजे ती माझी स्तुति करण्याची मोठी हौस मनांत धरून, उगीच हाका मारितो- ह्मणजे मुका असल्यानें उगीच किंकाळ्या फोडितो; असें मनिं ह्मणा, - कवि भगवंतास ह्मणतात, - असें- मीं मुका उगाच किंकाळ्या फोडितो असें, कदाचित् आपल्या मनिं ह्मणा- मनांत आणाल; तर कवि या आशंकेचें समाधान करित होत्साते ह्मणतात- लेंकरा प्रथम नीट कसें ये, - लेंकराला पहिल्यानेंच नीट कसें येतें - अर्थात् शिकविल्या वांचून मुलाला पहिल्यानेंच कोणतेंहि काम नीट येत नाहीं; ह्मणून - हळूहळु पटु स्वये सुपथि लावियेलें करा, - हळुहळु, पटु - नीट कौशल्यानें, (हीं एथें क्रिया- विशेषणें जाणावीं) स्वये - आपण स्वतः, सुपथि- चांगल्या मार्गास, लावियेलें - लाविलें, असें - करा- तुम्हीं करा- अर्थात् मीं या लेंकरास हळुहळु नीट चांगल्या मार्गास लाविलें असें तुम्हीं करा; ह्मणजे आपली स्तुतिहि करायस मला आपणच शिकवा, असा एथें मला कवित्त्वार्थ दिसतो.

जनीं तरिं असें असे शिशु हि जे मुखें वर्णवी ॥
 पिता पिउनि ते भुले मधुरता मुखें वर्णवी ॥
 मना जरि नये गुरुक्त हि ल्हाणे कटु प्रायशा ॥
 °दयानिधितुह्मां पुढें जनकथा अशा कायशा ॥ २६ ॥

मागल्या केकेंत सांगितल्या प्रमाणेंच वडील आपल्या बालकांस मोठ्या प्रेमानें शिकवितात, असा लोकांत व्यवहार आढळतो, हें दर्शवित होत्याते कवि ल्हाणतात.

पदान्वय— जनीं तरिं असें असे, शिशु हि मुखें जे वर्ण वी, ते पिउनि पिता भुले, मधुरता मुखें वर्णवी, जरि मना नये, प्रायशा कटु गुरुक्त हि ल्हाणे, दयानिधि, अशा जनक-
 -था तुह्मां पुढें कायशा.

आपल्या मुलाला सुपंथास लावून त्यास शिकविणें इत्केंच नाही, परंतु त्या मुलाची अज्ञानदशा पाहून त्यास शिकविण्यांत आनंद मानून घेण्याचाहि लोकव्यवहार आढळतो, तो कवि एथें सांगतात— जनीं तरिं असें असे,— जनीं हि असेंच आहे; किं शिशु हि मुखें जे वर्ण वी,— शिशु— लहान बालक, हि, मुखें— आपल्या मुखानें, जे वर्ण— जीं अक्षरें, वी— वितो, — अर्थात् उच्चारितो, ते पिउनि पिता भुले, — ते -ते वर्ण, पिउनि— प्राशन करून— अर्थात् श्रवण करून, पिता— बाप, भुले— भुलतो— अर्थात् मोहित होतो. एथें मधुरता शब्दाचा पुढें प्रयोग आहे, ल्हाणून वर्णांच्या ठायीं मधुररसात्मकता गृहित असल्यानें तत्प्राशनक्रियाहि

याहि अविरोधित जाणावी. तसेंच विणें ह्मणजे स्त्रावणें, या क्रियेचा एथें प्रयोग केल्यानें हि कवीनीं त्या वर्णांच्या ठायीं रसात्मकता स्पष्ट दर्शविली आहे, ह्मणून आणखी त्या रसात्मक वर्णांचें एथें प्राशनविधान प्रशस्त होय. मार्गे हि चौथ्या केकेत कवीनीं - ' विषाद धरिला ह्मणो न सुरभी विषक्षीर वी ' यांत ' वी ' या क्रियेचा रसात्मकपदार्थप्रस्रवण-दर्शनार्थ प्रयोग केला आहे. या प्रमाणें त्या लहान बालकाच्या मधुर शब्दाच्या श्रवणानें मोहित होऊन तो पिता - मधुरतासुखें वर्णवी, — त्या बालकानें उच्चारिलेल्या वर्णांच्या माधुर्यसुखानें त्या बालका कडून आणखी आणखी तेच शब्द, वर्णवी- वर्णवितो- बोलवितो. (एथे हें प्रयोजक क्रियापद जाणावें). अथवा, ती जी बालशब्दजन्य मधुरता, ती-सुखें - सुखानें - यथेच्छ, वर्णवी - बोलवी- पुनःपुनः बोलवी; असा अर्थ केला तरीं चालेल. जरिं मना नये, — जरिं त्या अज्ञान बालकाचे ते शब्द पित्याच्या मनास येत नाहींत- अर्थात् त्या शब्दांची अर्थसंगती त्यास आवडत नाहीं; आणखी - प्रायशा कटु गुरुक्त हि ह्मणे, - प्रायशा - बहुतकरून, कटु- कडू - असे जे त्या बालकाचे शब्द त्यांस, गुरुक्त हि ह्मणे, — गुरुक्त-चांगलें ह्मटलें, हि ह्मणतो; ह्मणजे त्या शब्दांच्या अर्थाच्या विचारा वरून त्या बालकाचे प्रायशः ते शब्द कडू असून जरिं त्या पित्यास संतोषवित नाहींत, तरीं तशा कटु शब्दांस, अर्थात् अर्थहीन बडबडीस हि, तो पिता, मुलां त्वां फार सुंदर ह्मटलें असें आणखी ह्मणून, त्या बालकाच्या मुखानें पुनः पुनः ते शब्द बोलवितो;

बोलवितो; १ अथवा, -कटुप्रायशा, -कटुप्राय अशा- अर्थात्
 • अशा शब्दांस, गुरुक्त हि ह्मणे, असा अन्वय केला असतां
 हि चांगला. सारांश कवि भगवंतास ह्मणतात, - दयानिधि-
 हे दयासागरा, अशा जनकथा तुह्मां पुढें कायशा, -
 अशा- ही जी म्यां दृष्टांतानें गोष्ट सांगिली अशा, जनकथा-
 लोकांच्या गोष्टी, तुह्मां पुढें कायशा, - तुमच्या पुढें काय
 होत. अथवा, एथे दयानिधि हें संबोधन नकरितां- ' दया-
 निधि जे तुह्मी त्या तुह्मा पुढें अशा कथा कायशा ' असा अ-
 -न्वय करावा. अर्थात् तुह्मीं दयासागर अहां तेव्हां जरीं
 ही माझी वेडीबागुडी स्तुति आहे, तरीं तिचें आपण ग्रहण
 कराल असा मला भरवसा आहे, असा एथें कवित्त्वद्गत अर्थ
 जाणावा. २

१ गुरु शब्दाचा 'चांगला' 'मनोरम' असाहि अर्थ होतो, यास प्रमा-
 ण -

बाढव्याढबहुगुरुवामनवृंदारकातिशये

२ भागवतांतहि नारदानें व्यासास अशाच अर्थानें ह्मटलें आहे.

तद्वाग्विसर्गोजनताऽघविप्लवो
 यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
 नामान्यनंतस्ययशोऽकितानि
 यन्शृण्वन्तिगायन्तिगृणन्तिसाधवः ॥

स्कं १, अ० ५, श्लो० ११.

ज्ञानेश्वरानोंहे ह्मटलें आहे—

जैसास्वभावमायबापांचा ॥ अपत्यबोलेजरींबोबडी
 वाचा ॥ तरींअधिकतयांचा ॥ संतोषआर्थां ॥ ६४ ॥

ज्ञा०, अ० १.

या केकेत प्रायशा - हा जरी ' प्रायशः ' या शब्दाचा अपभ्रंश आहे, तथापि कवीस तोच प्रारुत शब्द एथें इष्ट दिसतो असें मला वाटते; कारण, पुढल्या चरणांत ' कायशा ' या शब्दांत ' अशा ' हें निराळें पद निवर्ते, त्याच अर्थी ' कटुप्रायऽशा- कटुप्राय अशा, यांत ' अशा ' शब्दाची द्विरुक्ति आपल्या कवीच्या काव्यसरणीस अनुकूल नहोतां प्रतिकूल होत्ये; ह्मणून मला वाटते ' प्रायशा ' हा शब्द निराळा काढिला असतां बरे.

तुफोवार्नेहि भगवंताची स्तुति करितांनां असेंच ह्मटले आहे--

माझ्याबोबडियाबोला ॥ चित्तघावेंगाविठला ॥
मजहांसतीललोक ॥ परिमीगार्डननिःशंक ॥

अतर्क्यमहिमातुझागुणहिफारवाहेविधी ॥
 श्रुतिज्ञहिल्लणेसदास्तविलआमुचीकेविधी ॥
 ० तरीजनयथामतिस्तवुनिजाहलेसन्मती ॥
 ० स्तवार्थतुझियातुझासमकवीकधीजन्मती ॥२७॥

भगवत्स्तव करणें मनुष्याच्या बुद्धीस अशक्य असें दर्शवित होत्साते कवि प्रार्थितात.

पदान्वय—तुझा महिमा अतर्क्य, गुण हि फार, विधि-बाहे; श्रुतिज्ञ हि सदा ल्लणे आमुची धी केवि स्तविल; तरीं यथामति स्तवुनि जन सन्मती जाहले; तुझिया स्तवार्थ तुझा सम कवी कधीं जन्मती.

कवि भगवंतास ल्लणतात— तुझा महिमा अतर्क्य,— तुझा, महिमा— मोठेपणा, अतर्क्य—तर्क करायस अशक्य,— तुझ्या महिम्याचा^१ तर्कहि करितां येत नाहीं — अर्थात् तुझा महिमा इतका आहे किं त्याचा विचार करायस मति कुंठित होत्ये; तसे तुझे गुण हि फार, —गुण हि अनंत, ल्लणून / विधि बाहे,—विधि— ब्रह्मदेव, बाहे—हाका मारितो—अर्थात् मोठ्यानें

१ महिमा, गरिमा, लघिमा, इत्यादि जे इमनिच्प्रत्ययान्त मु-
 -ळचे संस्कृत शब्द त्यांचा एथे कवीनीं मूळ संस्कृता प्रमाणें पुल्लिङ्गीं प्रयोग केला आहे; परंतु मराठींत क्वचित् हे शब्द स्त्रीलिङ्गींहि मानितात, वामन ल्लणतात;—

जोनगायहरिचेमहिमेला तोअसेजितचिंध्यामहिमेला

या केकेत प्रायशा - हा जरी ' प्रायशः ' या शब्दाचा अपभ्रंश आहे, तथापि कवीस तोच प्राकृत शब्द एथें इष्ट दिसतो असें मला वाटते; कारण, पुढल्या चरणांत ' कायशा ' या शब्दांत ' अशा ' हें निराळें पद निवर्ते, त्याच अर्थी ' कटुप्रायऽशा- कटुप्राय अशा, यांत ' अशा ' शब्दाची द्विरुक्ति आपल्या कवीच्या काव्यसरणीस अनुकूल नहोतां प्रतिकूल होत्ये; ह्मणून मला वाटते ' प्रायशा ' हा शब्द निराळा काढिला असतां बरे.

तुकोबानेहि भगवंताची स्तुति करितांनां असेंच ह्मटले आहे—

माझ्याबोबडियाबोला ॥ चित्तद्यावेंगाविठला ॥
मजहांसतीललोक ॥ परिमीगाईननिःशंक ॥

अतर्क्यमहिमातुझागुणहिफारबाहेविधी ॥
 श्रुतिज्ञहित्त्वणेशदास्तविलआमुचीकेविधी ॥
 ० तरीजनयथामतिस्तवुनिजाहलेसन्मती ॥
 ० स्तवार्थतुझियातुझासमकवीकधीजन्मती ॥२७॥

भगवत्स्तव करणें मनुष्याच्या बुद्धीस अशक्य असें दर्शवित होत्साते कवि प्रार्थितात्.

पदान्वय—तुझा महिमा अतर्क्य, गुण हि फार, विधि-बाहे; श्रुतिज्ञ हि सदा ह्मणे आमुची धी केवि स्तविल; तरी यथामति स्तवुनि जन सन्मती जाहले; तुझिया स्तवार्थ तुझा सम कवी कधी जन्मती.

कवि भगवंतास ह्मणतात- तुझा महिमा अतर्क्य,— तुझा महिमा- मोठेपणा, अतर्क्य-तर्क करायस अशक्य,— तुझ्या महिम्याचा^१ तर्कहि करितां येत नाही - अर्थात् तुझा महिमा इतका आहे किं त्याचा विचार करायस मति कुंठित होत्ये; तसे तुझे गुण हि फार, —गुण हि अनंत, ह्मणून / विधि बाहे,—विधि- ब्रह्मदेव, बाहे-हाका मारितो-अर्थात् मोठ्याने

१ महिमा, गरिमा, लघिमा, इत्यादि जे इमनिच्प्रत्ययान्त मु-
 -टचे संस्कृत शब्द त्यांचा एथे कवीनीं मूळ संस्कृता प्रमाणें पुल्लिङ्गी प्रयोग केला आहे; परंतु मराठींत क्वचित् हे शब्द स्त्रीलिङ्गीहि मानितात. वामन ह्मणतात;—

जोनगायहरिचेमहिमेला तोअसेजितचिंयामहिमेला

मोठ्याने सांगतो; आणखी श्रुतिज्ञ हि सदा ह्मणे आमची
 धी केवि स्तविल, — श्रुतिज्ञ - वेदतत्व जाणणारा,
 हि निरंतर ह्मणतो, किं - आमची, धी - बुद्धि, तुला
 कशी - स्तवील, - अर्थात् तुझी स्तुति करायास मोठा
 वेदतत्वज्ञहि समर्थ नाहीं.^१ तरी यथामति स्तवुनि
 जन सन्मती जाहले, — तरी - जरीं वस्तुतः तुझी स्तुति
 करायास कोणी समर्थ नाहीं तरी, यथामति - आपल्या
 बुद्धीच्या शक्ती प्रमाणें, तुला - स्तवून, जन - व्यासवा-
 ल्मीकादि कविजन, सन्मती - उत्तम मतीचे, असे - झाले.
 एथे कवीनीं भगवत्स्तवनाचें फलहि दर्शविलें.^२ परंतु - तु-
 झिया स्तवार्थ तुझा सम कवी कधीं जन्मती, —
 तुझिया

१ जेथे शब्दच कुंठित होतो, तेथे भगवत्स्तुति यथार्थ करणें परम
 अशक्य ह्मणून भागवतांत सांगितलें आहे;

नैतन्मनोविशतिवागुतचक्षुरात्मा
 प्राणेंद्रियाणिचयथाऽनलमर्च्चिपःस्वाः ।
 शब्दोपिबोधकनिषेधतयात्ममूल-
 मथोक्तिमाहयद्वेतेननिषेधसिद्धिः ॥

स्कं० ११, अ० ३, श्लो० ३६.

२ पुष्पदंतानेहि अशाच अभिप्रायानें ह्मटलें आहे;-

महिम्नःपारंतेपरमविदुषोयद्यसदृशी ।
 स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपितदवसन्नास्त्वयिगिरः ॥
 अथाऽवाच्यःसर्वःस्वमतिपरिणामावधिगृणन् ।
 ममाऽप्येषःस्तोत्रेहरनिरपवादःपरिकरः ॥ १ ॥

महिम्नः स्तोत्र

तुझिया स्तवार्थ - तुझे वास्तविक स्तवन करण्यास, तुझ्या सारिखे कवी कधीं जन्मतील; अर्थात् तसें तुझे वास्तविक स्तवन करण्यास तुझ्या सारिखेच कवी जन्मले पाहिजेत. हें द्वाणें नाहीं, तसें तुझे यथार्थ स्तवन इतरां कडून होण्याचा हि संभव नाहीं, असा एथील ध्वन्यर्थ. एथे कविशब्द प्राकृतरीती प्रमाणें कवींनी दीर्घ ईकारान्त केला आहे. या शेवटल्या चरणांत कवींनीं केवळ साधारण शब्दांनीं अर्थगौरव फार सरस दाखविलें आहे.

निजस्तुतितुह्नां रुचेस्तवितिःत्यां बरें तर्पितां ॥
 नमस्कृतिपरां बरें स्वधनसर्वही अर्पितां ॥
 स्वभावतुमचा असा विदित जाहला याचकां ॥
 करूंस्तव जसा तसा फळ नव्हे जना याचकां ॥२८॥

एथें भगवंताचें स्वस्तुतिप्रियत्व कथित होत्साते कवि
 लक्षणतात.

पदान्वय— तुह्नां निजस्तुति रुचे, स्तविति त्यां बरें त-
 र्पितां, नमस्कृतिपरां बरें स्वधन सर्व ही अर्पितां; असा तुम-
 चा स्वभाव याचकां विदित जाहला, जसा तसा स्तव करूं,
 याच जना कां फळ नव्हे.

तुह्नां निजस्तुति रुचे,— तुह्नाला आपली स्तुति आ-
 -वडत्ये - कोणी कशी हि प्रेमानें तुमची स्तुति केली ल-
 -णजे ती तुह्नांस आवडत्ये; नुसती आवडत्ये इतकेंच नाही
 परंतु / स्तविति त्यां बरें तर्पितां,— जे तुमची स्तुति
 करितात त्यांस, चांगलें, तर्पितां - संतुष्ट करितां; इतकें तर
 काय परंतु / नमस्कृतिपरां बरें स्वधन सर्व ही अ-
 -र्पितां,— नमस्कृतिपरां-नमस्कृतितत्पर जे कोणी त्यांस -
 अर्थात् जे तुह्नांस सप्रेमांतःकरणानें नुसता नमस्कार क-
 करितात त्यांस - लक्षणजे सप्रेमांतःकरणानें जे तुह्नांस शरण
 -येतात त्यांस,— बरें स्वधन सर्वही अर्पितां,— बरें - उत्कृष्ट.
 स्वधन-आपलें धन - संपत्ति, अर्थात् ' बरें ' या विशेषणें-
 -करून सलोकता समीपतादि चारी मुक्ति, सर्व ही, अर्पितां-
 द्रवां; लक्षणजे तुमची स्तुति करण्याचें सामर्थ्य नसल्या मुळें ती
 नकरितां

नकरितां नुसता सभेमांतःकरणाने नमस्कार करणारा जो
 न्यास हि तुह्नीं मुक्त करितां, असा एथील ध्वन्यर्थ. अथवा,
 बरें हें विशेषण नकरितां - ' बरें अर्पितां - ' बरें देतां,
 असें क्रियाविशेषण करावें. असा तुमचा स्वभाव या-
 चकां विदित जाहला,— असा - आपले स्तुतिपाठकांस
 सर्वस्व देण्याचा, तुमचा स्वभाव, आहे ल्हाणून याचकां -
 याचकजनास-आह्मा सारख्यां मागणारांस, विदित जाहला-
 माहित झाला, ल्हाणून कवि ल्हाणतात / जसा तसा स्तव
 करूं - जसा आह्मास आपला स्तव करितां येईल तसा करूं;
 याच जना कां फळ नव्हे,— मग / याच जना -
 कवि आपणा कडे दाखवून ल्हाणतात हा जो मी जन त्या
 मलाच, फळ - इष्टफलावाप्ति, कां नव्हे - कां नव्हावी;
 एथे काकर्थ जाणावा. अर्थात् मलाहि इतर व्यासशु-
 -कादि याचकां प्रमाणें फलप्राप्ति अवश्य व्हावी.

१ 'तुह्नीं मला देत नाही आणि त्यास बरें देतां, या वाक्यांत 'बरें'
 हें जसें क्रियाविशेषण तसेंच एथेहि हें क्रियाविशेषण जाणावें.

निजस्तुतितुह्लांरुचेस्तवितित्यांबरेतर्पितां ॥
 नमस्कृतिपरांबरेस्वधनसर्वहीअर्पितां ॥
 स्वभावतुमचाअसाविदितजाहलायाचकां ॥
 करुंस्तवजसातसाफळनव्हेजनायाचकां॥२८॥

एथें भगवंताचें स्वस्तुतिप्रियत्व कथित होत्साते कवि
 ल्लणतात.

पदान्वय— तुह्लां निजस्तुति रुचे, स्तविति त्यां बरें त-
 र्पितां, नमस्कृतिपरां बरें स्वधन सर्व ही अर्पितां; असा तुम-
 चा स्वभाव याचकां विदित जाहला, जसा तसा स्तव करुं,
 याच जना कां फळ नव्हे.

तुह्लां निजस्तुति रुचे,— तुह्लाला आपली स्तुति आ-
 -वडत्ये - कोणी कशी हि प्रेमानें तुमची स्तुति केली ल-
 -णजे ती तुह्लांस आवडत्ये; नुसती आवडत्ये इतकेंच नाही
 परंतु / स्तविति त्यां बरें तर्पितां,— जे तुमची स्तुति
 करितात त्यांस, चांगलें, तर्पितां - संतुष्ट करितां; इतकें तर
 काय परंतु / नमस्कृतिपरां बरें स्वधन सर्व ही अ-
 -र्पितां,— नमस्कृतिपरां-नमस्कृतितत्पर जे कोणी त्यांस -
 अर्थात् जे तुह्लास सप्रेमांतःकरणानें नुसता नमस्कार क-
 करितात त्यांस - ल्लणजे सप्रेमांतःकरणानें जे तुह्लास शरण
 -येतात त्यांस,— बरें स्वधन सर्वही अर्पितां,— बरें - उत्कृष्ट.
 स्वधन-आपलें धन - संपत्ति, अर्थात् ' बरें ' या विशेषणें-
 -करुन सलोकता समीपतादि चारी मुक्ति, सर्व ही, अर्पितां-
 देतां; ल्लणजे तुमची स्तुति करण्याचें सामर्थ्य नसल्या मुळें ती
 नकरितां

नकरितां नुसता समेमांतःकरणाने नमस्कार करणारा जो
 न्यास हि तुम्हीं मुक्त करितां, असा एथील ध्वन्यर्थ. अथवा,
 बरें हें विशेषण नकरितां - ' बरें अर्पितां - ' बरें देतां,
 असें क्रियाविशेषण करावें. असा तुमचा स्वभाव या-
 चकां विदित जाहला,— असा - आपले स्तुतिपाठकांस
 सर्वस्व देण्याचा, तुमचा स्वभाव, आहे ल्हाणून याचकां -
 याचकजनास-आह्मा सारख्यां मागणारांस, विदित जाहला-
 माहित झाला, ल्हाणून कवि ल्हाणतात / जसा तसा स्तव
 करूं, - जसा आह्मास आपला स्तव करितां येईल तसा करूं;
 याच जना कां फळ नव्हे,— मग / याच जना -
 कवि आपणा कडे दाखवून ल्हाणतात हा जो मी जन त्या
 मलाच, फळ - इष्टफलावाप्ति, कां नव्हे - कां नव्हावी;
 एथे काकर्थ जाणावा. अर्थात् मलाहि इतर व्यासशु-
 -कादि याचकां प्रमाणें फलप्राप्ति अवश्य व्हावी.

१ 'तुम्हीं मला देत नाही आणि त्यास बरें देतां, या वाक्यांत 'बरें'
 हें जसें क्रियाविशेषण तसेंच एथेहि हें क्रियाविशेषण जाणावें.

तुम्हीं परमचांगले बहुसमर्थदातेअसें ॥
 सुदीनजनमीं तुम्हां शरण आजि आलोंअसें ॥
 पुन्हा हि लक्षणतो बरें श्रवण हे कराया स्तव ॥
 समक्षकिति आपुला सकललोकराया स्तव ॥ २९ ॥

मागील केकेत कवीनीं जसातसा स्तव करूं लक्षण प्रतीक्षा केली, तीचं पूर्ण करित होव्साते लक्षणतात.

पदान्वय— तुम्हीं परम चांगले, बहुसमर्थ, दाते, मीं जन सुदीन असें, आजि तुम्हां शरण आलों, असें हे बरें श्रवण कराया स्तव पुन्हा हि लक्षणतो, सकललोकराया समक्ष आपुला स्तव किति.

तुम्हीं परम चांगले,— तुम्हीं सर्व सौंदर्यदयादिगुणें-
 -करून शोभायमान; बहु समर्थ,—सर्व शक्तिमान्; दाते,—
 स्वभक्तमनोरथ परिपूर्ण करणारे; असे तुम्हीं, आणि - मीं
 जन सुदीन असें,— मीं जी ही व्यक्ति- लक्षणजे हा जो मीं
 तो, — सुदीन - केवळ दीन - अत्यंत रंक - दयापात्र,
 असें - आहे, आणि - आजि तुम्हां शरण आलों,—
 आज तुम्हांस शरण आलों; - सर्वस्वें तुम्हांस मीं आपलें
 अर्पण केलें आहे, असें हे बरें श्रवण कराया स्तव
 पुन्हा हि लक्षणतो,—असें हे- असें हे माझे परम विनयपूर्व-
 -क लहानसें स्तवन, बरें श्रवण कराया स्तव पुन्हा हि
 लक्षणतो,— आपण - बरें- दयेनें, एकावे लक्षण पुनः हि लक्षण-
 तो- प्रार्थनापूर्वक सांगतो; अथवा, यास्तव असें हे बरें
 श्रवण

श्रवण करा पुन्हाहि ह्मणतो,- यास्तव-मीं दीन तुह्मांस शरण आलों आहे म्हणून, असें हे बरे श्रवण करा, असें-पुनःहि ह्मणतो; (असा अन्वय करावा.) कीं सकललोकरा-या समक्ष आपुला स्तव किति, — सकललोकरा-या, - सकल लोक- ब्रह्मद्रवरुणादि लोक, - अथवा सूर्य-चंद्रभौमादि अंतरिक्षगोलनिवासी लोक, - अथवा स्वर्गादि लोकत्रय, यांचा राय- राजा- नायक, जो तूं त्या तुझ्या समक्ष- पुढें, आपुला- मत्कृत- म्या दीनानें केलेला, स्तव-स्तुति, किति- किति अल्पयोग्यतेचा; अर्थात् कांहींच योग्यतेचा नाही. सारांश, मीं दीन आपणास शरण आलों आहे हेंच मी पुनः पुनः आपणास सांगतो, आणि हीच मांझी अल्पमतीची प्रार्थना आपण बरे प्रकारें ऐकावी; वरकड मज सारख्या दीनानें महा समर्थ सर्व ब्रह्मांडनायक अशा आपणा पुढें किति आपला स्तव करावा.

किती श्रवण झांकिती प्रभुहि काय ते पोळती ॥
 पुसाल जरि कोण ते पदरजीं तुझ्या लोळती ॥
 बरें तुजचि सोसवे स्तवन कृति वासागरा ॥
 नपी तरि कसें घडे हित करा दया सागरा ॥ ३० ॥

सामान्य ज्ञानी, माझे महत्त्व यत्किंचित् जाणारे जे
 पुरुष असतात, त्यांसहि प्रशंसा आवडत नाही, मग मी एवढा
 ब्रह्मांडनायक स्वस्तुतिप्रिय ह्मणून त्यां आरंभीं विधान करून
 माझा स्तव करायास प्रवृत्त झालास, हें कसें ? अशी भगव-
 -दाशंका मनांत आणून तिचें निवारण पुढील दहा केकेंन
 करित होव्साते प्रथम एथें सामान्यतः स्तवनाचें विगर्हितत्व
 कथित होव्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— प्रभु, किती श्रवण झांकिती, काय ते पो-
 -ळती, ते कोण जरि पुसाल, तुझ्या पदरजीं लोळती, तुजचि
 स्तवन बरें सोसवे, कृतिवासा गरा नपी तरि कसें घडे, दया
 सागरा हित करा.

प्रभु- हे प्रभु, किती श्रवण झांकिती, — किती
 लोक आपली दुसऱ्यानें केलेली स्तुति ऐकून कान झांकतात;
 अर्थात् आपल्या प्रशंसेच्या दुःसहत्वा मुळें काना वर हात
 ठेवितात; काय ते पोळती, — कोणी ह्मणेल जसे काय ते
 पोळतात, अर्थात् त्यांस स्वस्तुति इंगळा सारिखी दुःसह हो-
 -त्ये; ते कोण जरि पुसाल, — असे पुरुष कोण ह्मणून
 जर आपण पुसाल; तर ऐका तुझ्या पदरजीं लोळती, —
 तुझ्या पदसंबंधी धुळींत जे लोळतात ते - अर्थात् साधुजन;
 तेव्हां

तेव्हां तुझ्या पदरजांत लोळणारे जे न्यांसहि स्वप्रशंसा इतकी दुःसह असतां, ती तुला आवडती हें परम आश्चर्य होय. एथें प्रथम चरणांत हि हें पादपूरणार्थी अव्यय होय. अथवा, किति प्रभु हि श्रवण झांकिती, - किति, प्रभु हि-प्रभु अस-तां हि- अर्थात् स्तुतीस योग्य असतांहि, कान झांकितात; असा अर्थान्वय करावा. या आश्चर्याचें निवारण करित हो-त्साते कवि पुढें लक्षणतात;— तुजचि स्तवन बरें सो-सवे, — असें परम दुःसह / स्तवन— स्वप्रशंसा, तुलाच बरी सोसवते, इतरांस तर सोसवत नाहींच ना-हीं, असा एथील ध्वन्यर्थ; यास दृष्टांत / कृत्तिवासा गरा न पी,— कृत्तिवासा^१ - महादेव, गरा- गर- विष त्यातें, न पी- न पिता- प्याला नसता, तरि कसें घडे,— तर मग कसें घडलें असतें; समुद्रमंथनकाळीं वासुकीच्या मुखां-तून सर्व जगास दहन करणारें गरळ जरीं अत्यंत दुःसह होतें, तरीं महादेवानें सर्व जगता वर दया करून त्या विषाचें आपण

१ भूतेशःखंडपरशुर्गिरीशोगिरिशोमृडः ।
मृत्युंजयःकृत्तिवासाःपिनाकीप्रथमाधिपः ॥

अमर.

एथें चंद्रमसू शब्दा प्रमाणें मूळचा कृत्तिवाससू शब्द जाणावा. त्याचें संस्कृत नियमा प्रमाणें कृत्तिवासाः असें प्रथमेचें रूप होतें. परंतु प्राकृत भाषेत त्यांतील विसर्ग गाळून चंद्रमा प्रमाणें एथें रूप केलें आहे.

आपण माशन केलें; तसें दयासागरा हित करा,— द-
 -यासागरा- हे दयानिधे, महादेवा प्रमाणें आपणहि आमचें
 हित करा- कल्याण करा. सारांश वासुकीचें गरळ जरीं
 दुःसह होतें, तरीं लोकहितार्थ महादेवानें त्याचें माशन केलें,
 तसें स्वस्तुति यद्यपि दुःसह आहे, त्यांत आत्मा सारिख्या
 अज्ञ जनानीं आपल्या सारिख्या त्रैलोक्यनायकाची केलेली
 स्तुति तर विषा प्रमाणें अत्यंत दुःसह होय, तथापि केवळ
 आमच्याच हिता करितां तिचा आपण अंगीकार करून
 आमचें कल्याण करावें असा अर्थ. एथें दृष्टांत अलंकार
 जाणावा.

- गमोमधुरहेंविषस्तवनसेवितोंमाजवी ॥
 करीमलिनसद्यशोमुखहलाहलालाजवी ॥
 हरापरिसतूंबराप्रभुवरासदांजोपिशी ॥
 असारससमर्पित्याअमृतआपुलेंओपिशी ॥ ३१ ॥

मागील केकेत सांगितल्या अर्थाचें समर्थन करून भगवं-
 ताचें विशेष दयालुत्व वर्णित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— हें विषस्तवन मधुर गमा, सेवि तों माजवी,
 सद्यशोमुख मलिन करी, हलाहला लाजवी, प्रभुवरा तूं हरा
 परिस बरा, जो सदां पिशी, असा रस समर्पि त्या आपुलें
 अमृत ओपिशी.

हें विषस्तवन मधुर गमा, हें- प्रस्तुत, सांगितलें,
 विषस्तवन- विषतुल्य स्तवन- विषा सारिखें स्तवन, आ-
 -पण / मधुर गमा - गोड मानिता; तें विषस्तवन आणखी
 कसें आहे ह्मणून पुसाल तर ऐका / सेवि तों माजवी,—
 जों जों त्यास कोणी / सेवि- सेवितो- त्याचें सेवन करितो,
 तों- तों तों, तें / माजवी - माजवितें- उन्मत्त करितें; आ-
 -णखी / सद्यशोमुख मलिन करी, - सद्यशोमुख -
 सत्कीर्तिरूप जें मुख, तें / मलिन करितें, अर्थात् सत्कीर्तीस
 काळेपणा आणितें; आणखी / हलाहला लाजवी, —
 हलाहल- वासुकीचें गरल, त्यास, हि / लाजवितें, अर्थात्
 आपल्या नाशक गुणानें त्यासहि खाली पाडितें; ह्मणजे हला-
 -हला पेक्षाहि जें अधिक नाशक, तें हें विषस्तवन आपण गोड
 मानितां

मानितां असा एथें अर्थसंबंध जाणावा. कदाचित् आपण पु-
 -साल किं असें हलाहल ज्याणें लोकहितार्थ प्राशन केलें त्या
 दयालु महादेवास तूं कां शरण जात नाहींस ? तर ऐका-
 प्रभुवरा तूं हरा परिस बरा,— हे प्रभुवरा, तूं महादेवा
 पेक्षां चांगला- अधिक दयालु आहेस; कारण- जो सदां
 पिशी,— तो महादेव निरंतर, पिशी- त्या उन्मादक पदा-
 -र्थाच्या सेवनेंकरून लोकमर्यादेचें अतिक्रमण करणारा-स्वे-
 -च्छाचारा सारिखा असतो; ह्मणून तो मज वर कृपा करी-
 -लच असा निश्चयपूर्वक मला त्याचा भरंवसा येत नाहीं,
 असा एथील कवित्त्वद्वतार्थ ध्वनित होतो. ह्मणून तूच त्या
 पेक्षां बरा, यास आणखी कारण- असा रस समर्पि त्या
 आपुलें अमृत ओपिशी,— जो कोणी, असा
 रस- हलाहलरूप रस, समर्पि- देतो, त्या- त्यास, अथवा
 समर्पित्या- समर्पण करणारास, असा एथें एक शब्द करावा,
 आपलें अमृत, ओपिशी- यथेच्छ देतोस. जो आपल्यास
 विष देतो त्यास तूं अमृत देतोस, तेव्हां तूं अत्यंत दयालु होस,
 असा एथील भावार्थ जाणावा.

कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्यापते ॥

भलेनवरितीस्तुतिप्रतिनजोडितीपापते ॥

गळांपडतिज्यांचियातवगुणैकदेशभ्रमें ॥

तिहींतुजचिदावितांभजतिबानुलासंभ्रमें ॥ ३२ ॥

स्तुति विषोपम दुःसह असतां तूं जो तीस गोड लक्षण मानितोस, हें केवळ त्या स्तुतीच्याच आग्रहा करितां, वरकड तिच्या अंगीं वस्तुतः कांहीं माधुर्य आहे असें नाहीं, असा आपला भावार्थ कथित होत्साते त्या स्तुतीस कन्येचीं उपमा देऊन कवि लक्षणतात.

पदान्वय— कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते, भले स्तुति प्रति न वरिती, पापते न जोडिती, तव गुणैकदेशभ्रमें ज्यांचिया गळां पडति, तिहीं तुजचि दावितां बा तुला संभ्रमें भजति.

कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते,—

हे कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते, कवीश्वर— व्यासवाल्मीकादिजे कविश्रेष्ठ, त्यांचा जो - मनःपयोनिधि - मनरूप क्षीरसमुद्र, त्याची जी - सुता - कन्या, तद्रूपा जी स्तुति, तिच्या - पते - हे तिच्या स्वामी; एथें कवीश्वराच्या मनास क्षीरसमुद्राची उपमा देऊन तत्कन्येची उपमा स्तुतीस दिल्यानें ती स्तुती लक्ष्म्योपमा होत्ये लक्षण हा रूपक अलंकार जाणावा. एथें समुद्राच्या ठायीं तरंग, आणि मनाच्या ठायीं तर्क, कल्पना, यांच्या चांचल्यानें जें सार्धम्य

इंगित

इंगित होते, ते फार सुरस असून, त्या साधर्म्याने, आणि गांभीर्यरूप साधर्म्याने, मन आणि समुद्र यांचा उपमेयोपमाभाव कवीने दाखवून, मनोजन्यत्वेकरून स्तुतीचे, आणि समुद्रजन्यत्वेकरून लक्ष्मीचे, सामानाधिकरण्य साधून, तद्वारा स्तुति आणि लक्ष्मी यांचा आणखी उपमेयोपमाभाव प्रदर्शित केला आहे, येणेकरून आपल्या कवीने साहित्यशास्त्रज्ञांच्या बुद्धीस रममाण होण्यास चांगला अवकाश दिला आहे. या विशेषणात्मक संबुद्धीने भगवंताचे स्तुतिप्रियत्व अबाधित आहे असे कवीने एथे दर्शविले; तथापि वर जे स्तुतिविर्गाहितत्व सांगितले ते वस्तुतः खरे आहे, त्याचेच समर्थन करित होत्यात पुढे कवि ह्मणतात;— भले स्तुति प्रति न वरिती,— वस्तुतः स्तुतिलालित्याने भुलून, भले / साधुपुरुष, त्या स्तुतीस, न वरिती— वरित नाहीत— तिचा अंगीकार करित नाहीत; आणि तेणेकरून / पापते न जोडिती,— पापते,^१— पापता— स्तुतिमोहितत्वरूप जी अपयशता— अपकीर्तिरूप दोष त्याला,— जोडित नाहीत— त; अर्थात् तिच्या लालित्याने मोहित होण्याचा दोष ते घेत नाहीत. अथवा, एथे ते पाप न जोडिती,— ते— भले पुरुष, पाप पूर्वोक्त दोष, जोडित नाहीत, असा अर्थ करावा.^२

ती

१ नृशंसोघातुकःक्रूरःपापोधूर्तस्तुवंचकः

अमर.

२ एथे 'पापते' ते पाप, असाहि कोठे पाठ आढळतो, ते पाप जोडित नाहीत असा अर्थ केला असता बाध येतो असे नाही; परंतु वरील चरणांत 'पते' या शब्दाल्या पदांशी 'पापते' या पदाचे यमक निरनुनासिक असल्याने अधिक चांगले जुळते, आणि यांत प्रौढताहि विशेष, तेव्हां मूळचा पाठ असाच असावा असे मला वाटते.

ती स्तुति / तव गुणैकदेशभ्रमे ज्यांचिया गळां पडति,— तव गुणैकदेशभ्रमे - तुझ्या गुणाचा जो एकदेश - लक्षणजे तुझ्या गुणाचा जो यत्किंचित् अंश, तत्कृत जो भ्रम-मोह, त्या मोहाने, ज्यांच्या ज्यांच्या गळां पडती; अर्थात् तुझ्या गुणाचा यत्किंचित् अंश ज्या ज्या पुरुषांच्या ठायीं ती स्तुति पाहती, आणि त्या गुणांशाने त्या त्या पुरुषांस मोहित होऊन तुझी मला आपली स्त्री करा लक्षण त्यांच्या गळां पडती; एथे ' गळां पडती ' या पदाने कवीने स्तुतीच्या निर्लज्जारूप दोषाने तिचे विगर्हितत्व सुचविले. तिहीं तुजचि दावितां वा तुला संभ्रमे भजति,—तिहीं- त्या त्या पुरुषांनीं तुलाच दाखविले असतां, वा- अरे बापा, ती स्तुति- तुला, संभ्रमे - मोठ्या त्वरेनें अथवा परमादराने, भजति- सेविती; सारांश ती स्तुतिरूप स्वयंवरा कन्या वरा-तुरा होन्साती कोणाही पुरुषा मध्ये तुझ्या गुणाचा यत्किंचित् अंश पाहिला, लक्षणजे त्या गुणाने वेडी होऊन त्यांच्या गळां पडूं लागती, तेव्हां ते संपुरुष तिला सांगतात किं ज्या आमच्या सौंदर्यादायादि कोणत्याहि गुणाला तूं मोहित झाली असशील, तो गुण वस्तुतः आमचा नाही, तो गुण पूर्णत्वे ज्या भगवंताच्या ठायीं नांदतो त्या कडे जा, लक्षणजे तो तुझ्या अंगीकार करील; असें जेव्हां ते तीस सांगतात, तेव्हां ती परम आतुर होऊन लागलीच तुज कडेस वळून तुला शरण येती. एथे कवीने स्तुतीचे आतुर्यादि लक्षण साधून तिच्या विगर्हितत्वाचे यथास्थित समर्थन केले आहे. तसेच संपुरुषाचा स्वस्तुतिविषयक अनादर साधून भगवंताचे सर्वगुणाधि-

सर्वगुणाधिष्ठातृत्वहि साधिलें आहे. आणखी सद्गुणी - साधु पुरुष, परमेश्वराच्या विभूति आहेत असाहि या केकेत आपला भावार्थ सुचविला आहे. एथें स्तुति आणि वरातुरा कन्या या उपमेय आणि उपमायांचा विंबप्रतिविंबभाव वर्णिला आहे, ह्यणून हा दृष्टांत अलंकार जाणावा.

‘तव गुणैकदेशभ्रमे’ या पदांत ‘तव’ हा षष्ठ्यंत शब्द असतां त्याचा ‘गुणैकदेशभ्रम’ या संयुक्त पदांतील गुण शब्दांशीं जो म्यां वर संबंध दाखविला, तो व्याकरणदृष्ट्या अयुक्त खरा; तथापि तो संबंध अर्थास फार अनुकूल दिसतो, आणि प्रारुत काव्यांत इतका बारीक दोष असह्य होईल असेंहि मला वाटत नाही; परंतु अर्थापेक्षां शब्दरचने वर ज्यांचें विशेष लक्ष अशा पुरुषांस तो दोष दुःसह होईल ह्यणून मला भीति आहे. या भीती स्तव इष्ट असल्यास ‘गुणैकदेशभ्रम’ ह्यणजे सामान्येकरून गुण - अर्थात् उत्तम गुण, त्याचा जो एकदेश - यत्किंचित् अंश, तत्कृत जो ‘तव’ तुज-संबंधी अर्थात् त्वद्विषयक, भ्रम, त्या भ्रमानें ज्यांच्या ज्यांच्या गळां ती स्तुति पडती, अशी पूर्ववत् अर्थयोजना करावी; ह्यणजे एथें उत्तम गुणाच्या यत्किंचित् अंशानें तद्गुणविशिष्ट पुरुषां वर भगवद्गुणविषयक भ्रमाचें ग्रहण होऊन, तेणेकरून भगवंताचें पूर्वं ज्ञान स्तुतिसि होतें असे स्पष्ट होतें; परंतु तव या पदाचा गुणाशीं संबंध केल्यानें तें पूर्वं ज्ञान तीस नसतां सत्पुरुषांनीं दाखविल्या वर तें ज्ञान तीस झालें, असा माझ्या मते कवित्त्वेत अर्थ असावा. मग पंडित जनांस जसा इष्ट अर्थ दिसेल तसा एथे त्यांनीं ग्रहण करावा.

ह्यणोनिकवितासुतातुजसमर्पितोसाजरी ॥
 नसेबहुतशीगुणीकनकपीतवासाजरी ॥
 तरीनइतरावरीहरिकरीइलाकिंकरी ॥
 मयूरहिनिजात्मजाग्रहविमुक्तजैसाकरी ॥ ३३ ॥

मागील केकेत कवीने सामान्यतः कविजनसंबंधाने स्तुती-
 -चा आत्मजारूप धर्म वर्णिला, ईत विशेषतः स्वकृत स्तुतीचे
 स्वकन्यकात्व वर्णून तिचा आपण अंगीकार करावा ह्यणून
 भगवंतास प्रार्थितात.

पदान्वय— ह्यणोनि कवितासुता साजरी तुज समर्पि-
 तो, जरी तशी बहु गुणी कनकपीतवासा नसे, तरी इतरा
 न वरी, हरि, इला किंकरी करी, निजात्मजाग्रहविमुक्त
 जैसा मयूर हि करी.

ह्यणोनि कवितासुता साजरी तुज समर्पितो,—
 ह्यणोनि- मागील केकेत कवीश्वरमनःपयोनिधिसुता अशी
 स्तुति वर्णिली आहे ह्यणून, ही माझी कवितासुता- स्तु-
 -त्यात्मककवितारूप सुता- कन्या, साजरी- साजरी नसतां
 नवे जुने वस्त्र नेसवून खिडुकमिडूक डागिणे घालून नीटने-
 -टकी अशी साजरीगोजरी, करून तुला, समर्पितो- आदर-
 -पूर्वक अर्पितो. एथे कवीने स्वकाव्यरचनाल्पशक्तित्व
 सुचवून तद्वारा आपली निरभिमानता दर्शविली. जरी
 तशी बहु गुणी कनकपीतवासा नसे,— जरी, ही
 माझी कवितासुता तशी- पूर्वोक्त व्यासवाल्मीकादि कवी-
 श्वरांच्या

• श्वरांच्या सुकवितासुतां प्रमाणें, बहु-अत्यंत, गुणी-गुणवती, आणि- कनकपीतवासा,- कनक- सुवर्ण, त्या सारिखा आहे- पीतवास-पिवळें वस्त्र-पीतांबर, जिचें अशी, (एथें स्त्री-लिंगीं टापू झाला आहे) अर्थात् सुवर्णा सारिख्या पीतांबरांन सुशोभित अशी; एथें पीत शब्द असून कनक शब्दाची योजना केली आहे, येणेंकरून कनकघटित अलंकाराचें- हि ग्रहण ध्वनित होतें- ह्मणजे सुवर्णांचे अलंकार घालून त्या अलंकारांस अनुरूप असें पीत वस्त्रहि जिणें धारण केलें आहे अशी, अथवा, जरतारी पिवळा पाटांव नेसलेली अशी, नसे- नाही; अथवा, कनकपीतवासा,- कनक ह्मणजे चंपक, पीत ह्मणजे केशर, यां सारिखा आहे वर्ण आणि सुगंध जीच्या वस्त्रास अशी. स्तुतिपक्षीं 'बहु गुणी' आणि 'कनकपीतवासा' या विशेषणांनीं करुणादि रस आणि उपमादि अलंकार यांनीं प्रगल्भा अशी स्तुति, असा भावार्थ जाणावा. अथवा, एथे कनकपीतवासा हें सारें पद संबोधन करून विष्णूचें विशेषण केलें असतांहि चालेल. हे कनकपीतवासा- हे सुवर्णा सारिखा पीतांबर धारण करणाऱ्या- हे पीतांबरधारी, जरी ती माझी कवितासुता तशी बहु गुणी नसे, असा पूर्ववत् संबंध. तरी इतरा न वरी, - तरी- तथापि- व्यासवाल्मीकाच्या कवितासुतां प्रमाणें ही माझी सुता जरी गुणवती आणि कनकपीतवासा नाहीं तथापि, इतरा- तुज शिवाय इतर कोणास- हि, ती- वरित नाहीं, ह्मणून- हरि, - हे हरि- हे मत्संकट निवार- का

का, इला किकरी करी, -इला-या माइया कन्येला, किकरी-दासी, करी-कर; जर ही तुला वरायास योग्य नाही तर आपली दासी तरी कर; आणि निजात्मजाग्रहविमुक्त जैसा मयूर हि करी, -निजात्मजाग्रहविमुक्त, -निजात्मजा-आपली कन्या, तिचा जो आग्रह-तुला वरायाचा जो तिणे हट्ट घेतला आहे तो, त्यापासून विमुक्त - मोकळा, जैसा- ज्या रितीने मी तिच्या अग्रहापासून मोकळा होईन तसे, मयूर-या मयूरास, यथे कवि आपल्यास दाखऊन लक्षण-तात, या मयूरास- या मोरोपंतास, हि कर. लक्षणजे या माइया स्तुत्यात्मककविताकन्येला शेवटीं तू आपली दासी तरी कर, आणि मलाहि तिच्या आग्रहापासून सोडीव असा अर्थ.

या केकेत कवीने 'तुज साजरी समर्पितो' या पदाने आपल्या काव्याचे हीनत्व सुचवून तद्वारा आपली विनयिता प्रकट केली आहे. तसेच, 'तशी बहु गुणी आणि कनकपी-तवासा नसे' असे लटले, येणेकरून प्राचीन व इतर प्र-सिद्ध कवींच्या काव्यरचनेचे सौरस्य वर्णून, त्या सौरस्यास आपल्या काव्याचे सौरस्य तुलणार नाही असेहि स्पष्ट दर्शविल्याने आणखी आपली निरभिमानता ध्वनित केली आहे; इतकेहि दर्शवून पुनः युक्तीने 'तरी इतरा न वरी', येणेकरून त्या आपल्या काव्यांत करुणारसाची प्रमुखता दर्शवून तद्वारा ती आपली काव्यरचनेची व्यंगता झांकण्याची-हि आपली कृतप्रयत्नता इंगित केली आहे; तथापि आप-ली विनयिता न सोडितां पुनः 'इला किकरी करी,' आणि 'मयूरहि निजात्मजाग्रहविमुक्त जैसा करी,' येणेकरून

शेवटीं स्वस्तुतीची स्वीकृति करण्या करितां आपली विनय-
युक्त प्रार्थनाहि दर्शविली. एथें आणखी कवीनें ' जैसा ' या शब्दाचा प्रयोग संस्कृता प्रमाणें क्रियाविशेषणा सारिखा केला आहे, ह्मणजे ' निजान्मजाग्रहविमुक्तोयथाभवतितथा कुरु ' असा एथें अर्थ ' जैसा ' या शब्दानें जाणविला आहे. आणखी या श्लोकांत - साजरी, जरी, तरी, वरी, करी, किंकरी, करी, या पदन्यासांनीं यमकलक्षणानें आपल्या कवीनें वृत्त्यनुप्रास साधिला आहे तोहि गोड.

स्मरोनिकृतमंतुलानकवितावधूस्वीकृति॥
 करालतरिआयकाप्रभुखराचमीदुष्कृति ॥
 नमस्कृतिपुरःसरस्वकृतिअर्पितोआजिती ॥
 दिलीरविसखेंतुह्लांजशिनमोनिसत्राजिती ॥३४॥

मागील केकेत शेवटीं आपल्या स्तुतीचा अंगीकार करावा ह्या लक्षण कवीने आपला भावार्थ दर्शविला; ईत त्या अंगीकारास स्वदोषस्मरणाचाहि प्रत्यवाय नसावा ह्या लक्षण दृष्टांताने सुचवून त्याच आपल्या प्रार्थनेस दृढ करितात.

पदान्त्रय— कृतमंतुला स्मरोनि कवितावधूस्वीकृति न कराल, तरि प्रभु आयका, मी दुष्कृति खराच, आजि ती स्वकृति नमस्कृतिपुरःसर अर्पितो, जशि नमोनि रविसखें तुह्लां सत्राजिती दिली.

मागे केलेल्या माझ्या अपराधांचें स्मरणहि या माझ्या स्तुत्यात्मिका कविता कन्येच्या अंगीकरणास बाधत नाहीं, असा आपला भावार्थ कथित होऱ्साते कवि ह्याणतात— कृतमंतुला स्मरोनि कवितावधूस्वीकृति न कराल,— कृतमंतुला^१— केलेल्या अपराधास— अर्थात् माझ्या केलेल्या अपराधांस, अथवा, कृतमंतुला हे एक पद करून— कृतमंतु— केला आहे अपराध ज्याणें— अर्थात् अपराधी, (असा

१ आगोऽपराधोमंतुश्चसमेतूह्यानबंधने—

(असा बहुव्रीहि) जो मी त्या मला, स्मरोनि- ते माझे अ-
 -पराध, अथवा असा मी अपराधी, मनांत आणून, कविता-
 वधूस्वीकृति- माझी कवितारूप जी वधू - नवरी, तिची जी
 स्वीकृति - स्वीकार - अंगीकार, न कराल- जर आपण
 करणार नाहीं; तरि प्रभु आयका,— तरि-तर, प्रभु - हे
 प्रभो, आयका^१ - ऐका - मीं एका गोष्टीचें आपल्यास स्मर-
 -ण देतो तें ऐका; मी दुष्कृति खराच,— मी, तर / दु-
 -ष्कृति - दोषी - अपराधी, खराच - यांत संशय नाहीं;
 तथापि / आजि ती स्वकृति नमस्कृतिपुरःसर अ-
 -र्पितों,— आजि - आज - सांप्रतकाळीं, ती, स्वकृति -
 माझी कृति - स्तुतिरूप कविता, नमस्कृतिपुरःसर- नमस्का-
 -रपूर्वक, अर्पितों- तुला / अर्पण करितों; कशी अर्पितों पुसा-
 -ल तर / जशि नमोनि रविसखें तुह्मां सत्राजिती दि-
 ली,—जशि- ज्या प्रकारें, नमोनि- नमून-नमस्कार करून,
 रविसखें,— रविसख- सत्राजित, त्याणें, तुह्मां-तुह्मां कारणें,
 सत्राजिती- सत्राजिताची कन्या जी सत्यभामा ती, दिली-
 अर्पिली; अर्थात् सत्राजित तुमचा परम अपराधी असून त्या-
 णें

१ 'आयका'-हें रूप ऐकणें या धातूनील ऐ या संयुक्त स्वराच्या अवय-
 -वांचें पृथक्करण होऊन - अइकणें, अईकणें, आइकणें, आईकणें, अशीं
 प्राकृत ग्रंथांत प्रासानुरूप भिन्न भिन्न रूपें आढळतात त्यांत संप्रसारणानें इच्या
 स्थानीं य होऊन झालें आहे. मला वाटते वायको शब्दाहि असाच व्युत्पन्न
 झाला असावा. मूळच्या वाई शब्दा वरून कुत्सितार्थी को प्रत्यय होऊन
 वायको शब्द व्युत्पन्न झाला असावा. एथें 'आइका' असा मूळचा पाठ
 असले तर मला वाटते चांगलें.

र्णं शेवटीं नमस्कारपूर्वक जशी आपली कन्या सत्यभामा तुह्मांस अर्पण केली; तसा मीं अपराधी असतां ही माझी कवितासुता तुह्मांस अर्पण करितों; तिच्या प्रमाणें इच्छाहि आपण अंगीकार करावा असा एथील भावार्थ जाणावा. एथें कवीनें सत्यभामेच्या कथनानें आपल्या कवितेच्या आणि तिच्या स्वीकारार्हत्वाची तुलना करून, सत्राजिताच्या सापराधत्वाशीं आपलें सापराधत्व हि तुललें आहे, ह्मणोन एथें हा उपमा अलंकार जाणावा.

१ या प्रमाणें भागवतांत ह्मटलें आहे;—

सत्राजितःस्वतनयां कृष्णायकृतकिल्बिषः ।

स्यमंतकेनमणिना स्वयमुद्यम्यदत्तवान् ॥

भागव०, स्कं० १०, अ० ५६, श्लो० १.

२ आपला स्यमंतक मणि कृष्णानें हरण केला ह्मणून जो आपण त्या-ज वर आळ घातला होता, तो मिथ्या (पहा केका ८ वी,). कृष्णानें तो स्यमंतक मणि जांचवताकडून आणून सत्राजितास दिल्या वर, त्या सत्रा-जितास आपल्या अपराधाचा पश्चात्ताप होऊन, नुसता मणि कृष्णास अ-र्पण केल्यानें त्याचें योग्य सांत्वन होणार नाहीं, तर, त्या मण्या बराचर आपली कन्याहि त्यास द्यावी, असा त्याणें निश्चय केला. पुढें कृष्णानें त्या सत्यभामेचें पाणिग्रहणहि केलें. (पहा भागवत, पूर्वोक्त अध्याय.)

(असा बहुव्रीहि) जो मी त्या मला, स्मरोनि- ते माझे अ-
 -पराध, अथवा असा मी अपराधी, मनांत आणून, कविता-
 वधूस्वीकृति- माझी कवितारूप जी वधू - नवरी, तिची जी
 स्वीकृति - स्वीकार - अंगीकार, न कराल- जर आपण
 करणार नाहीं; तरि प्रभु आयका,— तरि-तर, प्रभु - हे
 प्रभो, आयका' - ऐका - मीं एका गोष्टीचें आपल्यास स्मर-
 -ण देतो तें ऐका; मी दुष्कृति खराच,— मी, तर / दु-
 -ष्कृति - दोषी - अपराधी, खराच - यांत संशय नाहीं;
 तथापि / आजि ती स्वकृति नमस्कृतिपुरःसर अ-
 -र्पितो,— आजि - आज - सांप्रतकाळीं, ती, स्वकृति -
 माझी कृति - स्तुतिरूप कविता, नमस्कृतिपुरःसर- नमस्का-
 -रपूर्वक, अर्पितो- तुला / अर्पण करितो; कशी अर्पितो पुसा-
 -ल तर / जशि नमोनि रविसखें तुह्नां सत्राजिती दि-
 ली,—जशि- ज्या प्रकारें, नमोनि- नमून-नमस्कार करून,
 रविसखें,— रविसख- सत्राजित, त्याणें, तुह्नां-तुह्नां कारणें,
 सत्राजिती- सत्राजिताची कन्या जी सत्यभामा ती, दिल्ली-
 अर्पिली; अर्थात् सत्राजित तुमचा परम अपराधी असून त्या-
 -णें

१ 'आयका'-हें रूप ऐकणें या धातूतील ऐ या संयुक्त स्वराच्या अवय-
 -वांचें पृथक्करण होऊन - अइकणें, अईकणें, आइकणें, आईकणें, अशीं
 प्राकृत ग्रंथांत प्रासानुरूप भिन्न भिन्न रूपें आढळतात त्यांत संप्रसारणानें इच्या
 स्थानीं य होऊन झालें आहे. मला वाटते वायको शब्दहि असाच व्युत्पन्न
 झाला असावा. मूळच्या वाई शब्दा वरून कुत्सितार्थी को प्रत्यय होऊन
 वायको शब्द व्युत्पन्न झाला असावा, एथें 'आइका' असा मूळचा पाठ
 असेल तर मला वाटते चांगलें.

•णें शेवटीं नमस्कारपूर्वक जशी आपली कन्या सत्यभामा तुह्मांस अर्पण केली; तसा मीं अपराधी असतां ही माझी कवितासुता तुह्मांस अर्पण करितों; तिच्या प्रमाणें इच्छाहि आपण अंगीकार करावा असा एथील भावार्थ जाणावा. एथें कवीनें सत्यभामेच्या कथनानें आपल्या कवितेच्या आणि तिच्या स्वीकारार्हत्वाची तुलना करून, सत्राजिताच्या सापराधत्वाशीं आपलें सापराधत्वं हि तुललें आहे, ह्मणोन एथें हा उपमा अलंकार जाणावा.

१ या प्रमाणें भागवतांत ह्मटलें आहे;—

सत्राजितःस्वतनयां कृष्णायकृतकिल्बिषः ।

स्यमंतकेनमणिना स्वयमुद्यम्यदत्तवान् ॥

भागव०, स्कं० १०, अ० ५६, श्लो० १.

२ आपला स्यमंतक मणि कृष्णानें हरण केला ह्मणून जो आपण त्या-
-ज वर आळ घातला होता, तो मिथ्या (पहा केका ८ वी,). कृष्णानें तो
स्यमंतक मणि जांचवताकडून आणून सत्राजितास दिल्या वर, त्या सत्रा-
-जितास आपल्या अपराधाचा पश्चात्ताप होऊन, नुसंता मणि कृष्णास अ-
-र्पण केल्यानें त्याचें योग्य सांत्वन होणार नाहीं, तर, त्या मण्या बराचर
आपली कन्याहि त्यास द्यावी, असा त्याणें निश्चय केला. पुढें कृष्णानें त्या
सत्यभामेचें पाणिग्रहणहि केलें. (पहा भागवत, पूर्वोक्त अध्याय.)

पिताखळपरंतुतीगुणवतीसतीचांगली ॥
 ह्मणोनिमजआपुल्याभजनिंलावणेंलागली ॥
 ह्मणालतरितत्सुताकशितुह्मांसवेंभांडगा ॥
 अहर्निशिहिभांडलात्रिनवरात्रजोदांडगा ॥ ३५ ॥

पिता दुष्ट असतांही समयविशेषीं त्याचें अपत्य गुणी असतें; ह्मणून जांबवतीच्या गुणा वरून म्यां कृष्णानें तिचा अंगीकार केला असें कदाचित् आपण ह्मणाल अशी आशंका मनांत आणून तिचें निवारण करित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— पिता खळ, परंतु ती गुणवती सती चांगली, ह्मणोनि मज आपुल्या भजनिं लावणें लागली, ह्मणाल, तरि, जो भांडगा दांडगा तुह्मां सवें त्रिनवरात्र अहर्निशि हि भांडला, तत्सुता कशी.

पिता खळ,— पिता- जांबवतीचा बाप - जांबवत्, खळ-दुष्ट; होता खरा - परंतु ती गुणवती सती चांगली, -परंतु, ती-जांबवती, गुणवती- सद्गुणी- गुणाची, सती- पतिव्रतेच्या अंगीं जसे गुण असावे तसे स्वभावसिद्ध तिच्या अंगीं होते अशी, आणि - चांगली- रूपयौवनवती; अथवा, ती सती - ती जांबवती सती, गुणवती आणि चांगली, असा अन्वय करावा; अशी होती - ह्मणोनि मज आपुल्या भजनिं लावणें लागली, - ह्मणोन मला माझ्या भक्तीस तिला लावावें लागलें; अशी गुणवती पाहिली ह्मणून तिचा म्या अंगीकार केला असा तात्पर्यार्थ;

र्यार्थ; ह्यणाल,- असे कदाचित् आपण ह्यणाल, तरि- त-
 थापि, आपण मनांत आणा कीं-जो भांडगा दांडगा तुह्यां
 सवें त्रिनवरात्र अहर्निशि हि भांडला,—जो, भांडगा-
 भांडखोर, आणि - दांडगा, असा जांभवत्, ज्याणें - तुह्या
 सवें-तुह्यां बरोबर, त्रिनवरात्र-सत्तावीस रात्र पर्यंत, अहर्नि-
 शि-रात्र दिवस, हि, भांडला-दांडगेपणानें युद्ध केलें; तत्सुता
 कशी, तत्सुता-त्याची कन्या, कशी-ती कशी बरें ?-अर्थात्
 कशी चांगली आणि गुणवती होईल ? कदापि होणार नाही,
 असा एथें काकर्थ जाणावा; यथाबीजं तथा फलं, अशा
 भांडखोर दांडग्याची कन्या वस्तुतः नैसर्गिक गुणांनीं चांगली
 होती असें माझ्यानें मानवत नाही, परंतु आपणच तो शरण
 आल्या वर त्याचे ते अपराध झांकून त्याची कन्या गुणवती
 नसतां त्याच्या आग्रहा स्तव तिला गुणवती मानून तिचा
 अंगीकार केला, असा एथें कवित्त्वरुतार्थ निघतो. अथवा,
 तत्सुता कशी,— त्याची कन्या तर खरी - यद्यपि ती व-
 -स्तुतः गुणवती असली तथापि त्या दांडग्या भांडखोराची तर
 पोरगी खरी, असाहि अर्थ केला असतां प्रशस्त'.

१ 'तूं जा कसा,' 'तूं एवढा पाठ ह्यण कसा,' 'तूं पहा आतां मी त्यास
 मारतो कसा, 'आतां मी गातो कसा, ह्यणजे तूं जाच, ह्यणच, मी मारतोच,
 गातोच,- ह्यणजे स्वचित जा, स्वचित ह्यण, स्वचित मारतो, स्वचित गातो,
 असाहि अर्थ कसा या अव्यया वरून ध्वनित होतो;- 'तूं हें काम कर,
 गोपाळ पंताचा मुलगा कसा,' ह्यणजे, तूं गोपाळ पंताचा मुलगा तर खरा
 ह्यणून हें काम कर, असा 'कसा' या शब्दापासून निःसंदेहार्थ उत्पन्न
 होतो.

तिलाहिवरवीह्लणाउचितहोयतोषाकरें ॥
असेलसजलीयथारुचितर्यांस्वयोषाकरें ॥
जशीपदरजेंशिलापरिअसेनव्हेशापिली ॥
धवेंहरिमनोहराकृतिसतीअवेंव्यापिली ॥ ३६ ॥

त्याच आपल्या अर्थाचें दुसऱ्या कल्पनेनें, व दृष्टांतरानें
कवि समर्थन करितात.

पदान्वय— तिला हि बरवी ह्लणा, उचित होय, तर्यां
तोषाकरें स्वयोषाकरें यथारुचि सजली असेल, अर्धें व्यापिली
धवें शापिली सती शिला परि असे नव्हे ? हरि पदरजें जशी
मनोहराकृति.

तिला हि बरवी ह्लणा,— अथवा दुसऱ्या कल्पनेनें
तिला हि-तुल्लार्शी सत्तावीस दिवस अहोरात्र भांडला असा
दांडगा जां जांबवत् त्याची कन्या जांबवती तीस, हि, बरवी
ह्लणा- रूपवती ह्लणा,— सारांश रूपवती ह्लणून आपण तिचा
हि अंगीकार केला; (ह्लणा हा भूत काळ जाणावा) हें
उचित होय,— योग्यच आहे; कारण— तर्यां तोषाकरें
स्वयोषाकरें यथारुचि सजली असेल,— तर्यां -
ज्या काळीं आपण तिचा अंगीकार केला त्या काळीं, तो-
षाकरें- तोष - संतोष - सुख, त्याचा / आकर - खाण,
अशा / स्वयोषाकरें, - स्वयोषा - आपली स्त्री - रुक्मिणी
अथवा लक्ष्मी, तिचा जो / कर - हस्त, तेणेंकरून, यथा-
रुचि - आपल्या रुची प्रमाणें, (हें एथें क्रियाविशेषण
जाणार्थें)

जाणावें) सजली असेल - शृंगारिली असेल; सारांश, त्या कार्ळां रुक्मिणीच्या अथवा लक्ष्मीच्या आवडत्या हातानें ती जांबवती तुमच्या रुची प्रमाणें सजली असेल, ह्मणून तुह्मीं तिला बरी ह्मणून तिचा अंगीकार केला हें योग्यच आहे; अथवा, ती आपल्यास चांगली आवडावी ह्मणून आपल्या रुची प्रमाणें स्वतः लक्ष्मीनें तिची चट्टीपट्टी केली असेल, ह्मणून ती जांबवती आपल्यास आवडली असेल हें योग्यच आहे; परंतु अघें व्यापिली धवें शापिली सती शिला परि असे नव्हे ?- अघें व्यापिली- पापानें व्याप्त- अर्थसंदर्भानें आरोपित अपराधानें पिडिलेली, ह्मणूनच धवें शापिली, धवें-नव-यानें-अर्थात् गौतम ऋषीनें, शापिली-शापिलेली-तुं इतःपर शिला होऊन पडली राहा ह्मणून स्वपति गौतमानें जिला शाप दिला अशी ती, सती- साध्वी- अर्थसंदर्भानें अहिल्या, शिला परि असे नव्हे ?- शिले सारिखी नव्हती बरें ? अर्थात् शिला होऊन पडून राहिली होती, असा एथें काकर्थ जाणावा; अशी ती शिला - हरि पदरजें जशी मनोहराकृति, हरि - हे हरि - हे सर्वदोषपरिहारका, पदरजें- रामावतारीं आपल्या पायधूळीनें, जशी-ज्या प्रकारें, मनोहराकृति- सुंदररूपिणी, झाली, (एथें झाली या क्रिया-पदांचा अध्याहार जाणावा), त्या प्रकारें लक्ष्मीच्या हस्तानें ही जांबवतीहि रूपहीन होन्साती तुमच्या अंगीकरणास पात्र झाली; असा एथें अर्थान्वय करावा.

परंतु मला वाटतें एथें तिसऱ्या चरणांत ' जशी ' ह्मणून पाठ आहे, त्या ठिकाणीं ' कशी ' असा मूळचा पाठ असावा,

तसा असल्यास अर्थसौरस्यास आणि पदान्वयास एथें अधिक अनुकूलता येईल. लक्ष्मीने आपल्या हाताने जांबवतीची वेणीफणी केली असेल ह्मणून ती आपल्यास रूपवती वाटून तिचा आपण अंगीकार केला, हें योग्यच आहे, अर्थात् यांत विशेष आश्चर्य मानण्या जागे नाही; परंतु अर्घे व्यापिली ह्मणून धर्वे शापिली असतां जी सती शिला परि असे नव्हे ? अर्थात् शिले सारिखी पडलेली असतां ती, हे हरि, तुमच्या पदरजे मनोहराकृति कशी झाली ?- अर्थात् तुमच्या पायांच्या रजाने पतीच्या शापाने शिला होऊन पडलेली अहिल्या मनोहराकृति झाली हें महदाश्चर्य होय, असा एथें काकर्त्त केला असतां पदान्वय मला गोड दिसतो.

भलें स्मरण जाहलें समर्थिकं सदासीकरें ॥
कशी उजरली समुज्वल दयासुधासीकरें ॥
तुह्मां स्वरिपुची तशी बटिक आवडे मत्कृति ॥
नको न सजवे असा बहुत काय मी दुःकृति ॥ ३७ ॥

पूर्वोक्त अर्थांचेंच समर्थन प्रकारांतरानें करित होवतात
कवि आणखी लक्षणतात.

पदान्वय— समर्थि भलें स्मरण जाहलें, दयासुधासी-
करें करें कंसदासी समुज्वल कशी उजरली, तुह्मां स्वरिपुची
बटिक तशी आवडे, मत्कृति नको, न सजवे, असा मी काय
बहुत दुःकृति ?

पुनः कवि लक्षणतात— समर्थि भलें स्मरण जाहलें,—
समर्थी— याच काळीं— अर्थात् याच प्रसंगीं, भलें— चांगलें—
समयोचित, स्मरण जाहलें; हा एथें स्मरण अलंकार जाणा-
वा^१. तें स्मरण कोणतें पुसाल तर एका— दयासुधासीकरें
करें

१ एथें अहिल्येच्या मनोहराकृती वरून तद्विपरीत कुब्जेच्या विरूपा
कृतीचें स्मरण होऊन उभयतांच्या उदारसादृश्याचा प्रसंग आहे. कुव-
लयानंदांत या अलंकाराच्या उदाहरणार्थ माघांतलें उदाहरण दिलें
आहे.—

दिव्यानामपिकृतविस्मय्यांपुरस्ता-
-दंभस्तःस्फुरदरविंदचारुहस्तां ।
उद्वीक्ष्यश्रियमिवकांचिदुत्तरंती-
-मस्मार्षीज्जलनिधिमंथनस्यशौरिः ॥

करें कंसदासी समुज्ज्वल कशी उजरली,—दयासुधा-
 -सीकरें,- दयासुधा- दयामृत, त्याचा / सीकर- बारीक
 वर्षाव, आहे ज्यापासून अशा / करें - अर्थात् आपल्या
 हातानें, (ही कर्तरितृतीया) कंसदासी - कंसाची दा-
 सी - अर्थसंदर्भानें कुठ्ठा, समुज्ज्वल-फार स्वच्छ-चांगली
 अशी, अथवा जशा रीतीनें समुज्ज्वल होईल तशी, (एथें हें
 क्रियाविशेषण जाणावें), कशी उजरली -कशी नीट केली;
 कोणत्या हेतूनें नीट केली; शेवटीं नीट केलीना ? असा एथें
 काकर्थानें कवित्त्वरुतार्थ ध्वनित होतो; अथवा, एथें ' समु-
 -ज्वल ' हें पुढल्या पदांत निविष्ट करून तें दया अथवा
 सीकर याचें विशेषण करावें;- समुज्ज्वलदयासुधासी-
 करें करें,- ह्मणजे अत्यंत स्वच्छ- अति निर्मल- जी दया,
 तद्रूप जी सुधा, तिचा सीकर आहे ज्या पासून, अथवा,
 निर्मल जो दयासुधेचा सीकर तो आहे ज्या पासून, अशा
 करें; अशी योजना करावी. परंतु माझ्या मते भगवद्दया नैस-
 र्गिक निर्मल असतां तीस ' समुज्ज्वल ' या विशेषणाची यो-
 जना करून तिचें नैसर्गिक निर्मलत्व आशंकनीय करावें हा
 सत्पक्ष नव्हे; ह्मणून वर सांगितल्या प्रमाणें ' समुज्ज्वल ' हें
 एथें क्रियाविशेषण मानावें हें मला अधिक प्रशस्त दिसते.
 उरजणें^१ - नीट करणें, अथवा नीट होणें- चांगल्या स्थिती
 वर

१ उरजणें या मराठी क्रियापदाची व्युत्पत्ति मला वाटते उज्ज्वलन
 या संस्कृत शब्दा वरून आसावी, ' ज्वल — दीप्तौ. ' या मूळ संस्कृत धा-
 -तूत उतू हा उपसर्ग लागून ' उज्वल ' शब्द सिद्ध झाला आहे-याचा प्रका-
 शनार्थ

वर येणें, असा हा महाराष्ट्र भाषेत उभयविध धातु आहे; तेव्हां एथें अकर्मकत्वार्थी याचें ग्रहण कर्तव्य इष्ट असेल तर, 'करें' ही एथें करणी तृतीया मानावी. या आपल्या कृती वरून आर्त्तां असें समजतों कीं— असा भाव मनांत आणून कवि पुढें भगवंतास ल्पणतात — तुह्मां स्वरिपुची बटिक तशी आवडे, — तुह्मां- तुह्माला, स्वरिपुची- आपल्या शत्रूची अर्थात् कंसाची, बटिक- अर्थात् पूर्वोक्त कंसदासी कुब्जा, तशी- ल्पणजे त्या प्रकारची- अर्थात् जशी म्यां वर सांगितली तशी- तात्पर्य, नावा प्रमाणें शरी- -रानेंहि कुब्जा असून आपल्या अभृतस्त्रावी अशा हस्तानें ती नोट सुशोभित- सुंदर होई अशी आपण उजरली ल्पणून जें म्यां वर सांगितलें तशी, आवडे- ती आपल्यास आव- डली

शनार्थ मुख्य; परंतु पुढें प्राकृतांत 'नीट करणें' 'पूर्णपणें मूळच्या सुस्थिती वर आणणें,' अशा लाक्षणिकार्थी याचा प्रयोग पडून गेला आहे; ती लक्षणा अशी कीं — जसा दीप मंद जळत असतां त्यास तेलप्रदानादिकेंकरून उज्वलित करणें; तसेंच एकादी वस्तु व्यंग असतां तीस अपेक्षित अंगाच्या अथवा इतर साधनाच्या योगानें सांग करून सुशोभित - नीट नेटकी - क- -रणें, हेहि तिचें उज्वलन करणें होय. असा एथें मूळचा प्रकाशन अर्थ आ- -हे ल्पणून मला वाटतें एथें कवीनें 'समुज्वल' या क्रियाविशेषणाचा प्रयोग केला आहे.

अन्य पक्षां 'ऋजू— सरळ' या मूळ संस्कृत शब्दा वरून प्राकृतांत 'उजू' - सरळ — नीट, हा शब्द व्युत्पन्न होऊन त्या वरून 'उजरणें' हा धातू व्युत्पन्न झाला असावा अशीही कल्पना करितां येत्ये; परंतु हा पक्ष एथें 'समुज्वल' या शब्दाच्या प्रयोगानें कवीस इष्ट असेल असें मला बहुधा दिसत नाहीं. आणखी, 'उजू' या शब्दा वरून 'उजरणें' हा धातू व्युत्पन्न व्हावा त्या पक्षां 'उजवणें' हा धातू व्युत्पन्न व्हावा हें अ- -धिक युक्त दिसतें.

डली; एथें बटिक हा श्लिष्ट शब्द तिचें निघत्व द्योत-
 नार्थ होय. आणि मत्कृति नको, - मत्कृति-माझी कृति-
 माझी स्तुत्यात्मिका कवितारूप कृति, आपल्यास आवडत
 नाहीं ह्मणून नको; आणि न सजवे, — ती मत्कृति आप-
 ल्याच्यानीं सजवत नाहीं- उजरत नाहीं; अर्थात् कुब्जा
 त्रिवक्रा असून तीस आपण सरळ केलें, तशी माझी कविता
 व्यंग असलो तर तीहि बुद्धिप्रदानेंकरून मनोरंजक करावी;
 असा एथें ध्वन्यर्थ होतो. असा मी काय बहुत दु-
 ष्कृति, - असा मीच काय मोठा, दुष्कृति- दुष्टकर्मा-दोषी-
 अपराधी; सारांश एकतर कंस आपला शत्रु, त्याची कुब्जा
 ही आणखी बटिक, तीही नावा प्रमाणें त्रिवक्रा अर्थात् अ-
 न्यंत कुरूप, असें असतां ती आपण दयार्द्र होत्साते स्वह-
 स्तानें सरळ करून सुशोभित केली, ^१ आणि माझी स्तुत्या-
 त्मक अर्थात् स्वाभाविक आवडती अशी कविता असून ती
 आपल्यास आवडत नाहीं, व नीटही करवत नाहीं, असा
 मीच काय मोठा अपराधी आहे; असा एथें सारालंकारमिश्रित
 विशेषोक्तयलंकार जाणावा.

१ कृष्णानें कुब्जेस स्वहस्तानें कसें सरळ केलें हें भागवतांत
 वर्णिलें आहे. —

प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् ॥

ऋज्वीकर्तुमनश्चक्रे दर्शयन् दर्शनेफलम् ॥६॥

पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यंगुल्युत्तानपाणिना ॥

प्रगृह्य चुबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥७॥

जसी पृथुकतंदुलप्रसृति आप्तकामातसी ॥

रुचो कृतिसभाग्यतूंमुनय आप्तकामातसी ॥

कणयाविदुरमंदिरीह्णतिसाधुआस्वादिल्या ॥

खरेंजरिकरातुजप्रभुसि आपुल्यास्वादिल्या ॥ ३८॥

तुला भ्रमभावानें कांहीं दिलें तरीं त्याचा तूं स्वीकार करितोस अशी तुझी दया प्रसिद्ध आहे, असा आशय मनांत धरून त्याचें दृष्टांतें करून कवि एथें निरूपण करतात.

पदान्वय— जसी पृथुकतंदुलप्रसृति आप्तकामा, तसी कृति रुचो, तूं सभाग्य, मुनय आप्त, का मातसी ? साधु ह्णति विदुरमंदिरीं कणया आस्वादिल्या, जरि खरें, आपुल्या स्वा तुज प्रभुसि कशा दिल्या.

जसी पृथुकतंदुलप्रसृति आप्तकामा,— जसी- ज्या प्रमाणें, पृथुकतंदुलप्रसृति,— पृथुकतंदुल,— पृथुक— पोहे, त्याचे— तंदुल— तांदूळ— दाणे— अर्थात् पोहे, अथवा त्यांचे कण, त्यांची— प्रसृति— ओंजळ— अर्थात् पोह्यांच्या कणांनीं भरलेली ओंजळ, आप्तकामा— आप्त ह्ण प्राप्त, केला आहे—

काम

१ जिरेसाळीचें— आंवेमोहराचे तांदूळ, ह्णजे जिरेसाळ आंवेमोहर या प्रकाराचे अथवा जातीचे तांदूळ, अशी एथे प्रकारार्थक षष्ठी समजून तिचा लोप जाणावा. अथवा, सागूचे तांदूळ ह्णजे सागूच असा स्वार्थी षष्ठी समजून तिचा लोप जाणावा; अथवा, सागूचे तांदूळ ह्णजे सागूचे दाणे, कण, असा एथे तंदुल शब्देकरून तद्वान्यविशेषाच्या कणाचें ग्रहण समजावें. हा शब्दला अर्थ एथे विशेषेंकरून घाल्य दिसतो.

काम- मनोरथ, जिणें अशी; एथें ' झाली ' या क्रियापदाचा
 अध्याहार जाणावा; अर्थात् त्या दरिद्री सुदाम्यास जशी
 पोह्यांची औजळ तुला अर्पण केल्यानें, आणि त्वां त्या पो-
 -ह्यांचा स्वीकार केल्यानें, मनोरथ पूर्ण करणारी झाली,
 तशी कृति रुचो,— तशी, ही माझी कृति- कवितारूप
 कृति, तुला रुचो- आवडो; अर्थात् तुला आवडली लणजे
 मलाहि ही तशी सुदाम्याच्या पोह्या प्रमाणें सफल
 होईलच; वरकड / तूं सभाग्य,— तूं, तर सभाग्य- भा-
 -ग्यवंत, अर्थात् सर्वेश्वर्यवान् आहेसच; आणखी सुन-
 -यआप्त,— सुनय- चांगला आहे नय- न्याय, ज्यांचा
 असे- अर्थात् साधु जन, त्यांचा आप्त- सखा; असा एथें
 षष्ठीतत्पुरुष करावा; अथवा, सुनयआप्त- साधुजन आहेत
 सखे ज्याचे असा तूं, असा बहुब्रीहि करावा; एथें ' सुन-
 -यआप्त ' या शब्दांत ' सुनय ' आणि ' आप्त ' हे दोन
 शब्द तसेच ठेऊन त्यांच्या संधीस अवकाश असतां तो केला
 नाही, कारण, प्राकृतांत असा संधि करणें वैकल्पिक होय.
 अथवा असा विकल्प नमानिला तर, सुनय- नीतिवान्-
 न्यायी, आणि आप्त- आत्मीय, असा तूं आहेस, असा
 समास नकरितां दोन निराळे शब्द करून अर्थान्वय करावा.
 का मातसी?— मग- मातशील- फुगशील' काय ? अर्थात्

१ यद्यपि ' मातर्णे ' या क्रियापदाचा निरंतर कृत्सितार्थी प्रयोग
 आढळतो, तथापि कविनैरंकुश्यानें समयविशेषीं स्तुत्यर्थीहि याचा प्रयोग
 प्राकृत काव्यांत कोठे कोठे अवलोकनांत येतो.

ब्रह्मानंदे क्रीडती साचार ॥ भ्रमबले मातेनियां ॥

तूं सभाग्य असून सुनयआप्त आहेस, ह्मणून आह्ला दीनां
विषयीं तूं आपल्या ऐश्वर्याच्या भरानें फुगून आमचा अव्हेर
करणार नाहींस असा एथें प्रश्नराद्धांत जाणावा. आणखी -
साधु ह्मणति विदुरमंदिरीं कण्या आस्वादिल्यां,—
साधु ह्मणति- साधु, आपली कथा अशी सांगतात, कीं-
विदुराच्या घरीं, आपण एकदां नुसत्या कण्याच,
आस्वादिल्या - खाल्या; जरि खरें,- हें त्याचें ह्मणणें
जर खरें असलें तर; आपुल्या स्वा तुज प्रभुसि कशा
दिल्या,— आपला स्वकीय जो तूं प्रभु त्या तुला, (ही एथें
चतुर्थी जाणावी,) कशा दिल्या- त्या नुसत्या तांदळाच्या
कण्या कशा दिल्या ? त्या विदुराला तशा कण्या देण्याचें
कसें धैर्य झालें ? कशी त्यास लाज वाटली नाहीं, असा
एथील इंगितार्थ. सारांश प्रेमभावानें कोणी तुला कांहीं दिलें
तथापि तूं तें त्याच्या भक्तो स्तव चांगलें मानून त्याचा स्वीकार
करितोस, आणि त्याचें कल्याण करितोस; अशीं उदाहरणें
आहेत.

जिणें रस पहावया प्रशिथिलीं रदीं चाविलीं ॥
सुवासहि कळावया प्रथमनासिकालाविलीं ॥
तुह्मांस शबरी तशीं बदरिका फले दे जुनी ॥
कथा अशि असो पहास्व चरितें तुह्मां मे जुनी ॥३९॥

आणखी उदाहरण सांगत होवतात कवि लक्षणतात.

पदान्वय - जिणें रस पहावया प्रशिथिलीं, रदीं चा-
-विलीं, सुवास हि कळावया प्रथम नासिकीं लाविलीं, तु-
-ह्मांस शबरी तशीं जुनी बदरिका फले दे, अशी कथा असो,
तुह्मां स्वचरितें मे जुनी पहा.

जिणें रस पहावया प्रशिथिलीं, - जिणें - ज्या
शबरीनें - भिल्लिणीनें, रस पहावया - अर्थसंदर्भानें बोरान-
-चा रस पहाण्या करितां. प्रशिथिलीं^१ - अत्यंत शिथिल के-
लीं

१ एथें आपल्या कवीनें 'प्रशिथिलणें' असा नवा मराठींत धातु उत्पन्न केला आहे असें दिसतें. 'अथ - दौर्बल्ये' या मूळच्या संस्कृत धातूवरून शिथिल शब्द होऊन त्यास प्रकर्षणादीं प्र हा उपसर्ग लागून प्रशिथिल शब्द होऊन त्यावरून हा धातु साधला आहे. या प्रमाणें प्रसर्गां स्वच्छानुरूप शब्द कवि साधित असतात, व अशा शब्दसाधना-
नेंच भाषेस प्रौढशा येत्ये; मुक्तेश्वरानीं हि पुढल्या ओवींत प्रलापणें
असा मराठींत धातु उत्पन्न केला आहे. -

झोंटी धरुनि हस्तकें ॥ दुःशासन आंसुडीतवकें ॥
कृष्णा मलापानि दुःखें ॥ भीष्मद्रोणा विलोकी ॥७७॥

लौं -बोटाने दाबून ढील केलीं, (असें एथें क्रियापद करावें,) रदीं चाविलीं,— रदीं - दांतांनीं चाविलीं; सुवास हि कळावया प्रथम नासिकीं लाविलीं,—जिणें त्यां बोरं-चा सुवासहि कळावया करितां पहिल्यानें तीं आपल्या, नासिकीं-नाकास, लाविलीं, अर्थात् हुंगलीं; तुह्मास शबरी तशीं जुनी बदरिकाफलें दे,— तुह्माला ती, शबरी - भिल्लीण, तशीं- पूर्वीं सांगितल्या प्रकारचीं- जुनीं- शिळीं- बाशीं, बदरिकाफलें - बोरें, दे -देई; (हा एथे ग्रंथो भूतका-ळ जाणावा,) अशी कथा असो,— अशी - जी रा-मायणीं आपली कथा आहे ती, असो - खरी असो; सांप्रत प्रसंगास फार उपयुक्त आहे असा एथील ध्वनि-तार्थ जाणावा. तुह्मीं स्वचरितें मेजुनी पहा, - अशीं तुह्मीं आपलीं चरित्रें मोजून पहा; मींच सांगतो असें नाहीं; वाल्मीकादिकांनाहि तीं चरित्रें लिहून ठेविलीं आहेत, व अद्यापि आपल्यास त्यां विषयीं संशय असला, तर आपण-च आपल्या मागील चरित्रांची आठवण करून पहा; असा एथें ' मोजून पहा ' या शब्दांनीं कवीनें आपला तद्गत अर्थ सुचविला.

कांठें ' कथा अशि नसो ' असा पाठ आहे. अशीं-भिल्लुगीवीं उष्टीं बोरें आपण खाल्हीं ल्हाणून जी कथा आहे ती खरी नसो; - अर्थात् ही कथा खरी असून तिचा मि-थ्या निषेधरूप विरोध दाखवून त्याचें कवीनें ' तुह्मीं स्वचरितें मेजुनी पहा ' या विधानेंकरून निवारण केलें आहे, ल्हाणजे मेजून पाहिलें असतां अशी कथा खरी आहे असें

असें दिसेल; ह्मणून विरोधाभास^१ अलंकारानें एथें कवीनें निषेधार्थाचा विध्यर्थ दाखविला आहे; असा अर्थ तसा पाठ असतां समजावा.

या प्रमाणें कवीनीं तेतिसावे केके पांसून तर या केके पर्यंत आपल्या यथामति केलेल्या स्तुतीचा स्वीकार करावा ह्मणोन प्रभूची प्रार्थना केली आहे; असा यांचा तात्पर्यार्थ समजावा.

१ साहित्य दर्पणांत विरोधाभास प्रकरणीं- ' हरोऽपि शिरसा गंगां न धत्ते ' असें दाखवून ' त्वद्वाजी , येणेंकरून त्याचें समाधान केलें आहे ह्मणून उदाहरण दिलें आहे, तसें एथेंहि जाणावें, असें मला याटतें.

प्रभोशरणआलियावरिनव्हाकर्धीवांकडे ॥
 ल्हाणोनिइतुकेंचहेंस्वहितकृत्यजीवांकडे ॥
 प्रसादकरितांनसेपळविलंबबापाखरें ॥
 घनांबुनपडेमुखींउघडिल्याविनापाखरें ॥ ४० ॥

शरणागता वर अनुग्रह करण्या विषयीं प्रभूचें औत्सुक्य स्तवित होत्साते कवि ल्हाणतात.

पदान्वय— प्रभो शरण आलिया वरि कधीं वांकडे नव्हा, ल्हाणोनि जीवांकडे इतुकेंच हें स्वहितकृत्य, प्रसाद करितां पळ विलंब नसे, बापा खरें, पाखरें उघडिल्या विना मुखीं घनांबु नपडे.

प्रभो शरण आलिया वरि कधीं वांकडे नव्हा,— प्रभो- हे प्रभु- हे स्वामी, शरण आलिया वरि-तुल्लास कोणीहि मनोभावेकरून शरण आल्या वर मग त्याशीं तुल्लास कधीं-कदापि, वांकडे नव्हा-वांकडे होत नाहीं; अर्थात् त्याचा आपण अंगीकार करित नाहीं असें आपणा कडून कदापि होत नाहीं; अर्थात् त्याचा आपण अंगीकार करिता; ल्हाणो-
 नि

१ शरणागताची उपेक्षा भगवान् कदापि करित नाहीं ल्हाणोन तुकोबा सागतात.

निष्ठावंतभाव भक्ताचास्वधर्म
 निर्धारेंहेंवर्म चूर्कोनये ॥
 निष्कामनिश्चळ विठ्ठलांविश्वास
 पाहोनयेआस आणीकांची ॥
 तुकाल्हाणेऐसा कोणउपेक्षिला
 नाहींआयिकीला ऐसाकोणही ॥

-नि जीवां कडे इतुकेच हें स्वहितकृत्य,— ल्हाणोनि-
 असा आपला शरणागतां वर अनुग्रह करण्याचा स्वभाव
 आहे ल्हाणोनि, जीवां कडे - ईश्वराप्राप्तून पराङ्मुख आणि
 संसारनिमग्न जी आत्मा सारिखीं मनुष्ये त्यां कडे, इतुकेच
 हें स्वहितकृत्य,— तुला शरण जावें एव्हेंच काय तें
 आतां स्वहितकृत्य - आपलें हितकारक^१ कृत्य- अथवा
 आपल्या कल्याणाचें कृत्य - कर्तव्य कर्म राहिलें आहे; तु-
 ला शरण गेल्या वर मग प्रसाद करितां पळ विलंब
 नसे,— प्रसाद करितां- तुला त्या शरणागतां वर प्रसाद-
 अनुग्रह, करितांनां, पळ - पळमात्रहि, (हें एथें क्रियावि-
 शेषण करावें,) विलंब नसे - विलंब लागत नाहीं; अथवा,
 ' पळविलंब ' पळाचा - पलावधि - पळभर - जो विलंब,
 असा कर्मधारय करून हें संयुक्त नाम करावें. शरण जा-
 ण्याची तरी मध्ये आडकाठी कशास पाहिजे अशी एथें
 आशंका मनांत आणून तिचें समाधान करित होत्साते कवि
 ल्हाणतात;— बापा खरें, बापा- अरे बापा, शरणागताचे
 अपराध बापा प्रमाणें तूं पोटांत घालून त्यांज वर कृपा करि-
 -तोस ल्हाणून हे तात, खरें- तूं तत्काल अनुग्रह करितोस
 हें खरें आहे; तथापि - पाखरें^२ उघडिल्या विना मुर्खां
 घनांबु

१ हित हा शब्द विशेषणहि आहे आणि नामहि आहे.

२ यद्यपि 'पांखरूं' असा मराठी शब्द भाषारूढींत फार आहे, तथापि एथें
 यमका करितां ' पाखरूं ' असाच शब्द लिहिता आहे. व तो मराठींत- कों-
 करूं, लेंकरूं, वांसरूं, इत्यादि पुष्कळ शब्दां प्रमाणें सानुनासिक व निरनुना-
 सिकहि

घनांबु नपडे,— पाखरें- पाखरानें- अर्थसंदर्भानें चात-
 -कपक्ष्यानें, उघडल्या विना- अर्थात् तोंड उघडल्या वांचून,
 मुखीं - तोंडांत, घनांबु- पावसाचा थेंब, नपडे- पडत नाही;
 यद्यपि पाऊस सर्वत्र पडतो, आणि चातकाच्या मुखांत पडावें
 असेंहि त्याचें धोरण असतें, तथापि त्या पक्ष्यानें तो पाव-
 -साचा थेंब घेण्यास आपलें तोंड तर वासलें पाहिजे; जसें,
 तसें आपण घना सारिखे दयाळु अहां खरे, परंतु आत्मां पाम-
 -रांनीं आपली प्रार्थना तर केली पाहिजे, इतकेंहि आत्मां न
 केलें, तर आपण काय कराल, आत्माच दोषी होऊं. हा
 एथें दृष्टांत अलंकार जाणावा. एथें कवीनें हा चातक प-
 -क्ष्याचा दृष्टांत फार सौरस्येंकरून दिला आहे. येणेंकरून
 भगवन्स्तवनाची स्वकल्याणास आवश्यकता दर्शवून अल्प
 प्रयासाचें महत्फलहि प्रकट केलें आहे.

सिकहि असतो; या कारणा स्तव, व मूळ 'पक्ष' शब्दा वरून 'पाखरूं' शब्द
 व्युत्पन्न आहे, या कारणा वरून, एथें 'पाखरूं' असाच मूळचा कवीचा शब्द
 असाचा अशी कल्पना करायास सबळ कारण दिसतें.

शिवेनतुझियापदाअदयतारख्यदोषक्षण ॥
 प्रभोचुकतसोंत-हीकरिसितुंचसंरक्षण ॥
 नसेचिशरणागतीघडलिसत्यअद्यापिती ॥
 रुचेविषयज्यामिळेअमृततेनमद्यापिती ॥ ४१ ॥

वरल्या केकेंत ' प्रभोशरणआलियावरिनव्हाकधीं
 वांकडे ' येणेकरून कवीनीं प्रथम अदयतेचें विधान इंगित
 करून पुढें तिचा निषेध दर्शविला आहे, तोच स्वाभिप्राय
 अर्थांतरानें प्रस्फुट करित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— प्रभो अदयताख्य दोष तुझिया पदा क्षण
 न शिवे, चुकतसों त-ही तूंच संरक्षण करिसि, अद्यापि ती
 शरणागती सत्य घडलि नसेचि, विषय रुचे, ज्या अमृत
 मिळे ते मद्या न पिती.

प्रभो अदयताख्य दोष तुझिया पदा क्षण न
 शिवे,— प्रभो- हे प्रभो- हे दीनदयाला, अदयताख्यदोष,—
 अदयताख्य,^१ - अदयता - निर्दयपण, आहे / आख्या -
 नाम, ज्याचें- असा, दोष- दूषण,— अर्थात् ज्याला निर्दयपण
 ह्मणून ह्मणतात तें दूषण, तुझिया- तुझ्या, पदा- पदाला-
 पायाला अथवा स्थानाला, क्षण - एक क्षणहि, न शिवे -
 शिवत

१ 'अदयता' यांत अदय शब्दावरून भावार्थी संस्कृतांत तसिल्ले प्रत्यय
 होऊन पुढें स्त्रीलिंगीं टागू झाला आहे, आणि पुढें बहुव्रीहि होऊन पुढील
 पुल्लिंग शब्द दोष याचें तें पद विशेषण आहे ह्मणून आख्या यांत शेव-
 टल्या आचा लोप झाला आहे; पहा मार्तें महाराष्ट्र व्याकरण, तिसरी आ-
 बुत्ति, नियम ५६७, पृ० २८७.

शिवत नाही - स्पर्श करित नाही; (एथे ' क्षण ' हा शब्द क्रियाविशेषण होय.) निर्दयपण झणून जें दूषण आहे तें तुझ्या पायास क्षणभरहि शिवत नाही; एथें पायास शिवत नाही असें झटल्यानें कवीनें आपली विनयोक्ति दर्शविली; अर्थात् आपण अत्यंत सदय अहां झणून चुकतसों त-हीं तूंच संरक्षण करिसि,— आहां चुकतो अर्थात् अपराध करितो तथापि तूंच आमचें संरक्षण करितोस; ते आमचे अपराध मनांत आणून आह्वास दंड करावा तो नकरितां उलटें आमचें चांगल्या रीतीनें रक्षण करितोस; अशी तुझी जगविख्यात कीर्ति आहे; परंतु / अद्यापि ती शरणागती सत्य घडलि नसेचि,— अद्यापि - हा वेळपर्यंत, ती शरणागती - तसा शरणागतभाव- अर्थात् मीं आपल्यास शरणागत असतां अद्यापि माझी तशी स्थिति झणजे तुझ्या अनुग्रहानें अनुभावित केलेली जी परमानंद रूप स्थिति, ती, सत्य-खरेंच सांगतो, घडलि नसेचि- मला घडली नाहीच; न घडल्याचें प्रमाण पहा / विषय रुचे,— मला अद्यापि / विषय- वैषयिक पदार्थ - अनश्वर असारभूत असा जो हा प्रपंच तो, रुचे आवडतो; ज्या अमृत मिळते ते मद्या न पिती,— ज्याला अमृत मिळते ते, मद्या, मद्य-दारू, त्यातें, कदापि पित नाही- त; अर्थात् आपल्या अनुग्रहानें प्राप्त जें परमानंदरूप अमृत, तें जर मला मिळते, तर मग हे मद्यरूप वैषयिक पदार्थ मला न आवडते; हे ज्या पेक्षां मला आवडतात त्या पेक्षां तुझा

अनुग्रह

१ ज्यांस मगवंताच्या भक्तिप्रेमरसाची गोडी लागत्ये, ते इंद्रादि देवांच्या

अनुग्रह मज वर नाहीं हें सिद्ध होय, असा एथे कवीचा बोलण्याचा कटाक्ष जाणावा. एथे आणखी कवीने 'अमृत' शब्दाची योजना श्लेषाने केली आहे. अमृत शब्दाचा अर्थ सुधा आणि मोक्ष' प्रसिद्ध आहे, तसेच वैषयिक पदार्थ मोहक आणि मादक आहेत, ह्मणून त्यांचे उपमेस महाग्रह-णही यथार्थ होय. हा एथे चौथ्या चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार होय.

च्या ऐश्वर्यासिद्धि इच्छित नाहीत, मग हे पामर विषयभोग त्यांस को-
तून आवडणार.—

ननाकपृष्टंनचसार्वभौमं नपारमेष्ठ्यंनरसाधिपत्यं
नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवा वाञ्छंतियत्पादरजःप्रपन्नाः॥३७॥
भागव०, स्कं१०, अ० १६.

१ पीयूषममृतंसुधा

अमर.

मुक्तिःकैवल्यनिर्वाणंश्रेयोनिःश्रेयसासृतं

अमर.

विपाकनगणोनिम्यांप्रकटआपुल्याघातके ॥
 कळोनिअमितेबळेविविधजोडिलींपातके ॥
 क्षमस्वभगवन्नजामिलसखोऽस्मिऐसेंतुला ॥
 ह्मणेनमुनियांसुदुस्तरविपन्नदीसेतुला ॥ ४२ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं आपली प्रपंचासक्ति दर्शविली, तोच आपला अपराध कथित होत्साते त्या विषयीं एथें भगवताची क्षमा भाकितात.

पदान्वय— प्रकट आपुल्या घातके म्यां विपाक न गणोनि अमिते विविध पातके कळोनि बळे जोडिलीं; सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला भगवन् अजामिलसखोऽस्मि क्षमस्व ऐसें नमुनियां ह्मणे.

प्रकट आपुल्या घातके म्यां विपाक न गणोनि अमिते विविध पातके कळोनि बळे जोडिलीं;— प्रकट आपुल्या घातके म्यां,— प्रकट— स्पष्ट— उघडा— निःसंशय, आपुल्या घातके— आपला घातक— घात करणारा जो मीं त्याणें, विपाक— परिणाम— अर्थात् वैषयिक पदार्थांवर अद्यापि आपली रुचि आहे ह्मणून मागल्या केकेत आपला भावार्थ प्रकट करून तेणेंकरून जो आपला दोष सुचविला त्याचा परिणाम, न गणोनि— नगणतां— नविचारितां— अर्थात् तुच्छ करून, अमिते— ज्यांस मीति नाही— असंख्य— पुष्कळ, आणि— विविध— नाना प्रकारचीं, अशीं— पातके

-कें - पापें, कळोनि - जाणून बुजून - बुद्ध्या, बळ -
 दाटून - स्वप्नेरणे, जोडिलीं - संपादिलीं; सारांश भगव-
 -दत्कीपासून पराङ्मुख होऊन नाशवंत आणि क्षणभंगुर
 अशा प्रपंच्याचीच आवड म्यां धरिली, अतएव असा
 स्पष्ट आत्मघातकी जो मीं त्या म्यां अशा माझ्या दुर्वृत्त आ-
 -चरणाचा काय परिणाम होईल हेंहि मनांत नआणित्तां असं-
 ख्य आणि नाना प्रकारचीं अशीं पातकें, तींही बुद्ध्या आणि
 स्वप्नेरणे, आचरिलीं; तस्मात् मीं महत्पापी केवळ दंडास
 योग्य आहे अशी भीति मनांत आणून कवि प्रार्थितात /
 सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला भगवन् अजामि-
 -लसखोऽस्मि क्षमस्व ऐसें नमुनियां ल्हाणें,— सुदुस्तर-
 -विपन्नदीसेतुला तुला,— सुदुस्तर - तरायास अत्यंत कठीण,
 अशी जी- विपन्नदी^१ - विपत्- विपत्ति- दुःख, तद्रूप जी-
 नदी, तिच्या- सेतुला- तिचा सेतु-पूल-धरण- एतद्रूप जो तूं
 त्या, तुला-तुज कारणें, भगवन्-हे भगवान्, अजामिलसखो-
 -ऽस्मि^२ - मीं- अजामिलसख- अजामिलाचा सखा-अर्थात्
 अजामिला सारखा महत्पापी, अस्मि- आहे, ल्हाणोन-क्षम-
 स्व

१ मज जवळ ज्या दोन प्रति आहेत, त्यांत ' भवन्नदीसेतुला ' अ-
 -सा पाठ आढळतो, आणि बहुधा जेथे तेथे तोच पाठ ऐकण्यांतहि येतो;
 या पाठानें मला फार घोळांत घातलें होतें, परंतु शेवटीं सोलापुराहून
 रामचंद्र विद्याधर जोशी यांज कडून ' विपन्नदीसेतुला ' हा स्वरा पाठ
 आणविल्या वर माझे समाधान झालें.

२ एथे ' भगवन्नजामिल ' यांत ' भगवन् ' या शब्दांनील अंत्यनकारास
 ' इमो-ह्रस्वादचिड्मुणित्यं ' या सूत्रावरून द्वित्व झालें आहे.

स्व - क्षमा कर, ' ऐसैं - असैं, नमुनियां - नमून - विन-
-यपूर्वक, ह्मणें - ह्मणतों - मार्थितों; अर्थात्, या अपार संसा-
-रांतून पार उतरविणारा जो तूं त्या तुला आतां इतकेंच मा-
-र्थितों किं हे भगवान् मीं महत्पापो आहे, मला क्षमा कर.

एथें तिसऱ्या चरणांत ' ऐसैं ' असा जो पाठ आहे तो
माझ्या मतें ' ऐसे ' असा पाठ असावा; ह्मणजे पुढील चव-
-थ्या चरणाच्या यमकास अनुरूप होऊन अर्थासहि
अनुकूल होईल. - सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला ऐसे तुला
नमुनियां ह्मणें, — सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला, ऐसे -
अशा, तुला नमून ह्मणतों; असा एथें पदान्वय करावा.

१ ' क्षमस्व ' हें ' क्षम - सहने ' या धातूचें आत्मने पदां लोटार्थें
रूप होय.

२ ऐसे- हें ' ऐसा ' या सर्वनामाचें सामान्यरूप ग्रंथभाषेच्या नियमानें
आढळतें. अमृतानुभवांत ज्ञानेश्वरानें ह्मटलें आहे;—

जेंवितोचचेताचेववी ॥ तैसाबुझेबुझावी ॥
गुरुशिष्यत्वेनांदवी ॥ ऐसेनिहा ॥ ११ ॥

प्रकरण २.

आणखी ज्ञानेश्वरींत—

उन्हाळेंनीनतापे ॥ हिमवंतीनकापे ॥
कायसेनेंहीनवासिपे ॥ व्योमजैसें ॥ ६० ॥

— अ० १३.

इयेशरींचीमाती ॥ मेळवीनतियेक्षिती ॥

ओ० १०२.

या उदाहरणांत ' ऐसेनी, ' ' उन्हाळेंनी, ' ' कायसेनें, ' ' इये, '
इत्यादि सर्व ' ऐसा, ' ' उन्हाळा, ' ' कायसा, ' ' हा, ' या आकारान्त
शब्दांचीं ग्रंथभाषे प्रमाणें सामान्यरूपें होत, त्याच प्रमाणें ऐसा याचें
ऐसे हें सामान्यरूप.

‘ क्षमस्व भगवन्जामिलसखोऽस्मि ’ हे सारें प्रार्थना-
-रूप पद कवीनीं एथें गोवाण भाषेंत ठेविल्यानें आपल्या प्रा-
-र्थनारूप उक्तीस मोढता आणून तद्वारा आपला सरलभाव-
हि प्रकट केला आहे. १

१ या प्रमाणें प्रसंगोपात्त सारीसंस्कृत फक्किकेची फक्किका कधीं कधीं
आपल्या काव्यांत प्रविष्ट करण्याची मोरोपंताची चाल आढळण्यांत येत्ये;
हे दाखविण्या करितां सभापर्वातील एक आर्या खालीं लिहितों,—

ब्रूयात्क्षमोगभीरोऽसीतिबतयुधिष्ठिरं प्रभुंकोन
निजनीचपणप्रकटिसीतूंश्वानभल्यावराहिभुंकोन.

नव्हे अनृत सत्यते अचळ उचलीला करे ॥
 तुवां हरि मदापहें बृहद्दुदारलीला करे ॥
 समुद्धरसि एकदां जरि जडाशिया कर्दमी ॥
 ल्हाणेन भुवनत्रयी तरि तुला भलामर्दमी ॥ ४३ ॥

मागील केकेत कवीनीं भगवंतास विपन्नदीचा सेतु ल्हाणून
 विशेषण दिलें होतें, तोच आपला भावार्थ विस्तृत करून पुनः
 प्रार्थितात.

पदान्वय— हरि तें अनृत नव्हे, सत्य, मदापहें बृह-
 दुदारलीला करे तुवां करे अचळ उचलीला, जरि या जडाशि
 कर्दमीं एकदां समुद्धरसि, तरि मीं तुला भुवनत्रयीं भला मर्द
 ल्हाणेन.

हरि तें अनृत नव्हे.— हरि - हे हरी - हे
 मत्कृत सर्व दोष हरण करणाऱ्या प्रभो, (एथें कवीनें हें जें
 'हरि' या नामानें संबोधन दिलें आहे, तें पूर्वील केकेत 'अजा-
 मिलसखोऽस्मि, ' व त्या मार्गे ' रुचे विषय ' अशा उक्तींनीं
 जें आपलें सदोषत्व प्रकट केलें होतें त्या वर कटाक्ष ठेवून दिलें
 आहे,) तें अनृत नव्हे, - तें-आपल्या करे अचळ उचलीला
 ल्हाणून जें पुढें सांगायाचें तें, अनृत - मिथ्या, नव्हे - नाहीं;
 तर

१ हरि शब्दाचा अर्थ व्यासानें असाच केला आहे;—

हराम्यघंहिस्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहं ।
 वर्णश्च मे हरिश्चेष्ट स्तस्माद्धारिरहं स्मृतः ॥

व्यासवचन.

तर / सत्य — तें खरेंच आहे, एथें कवीनें ' अनृत
नव्हे ' अशा निषेधवादानें एकदां खंडन करून, पुनः ' तें
सत्य ' या पदांनीं सत्यत्वाचा अनुवाद केला आहे, येणें-
करून आपल्या विधेय वादास दाढ्य आणिलें, लक्षण हा एथें
प्रतिषेध अलंकार होय. यांत ' होय ' या क्रियापदाचा
' सत्य ' शब्दा पुढें अध्याहार जाणावा. तें सत्य कोणतें
अशी पृच्छा केली असतां कवि सांगतात / मदापहें बृह-
दुदारलीलाकरें तुवां करें अचळ ऊचलीला,—मदा-
पहें,—मद - पूर्वीं एकेचाळीसावें केकेच्या शेवटीं ' ज्या नमिळें
अमृत ते न मद्या पिती ' या वाक्यांत कवीनें वेषयिक पदार्थास
मद्याची उपमा दिलीच आहे, त्या मद्यानें उत्पन्न केली जी गुंगी-
अर्थात् प्रपंचनिमग्नतेनें प्राप्त झाली जी अज्ञानावस्था तो मद,
त्याचें अपहनन - नाश, करणारा तो मदापह त्याणें, (ही
एथे कर्तरि तृतीया). एथें ' हरि ' हे संबोधन, आणि ' मदा-
पह ' हें विशेषण, या दोन पदांचा परस्परदृक् हेतुहेतु-
मद्भावसंबंध दिसतो, - तूं मदापह आहेस लक्षण मत्कृत पा-
पाचेंहि हरण तूंच करशील, असा एथें संबंध दर्शवित
होत्साते कवीनें ' हरि ' हें संबोधन दिलें आहे असें
दिसतें. अथवा, हरिमदापहें - हरि - सूर्य - ' अर्थात्
सूर्या

१ यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्नाकपिलेत्रिषु ॥

अमरः

सिंहोष्टगेंद्रःपंचास्योहर्ष्यक्षःकेसरीहरिः ।

सूर्या सारिखे उग्रप्रतापी जे रावणकंसा सारिखे, अथवा,
 हरि - सिंह - अर्थात् सिंहा सारिखे पराक्रमी जे हिरण्य-
 -कशिपुबलिदुर्योधनादिकां सारिखे भूपाल, अथवा,
 हरि - शूक - पोपट - अर्थात् क्रीयाहीन असतां
 केवल पोपटासारिखे वाचालमात्र असे जे वाग्पंडित, अथवा,
 हरि - अग्नि - अर्थात् अग्नी सारिखे दुसऱ्याच्या अंतःकर-
 -णास पोळणारे जे दुष्ट जन, - अथवा सर्व गोकुलाचा नाश
 करणारा जो दावाग्नि तो, या सर्वांचा - मद - गर्व, त्याचा
 नाश करणारा जो तूं त्या त्वां; अथवा, हरि - यम - कृतां-
 -तरूप जो काल त्याचा, मीं सर्व भुवनत्रयाचा संहार कर-
 -णारा ह्मणून, जो मद ह्म० गर्व; अथवा, हरि - इंद्र - हा
 एकदां अतिवृष्टी पाडून सर्व गोकुलाचा नाश करण्यास उद्युक्त
 झाला होता तेव्हां त्वां आपल्या आंगठीनें गोवर्धन उचलून
 त्याच्या छत्रा खालीं सर्व ब्रजवासी प्राण्यांचें रक्षण करून तेणें-
 -करून त्या इंद्राच्या मदाचा त्वां नाश केला अशी जगप्र-
 -सिद्ध तुझी कीर्ति आहे, अशा, आणि बृहदुदारलीलाकरें,-
 बृहद् - अत्यंत - आणि उदार - मोठी - प्रशस्त, अशी जी ली-
 -ला - विलास, तीतें कर - करणारा, अर्थात् जगदोत्पत्त्यादि
 आश्चर्यकारक क्रिया करणारा जोतूं अशा, अथवा, बृहद्
 आणि उदार जी लीला, तिचा आकर - खाण - ह्मणजे कर्तुम-
 -कर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ जो तूं अशा, तुवां - त्वां, करें - हा-
 तानें - अर्थात् आपल्या हातानें, अचळ - पर्वत - अर्थसं-
 -दर्भानें गोवर्धन नामा पर्वत, ऊचलीला - उचलिला - उ-
 चलून अंगुली वर धारण केला; हें आपलें वृत्त अनृत नाही

सत्यच

सत्यच आहे, असा एथे पदांचा अन्वय करावा. असा
 तू महान् समर्थ आहेस खरा परंतु जरि या जडा-
 शि कर्दमीं एकदां समुद्धरसि, - जर, या जडास -
 एथे कवि आपल्यास दाखवून ह्मणतात मीं जो तुझी
 प्रार्थना करणारा जड - मूढ, या मला मूढास, कर्दमीं -
 (एथे ' या ' या पदाचा पुनरन्वय करावा,) हा जो सं-
 -सार रूप कर्दम - चिखल, या चिखलांत - अर्थात् चि-
 -खलांतून, (एथे ही अपादानार्थी सप्तमी जाणावी;) - अथवा
 या संसाररूप चिखलांत रूतलेला असतां, जर, समुद्धरसि -
 चांगल्या रीतीनें माझा उद्धार करशील - अर्थात् मला
 यांतून बाहेर काढशील; एथे कवीनें आपल्यास जड ह्मट-
 ल्यानें जडत्वधर्मानें अपंचकर्दमांत जें आपलें निमज्जन त्या-
 -चें गांभीर्य सुचविलें, ह्मणूनच पुढें आणखी आपल्या उ-
 द्धारणाचें किंचित् दौषक्य दाखवून समुद्धरसि ह्मटलें, घेणें
 -करून पुनरपि या संसाराच्या येरजारा जर समूळ चुकवून-
 -अक्षय पर्दा नेशील असा आपला त्दद्रुतार्थ दर्शविला आ-
 हे; तरि मीं तुला भुवनत्रयीं भला मर्द ह्मणेन, -
 तरि - तरच, मीं तुला, भुवनत्रयीं - या त्रिभुवनांत, भला,
 मर्द - पराक्रमी, ह्मणेन; - सारांश त्वां आपल्या उदार
 लीलेनें गोवर्द्धनोद्धारणादि मोठे पराक्रम केले हें खरें आहे,
 परंतु, जर त्वां माझा उद्धार केला तर हें सर्व खरें, आणि
 तेव्हांच मीं तुला खरा पराक्रमी असें ह्मणेन; - अर्थात्
 जो पर्यंत तुझ्या कृपेचा मला अनुभव नाही तो पर्यंत जरीं
 गोवर्द्धनोद्धारणादि तुझ्या कृपेची महत्कृत्ये प्रसिद्ध आहेत,
 तरी

रीं त्या मला केवळ कथा होत; माझ्या उपयोगास ना-
होत, ल्हाणून तूं माझा उद्धार कर अशी एथे कवित्दत्त
प्रार्थना जाणावी. आणखी, एथे 'भला मर्द' हे शब्द योजि-
ल्याने कवीने आपले जडत्वाधिक्य सुचवून तेणेकरून आ-
पले दोषाधिक्यहि सुचविले; ल्हाणजे गोवर्धनोद्धारणा पेक्षां-
मदुद्धरण अत्यंत दुष्कर, ल्हाणून हे दुष्कर कार्य जर तूं
करशील तर तूं मर्द खरा असाहि आणखी एथे कवित्दत्त-
तार्थ ध्वनित होतो.

सत्यच आहे, असा एथें पदांचा अन्वय करावा. असा
 तूं महान् समर्थ आहेस खरा परंतु जरि या जडा-
 शि कर्दमीं एकदां समुद्धरसि, - जर, या जडास -
 एथें कवि आपल्यास दाखवून ह्मणतात मीं जो तुझी
 प्रार्थना करणारा जड - मूढ, या मला मूढास, कर्दमीं -
 (एथें ' या ' या पदाचा पुनरन्वय करावा,) हा जो सं-
 -सार रूप कर्दम - चिखल, या चिखलांत - अर्थात् चि-
 -खलांतून, (एथें ही अपादानार्थी सप्तमी जाणावी;) - अथवा
 या संसाररूप चिखलांत रतलेला असतां, जर, समुद्धरसि -
 चांगल्या रीतीनें माझा उद्धार करशील - अर्थात् मला
 यांतून बाहेर काढशील; एथें कवीनें आपल्यास जड ह्मण-
 ल्यानें जडत्वधर्मानें प्रपंचकर्दमांत जें आपलें निमज्जन त्या-
 -चें गांभीर्य सुचविलें, ह्मणूनच पुढें आणखी आपल्या उ-
 द्धारणाचें किंचित् दौष्कर्य दाखवून समुद्धरसि ह्मटलें, येणें-
 -करून पुनरपि या संसाराच्या येरजारा जर समूळ चुकवून-
 -अक्षय पर्दी नेशील असा आपला वृद्धतार्थ दर्शविला आ-
 हे; तरि मीं तुला भुवनत्रयीं भला मर्द ह्मणेन, -
 तरि - तरच, मीं तुला, भुवनत्रयीं- या त्रिभुवनांत, भला,
 मर्द - पराक्रमी, ह्मणेन; - सारांश त्वां आपल्या उदार
 लीलेनें गोवर्द्धनोद्धारणादि मोठे पराक्रम केले हें खरें आहे,
 परंतु, जर त्वां माझा उद्धार केला तर हें सर्व खरें, आणि
 तेव्हांच मीं तुला खरा पराक्रमी असें ह्मणेन; - अर्थात्
 जो पर्यंत तुझ्या कृपेचा मला अनुभव नाही तो पर्यंत जरीं
 गोवर्द्धनोद्धारणादि तुझ्या कृपेचीं महत्कृत्यें भसिद्ध आहेत,
 तरीं

रीं त्या मला केवळ कथा होत; माझ्या उपयोगास ना-
हींत, ल्हाणून तूं माझा उद्धार कर अशी एथें कवित्दत्त
प्रार्थना जाणावी. आणखी, एथें 'भला मर्द' हे शब्द योजि-
ल्यानें कवीनें आपलें जडत्वाधिक्यं सुचवून तेणेंकरून आ-
पलें दोषाधिक्यहि सुचविलें; ल्हाणजे गोवर्धनोद्धारणा पेक्षां
मदुद्धारण अत्यंत दुष्कर, ल्हाणून हें दुष्कर कार्यं जर तूं
करशील तर तूं मर्द खरा असाहि आणखी एथें कवित्दत्त-
तार्थ ध्वनित होतो.

चिकित्सकभलाभलाह्मणुनिफारवाखाणिला ॥
जरीबहुजनामयद्रुमसमूळहीखाणिला ॥
तथापिअतिदुःसहस्वगदशत्रुच्याअत्यया ॥
विनानतृदयींधरीसरुजपामरप्रत्यया ॥ ४४ ॥

आपण गोवर्धनोद्धारणादि जरीं महत्कृत्ये केलीं, तरीं त्या आपल्या सदयताजन्य पराक्रमाचा मला अनुभव आला पाहिजे ह्मणून मागल्या केकेत कवीने आपला अभिप्राय दर्शविला, तोच अर्थ एथें दृष्टांतानें विशद करित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला, ह्मणुनि भला भला चिकित्सक जरीं फार वाखाणिला, तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया विना, पामर सरुज तृदयीं प्रत्यया न धरी.

बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला,— बहुजनामयद्रुम, - बहुजन - पुष्कळ लोक, त्यांचा जो - आमय - रोग,^१ तोच कोणी एक - द्रुम - वृक्ष, समूळ - मूळासह (हे एथें क्रियाविशेषण अव्यय जाणावें), खाणिला - खणून टाकिला - उपटून टाकिला; अर्थात् बहुजनांचा रोग अगदीं घालविला; ह्मणुनि भला भला चिकित्सक जरीं फार वाखाणिला, - ह्मणून - बहु जनांचा रोग घालविला

-ला ह्यणुन, भला भला-फार चांगला, चिकित्सक-वैद्य, जरीं, वाखाणिला - स्तविला; अथवा, भला भला चिकित्सक ह्यणुनि फार वाखाणिला, आणि त्याणें जरीं बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला, असा अन्वय करावा; सारांश हा वैद्य अ-न्युत्कृष्ट, याणें पुष्कळ लोकांचा रोग अगदीं नाहींसा केला, ह्यणुन जरीं त्याची फार वाखाणणूक केली; तथापि अ-तिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया विना,— तथापि, अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या, - अतिदुःसह— अत्यंतदुः-सह, जो स्वगद-आपला रोग,^१ तद्रूप जो-शत्रु, त्याच्या, अत्यया विना - नाशा शिवाय; सारांश आपल्या रोगाचा नाश झाल्या वांचून, पामर सरुज त्दृढ्या प्रत्यया न धरी,— पामर - दीन - रोगानें बापुडवाणा झालेला, असा

१ रोगाचें निदान शोधून त्या बर सूक्ष्म विचार करून उपचार करणाऱ्या वैद्यास चिकित्सक ह्यणावें.

चिकित्सारूक्प्रतिक्रिया

अमर.

भिषक्वैद्यौचिकित्सके

२ रोगव्याधिगदामयाः

अमर,

असा जो / सरुज - रोगी,^१ तो / त्दर्या - आपल्या
 त्दर्यांत, प्रत्यया- अनुभव जनित प्रमाणा, - न धरो -
 धरित नाही; अर्थात् मानित नाही; सारांश जो पर्यंत आ-
 पला रोग गेला नाही, तो पर्यंत जरी मोठा धन्वंतरी असला,
 आणि त्याणें पुष्कळांचे रोग घालविले असले, तरी जसा
 त्या रोग्याच्या अनुभवास तो वैद्य येत नाही, तसे तुझीं
 गोवर्द्धनोद्धारणादि महत्पराक्रम केले, तरी ते माझ्या अनुभ-
 -वास येतील तेव्हां खरे, अर्थात् माझा उद्धार झाला पाहिजे,
 असा एथें कवित्कृत अर्थ जाणावा.

१ 'रुज् - रोगे' या धातूवरून 'अच्' प्रत्यय होऊन रुजा
 ह्यणजे रोग असा स्त्रीलिङ्ग शब्द सिद्ध होऊन त्या मार्गे स हा उपसर्ग ला-
 गून सदय, सभार्य, या प्रमाणें सरुज असा शब्द सिद्ध झाला आहे.

स्त्रीरुजाचोपतापे.

अमर.

ह्यणामजउताविळागुणचिघेतलाघाबरें ॥
 असोमनअसेंचिबाभजकबर्हिमेघाबरें ॥
 दिसेक्षणिकसर्वहीभरवंसाघडीचाकसें ॥
 धरीलमनआधिनेंबहुपरिभ्रमेचाकसें ॥४५॥

मागल्या तीन केकांत कवीनीं स्वोद्धरणा विषयीं आप-
 -लें अत्यौत्सुक्य दर्शविलें तें उचित होय असा स्वाभिप्राय
 कवि पुढल्या चार केकांत प्रकट करितात.

पदान्वय — मज उताविळा ह्यणा, गुणचि घेतला,
 वा मन असेंचि घाबरें असो, बर्हिमेघा भजक, बरें, सर्व ही
 क्षणिक दिसे, आधिनें चाकसें बहु परिभ्रमे, मन घडीचा
 भरवंसा कसें धरील.

मज उताविळा ह्यणा, - मला उतावळा ह्यणात अस-
 -ल्यास सुखें ह्यणा; कारण / गुणचि घेतला, - म्यां तुम-
 -चा गुणच घेतला; अर्थात् मीं पापी दंडार्ह असून तुम्हीं दु-
 -ष्टांस दंड करणारे अहां, तेव्हां तो तुमचा दुष्टदंडकत्वगुणा-
 -चा विचार नकरितां केवळ तुमचें दयालुत्व हाच गुण घे-
 -तलां, ह्यणजे त्याच गुणार्थें स्तवन केलें; ' एथें चि या अव-
 -धारणार्थक अव्ययानें दृष्टगुणव्यतिरिक्त इतर गुणांची व्या-
 -वृत्ति

१ ' गुण घेणें ' ह्यणजे कोणा एकाच्या सदगुणार्थें स्तवन करणें अशी
 भाषारूढि आहे. ' तो त्याचे फार गुण घेतो ' ह्यणजे त्याचे चांगले गुण
 वाखाणितो असा अर्थ.

-वृत्ति दाखविली. वा मन असेंचि घाबरे असो, -वा-
हे बापा - हे दीनवत्सला, मन - अर्थात् माझे मन, असेंच
घाबरे असो, - ल्हाणजे तुमचा दुष्टदंडकत्वगुण मनांत
नआणितां केवल दयालुत्व हाच गुण घेतला, हे त्या मना-
च्या घाबरेपणाचें लक्षण तसेंच अबाधित असो. घाबरेपणानें
एका गोष्टीची विस्मृति होऊन अन्य गोष्टीचें ग्रहण होतें.
एथें जी मला तुमच्या दुष्टदंडकत्वाची विस्मृति झाली ती मला
इष्टच आहे, असा एथें ' असेंचि मन घाबरे असो ' या वा-
-क्यानें ध्वनितार्थ होतो. यास दृष्टांत बर्हि मेघा भजक,-
बर्हि - मोर, ' मेघा-मेघाला, भजक - भजकच; अर्थात्
गुणच घेणारा' असावा; ल्हाणजे बरे, - उत्तम; (हे एथें अ-
व्यय होय) अथवा, मोर हा शब्द मराठींत विकल्पें नपुंसक
होतो, ल्हाणून तत्पर्यायवाचक बर्हि शब्दहि नपुंसक करून,
पुढील ' बरे ' हे पद त्याचें विशेषण करून एथें पदान्वय
करावा; ल्हाणजे ' बर्हि मेघा भजक बरे '—मोर मेघाला भ-
-कच बरे; अर्थात् मेघ पाहिला असतां मोरास स्वभावतः
आनंद होतो. एथें कवीनीं मोराचा दृष्टांत फार सुंदर सम-
-योचित

१ मयूरोबर्हिणोबर्हिनीलकंठोभुजंगभुक्-

अमर.

२ ' भज - सेवायां,' या मूळ संस्कृत धातू वरून ' भजक ' हे एथें
वातुसाधित विशेषण जाणावें. भजक ल्हाणजे सेवन, ग्रहण, अर्थात् प्रेमपुरःसर
गुणग्रहण.

वामन पंडित भरतभावांत ल्हाणतान;—

नाहींतरीयाअथवानकांहीं गरूसबोलेलानेलेकांनीं ।

योचित घेतला आहे; कारण, यद्यपि समयविशेषीं मेघ त-
 -डित्वान् आणि स्तनित असे असतात, ह्मणजे वीज आणि
 गर्जना यांहींकरून युक्त होत्साते परम भयावह असतात,
 तथापि ते जसे मोरास अल्हादकारकच असतात, तसा, जरीं
 तूं दुष्टजनास दंडक आहेस, तथापि मला दयालूच आहेस,
 असा या दृष्टांतानें कवित्त्वरुतार्थ निघतो. कोठे 'मेघांबरे'
 असाहि पाठ आढळतो; परंतु, या केकेतील यमका वरून पहातां
 तो मूळचा पाठ असावा असें मला वाटत नाहीं. तसें पाठांतर
 असल्यास मेघां हे अनेकवचन करावे; अथवा, मेघांबरे-
 मेघरूप जें, अंबर-वस्त्र' - आवरण, तेणेंकरून, ह्मणजे चहूं
 कडून मेघांचें आवरण झालें असतां तेणेंकरून, मयूर त्या मे-
 -घांचा भजक होतो, अर्थात् त्या मेघांनीं उल्हासयुक्त होतो;
 अथवा, 'मेघांबरे' ह्मणजे मेघयुक्त-अंबरे-अंबरानें-आका-
 -शानें, 'बर्हि -मोर, भजक-अर्थात् उल्हासयुक्त होतो, असा
 अर्थ करावा. हा एथें दृष्टांतालंकार होय. अर्थांतरन्यासेंकरून
 तेंच आपल्या घाबरेपणाचें औचित्य प्रतिपादित होत्साते कवि
 ह्मणतात. सर्व ही क्षणिक दिसे, — सर्व- यत्किंचित्
 जें झेला या सृष्टींत दिसतें व अनुभवास येतें तें सारें, ही-
 निश्चयेंकरून, (एथें ' ही ' हें अवधारणार्थक अव्यय होय.)
 सर्वही ह्मणजे सर्वच, क्षणिक- क्षणभंगुर- नाशवंत, दिसे-
 दिसतें; कवि ह्मणतात जें मीं पाहतों तें सारें नाशवंत दिसतें,
 ह्मणून बहु आधिनें चाकसें भ्रमे, — बहु आधिनें-
 बहुत

बहुत काळजीने- सर्व नाशवंत आहे तेव्हां माझे कसें होईल, मला कोणती गति प्राप्त होईल, या मोठ्या मानसिक व्यथेने, चाकसें- चाका सारिखें, भ्रमे- भ्रमण करतें- अर्थात् वक्ष्य-माण मन केवळ अस्थिर आणि व्यग्र झालें आहे; अथवा, बहु याचा एथें ' भ्रमे ' याशीं अन्वय करून तें क्रियाविशेषण करावें. तें बहु भ्रमे-क्षणजे फारच भ्रमण करितें- अर्थात् अत्यंत व्यग्र झालें आहे; असें हें-मन घडीचा भरवंसा कसें धरील,- मन- हें माझे मन, घडीचा तरी भरवंसा कसें धरील, अर्थात् धरणार नाही; असा एथें प्रश्नार्थांत जाणावा. मग माझे मन घाबरें कां नसावें ? अर्थात् असावें हेंच योग्य असा एथें अर्थान्वय जाणावा. अथवा, इष्ट असल्यास दुसऱ्या चरणांतील शेवटलें पद ' बरें ' हें प्रश्नार्थक अव्यय करून याचा अन्वय एथें करावा; तें असें-अत्यंत व्यग्र झालेलें माझे मन ' घडीचा भरवंसा कसें धरील बरें ? अर्थात् धरणार नाही; असा अन्वय केल्या वर मग दुसऱ्या चरणांतील ' असो ' या पदाचा ' बहिं मेघा भजक असो ' असा द्वयन्वय करावा.

कृतांतकटकामलध्वजजरादिसोंलागली ॥

पुरःसरगदासवेङ्गगडितांतनूभागली ॥

सहायदुसरानसेतुजविणेंबळेंआगळा ॥

नहोंजरिउताविळास्वरिपुकापितोहागळा ॥ ४६॥

मागल्या कैकेत सांगितलेल्या आपल्या उतावळे-
-पणाचा हेतु एथें कवि मकट करितात.

पदान्वय — कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों ला-
-गली, पुरःसर गदा सवे ङ्गगडितां तनू भागली, तुज विणें बळें
आगळा दुसरा सहाय नसे, जरि उताविळा नहों, स्वरिपु हा
गळा कापितो.

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली, —
कृतांतकटकामलध्वजजरा, — कृतांत^१ - यमराजा, त्याचें
कटक^२ सेना, तिचा^३ अमल - मलरहित - स्वच्छ - अर्थात्
शुभ, असा जो^४ ध्वज - निशाण - बाहुटा - झेंडा, तद्रूप जो
जरा

१ कृतांतोयमुनाभ्राताशमनोयमराड्यमः—

अमरः

२ कटक शब्द सेनेचा वाचक प्रसिद्ध आहे, परंतु यास कोशाचें प्र-
-माण अद्यापि मला कोठे आढळत नाही. कटक शब्द 'बळें,' 'कडें,'
'डोंगराचा कडा,' या अर्थी आढळतो - कटकंवलयेसानौराजधानीनि-
तंबयोः असा विश्व कोश आहे. या वरून सद्यः माझी अशी अटकळ
होत्ये किं - वलयाकार शिपायांची जी उभी रांग तिला लक्षणेनें कटक
असें म्हणार्हे.

बहुत काळजीने- सर्व नाशवंत आहे तेव्हां माझे कसें होईल, मला कोणती गति प्राप्त होईल, या मोठ्या मानसिक व्यथेने, चाकसें- चाका सारखे, भ्रमे- भ्रमण करतें- अर्थात् वक्ष्य-
 -माण मन केवळ अस्थिर आणि व्यग्र झालें आहे; अथवा, बहु याचा एथें ' भ्रमे ' याशीं अन्वय करून तें क्रियाविशे-
 -षण करावें. तें बहु भ्रमे-क्षणजे फारच भ्रमण करितें- अर्था-
 -त् अत्यंत व्यग्र झालें आहे; असें हें-मन घडीचा भरवंसा कसें धरील,- मन- हें माझे मन, घडीचा तरी भरवंसा कसें धरील, अर्थात् धरणार नाही; असा एथें प्रश्नार्थांत जाणावा. मग माझे मन घाबरें कां नसावें ? अर्थात् असावें हेंच योग्य असा एथें अर्थान्वय जाणावा. अथवा, इष्ट असल्यास दुसऱ्या चरणांतील शेवटलें पद ' बरें ' हें प्रश्नार्थक अव्यय करून याचा अन्वय एथें करावा; तें असें-अत्यंत व्यग्र झालेलें माझे मन ' घडीचा भरवंसा कसें धरील बरें ? अर्थात् ध-
 -रणार नाही; असा अन्वय केल्या वर मग दुसऱ्या चरणां-
 -तील ' असो ' या पदाचा ' बहिं मेघा भजक असो ' अ-
 -सा द्वयन्वय करावा.

कृतांतकटकामलध्वजजरादिसोंलागली ॥

पुरःसरगदासवेङ्गगडितांतनूभागली ॥

सहायदुसरानसेतुजविणेंबळेंआगळा ॥

नहोंजरिउताविळास्वरिपुकापितोहागळा ॥ ४६॥

मागल्या केकेंत सांगितलेल्या आपल्या उतावळे-
-पणाचा हेतु एथें कवि प्रकट करितात.

पदान्वय — कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों ला-
-गली, पुरःसर गदा सर्वे झगडितां तनू भागली, तुज विणें बळें
आगळा दुसरा सहाय नसे, जरि उताविळा नहों, स्वरिपु हा
गळा कापितो.

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली, —
कृतांतकटकामलध्वजजरा, - कृतांत^१ - यमराजा, त्याचें
कटक^२ सेना, तिचा^३ अमल - मलरहित - स्वच्छ - अर्थात्
शुभ्र, असा जो^४ ध्वज - निशाण - बाहुटा - झेंडा, तद्रूप जी
जरा

१ कृतांतोयमुनाभ्राताशमनोयमराड्यमः—

अमरः

२ कटक शब्द सेनेचा वाचक प्रसिद्ध आहे, परंतु यास कोशाचें प्र-
-माण अद्यापि मला कोठे आढळत नाही. कटक शब्द 'बळें,' 'कडे,'
'डोंगराचा कडा,' या अर्थी आढळतो - कटकंवलयेसानौराजधानीनि-
तंबयोः असा विश्व कोश आहे. या वरून सद्यः माझी अशी अटकळ
होत्ये किं - वलयाकार शिपायांची जी उभी रांग तिला लक्षणेनें कटक
असें ह्मणावें.

बहुत काळजीने- सर्व नाशवंत आहे तेव्हां माझे कसे होईल, मला कोणती गति प्राप्त होईल, या मोठ्या मानसिक व्यथेने, चाकसे- चाका सारखे, भ्रमे- भ्रमण करते- अर्थात् वक्ष्य-माण मन केवळ अस्थिर आणि व्यग्र झाले आहे; अथवा, बहु याचा एथे ' भ्रमे ' याशी अन्वय करून ते क्रियाविशेषण करावे. ते बहु भ्रमे-क्षणजे फारच भ्रमण करिते- अर्थात् अत्यंत व्यग्र झाले आहे; असे हे-मन घडीचा भरवंसा कसे धरील,- मन- हे माझे मन, घडीचा तरी भरवंसा कसे धरील, अर्थात् धरणार नाही; असा एथे प्रश्नार्थांत जाणावा. मग माझे मन घाबरें कां नसावे ? अर्थात् असावे हेच योग्य असा एथे अर्थान्वय जाणावा. अथवा, इष्ट असल्यास दुसऱ्या चरणांतील शेवटले पद ' बरे ' हे प्रश्नार्थक अव्यय करून याचा अन्वय एथे करावा; ते असे-अत्यंत व्यग्र झालेले माझे मन ' घडीचा भरवंसा कसे धरील बरे ? अर्थात् धरणार नाही; असा अन्वय केल्या वर मग दुसऱ्या चरणांतील ' असो ' या पदाचा ' बहि मेघा भजक असो ' असा द्वयन्वय करावा.

कृतांतकटकामलध्वजजरादिसोंलागली ॥

पुरःसरगदासवेङ्गगडितांतनूभागली ॥

सहायदुसरानसेतुजविणेंबळेंआगळा ॥

नहोंजरिउताविळास्वरिपुकापितोहागळा ॥ ४६॥

मागल्या केकेंत सांगितलेल्या आपल्या उतावळे-
-पणाचा हेतु एथें कवि प्रकट करितात.

पदान्वय — कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों ला-
-गली, पुरःसर गदा सवें झगडितां तनू भागली, तुज विणें बळें
आगळा दुसरा सहाय नसे, जरि उताविळा नहों, स्वरिपु हा
गळा कापितो.

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली, —
कृतांतकटकामलध्वजजरा, - कृतांत^१ - यमराजा, त्याचें
कटक^२ सेना, तिचा^३ अमल - मलरहित - स्वच्छ - अर्थात्
शुभ्र, असा जो^४ ध्वज - निशाण - बाहुटा - झेंडा, तद्रूप जी
जरा

१ कृतांतोयमुनाभ्राताशमनोयमराड्यमः—

अमरः

२ कटक शब्द सेनेचा वाचक प्रसिद्ध आहे, परंतु यास कोशाचें प्र-
-माण अद्यापि मला कोठे आढळत नाही. कटक शब्द 'बळें,' 'कडें,'
'डोंगराचा कडा,' या अर्थी आढळतो - कटकंवलयेसानौराजधानीनि-
तंबयोः असा विश्व कोश आहे. या वरून सद्यः माझी अशी अटकळ
होत्ये किं - वळयाकार शिपायांची जी उभी रांग तिला लक्षणेनें कटक
असें म्हणार्हे.

जरा^१ - वार्द्धक्य - ह्यातारपण, ती- दिसों लागली, अर्थात् केशांची श्वेतता जें ह्यातारपणाचें चिन्ह तें दिसूं लागलें; एथें कवीनीं कृतांत शब्द फार सरस ठेविला आहे. आणि- पुरःसर गदा सवें झगडितां तनू भागली,— पुरःसर^२ - अग्रगामिनी- विनीवाली- सेनेची नायिका, अशी- गश^३ - रोग, तिच्या- सवें- सह- बराबर, झगडितां- झगडतानां- झगडत असतां, तनू^४ - हें माझें शरीर, भागली - थकली; एथें ' झगडितां ' या शब्दाच्या प्रयोगानें द्वंद्व युद्धाचा प्रसंग ध्वनित होतो; अशा विपत्तींत- तुज विणें बळें आगळा दुसरा सहाय नसे,—तुज वांचून, बळें-बळानें, आगळा^५ -

अधिक

१ पलितंजरसाशौक्ल्यंकेशादौविस्त्रसाजरा

अमर.

२ पुरोगाग्रेसरःपृष्ठाग्रतःसरपुरःसराः

अमर.

३ रोगव्याधिगदाऽमयाः

अमर.

४ स्त्रियांमूर्तिस्तनुस्तनूः

अमर.

५ आगळा अ० अगळा. हा शब्द मला वटातें आगळ ह्म० पुढें, या हिंदी शब्दा वरून मूळचा व्युत्पन्न असावा. आगळा ह्मणजे पुढला, अर्थात् इष्ट गुणानें वरिष्ठ ह्मणून मागल्यांतून पुढें काढलेला अथवा पुढें सरसावलेला, ह्मणजे त्या गुणानें उत्कृष्ट अधिक इ०. एथें बळानें अ० सामर्थ्यानें उत्कृष्ट ह्मणजे बली अ० समर्थ, असा अर्थ ध्यावयाचा. आघाडी, आगळ, आगळीक, आगळा, हे सर्व एककुटुंबी शब्द होत.

अधिक-समर्थ, असा- दुसरा, मला- सहाय- साहाय्य कर-
णारा- पांढ्या, नाही; यास्तव- जरि उताविळा नहों,—
जर मीं उतावळा, नहों - न व्हावें; तर- स्वरिपु हा
गळा कापितो,— स्वरिपु- माझा शत्रु- कालरूप शत्रु,
हा गळा कापितो-हा माझा गळा कापितो; अथवा एथें 'हा'
हें अव्यय केलें असतां हि गोड, 'हा कापितो' ह्यणजे
कापायास सिद्ध आहे पहा.

या केकेत कवीनीं आपल्या वार्धक्यावस्थेचें प्रतिरूपक
फार सुंदर रीतीनें दाखविलें आहे. यमराजाच्या सेनेच्या
शुभ्र पताकेचें प्रथम दर्शन, आणि वार्धक्यावस्थेंत शुभ्र के-
-शाचें प्रथम दर्शन, या उपमानोपमेय धर्माची तुल्यता, तसेंच
रोगाच्या आणि त्या सेनेच्या अग्रगामित्वाचें साधर्म्य, व
त्यांत अग्रगामी नायकांचें झुंज, व त्या झुंजांत तनूचा परा-
-भव, आणि कृतांताचें वरचस्व, या सर्व उपमानोपमेयांचें
साधर्म्य फार सुंदर रीतीनें एथें दर्शविलें आहे. हा एथें रूपक
अलंकार जाणावा. यांत जरारूप विषय उपमेय, आणि
कृतांतकटकामलध्वजत्व जें विषयी उपमान, या उभयतांचा
उभेद वैधिली आहे, ह्यणोन प्रथम चरणांतील रूपकाचा अ-
-भेदरूपक

जेसंसाराशींवेगळे ॥ ज्ञानवैराग्येआगळे ॥
ब्रह्मरसेआनंदले ॥ तेसद्गुरुजाणावे ॥ ३९ ॥

वि० सि०, प्र० १.

१ 'तूं ह्यण ह्यणजे मी हा जातो,' 'तो हा बसतो, लिहितो.'
इत्यादि स्थळीं मराठींत कर्त्याची सिद्धता, अथवा आतुरता दाखविण्या
करितां 'हा' या सर्व नामाचा अव्यया प्रमाणें प्रयोग करितात.

जरा^१ - वाद्धक्य - ह्यातारपण, ती- दिसों लागली, अर्थात् केशांची श्वेतता जें ह्यातारपणाचें चिन्ह तें दिसूं लागलें; एथें कवीनीं कृतांत शब्द फार सरस ठेविला आहे. आणि पुरःसर गदा सर्वे झगडितां तनू भागली, — पुरःसर^२ - अग्रगामिनी - विनीवाली - सेनेची नायिका, अशी- गशा^३ - रोग, तिच्या- सर्वे- सह- बराबर, झगडितां- झगडतानां- झगडत असतां, तनू^४ - हें माझें शरीर, भागली - थकली; एथें ' झगडितां ' या शब्दाच्या प्रयोगानें द्वंद्व युद्धाचा प्रसंग ध्वनित होतो; अशा विपत्तींत तुज विणें बळें आगळा दुसरा सहाय नसे, — तुज वांचून, बळें-बळानें, आगळा^५ - अधिक

१ पलितंजरसाशौक्ल्यंकेशादौविस्त्रसाजरा

अमर.

२ पुरोगाग्रेसरःपृष्ठाग्रतःसरपुरःसराः

अमर.

३ रोगव्याधिगदाऽमयाः

अमर.

४ स्त्रियांमूर्तिस्तनुस्तनूः

अमर.

५ आगळा अ० अगळा. हा शब्द मला वटातें आगळ ह० पुढें, या हिंदी शब्दा वरून मूळचा व्युत्पन्न असावा. आगळा ह्यणजे पुढला, अर्थात् इष्ट गुणानें वरिष्ठ ह्यणून मागल्यांतून पुढें काढलेला अथवा पुढें सरसावलेला, ह्यणजे त्या गुणानें उत्कृष्ट अधिक इ०. एथें बळानें अ० सामर्थ्यानें उत्कृष्ट ह्यणजे बली अ० समर्थ, असा अर्थ ध्यावयाचा. आघाडी, आगळ, आगळीक, आगळा, हे सर्व एककुटुंबी शब्द होत.

अधिक-समर्थ, असा दुसरा, मला सहाय- साहाय्य कर-
णारा- पठिवा, नाही; यास्तव जरि उताविळा नहों,—
जर मी उतावळा, नहों - न व्हावें; तर स्वरिपु हा
गळा कापितो,— स्वरिपु- माझा शत्रु- कालरूप शत्रु,
हा गळा कापितो-हा माझा गळा कापितो; अथवा एथें 'हा'
हें अव्यय केलें असतां हि गोड, 'हा कापितो' ह्यणजे
कापायास सिद्ध आहे पहा.

या केकेत कवीनीं आपल्या वार्धक्यावस्थेचें प्रतिरूपक
फार सुंदर रीतीनें दाखविलें आहे. यमराजाच्या सेनेच्या
शुभ्र पताकेचें प्रथम दर्शन, आणि वार्धक्यावस्थेंत शुभ्र के-
शाचें प्रथम दर्शन, या उपमानोपमेय धर्माची तुल्यता, तसेंच
रोगाच्या आणि त्या सेनेच्या अग्रगामित्वाचें साधर्म्य, व
त्यांत अग्रगामी नायकांचें झुंज, व त्या झुंजांत तनूचा परा-
भव, आणि कृतांताचें वरचस्व, या सर्व उपमानोपमेयांचें
साधर्म्य फार सुंदर रीतीनें एथें दर्शविलें आहे. हा एथें रूपक
अलंकार जाणावा. यांत जरारूप विषय उपमेय, आणि
कृतांतकटकामलध्वजत्व जें विषयी उपमान, या उभयतांचा
अभेद वैणिली आहे, ह्यणोन प्रथम चरणांतील रूपकाचा अ-
भेदरूपक

जेसंसाराशींवेगळे ॥ ज्ञानवैराग्येंआगळे ॥
ब्रह्मरसेंआनंदले ॥ तेसद्गुरुजाणावे ॥ ३९ ॥

वि० सि०, प्र० १.

१ 'तू ह्यण ह्यणजे मी हा जातो,' 'तो हा बसतो, लिहितो.'
इत्यादि स्थळीं मराठींत कर्त्याची सिद्धता, अथवा आतुरता दाखविण्या
करितां 'हा' या सर्व नामाचा अव्यया प्रमाणें प्रयोग करितात.

-भेदरूपक प्रकार जाणावा. द्वितीय चरणांत अग्रगामी जी गदा तिज बराबर तनूचें द्वंद्वयुद्धरूपविषय्युपमान, आणि तनूचें जर्जरीभूतत्वविषयोपमेय, या उभयतांचें भेदवर्णन दिसतें, लणोन हा ताद्रूप्यरूपक प्रकार जाणावा. यांत आ-
-णखी तनूच्या भागण्यानें उपमानाचें आधिक्यवर्णन होऊन तेणेंकरून तनूच्या जर्जरीभूतत्वोपमेयाचें आधिक्य ऊह्यमान होतें, लणून हा अधिकाभेदरूपक उपप्रकार जाणावा^१.

१ हा एथें रूपक अलंकाराचा भेद दाखविला आहे तो कुवल्या-
-नंदास अनुसरून दाखविला आहे. विश्वनाथकृत साहित्यदर्पणांत हे या अलंकाराचे भेद- परंपरित, सांग, निरंगम, व यांचे उपभेद, असे अन्व दृष्टीनें रचिले आहेत.

अवश्यकरणे खरे प्रणतरक्षणस्वोचित ॥
 उशीरमगकांबसों कृपणमीहिकांशोचित ॥
 नव्हे प्रभुवरा तुह्मां उचित एकटे धावणे ॥
 कृतांत शिवला नसे तंव दिसे बरे पावणे ॥ ४७ ॥

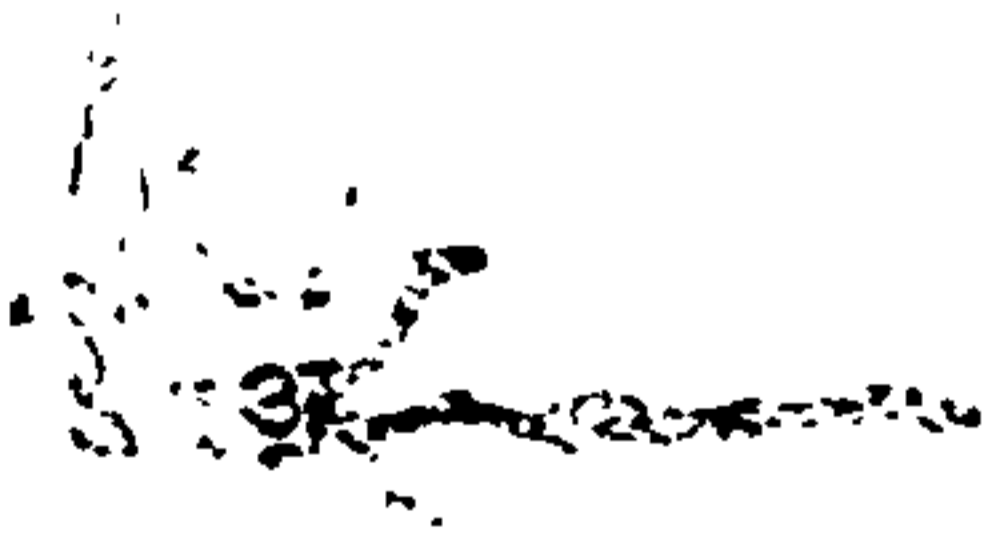
मागल्या केकेत कवीनीं आपल्या अधीरपणाचे का-
 -रण दाखविले, आतां आपल्या उद्धरणा विषयीं प्रभूनेंहि
 वरा करावी ह्मणून ते एथें प्रार्थितात.

पदान्वय — स्वोचित प्रणतरक्षण अवश्य करणे खरे,
 मग उशीर कां, मी कृपण हि शोचित कां बसों, तुह्मां प्रभु-
 -वरा एकटे धावणे उचित नव्हे, कृतांत शिवला नसे तंव पा-
 -वणे बरे दिसे.

स्वोचित प्रणतरक्षण अवश्य करणे खरे, - स्वो-
 -चित - आपल्यास उचित - योग्य - अर्थात् आपण प्र-
 भुवर अहां ह्मणून योग्य, असें - प्रणतरक्षण, - प्रणत - अ-
 -न्यंत नम्र - सर्वभावेकरून शरणागत - अर्थात् अनन्य-
 शरणेकरून तुह्मांला शरण आले जे मज सारिखे दीन, त्यां-
 -चे - रक्षण - तापत्रयापासून सोडवणूक, अवश्य, कर-
 णे - कर्तव्य, खरे; तुह्मीं प्रभुवर, दीनानाथ, दीनवत्सल,
 अहां ह्मणून मज सारिख्या शरणागत दीनाचे रक्षण करणे
 तुह्मांस योग्य असून ते कार्य अवश्य करायाचे खरे, ह्मणजे
 केल्या वांचून तुह्मांस सुटका तर नाहीं; एथें कवीनीं भगवं-
 -ताच्या गुळां पडल्या सारिखा आपला भाव दाखविला; मग
 उशीर

उशीर कां,— मग - अशी अवश्यकता असतां, उशीर कां - तुह्मां कडून इतका उशीर- मदुद्धरणा विषयीं विलंब कां असावा; आणि, - मी कृपण हि शोचित कां बसों,- मीं, कृपण- अनाथ, हि, शोचित- शोक करित- कोणी मला त्राता नाहीं तूं हि पावत नाहीस असा शोक करित, कां, बसों - बसावें; तुह्मां उशीर कां लावावा, आणि म्यां तरीं शोक करित कां बसावें; अर्थात् या काकर्थानें तुह्मां हि उशीर लावूं नये, आणि म्यां हि शोक करित बसों नये, असा एथें वक्त्याच्या मनांतील भाव जाणावा. कदाचित् तुह्मां लणाल किं तुझ्या रक्षणा करितां म्यां एकट्यानें काय करावें ? अशी कवि आपल्या मनांत आशंका घेऊन तिचें समाधान करित होत्साते पुढें लणतात;- तुह्मां प्रभुवरा एकटें धावणें उचित नव्हे,— तुह्मा प्रभुवरा- तुह्मां सर्व प्रभूं मध्ये श्रेष्ठ राजाधिराज अशा तुह्मा प्रभुवराला, अथवा, हे प्रभुवरा- हे राजाधिराज, असें एथें संबोधन करावें, तुह्माला, माझ्या रक्षणा करितां एकटें- एकाच्या सामान्य यःकश्चित् मनुष्या प्रमाणें एकटें, धावणें योग्य नाहीं; पत्न सारख्या पामरा करितां आपण सर्वैश्वर्यवान् असता धावणें योग्य नाहीं; ही गोष्ट खरी आहे. एथें कवीनीं प्रभुवर, आणि धावणें, या दोन शब्दानें व्यधिकरण दाखविलें आहे; आणखी एथें एकटें धावण्याच्या अनौचित्यदर्शनार्थ प्रभुवर शब्दाची योजना जाणिली पाहिजे. तथापि कवि लणतात माझे इतकेंच मागणें आपणा पार्शी आहे कीं कृतांत शिवला नसे तंव पावणें बरें दिसे,— कृतांत- काल-

-रूप शत्रु, शिवला नाही तों, तुमचें पावणें- अर्थात् शत्रु पासून रक्षण करण्या करितां मज सन्निध येणें, बरें दिसतें; आपण स्वैश्वर्या वर दृष्टि देऊन जर विलंब कराल, तर तो माझ्या उपयोगास पडणार नाही; कारण कालरूप शत्रु अति सन्निध टेंकला आहे. हें त्याचें सान्निध्य शिवणें या क्रि-
 -येच्या दर्शनानें कवीनें एथें स्पष्ट दाखवून, कृतांत शब्दाच्या योजनेनें मागील केकेंत स्वनाशार्थ वर्णिलेली जी त्याची अति सिद्धता तिज वरही कवीनीं आपला कटाक्ष अस-
 -ल्याचें दाखविलें आहे. यांत प्रभुवरत्वेकरून एकटें धावण्याचें अनौचित्यविधान करून, तेणेंकरून जो आगमनरूप इष्टकार्यास प्रतिबंध दाखविला आहे, त्याचा कृतांत शिवल्या पूर्वीं सत्वरगमनेष्टत्वेकरून एथें परिहार दर्शविला आहे, लक्षण हा एथें मला वाटतें विभावना अलंकार होय.

कसेंतरिकरुंतुझेअवनपूरवूंआळजी ॥
 असेलमनिआमुचीतुजकशासरेकाळजी ॥
 असेंजरिहणालहोप्रियतमाजगजीवना ॥
 तदाश्रितमृगाशितीसुखसमृद्धिवाजीवना ॥ ४८ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं प्रभूची अडचण दाखवूनहि
 त्याच्या सत्वरागमना विषयीं आपला आग्रह दर्शविला,
 येणेकरून ऊह्यमान जी स्वनिश्चितता, तिची आशंका मनांत
 आणून एथें त्या आशंकेचें कवि समाधान करितात.

पदान्वय— तुझे अवन कसे तरि करूं, जी मनि आळ
 असेल पूरवूं, आमुची काळजी तुज रे कशास, हो प्रियतमा
 जगजीवना असें जरि हणाल, जी सुखसमृद्धि वना ती वा
 तदाश्रित मृगाशि.

आपल्या निश्चिततेची शंका मनांत आणून भगवद्वाक्या-
 चें अनुकरण करित होत्साते कवि हणतात— तुझे अवन
 कसे तरि करूं,— तुझे, अवन— रक्षण— अर्थात् पूर्वोक्त
 कृतांतभयापासून सोडवणूक, कसे तरि— कसें तरी करूं
 कोणता तरी उपाय योजून, करूं— आर्त्तां करूं; आणि
 जी मनि आळ असेल पूरवूं,— जी, मनि— तुझ्या मनां-
 त, आळ— इच्छा— म्यां एकट्यानें येऊन तुला मृत्युभयापा-
 -सून सोडवावें हणून जो तूं आपल्या मनांत विलक्षण छंद
 घेतला आहेस ती इच्छा, पूरवूं— पूर्ण करूं— तूं हणतोस त्या
 पेक्षां कोणताहि उपाय करून तुझी इच्छा परिपूर्ण करूं; परंतु—

आमची काळजी तुज रे कशास,—असें करण्यांत (प्रभु
 ह्मणतात) जे आह्मास पराकाष्ठेचे श्रम पडतील त्या विषयींची
 आमची- अस्मत्संबंधी- अस्मदुद्देशपर, काळजी- चिंता,
 तुज रे कशास-तुला रे कशा करितां-तुला रे कशाची-अर्थात्
 तुला आमची काळजी नाही; एथें 'रे' या संबोधनार्थक अव्यया-
 ने कवीनीं आपलें निश्चितताधिक्य दाखवून प्रभूचें स्वरक्षणमू-
 लक श्रमाधिक्यहि ध्वनित केलें. 'मज करितां तूरे कां जा-
 शील'- ह्मणजे तूं अगदीं जाणार नाहीस, गेलाच तर दुसरा
 कोणी जाईल, अशा उदाहरणार्थ वाक्यांतील भावार्था प्रमा-
 णें या वाक्यांत भावार्थ ध्वनित होतो. अथवा, ' मनिं अ-
 सेल ' या पदांची पुनरुक्ति करून ' आमची काळजी तुज रे
 कशास मनिं असेल ' असा पाहिजे असल्यास आणखी
 पदान्वय एथें करावा. हो प्रियतमा जगज्जीवना असें
 जरि ह्मणाल,— हो प्रियतमा- अहो, माझ्या सर्वां पेक्षां
 आवडत्या, जगज्जीवना- सर्व जगाच्या प्राणसख्या, एथें
 कवीनीं ' प्रियतमा ' आणि ' जगज्जीवना ' या दोन संबो-
 धनांनीं स्वोद्धरण विषयीं भगवंताचे श्रम मनांत आणून ते-
 शीं करून आपला अत्यंत प्रेमभाव दाखविला; असें जरि
 ह्मणाल- वर सांगितल्या प्रमाणें जर तुझीं ह्मणाल; ह्मणजे
 तुह्मास माझे रक्षण करण्यांत जे श्रम पडतील त्या विषयींची
 मला कांहीं काळजी नाही असें जर तुमच्या मनांत येईल; तर
 मीं यास एक उदाहरण सांगतों त्याज वर तुझीं लक्ष द्या,
 आणि मग अशी आशंका मनांत आणा, तें उदाहरण असें
 की-

कीं जी सुखसमृद्धि वना ती वा तदाश्रित मृगांशि,-
 जी, सुखसमृद्धि- सुखाची- सुख हेतुक, समृद्धि- उदकतृ-
 णादिकांची विपुलता, वना- अरण्या कारणें, ती- ती समृ-
 ष्ठी, वा- बापा- हे तात, तदाश्रित मृगांशि- त्या वनाचे
 आश्रित- आश्रय करून राहिलेले, जे मृग- हरिणादे पशु,
 त्यां कारणें होय; ह्मणजे जर वन उदकतृणादिकेकरून
 टवटवित असेल, तर त्या वनांत राहणारे पशुहि टव-
 टवित असतील; अर्थात् ती जर टवटवी वनाला नाही, तर
 मृगांलाहि नाही; अशी एथें अन्वयव्यतिरेकव्याप्तीनें अर्था-
 पत्ति जाणावी. सारांश कवि भगवंतास ह्मणतात जर आ-
 पल्यास श्रम पडतील तर ते मलाहि श्रम होतील, तेव्हां
 मला काळजी नाही असें होणार नाही. एथें शेवटल्या
 दोन चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा.

सुखेंचिसुखबाळकाप्रकटहोयमातेचिया ॥
 तिलाघडतिजेश्रमप्रियजनोत्तमातेचिया ॥
 ल्हाणोनिनशिवोपळक्षणहिकष्टजीवातुला ॥
 विपज्जलधिसेतुलासकललोकजीवातुला ॥ ४९ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं आश्रयाश्रितधर्मन्यार्थेंकरून
 आश्रयी यास जें सुखदुःख तेंच आश्रितास, ल्हाणून जो शेवटीं
 आपला भावार्थ दर्शविला तोच दृष्टांतरानें एथें स्पष्ट करितात.

पदान्वय— मातेचिया सुखेंचि बाळका सुख प्रकट
 होय, प्रियजनोत्तमा तिला जे श्रम घडति तेचि या, ल्हाणोनि
 जीवा, विपज्जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला तुला पळक्षण
 हि कष्ट न शिवो.

मातेचिया सुखेंचि बाळका सुख प्रकट होय,—
 मातेच्या सुखानेंच बाळकाला सुख प्रकट होतें— जर आई
 सुखी तरच तिचें बाळक सुखी; एथें ' प्रकट ' हें क्रियाविशे-
 षण अव्यय करून त्याचा अन्वय ' होय ' या क्रियापदाशीं
 करावा; अथवा, विधेय विशेषण करून त्याचा सुखा कडेस
 अन्वय केला असतां हि चालेल; ल्हाणजे मातेच्या सुखानेंच
 बाळकास सुख स्पष्ट होतें; अर्थात् अन्वयव्यतिरिक्तेंकरून माता
 जर दुःखी आहे तर तिचें बाळक कदापि सुखी असणार
 नाहीं; हाच अर्थ पुढें स्पष्ट केला आहे. प्रियजनोत्तमा
 तिला जे श्रम घडति तेचि या,—प्रियजनोत्तमा— हे अ-
 न्यंत आवडत्या सख्या (या संबोधनानें कवीनीं बाळका प्रमा-
 णें भगवंताच्या ठायीं आपला अत्यंत प्रेमभाव प्रदर्शित केला
 आहे,

आहे,) तिला-त्या आईला, जे श्रम घडति-जे, श्रम-दुःखें,
 घडतात, तेचि- तेच श्रम- तींच दुखें, या- अर्थात् या बाळ-
 काला, घडतात. एथें ' घडति ' या क्रियापदाचा उभया-
 -न्वय जाणावा. ह्मणोनि जीवा,- ह्मणोनि-अशी गोष्ट-
 असा नियम आहे ह्मणोन, जीवा- हे माझ्या जिह्वाला;
 अथवा, सकल जीवात्मक सृष्टीच्या / जीवा - जीवन
 कलारूप जो तूं त्याचें संबोधन; अथवा अशा; विप
 जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला तुला पळ-
 -क्षण हि कष्ट न शिवो,— विपजलधिसेतुला,-विपत्-
 कष्ट- संकट, तद्रूप- जलधि- महासमुद्र, तत्संबंधी अर्थात्
 तो तरण्या करितां - पार उतरण्या करितां, जो- सेतु- पूल,
 तद्रूप जो त्या, आणि- सकललोकजीवातुला,- सकललोक-
 सर्व लोक-सर्व प्राणिमात्र - अथवा, स्वर्गादि जे लोकत्र-
 -य, त्यांचा- जीवातु' - संजीवनी ओषधी- चैतन्यरूपेंकरून
 सर्वास

१ जीवातुर्जीवनौषधम्—

अमर.

सुभाषितशाङ्गधरांत याचकारुच्यानांत कोणी याचकारुनें ब्रह्मदेवास
 ह्मटलें आहे;—

धातस्तातसमस्तयाचकविधौवैरायसेसर्वथा ।
 यस्माद्विक्रमशालिवाहनमहीभृन्मुंजभोजादयः ।
 अव्यंतंचिरजीविनो न विहिताये विश्वजीवातवो ।
 मार्कंडिध्रुवलोमशप्रभृतयः सृष्टाः प्रभूतायुषः ॥

आणखी

सर्वांस सजीव करणारा^१ असा जो त्या, तुला- तुज प्रत, प-
 -ळ- पळभर, क्षण- क्षणभर- क्षणमात्र, हि, कष्ट- श्रम-
 दुःख, न शिवो-न स्पर्शो; सारांश विपत्तिरूप महासमुद्रा वरू-
 -न पूला प्रमाणें पार उतारणारा जो तूं, आणि सकल लोकांस
 संजीवनी प्रमाणें चेतविता जो तूं, त्या तुला एक क्षणमात्र दुःख
 न होऊ. एथें ' पळ ' आणि ' क्षण ' या उभय शब्दांचा
 एकच अर्थ आहे ह्मणून अतिशयार्थी ही वीप्सा जाणावी;
 ह्मणजे तुला कष्ट अगदीं न शिवो असें एथें स्वारस्य जाणावें.
 चवथ्या चरणांत रूपक अलंकार जाणावा. आणखी, ' विप-
 -ज्जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला तुला ' या पदांनीं यमक
 अलंकारहि होतो.

आणखी कोणी भगवंतास ह्मटलें आहे;

यद्वायद्वातद्वावांछसितत्तुभ्यमर्पितंनमम ।
 देहंगेहंस्नेहंनेहेदातुंनजीवजीवातो ॥

१ या सकल जगास चैतन्यरूपेकरून भगवान् सजीव ठेवितो यात
 पुष्कळ प्रमाणें आहेत.—

अज्ञोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंति ।
 श्रुति

यदिदंकिंचजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृतम्

सुप्रमाणश्चप्राणः—

कालीदासानेहि शाकुंतल नाटकाच्या मंगलाचरणांत एका पदांत
 हाच भावार्थ दाखविला आहे.

यामाहःसर्वबीजप्रकृतिरितिययाप्राणिनःप्राणवंतः

असौततुजआमुचींसकळभाविकायुर्बळें ॥
 जगोनिबहुकायम्यांसुकृतजोडिलेंदुर्बळें ॥
 असेंप्रियतमासुखीबहुतकाळमायातर्मी ॥
 जनासुपथदाखवींमुदितसत्तमायातर्मी ॥ ५० ॥

मागील केकेत शेवटीं कवीनीं आपल्या करितां भगवं-
 -तास, यत्किंचित्हि कष्ट नपडावे ह्मणून अत्यंत प्रेमभावानें
 आपली इच्छा प्रकट केली; यांतही ते आपल्या सर्व आयु-
 -ष्याच्या अर्पणेंकरून स्वधिःकारपूर्वक तोच प्रेमभाव दर्श-
 -वितात.

पदान्वय—आमुचीं सकळ भाविकायुर्बळें तुज अ-
 -सौत, म्यां दुर्बळें बहु जगोनि काय सुकृत जोडिलें, प्रियत-
 -मा बहुत काळ सुखी असें, मायातर्मी जना सुपथ दाखवीं,
 सत्तमा यात मीं मुदित.

आमुचीं सकळ भाविकायुर्बळें तुज असौत,—
 आमचीं सारीं, भाविकायुर्बळें,— भाविक- पुढलीं, आयु-
 -र्बळें- आयुष्याचीं बळें- ह्मणजे आयुष्येच, तुज असौत-
 ह्मणजे तुला अर्पण असौत. कोठें 'भाविकायुर्बळें' अ-
 साहि

१ आयुष्य ह्मणजे वांचण्याची कालमर्यादा; ही प्राक्तनाधीन होय, असें मानि-
 -ल्या वर त्याचा जो कालावधि-आयुष्य, त्यास मराठींत 'आयुष्याचें बळ,'
 'आयुष्याची मर्यादा,' 'आयुष्याची दोरी,' असें अर्थाच्या दाढ्या करितां
 ह्मणण्याची फार जनरूढि आहे. 'त्याच्या आयुष्याचें बळ होतें ह्मणून
 तो त्या दुखण्यांतून वांचला,' 'त्याच्या आयुष्याची दोरी तुटली,' 'त्या-
 -च्या आयुष्याची मर्यादाच तितकी,' अशीं वाक्ये निरंतर बोलण्यांत येतात.

-साहि पाठ आढळतो. भावूक ह्मणजे निष्ठावान्- तुझ्या-
ठायीं परमनिष्ठ जे आत्मा सारिखे, त्या भावुकांची आयुर्बळें
असा अर्थ करावा. आपला कोणी अत्यंत जीवलग असतां
त्यास माझे सारे आयुष्य तुला असो असा आशीर्वाद दे-
ण्याचा सांप्रदाय या देशांत फार आहे. येणेकरून कवीनीं
भगवंताच्या ठायीं आपला अत्यंत प्रेमभाव प्रकट केला असें
एथें समजावें. आणखी पुढें कवि ह्मणतात- म्यां दुर्बळें बहु
जगोनि काय सुकृत जोडिलें,— म्यां दुर्बळानें, बहु-
बहुकाळ, वांचून, कोणतें, सुकृत- सत्कर्म-पुण्य, जोडिलें;
अर्थात् मजपासून कांहीं सत्कर्म घडलें नाहीं- उलटें नाना-
विध दुःखमात्र म्यां संपादन केलें^१ - ह्मणोन मज सारिख्या
दुर्बळाचें आयुष्य तुज सारिख्या पुण्यशोलासच असावें; अ-
सा एथें कविन्द्रेतार्थ दिसतो. एथें कवीनीं आपला धिःकार
दर्शवून प्रभूचें गौरव केलें आहे. त्यांत आणखी तुज एक-
ट्याचें आयुष्य मला किती दिवस पुरणार या आशंकेच्या
समाधानार्थ एथें 'असोत तुज आमचीं,' असें बहुवचन ग्रहण
केलें आहे, ह्मणजे मज सारखे जे कोणी आणखी पुष्कळ
दुर्बळ असतील, व पुढें होतील, त्या साऱ्यांचीं आयुर्बळें
तुला

१ या संसारांत स्वभावतः सुख मिळविण्याची इच्छा मनुष्ये करितात, परंतु त्यांस त्या सुखप्राप्तीच्या ठिकाणीं नानाविध दुःखाचा वाटा मात्र भिळतो; याचें कारण काय ह्मणून भागवतांत विदुरानें मंत्रेवास पुसलें आहे.

सुखायकर्माणिकरोतिलोको नतैःसुखंवाऽन्यदुपारमंवा ।
विदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्वदेन्नः ॥

तुला अर्पण असोत; ह्मणून दीर्घायुभव असा आशीर्वादात्मक आपुला पूर्ण भाव एथें कवीनीं ध्वनित केला. दिक्कालातीत जो भगवान् त्यास मनुष्यांनै आपलें आयुष्य अर्पण करून दीर्घायु इच्छिणें हें जरीं केवळ असमंजस दिसतें, तथापि गंगेस गंगेच्या पाण्यानें अर्घ्यप्रदान करण्या प्रमाणें एथें हें कवीचें आयुरार्पण सप्रेम पूजन जाणावें. आणखी कवि आशिषात्मक वचनानें ह्मणतात; प्रियतमा बहुतकाळ सुखी असें,— प्रियतमा—हे अत्यंत जीवल्गा, बहुतकाळ-दीर्घकालपर्यंत, सुखी असें— तूंच सुखी ऐस. मागील केकेंत 'तुला पळक्षण हि कष्ट न शिवो' ह्मणून जें ह्मटलें त्या वचना वर एथें आपला कटाक्ष ठेवून कवि ह्मणतात, आह्मा सारिखे दुर्बळ कष्टी झाले तरीं होऊत, परंतु तूं सुखी ऐस; आणि— मायातर्मीं जनां सुपथ दाखवीं,— मायातर्मीं,— माया—स्वस्वरूपाज्ञानरूप जो मोह, तज्जनित—तर्मीं—अंधःकारांत, जनां—सन्मार्गजिज्ञासु होत्साते जे तुला अनन्यभावेकरून शरण येतात अशा भक्तांस तर काय परंतु जे केवळ अशा अंधःकारांत निमग्न होऊन बेहोष पडले असतील अशा लोकांसहि, (असा विशेष अर्थ एथें 'मायातर्मीं' यां नुसत्या सप्तम्यंत पदानें आणि जनशब्दग्रहणानें ध्वनित होतो), सुपथ— सन्मार्ग— अर्थात् त्वत्प्राप्तीचा मार्ग, दाखवीं— दाखीव; ह्मणजे— सत्तमा यात मीं मुदित,— सत्तमा— हे परमपुण्यशीला

परमपुण्यशीला प्रभो, यात- यांत-अशा तुझ्या सन्मार्गप्रदर्श-
 -ककर्मांत, मीं- कवि ह्मणतात मीं, मुदित- आनंदी, होंय;
 एथें ' होंय ' या क्रियापदाचा अध्यहार जाणावा. सारांश
 मज सारिखे दुर्बळ कष्टी असले तर असोत, परंतु तुज सा-
 रिखा पुण्यात्मा निरंतर सुखी असून त्वां जगाचा उद्धार
 करावा यांतच मला सुख आहे; अर्थात् इतरांचा उद्धार के-
 -ल्या वर माझी उपेक्षा कदापि होणार नाही, असा एथें
 कवित्त्वार्थ ध्वनित होतो.

व्हावें ह्मणून भगवंताच्या विभूति या भूतला वर नानारूपांनीं विचरत
 असतात, असा विदुराचा आशय भागवतांत प्रकट आहे;—

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य !
 अनुग्रहायेहचरन्तिनूनभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य ॥

स्कं० ३, अ० ५, श्लो० ३.

१ 'मायातमीं' या यमका वरून कवीच्या मनांत यात हा शब्द
 एथें सानुनासिक असावा असें दिसत नाही; व असा सानुनासिक नकर-
 -ण्यांत देशलोकपरत्वे शब्दोच्चारणाचें प्रमाणहि आढळतें; कोंकणांत, व
 फार वारकाईनें शुद्ध बोलण्यांत, या तकारान्त सप्तम्यंत व इतर बहुतेक अ-
 नुनासिक शब्दांत सानुनासिक वर्ण स्पष्ट उच्चारितात; परंतु देशा वर
 बहुधा, सर्वत्र जनरूढि ह्मणजे ते सानुनासिक वर्णांचें स्पष्ट उच्चारण
 करित नाहींत; घरांत, यांत, धांवतो, कोकरूं, वांसा, इत्यादि स्थळीं
 घरात, यात, धावतो, कोकरू, वासा, अशी शब्दोच्चारणाची रूढि
 पुष्कळ आढळत्ये.

भलेपरिशिलेसुरासुरनरींतसेलक्ष्मी ॥

ह्मणोतह्मणणारवातुजअसानसेलक्ष्मी ॥

उरींभृगुपदाहतीमिरवितोसिअद्यापिती ॥

कवीतवयशःकथानवसुधानवद्यापिती ॥ ५१ ॥

स्वस्वरूपाचें जें अज्ञानतद्रूपअंधःकारांत निमग्न, अर्थात् ज्यां-
-स स्वहित समजत नाहीं, अशा जनांस जागृत करून सन्मार्गास
लावावें ह्मणून वर त्वां प्रार्थना केली, परंतु इतकी मोठी क्षमा
माझ्या अंगां नाहीं; अशी भगवदाशंका मनांत आणून तुला
या पेक्षांहि अधिक क्षमा आहे, असें उदाहरणपूर्वक प्रभूचें
क्षमाशीलत्व वर्णित होत्सति कवि ह्मणतात.

पदान्वय— मी सुरासुरनरीं तसे भले लक्ष परिशिले,
बा ह्मणणार ह्मणोत, तुज असा क्षमी नसेल, भृगुपदाहती
उरीं मिरवितोसि, ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अ-
-द्यापि कवी पिती.

कोणी ह्मणणारा असेंहि ह्मणेले किं मी सुरासुरनरीं
तसे भले लक्ष परिशिले,— म्यां, सुरासुरनरीं,—सुर- देव,
असुर- दैत्य, आणि नर-मानव, यांत, तसे-त्या प्रकारचे-
पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें जनास सन्मार्ग दाखविणारे असे,
भले-क्षमाशील साधु -नारदप्रन्हादव्यासवाल्मीकादि, लक्ष-
लक्षावधि, परिशिले- ऐकिले; असें वा ह्मणार ह्मणोत,-
हे बापा ह्मणणारे ह्मणोत; परंतु कवि ह्मणतात मीं निश्चयपूर्वक
सांगतो कीं तुज असा क्षमी नसेल,— तुज असा-

तुज सारिखा, क्षमी^१ - क्षमावान्- सहनशील- परापराधाचें सहन करणारा, नसेल; यास उदाहरण पहा- भृगुपदाहती उरीं मिरवितोसि, - भृगुपदाहती, - भृगु-भृगुनामक ऋषि, त्याची पदाहती, - पद-पाय, त्याची आहती-प्रहार-ताडण, अर्थात् भृगुचें लत्ताप्रहाररूप जें श्रीवत्सलांच्छन तें, उरीं-वक्षस्थळीं-आपल्या उरावर, - मिरवितोसि-भूषणरूपानें प्रकट धारण करितोस; ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अद्यापि कवी पिती, - ती- अशी जी वर सांगितली श्रीवत्सलांच्छनधारणजन्य, तव-तुझी, अनवद्या - स्तुत्या - स्तवनास योग्य, अशी- यशःकथानवसुधा, - यशःकथा-कीर्तिरूपकथा तीच / नवसुधा, - नव-नूतन - अर्थात् सरस-स्वादु - जों जों ऐकावी तों तों गोड, अशी / सुधा-अमृत, तें- अद्यापि- हाकाळमर्याद, कवी^२ - ज्ञानी- पंडित, पिती- पितात. सारांश तूं इतका क्षमाशील आहेस कीं त्वां भृगुचा लत्ताप्रहार सहन केला इतकेंच नाहीं, परंतु त्या प्रहाराचें श्रीवत्सरूप चिन्ह आपल्या वक्षस्थळीं भूषणरूप धारण केलें आहेस, अशी तुझी कीर्ति ज्ञानी अद्यापि गात आहेत

१ 'एथें क्षम-सहनता या शब्दा वरून ' तें ज्यास आहे' या अर्थी इन् प्रत्यय होऊन क्षमी शब्द झाला आहे.

सहिष्णुःसहनःक्षंता तितिक्षुःक्षमिताक्षमी

अमर.

२ कवी हा एथें प्राकृत शब्द मानिला आहे असें दिसतें, ह्यणून दीर्घ स्वरान्त जाणावा.

आहेत.^१ एथें यशःकथा उपमेय, आणि सुधा उपमान, यांचा प्राशनरूप धर्मानें अभेद वर्णिला आहे ह्यणून हा रूपक अलंकार जाणावा.

१ मनुष्यां मध्ये सहनशीलता किती असावी याची पराकाष्ठा दाखविण्याकरितां भगवान् विष्णूनें भृगूचा लत्ताप्रहारहि सहन केला, अशी कथा पुराणांत सांगितली आहे; या वरून यःकश्चित् अशा मनुष्यजातीनें किती सहनशील असावे हे उघडें दिसतें; वामन ह्यणतात.—

उरींभृगूचीहरिलातसोसी ऐसीक्षमेचीचसदाअसोसी ।
क्षमाधरुंवृत्तिअसीमनाची प्रार्थीहरीतेंमतिवामनाची ॥
ऐसाक्षमानामकहाविलास रचूनिम्यांतूहरिसेविलास ।
क्षमामलादेअजिवासुदेवा सर्वात्मभक्तीचिकरूनिदेवा ॥

हरिविलास, वामन.

भवन्मतिरु आवडें जरि धनादिकां लागिते ॥
 मदीयगुणकीर्तनश्रवणकांतरीं त्यागिते ॥
 असें हि लक्षणशील वा जरि तरीं तुझी मावली ॥
 तुज्जत्यजुनि पाजितां कशि दुधा कडे धावली ॥ ५२ ॥

बरे मीं तर 'त्वां' सांगितल्या प्रमाणें क्षमाशील आहे, परंतु तुझां जनांची माझ्या ठायीं एकनिष्ठा भक्ति कोठे आहे, अशी भगवदाशंका मनांत आणून कवि तिचें समाधान करित होवतात.

पदान्वय— जरि भवन्मतिरु आवडें, तरीं ते धनादिकां लागि मदीयगुणकीर्तनश्रवण कां त्यागिते; जरि वा असें हि लक्षणशील, तरीं तुझी मावली तुज पाजितां त्यजुनि दुधा कडे कशि धावली.

जरि भवन्मतिरु आवडें,— जर, भवन्मतिरु— तुमच्या मतीस, आवडें— मीं आवडतो— अर्थात् जर मीं तुझां जनांच्या मनास आवडतो; तरीं ते धनादिकां लागि मदीयगुणकीर्तनश्रवण कां त्यागिते,— तरीं— तर, ते— ते माझे भक्तजन, धनादिकां लागि— धनादिकां करितां, (एथे आदिशब्दें करून स्त्रीपुत्रादिकांचा संग्रह जाणावा.) मदीयगुणकीर्तनश्रवण,

१ भवतू हें संस्कृतांत सर्वनाम होय. यांतील तस ' यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा' या सूत्रानें न आदेश झाला आहे. पहा माझे महाराष्ट्र व्याकरण, ३री आवृत्ति, नियम ४७, पृ० १९.

० ण, - मदीय-माझ्या, गुणकीर्तनश्रवण-गुणार्चे कीर्तन आणि श्रवण, कां टाकिते; सारांश, जर मीं त्यांस आवडतो तर ते द्रव्यस्त्रीपुत्रादिकांच्या लोभा करितां माझ्या गुणार्चे कीर्तन आणि श्रवण यांचा त्याग नकरिते; अर्थात् ज्या पेक्षां त्यां व हीं द्रव्यादि विशेषेकरून आवडतात, त्या पेक्षां मीं त्यांस तसा आवडत नाहीं, असा एथील ध्वनितार्थ; जरिं वा असें हि लक्षणशील, - (कवि लक्षणतात) जरिं बापा, असें हि- वर सांगितल्या प्रमाणें, कदाचित् तूं लक्षणशील; तरिं तुझी मावली तुज पाजितां त्यजुनि दुधा कडे कशी धावली, - तरिं तुझी मावली- तरिं तुझीच आई यशोदा, तुला, पाजितां-स्तनपान करवित असतां, त्यजुनि-टाकून, दुधा कडे-घरांत दुधाला उकाळा आला तें उतून नजावें लक्षण त्या दुधा कडे, कशी, धावली-धांवत गेली; जर तुझी साक्षात् आई

१ श्रीमद्भागवतांत हें उपाख्यान प्रसिद्ध आहे;—

एकदागृहदासीषुयशोदानंदगेहिनी ।
 कर्मांतरनियुक्तासुनिर्ममंथस्वयंदधि ॥ १ ॥
 यानियानीहगीतानितद्दालचरितानिच ।
 दधिनिर्मथनेकालेस्मरंतीतान्यगायत ॥ २ ॥
 क्षौमंवासःपृथुकटितटेविभ्रतीसूत्रनद्धं ।
 पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगंजातकंपंचसुभ्रूः ॥
 रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौकुंडलेच ।
 स्विन्नं वत्कंकबरविगलन्मालतीनिर्ममंथ ॥ ३ ॥
 तांस्तन्यकामआसाद्यमथनंतीजननींहरिः ।
 गृहीत्वादधिमंथानन्यषेधन्प्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥

आई तुज सारिखें मीय बालक अंका वर असतां यत्किंचित्
दुधाच्या लोभा करितां तुला टाकून त्या दुधा कडे धांवली,
तु मग तूं अपाम असतां आह्मां सारिख्या अज्ञ पामर जना-
च्यांनीं, स्त्रीपुत्रद्रव्यादि परमदुर्निवारणीयप्रपंचमोहपाश सु-
दृढ नाहींत यांत काहीं महदाश्चर्य आहे असें नाहीं; त्यांत
अधिक आश्चर्य होय असा एथील ध्वनितार्थ जाणावा. एथें
हा काव्यार्थापत्ति अलंकार होतो.

तमंकमारूढमपाययत्स्तनं ।

स्नेहस्नुतंसस्मितमीक्षतीमुखम् ॥

अतृप्तमुत्सृज्यजवेनसायया- ।

-वुत्सिच्य मानेपयसित्वधिश्रिते ॥ ५ ॥

स्कं० १, पू०, अ० ९०

अनावरपिशाचिकाविषयवासनासत्यजी ॥
 असेंकरविकृत्यजीभुलवित्येकधींनत्यजी ॥
 ह्मणोनितुजजाणत्याविनवितींइलाकाढगा ॥
 करीनमगतूंजरींह्मणसिआपणागाढगा ॥ ५३ ॥

मागल्या केकेत भगवदाशंकेच्या समाधानार्थ जें आ-
 श्रय्य मदर्शित केलें, त्याचेंच कारण एथें कथित होत्साते कवि
 आणखी मार्थितात.

पदान्वय— विषयवासना अनावर पिशाचिका सत्य,
 जी असें कृत्य करवि, जी भुलवित्ये, कधीं न्यजी न; ह्मणोनि
 तुज जाणत्या विनवितीं इला काढ गा, मग तूं जरीं आपणा
 गाढ गा ह्मणसि, करीन.

विषयवासना अनावर पिशाचिका सत्य,— वि-
 षयवासना,— विषय - ऐहिक पदार्थ जे द्रव्यादि, तत्प्राप्ती
 विषयीं जी वासना- इच्छा-अर्थात् तदुपभोगा विषयीं जी
 लोचटपणा, ती विषयवासना, अनावर-आवरण्यास अशक्य,
 अशी पिशाचिका- पिशाची- डाकिणी, सत्य-खरी, होय;
 कांकीं जी असें कृत्य करवि,— जी- विषयवासरूप
 डाकिणी, असें कृत्य करवि- मागल्या श्लोकांत सांगितल्या
 प्रमाणें मांडी वर भगवान् बसला असतां दूध रक्षण्या करितां
 यशोदिनें न्यास सोडिलें, अर्थात् क्षणभंगुर सुखा करितां अ-
 विनाश सुखाचा त्याग करणें असें कृत्य, करवि-ज्यास तिचा
 संबंध लागतो त्याज कडून करवित्ये; आणखी जी भुलवि-
 .त्ये

-त्ये, -मोहितं करून लोभांत घालित्ये; आणखी कधीं त्यजी
न, — एकदां झोंबली असतां कधींहि सोडित नाहीं; ह्मणोनि
तुज जाणत्या विनवितीं इला काढ गा, — ह्मणोनि-
असा देचा घातक आणि लोंचट स्वभाव आहे ह्मणून, तुज,
जाणत्या-देवभक्त्याला-भूतवैद्याला, विनवितीं-मार्थितो, किं-
इला काढ गा, - गा- अगा, इला- या डाकिणीला, काढ-
तूं आपल्या पंचाक्षरी विद्येच्या बलानें झाडून टाक; मग तूं
जरीं आपणा गाढ गा ह्मणसि, — मग- या प्रमाणें त्वां
ही माझी बाधा उतरविल्या वर, तूं जर आपल्यास, गाढ
अत्यंत - अर्थात् समेप अंतःकरणानें,^१ गा - माझे गायन
कर, ह्मणून- ह्मणसि- ह्मणशील- सांगशील; करीन, - तर
तसें - तुझे गायन (कवि ह्मणतात) मीं उत्साहानें करीन.
एथें विषयवासना उपमेय, आणि पिशाचिका उपमान,
यांचें साधर्म्य अभेदरूपानें वर्णिलें आहे, ह्मणून हा रूपक
अलंकार होय. पिशाचबाधा झाली असतां ती बहुधा
आवरत नाहीं जशी, तशी विषयवासनाहि सुत्याज्य नस-
ल्यानेंहि अनावरच; पिशाच जसें अल्प लाभा करितां म-
हत्ताभाचा न्याग करवितें, तशी विषयवासनाहि क्षणभंगुर
प्रपंचसुखा

१ 'गाढ' हें एथें क्रियाविशेषण अव्यय होय. अशा अर्थी या अव्ययाचा प्रयोग संस्कृतांत पुष्कळ आढळतो;—

सवासुदेवानुचरं प्रशांतं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतं ।

आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानां ॥

प्रपंचसुखा करितां अविनाशसुखप्राप्तीची हानि करवित्ये; पिशाचाचा ज्यास संबंध लागतो तो जसा भ्रमिष्ठ होतो, तसा विषयवासनेच्या आधीन जो जन आहे तोहि स्वहिता विषयी अंधच असतो; आणखी पिशाचिका एकदां झोवली असतां जशी सहज सुटत नाहीं, तशी विषयवासनाहि भगवदनुग्रहा वांचून दूर होत नाहीं. अशीं हीं एथें उपमान आणि उपमेय यांचीं साधर्म्ये जाणावीं. एथें कवीनीं भगवंतास 'जाणता' असें ह्मणून या पिशाचिकेच्या निवारणार्थ जो प्रार्थनाप्रकार योजिला, तो प्रस्तुत विषयास परम अनुकूल असून फार सरस होय.

कोठे - इला काढगा याच्या ठिकाणीं इला गाढगा असाहि पाठ आढळतो, व तो पुढल्या यमकास अनुकूलहि दिसतो; परंतु 'गाड' या धातूच्या ठिकाणीं 'गाढ' याचा प्रयोग केवळ आर्ष दिसतो, ह्मणून त्या पाठाचें एथें ग्रहण केलें नाहीं; वरकड तो पाठ अर्थासहि फार अनुकूल दिसतो. पिशाच बाधा झाली असतां देवभक्ते मंत्रेंकरून भूतांस शिशींत उतरवून ती शिशी भुईत गाडून टाकितात ही गोष्ट या देशांत बहुतकरून त्या नादांत जे लोक फिरतात त्यांस चांगली माहित असत्ये.

तुङ्ग्यागुणकथामहासुरभित्यांतहीरासभी ॥
 शिरेविषयवासनाजशिशुकाअहीरासभी ॥
 नशीनइतरासभीइससदंडहीहाकित्ती ॥
 तथापिवहुलाथळीमगअदंडमीहाकित्ती ॥५४॥

त्याच विषयवासनेची अन्यप्रकारें निर्भत्सेना करित
 होत्साते या पुढील तीन केकांत कवि प्रार्थितात.

पदान्वय — तुङ्ग्या गुणकथा महा सुरभि, त्यांत ही
 विषयवासना रासभी शिरे, जशि शुका अहीरास भी तशी
 इतरास न भी, सदंड ही इस हाकित्ती तथापि बहु लाथळी,
 मग अदंड मी हा कित्ती.

कवि भगवंतास ह्मणतात / तुङ्ग्या गुणकथा महा
 सुरभि, - तुङ्ग्या गुणकथा - तूं जो पुण्यश्लोक त्या तु-
 ङ्ग्या, गुणकथा - भक्तवात्सल्यादि जे गुण तद्विषयक कथा,
 ह्याच / महा सुरभि - महा - प्रसिद्ध - स्वाश्रित मनोरथ
 परिपूर्ण करण्या विषयीं अत्यंत समर्थ, अशा / सुरभि-कामधेनु,
 होत; असें असतां / त्यांत ही विषयवासना रासभी
 शिरे, - त्यांत - त्या कामधेनुं मध्ये, ही विषयवासना रा-
 सभी - ही, विषयवासरूप, रासभी = गाढवी, शिरे -
 शिरत्ये - बळेंच घुसत्ये; अशा कामधेनुंच्या कळपांत शि-
 -रणान्या या निर्लज्ज गाढवीस तेथून हाकून काढण्याचें
 सामर्थ्य एका कुंभाराचेंमात्र आढळतें, तें कोणाचें पुसाल
 तर कवि ह्मणतात एका / जशि शुका अहीरास भी

तशी इतरास न भी, - ही विषयवासना गाढवी - जशि -
जशी - ज्या मकारेंकरून, शुका अहीरास - शुका - इं-
द्रियनिग्रहसमर्थ जो कृष्णद्वैपायनव्यासपुत्र शुक मुनि
न्या, अहीरास ^१ - कुंभारास, भी - भित्ये, तशी - न्या म-
कारेंकरून, इतरास न भी, - दुसऱ्या कोणासहि भित
नाहीं; आणखी पुनः - सदंड ही इस हाकिती तथापि
बहु लाथळी, - सदंड - दंडयुक्त - अर्थात् इंद्रियनिग्रहरूप
जो दंड तद्युक्त - अर्थात् मोठमोठे सन्यासी, तमस्वी, योगी,
पक्षांतरां हातांत काठी घेऊनहि, इस - या विषयवासना-
रूप गर्दभीस, हाकिती - हाकितात - दूर घालवितात, त-
थापि-असें असतांहि, बहु लाथळी-फार लाथाळत्ये-लाता
मारित्ये-अर्थात् न्या कळपांतून नजाण्या करितां फार दांडगाई
वर येत्ये; मग अदंड मी हा किती, - मग-सदंडांसहि ही
आटोपत नाहीं मग, अदंड - दंडरहित - जितेंद्रियत्वादि-
गुणरहित - केवळ संसारी असा, - पक्षांतरां ज्या माझ्या
हातांत काठीहि नाहीं असा, मी हा किती - मीं हा न्या
गर्दभीस दूर घालविण्या विषयीं, किती ^२ - किती समर्थ -
अर्थात् कांहींच समर्थ नाहीं.

यांत कवीनीं भगवद्गुणात्मक कथांस कामधेनुच्या क-
ळपाची

१ पुराणांत जो अहीर ह्मणून शूद्रजातींतला एक भेद सांगितला आ-
हे, तीच ही जाति होय. उत्तर हिंदुस्थानांत हे अहीर लोक बहुतकरून
गवळी असतात; व कोठे गाढवें राखून कुंभाराचाहि धंदा करितात.

२ कोणत्याहि कार्या विषयीं असामर्थ्य दाखवायाचें असतां किती या
शब्दाचा प्रयोग व्यवहारी भाषणांत फार आढळतो.

कळपाची उपमा दिली आहे, तेणेकरून तद्वाचकांची स्वर्ग-
 सुखाद्यामोक्षपरमानंदप्राप्तीच्या परिपूर्ण करण्या विषयी
 त्या भगवद्गुणात्मक कथांचे सामर्थ्य अति मनोहर री-
 तीने दर्शविले, आणि तसेच त्या कळपांत विषयवासनाग-
 द्भीत्या अंतःप्रवेश विसंगत असून त्या परमानंदप्राप्तीचा
 तो विघातकहि होय. असा आपला अभिप्राय तिच्या पुढील
 लताप्रहारादि क्रिये वरून इंगित जें तिचे दुर्निवारत्व तेणे-
 करून सुचविला. आणखी, मात्त्वयाने इंद्रियनिग्रहादिरूप
 दंडानेहि तिच्या शासनाचे दुर्घटत्व दाखवून शुकमुनिविष-
 यक भीतीच्या उपमानाने तो दंड जर भगवद्भक्तिमधान अ-
 सेल तरच तिचे निवारण होईल असाहि एथे कवीनी स्वमनो-
 गतार्थ इंगित केला आहे. या केकेत रूपक अलंकार
 जाणावा.

तशी इतरास न भी, - ही विषयवासना गाढवी / जशि -
जशी - ज्या प्रकारेंकरून, शुका अहीरास - शुका - इं-
द्रियनिग्रहसमर्थ जो कृष्णद्वैपायनव्यासपुत्र शुक मुनि,
न्या, अहीरास^१ - कुंभारास, भी - भित्ये, तशी - न्या प्र-
कारेंकरून, इतरास न भी, - दुसऱ्या कोणासहि भित
नाहीं; आणखी पुनः / सदंड ही इस हाकिती तथापि
बहु लाथळी, - सदंड - दंडयुक्त - अर्थात् इंद्रियनिग्रहरूप
जो दंड तद्युक्त - अर्थात् मोठमोठे सन्यासी, तमस्वी, योगी,
पक्षांतरीं हातांत काठी घेऊनहि, इस - या विषयवासना-
रूप गर्दभीस, हाकिती - हाकितात - दूर घालवितात, त-
थापि-असें असतांहि, बहु लाथळी-फार लाथाळत्ये-लाता
मारित्ये-अर्थात् न्या कळपांतून नजाण्या करितां फार दांडगाई
वर येत्ये; मग अदंड मी हा किती, - मग-सदंडांसहि ही
आठोपत नाहीं मग, अदंड - दंडरहित - जितेंद्रियत्वादि-
गुणरहित - केवळ संसारी असा, - पक्षांतरीं ज्या माझ्या
हातांत काठीहि नाहीं असा, मी हा किती - मीं हा न्या
गर्दभीस दूर घालविण्या विषयीं, किती^२ - किती समर्थ -
अर्थात् कांहींच समर्थ नाहीं.

यांत कवीनीं भगवद्गुणात्मक कथांस कामधेनुच्या क-
-ळपाची

१ पुराणांत जो अहीर ह्मणून शूद्रजातींतला एक भेद सांगितला आ-
हे, तीच ही जाति होय. उत्तर हिंदुस्थानांत हे अहीर लोक बहुतकरून
गवळी असतात; व कोठे गाढवें राखून कुंभाराचाहि धंदा करितात.

२ कोणत्याहि कार्या विषयीं असामर्थ्य दाखवायार्चे असतां किती या
शब्दाचा प्रयोग व्यवहारी भाषणांत फार आढळतो; - उदाहरण - 'तुम्ही असे धुं'

कळपाची उपमा दिली आहे, तेणेकरून तद्रायकांची स्वर्ग-
 सुखाद्यामोक्षपरमानंदप्राप्तीच्या परिपूर्ण करण्या विषयी
 त्या भगवद्गुणात्मक कथांचे सामर्थ्य अति मनोहर री-
 तीने दर्शविले, आणि तसेच त्या कळपांत विषयवासनाग-
 द्भीचा अंतःप्रवेश विसंगत असून त्या परमानंदप्राप्तीचा
 तो विघातकहि होय. असा आपला अभिप्राय तिच्या पुढील
 लताप्रहारादि क्रियेवरून इंगित जे तिचे दुर्निवारत्व तेणे-
 करून सुचविला. आणखी, मात्क्याने इंद्रियनिग्रहादिरूप
 दंडानेहि तिच्या शासनाचे दुर्घटत्व दाखवून शुकमुनिविष-
 यक भीतीच्या उपमानाने तो दंड जर भगवद्भक्तिमधान अ-
 सेल तरच तिचे निवारण होईल असाहि एथे कवीनी स्वमनो-
 गतार्थ इंगित केला आहे. या केकेत रूपक अलंकार
 जाणावा.

खरासुरजसातसीविषयवासनाहेखरी ॥
 इचावधकरावयातुजचिशक्तिआहेखरी ॥
 बकीसुमतिताटकालघुनहीभलीलाजशी ॥
 उगाचितशिएकहीव्रजवनांतलीलाजशी ॥ ५५ ॥

विषयवासनेची निर्भर्त्सना मागील केकेहून चालू.

पदान्वय— जसा खरासुर तसी हे विषयवासना खरी, इचा वध करावया तुजचि खरी शक्ति आहे, बकी सुमति ताटका लघु, ही भली न, उगाचि लाजशी, जशी व्रजवनांत लीला तशि ही एक.

जसा खरासुर तसी हे विषयवासना खरी,—जसा— पूर्वी कृष्णावतारीं जसा प्रसिद्ध दुष्ट, खरासुर— धेनुकासुरनामा राक्षस, अथवा गर्दभाच्या रूपानें प्रकट होऊन लोकांस पीडा करणारा असा, असुर— राक्षस,^१ तसी— त्याज सारिखी दुष्ट, हे — ही, विषयवासना, खरी — गर्दभी, होय; अर्थात् तो जसा दुष्ट खरासुर गर्दभरूप राक्षस तशी ही दुष्ट गर्दभीरूप राक्षसी होय; लघून— इचा वध करावया तुजचि खरी शक्ति आहे,— इचा— या गर्दभीरूप राक्षसीचा वध करावयास तुलाच, खरी— वास्तविक— निःसंशय, शक्ति आहे; अर्थात् खरासुरा प्रमाणें इला मारण्यास तुज वांचून इतर कोणी समर्थ नाहीं. कदाचित् तूं लक्षणशील किं

खरासुर

खरासुर पुरुष होता झणून त्याचा वध करणे निषिद्ध नव्हते, परंतु ही स्त्रीजाति आहे झणून शास्त्रदृष्ट्या इचा वध निच होय; त्यास, दुष्टांचे पारिपत्य करण्यांत स्त्रीपुंस्त्वधर्मांचे विवेचन करणे योग्य नाही; व पूर्वीही त्वां अशा दुष्ट स्त्रियांचा वध केल्या झणून प्रसिद्धि आहेच; अशा आशंकेचे निवारण करित होतसे ते कवि झणतात - बकी सुमति ताटका लघु, - बकी - पूतना, सुमति - कोणी दुष्ट स्त्री, ताटका - प्रसिद्ध राक्षसी, या - लघु - गर्दभीरूप विषयवासनाराक्षसीशी तुलना करून पाहिल्या असतां लहान - अर्थात् ही त्यांज पेक्षांही प्रचंड, झणून - ही भली न, - ही, भली - अर्थात् अवध्या, नाही; वध्याच होय; ही - मारिलीच पाहिजे; मग - उगाचि लाजशी, - ही स्त्रीजाति आहे झणून इस मारायास उगाच लाजतोस; झणजे बकी, ताटका, या स्त्रीजातीय असतां त्वां मारिल्या, मग इलाच मारून टाकायास कां लाजतोस ? अथवा, बकी सुमति ताटका लघु न, ? - या

१ हा पाठ मूळचा कसा असेल तो असो, परंतु मला एथे मोठा संशय आहे. सुमतिनामाची कोणी राक्षसी अथवा दुष्ट स्त्री पुराणप्रसिद्ध अशी आढळण्यांत नाही. त्यांत आणखी सुमति हा स्त्रीनामवाचक शब्दहि दिसत नाही. एथे कदाचित् कुमति असा पाठ असावा अशी माझी अटकळ होत्ये; कुमति झणजे दुष्ट बुद्धि; बकी ताटका यांच्याच प्रमाणे मनुष्यांची कुमति दुष्ट बुद्धि हीहि राक्षसी होय; परंतु ती कुमति विषयवासने पेक्षां लघु, अर्थात् विषयवासने सारिखी बलवत्तर नाही; आणि ज्या मनुष्यावर ईश्वर अनुग्रह करायस इच्छितो, त्याच्या दुष्ट बुद्धीचा तो प्रथम नाश करितो, तद्वत् माझ्या विषयवासनेचाहि तू नाश कर असा अर्थ करावा; एथे मूळचा पाठ संदिग्ध असल्याने अशी मला अटकळ करावीशी वाटत्ये.

या लघु नाहींत काय ? आणि ही खरी भली काय ? अर्थात् या तिघी लघु नाहींत, आणि ही खरी भली नाहीं, ह्मणून इचा वध करायास उगाच लाजू नको, असा काकर्थ करून अन्वय करावा. १ जशी ब्रजवनांत लीलां तशि ही एक, - जशी खरासुरवधाची ब्रजवनांत तुझी लीला तशी ही एक-ही माझी विषयवासना एतद्रूपराक्षसीचा वध करण्याची आणखी एक तुझी लीला कां होईना असा अर्थ.

१ या विषयवासनेचा समूळ नाश करावा ह्मणून आपल्या कवीनें भगवंताची प्रार्थना केली आहे ती योग्य होय; कारण, ही विषयवासना सर्वथैव मनुष्याचा नाश करणारी आहे ह्मणून भगवंतानें अर्जुनास गीतेत स्पष्ट सांगितलें आहे; — त्याज वर शेवटीं ज्ञानेश्वर ह्मणतात.

ह्मणोनिआइकेअर्जुना ॥ जैसाविस्फुलिंगलागेइंधना ॥
 भगतोप्रौढझालियात्रिभुवना ॥ पुरोशके ॥ ३० ॥ तैसेंविषयांचेंध्यान ॥
 जरीविषयेंवाहेमन ॥ तरीयेसणेंहेंपतन ॥ गिवसीतपावे ॥ ३१ ॥
 ज्ञानेश्वरी, अ० २ श्लो० ६२.

कसेंतरि असौ मग स्वपणरक्षणा कारणें ॥
 अवश्य शरणागत व्यसन तो स्वयें वारणें ॥
 तुह्मां विहित मुख्य हें न पुसतां करा हो खरी ॥
 निजोक्ति खर काय तो अधिक संहरा हो खरी ॥ ५६ ॥

विषयवासनेची निर्भर्त्सना चालू.

पदान्वय— मग कसें तरि असो, स्वपणरक्षणा कारणें
 तो शरणागत व्यसन स्वयें वारणें अवश्य, हें तुह्मां मुख्य
 विहित, न पुसतां निजोक्ति खरी करा हो, तो खर काय, खरी
 अधिक, संहरा हो.

मग कसें तरि असो,—मागील केकेच्या संदर्भा वरून
 मग - स्त्रीत्वपुंस्त्वाचा विचार करणें हें वर सांगित-
 ल्या वरून, कसें तरी असो; परंतु - स्वपणरक्षणा
 कारणें तो शरणागत व्यसन स्वयें वारणें अ-
 वश्य,— स्वपणरक्षणा कारणें— स्वपण— आपली प्रतिज्ञा—
 शरणागताचें दुरित निवारण करण्या विषयी जी आपली
 भाक, तिच्या - रक्षणा कारणें - ती मिथ्या न व्हा-
 वी एतदर्थ—ती पूर्ण करण्या करितां, तो^१—तर, शरणागत व्य-
 -सन स्वयें वारणें अवश्य—जे तुह्मांस अनन्यभावेकरून शरण
 येतात त्यांचें, व्यसन— दुःख—विषयवासनेनें उत्पन्न केली जी
 भगवंतापासून पराङ्मुखता तज्जनित जे मानसिक क्लेशते, स्व-
 यें

१ तो हें एथें पादपूरणार्थक अव्यय जाणावें.

ये-स्वतः, वारणें-दूर करणें, अवश्य-अपरिहार्य-अर्थात् हे क्लेश दूर केल्या वांचून तुमची सुटका नाही; हें तुह्मां मुख्य विहित,- हें-स्वभक्तदुरितनिवारण, तुह्माला, मुख्यत्वेकरून, विहित- योग्य; ल्हाणून न पुसतां निजोक्ति खरी करा हो,— नपुसतां- कोणास नविचारितां- अर्थात् कांहीं मनांत आशंका नआणितां, निजोक्ति- आपली उक्ति- वाणि- स्वभक्तरक्षणोद्देशक प्रतिज्ञा, खरी करा हो- अहो^१ खरी करा- अर्थात् खरी कराच; तो खर काय,— तो- तुह्मां कृष्णावतारीं बाळपणीं ज्यास मारिलें तो, खर-खरासुर-नामें राक्षस, काय-काय पदार्थ, अर्थात् कांहींच नाही; परंतु त्या पेक्षां ही खरी अधिक,— खरी- विषयवासनारूपिणी राक्षसी, अधिक- त्या खरा पेक्षां साधुजनास गांजण्यांत अधिक बलवान; अतएव संहरा हो— अहो इचा संहार करा- पाहूं नका माराच, असा अर्थ;^२ अथवा, एथें 'अ-हो' हें आदरार्थी संबोधनरूप अव्यय करून, संहरा हो- ल्हाणजे मारा अशी मीं अगत्यपूर्वक तुमची प्रार्थना करितों, असा अर्थ समजावा; अथवा, तो खर काय अधिक ?

असा

१ अहो हें एथें आदरार्थी अथवा आवश्यकार्थी अव्यय.

२ अशा या विषयवासनेचा समूळ नाश करून टाकण्या विषयी तुको-षानेहि प्रार्थना केली आहे;—

आशाहेसमूळखाणोनीटाकावी तेव्हांचगोसांवी व्हावेंतेणें ।
 नाहीतरीं सुखें असावें संसारीं फजीती दुसरी करूनये ।
 आशामारूनियां जयवंत व्हावें तेव्हांची निघावें सर्वातुनी ।
 तूका ल्हाणजे जरी योगाची तांतडी आशेची बीबडी करी आधीं ॥

असा काकर्त्त करून, तो खर अधिक नव्हे, तर खरी अ-
 .धिक— ही खरी अधिक, ह्मणून इला संहरा; असा एथें
 अधिकशब्दाची द्विरुक्ति करून पदान्वय केला असतां हि
 गोड. अथवा, अधिक हें क्रियाविशेषण अव्यय करून त्याचा
 अन्वय 'संहरा' या क्रियापदाशीं करावा, ह्मणजे 'काय त्या
 खराला अधिक मारितां? तर तसें करूं नका, या खरीला
 अधिक मारा; असा अर्थ करावा.

खरीकरितसेकशीतवजनींहिसत्तापहा ॥

इचावधनानिद्यवाप्रबळमूर्तसत्तापहा ॥

कथासुरभिचारसस्वहितपुष्कळस्वादुही ॥

ह्मणेत्यजुनिकींमलानिजधनापरस्वादुही ॥ ५७ ॥

मागील केकेंत - विषयवासनारूप खरीचा वध कर-
ण्या विषयीं प्रार्थना केली, त्याचें आणखी कारण एथें
दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— तव जनीं हि खरी कशी सत्ता करितसे
पहा, वा इचा वध निद्य न, हा प्रबळ मूर्त सत्ताप, कथासुर-
भिचा रस स्वहित पुष्कळ स्वादु ही ह्मणे परस्वा त्यजुनि
मला निजधना दुही कीं.

सज्जनांस विषयवासनेची गांजणूक किती आहे हें एथें
कवि वर्णितान्त.— तव जनीं हि खरी कशी सत्ता करि-
-तसे पहा,—तव जनीं - तुझ्या जनां मध्ये - अर्थात् तु-
-झ्या भक्त मंडळांत, हि, खरी - ही विषयवासनारूप पूर्वो-
क्त गाढवी, कशी सत्ता करितसे - कश्या प्रकारें, आपली /
सत्ता - प्रभुत्व - अर्थात् प्रजापीडनरूप अधिकार, करितसे -
चालवित आहे, तें - पहा - तूं अवलोकन कर - अर्थात्
त्याचा विचार कर. अथवा, हि हें अव्यय करून साधुजनां-
तहि ह्मणजे दुष्ट पापी जनां मध्ये तर ही गाढवी सत्ता करित्ये
यांत आश्चर्य नाही, परंतु तुझ्या भक्तजनांतहि सत्ता करित्ये,
असा अर्थ करावा. तुझ्या भक्तांस इची पीडा फार आहे
ह्मणून/ वा इचा वध निद्य न,- वा- हे बापा, इचा- या

गाढवीचा, बध-हनन, निच न- निच नाही-अर्थात् स्तुत्य होय; कारण / हा प्रबळ मूर्त्त सत्ताप, — हा - गर्दभीरूप, केवळ / प्रबळ - अत्यंत बलिष्ठ असा, मूर्त्त - मूर्त्तिमान, सत्ताप,- सत्- साधुजन, त्यांस/ ताप - पीडनरूप संताप, होय; अर्थात् साधुजनांस ही मूर्त्तिमान अशी मोठी पीडा होय; कशी लणाल तर पहा / कथासुरभिचा रस स्वहित पुष्कळ स्वादु ही लणे परस्वा त्यजुनि मला निजधना दुही कीं,- कथासुरभिचा रस स्वहित पुष्कळ स्वादु, - कथासुरभिचा, - कथा - अर्थात् भग-वद्गुणकीर्तन हीच कोणी / सुरभि - कामधेनु, इचा, रस - गोरस - अर्थात् दूध, स्वहित- आपल्यास हि-तकारक, आणि / पुष्कळ स्वादु - अति मिष्ट, अ-सतां/ ही लणे,- ही गाढवी साधुजनास लणत्ये, किं/ पर-स्वा त्यजुनि मला निजधना दुही कीं,- परस्वा त्यजु-नि,- परस्वा - परस्व - परकीय वस्तु - अर्थात् ते परकीय दूध, त्यातें, त्यजुनि- टाकून, मला निजधना दुही कीं,- मी जी, निजधन - तुझे धन - तुझी स्वसत्तात्मक वस्तु,

१ हित, पाप, इत्यादि कित्येक शब्द शुद्ध नामें असून-हितकारक, पापी, अशीं तत्तद्भावविशिष्ट विशेषणेंहि होतात;—

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालान्ययेषुच
कल्याणवचनंब्रूया दपृष्टोऽपिहितो नरः

वस्तु, त्या मलाच, दुही कीं', - दोह कीं - माझेच दूध काढ कीं; अर्थात् कथासुरभीचें दूध कशास घेतोस ती परकीय वस्तु, मीं तुझीच, माझे दूध काढ कीं, असें तुझ्या भक्तास ही वारंवार ह्मणत असत्ये, अशी इची गांजणूक आहे; असा अर्थ.

अथवा, कोटे- ' ह्मणेत्यजुनिकांमलानिजधनापरस्वादुही' असा पाठ असतां, मला निजधना त्यजुनि - मी जें तुझे, निजधन. तुझी स्वसत्तात्मक वस्तु, त्या मला, टाकून, परस्वा कां दुही, - परस्वा-परकीय वस्तु जी कथा सुरभी तितें, कां दुही - कशा करितां दोहतोस - अर्थात् तिला दोहूं नको मलाच दोह, असा पदान्वय करून अर्थ करावा. परंतु, एथें 'कां दुही' हें वाक्य ग्रंथभाषेच्या व्याकरणास अनुसरून आहे असें मला वाटत नाही. 'दुहीं' हे आज्ञार्थी रूप होय, स्वार्थी वर्तमान काळीं द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनाचें रूप असें बहुधा आढळत नाही. ह्मणून मला वाटतें कीं हाच पाठ शुद्ध होय.

१ दुहीं हें दुहणे या धातूचें ग्रंथभाषेत आज्ञार्थी द्वितीय पुरुषाचें एकवचनाचें रूप होय.

२ कीं हें एथें अवधारणार्थी अव्यय जाणावें. पंढरपूर, सोलापूर, या प्रांतीं - 'तूं जा कीं,' 'तुहीं बोला कीं,' 'इतकें काम करा कीं,' ह्मणजे जाच, बोलाच, कराच, अथवा, जा तर खरा, बोला तर खरे, करा तर खरे, अशी बोलण्याची रूढि फार आहे.

कथासुरभियाभल्यास्वजननीहुनीवाटती ॥
 शिशूसजरठांसहीनिरखितांरसेंदाटती ॥
 दुहोतभलतेसदातरिनलेशहीआटती ॥
 स्ववत्समलभक्षितीपरिनसर्वथाबाटती ॥ ५८ ॥

मागील दोन केकांत भगवत्कथांस कामधेनूची उपमा कवीनें दिली, परंतु ती गौण, असा आपला अभिप्राय कथित होत्साते या व पुढल्या केकेत कवि त्याच भगवत्कथेचा स्तव करितात.

पदान्वय—या कथासुरभि स्वजननीहुनी भल्या वाटती, शिशूस जरठांस ही निरखितां रसें दाटती, भलते सदा दुहोत तरि लेश ही न आटती, स्ववत्समल भक्षिती परि सर्वथा न बाटती.

या कथासुरभि स्वजननीहुनी भल्या वाटती,—
 या कथासुरभि - या तुझ्या, कथासुरभि - गुणकथारूप
 कामधेनु, स्वजननीहुनी - आकल्या आई पेक्षां, मला भ-
 ल्या वाटती, भल्या -अधिक स्नेहाळ, वाटती - वाटतात-
 दिसतात; याचें कारण, या तुझ्या कथाकामधेनु शिशूस
 जरठांस ही निरखितां रसें दाटती, — शिशूस -
 बालांस, जरठांस ही- वृद्धांसहि, निरखितां- निरखून- स्ने-
 -हार्द्रदृष्टीनें अवलोकून, रसें - दुग्धेंकरून - पक्षांतरीं स्ने-
 -हार्द्रतेनें, दाटती - दाटतात - परिपूर्ण भरतात; आया
 लहान बालकांसमात्र पाहून अथवा त्यांस स्तनास लावून
 मग पान्हावतात; परंतु या तुझ्या कथाकामधेनु तर ह्याता-

त्यांसहि

-व्यांसहि पाहिल्यानें पान्हावतात; तेव्हां या आई पेक्षांहि अधिक स्नेहाळ ह्मटल्या पाहिजेत; आणखी भलते सदा दुहोत तरि लेशही न आटती,— भलते - कोणीहि, सदा- निरंतर, दुहोत- या कथाकामधेनूला दोहोत, उपमेयार्थी, दुहोत- ह्मणजे भगवद्भक्त भगवद्गुणकथनमननानें अंतःकरणशुद्ध्यादि इष्टफलावाप्ति त्या कथांपासून करून घेऊत, तरि- तथापि, लेशही- एक लेशभरहि, न आटती- आटत नाहींत; उपमेयार्थी, इष्टफलप्रदाना विषयीं असमर्थ होत नाहींत; इतर धेनु भलत्यास दोहूं देत नाहींत, आणि एकदां दोहल्या असतां त्यांचें दूध सरतें, कथाधेनु सर्वास दोहूं देतात, आणि आटतहि नाहींत; आणखी स्ववत्समल भक्षिती परि सर्वथा न बाटती,— स्ववत्समल- आपल्या, वत्साचा- वासराचा, मल- शरीरा वरील मळ, अथवा मूत्रादि अंतर्मल, उपमेयार्थी, स्ववत्समल- ह्मणजे शरणागतस्वभक्तकृतपाप, त्या धेनु भक्षिती - भक्षितात- चाटून खातात, उपमेयार्थी, तें पाप दूर करितात, परि-परंतु- तथापि, सर्वथा- कधींहि- अगदीं, न बाटती- बाटत नाहींत- मलभक्षणानें अपवित्र होत नाहींत - त्यांच्या दोषानें आपण दोषी होत नाहींत. एथें भगवद्गुणकथा जें उपमेय त्याचें कामधेनु जें उपमान त्या- पेक्षां, वृद्धांस पाहून पान्हावणें, भलत्यानें दोहल्या असतां आणि निरंतर दोहल्या असतांहि नआटणें, स्ववत्समलभ- क्षणानेंहि अपवित्र नहोणें, या धर्मकथनानें आधिक्य वर्णिलें आहे, ह्मणून हा व्यतिरेक अलंकार जाणावा.

कथांशिउपमादिल्ही सुरभिचीदिसेनीटती ॥
 परंतुबहुमंदमील्लगुनिसच्छुतीवीटती ॥
 कथानिरुपमातयांप्रतिपशूपमाशुद्धते ॥
 नव्हेचिनविचारिलेंबुधजनांशिम्यांउद्धते ॥ ५९ ॥

भगवत्कथांस कामधेनूंच्या उपमेचें गौणत्व प्रकारांतरे-
 करून कथित होत्साते कवि लक्षणतात.

पदान्वय — कथांशि सुरभिची उपमा दिल्ही ती
 नीट दिसे, परंतु मी बहु मंद ल्लगुनि सच्छुती वीटती; कथा
 निरुपमा, तयां प्रति पशूपमा तें शुद्ध नव्हेचि, म्यां उद्धते बु-
 धजनांशि न विचारिलें.

कथांशि सुरभिची उपमा दिल्ही ती नीट दि-
 से, - कथांशि - भगवद्गुणकथांस, सुरभिची - कामधे-
 नूची, उपमा दिल्ही, ती योग्य दिसती खरी - कित्येकांस
 ती उपमा बाह्यात्कारी नीट दिसेल खरी; परंतु मी बहु
 मंद ल्लगुनि सच्छुती वीटती, - परंतु मीं फारचें मंदबु-
 द्धि ल्लगून, सच्छुती वीटती, - सच्छुती, - सत् - साधु-
 तत्वज्ञानी, त्यांच्या श्रुती- कान, अथवा, सत्-चांगल्या-
 तत्वज्ञानेंकरून सूक्ष्म झालेल्या अशा, श्रुती- कान, वीटति-
 विटतात; अर्थात् तत्वज्ञानी पुरुषांचे कान या अशा अप्रश-
 स्त - वेड्यावांकड्या उपमेनें विटून जातात; तत्वज्ञानेंकरून
 त्यांचें श्रवणज्ञान अतिसूक्ष्म झालें असतें ल्लगून तत्काल अशा
 उपमेचें

१ एथें श्रुतिशब्द ऱ्हस्वइकारान्त असतां दीर्घईकारान्त कवीनीं केला
 आहे तो द्विवचनांत आहे हें जाणविण्या करितां; असें समजावें.

उपमेचें अप्राशस्त्य त्यांस समजतें, आणि त्यांच्या कानास त्या कर्कश लागतात; अर्थात् ज्यांस सच्छ्रुती नाहीत, जे केवळ शाब्दिक ह्मणजे शब्दार्थवेत्ते त्यांस अशा उपमा नीट दिसतात; परंतु ज्यांस सच्छ्रुती आहेत त्यांस अशा उपमा प्रशस्त दिसत नाहीत. सच्छ्रुती काय ह्मणून विटतात तें सांगतात / कथा निरुपमा,— भगवद्गुणकथा, केवळ / निरुपमा— अनुपमेय - उपमेस योग्य नाहीत - अर्थात् स्वतः भगवान् निरुपम तेव्हां त्याचे गुणहि निरुपम, मग / तयां प्रति पशूपमा तें शुद्ध नव्हेचि,—तयां प्रति - अशा निरुपम ज्या कथा त्यांस, पशूपमा, - पशु - अर्थात् कामधेनु - यद्यपि स्वर्गस्थांचे मनोरथ पूर्ण करणारी झाली तथापि धेनुत्वें- करून ती पशुच, तिची उपमा देणें / तें शुद्ध नव्हेचि, - तें प्रशस्त नाहीच नाही; असें असतां / म्यां उद्धते बुधजनांशि न विचारिलें,— म्यां उद्धते - स्वबुद्धीच्या अभिमानानें उन्नत झालेला जो मीं त्या म्यां, बुधजनांशि - ज्ञानीजनास- तत्ववेत्तेजनास, न विचारिलें - विचारिलें नाही - अशी भगवद्गुणकथांस कामधेनूची उपमा द्यावी किंवा नाही या विषयी त्यांचें अनुमत प्रथम घेतलें नाही असा अर्थ; अर्थात् त्यांचें अनुमत घेतलें असतें तर ते अशी कामधेनूची उपमा द्यावयास नसांगते; अशी एथें कवीनीं आपली विनयता इंगित केली आहे.

१ भगवत्कथा अतिसरस ह्मणून भागवतांत गोपीनीं आपल्या गीतांत वर्णिलें आहे.—

तवकथाऽमृतंतप्तजीवनं । कविभिरीडितंकल्मषापहं ॥

श्रवणमंगलंश्रीमदाततं । भुविगृणंतितेभूरिदाजनाः ॥ ९ ॥

असेंहिउपदेशितीगुरुरहस्यमंदारुचे ॥
 निजस्तवजसातसाअगुणधेनवंदारुचे ॥
 ह्यणोनिनिगमस्तुताभलतसेंतुलावानितों ॥
 परंतुत्दृढ्यांमहाजनभयासमीमानितों ॥ ६० ॥

मागील दोन केकांत कामधेनूच्या उपमेचें न्यूनत्व दर्शविलें खरें, परंतु तेषोंकरून आपल्या स्तवनास न्यूनत्व येत नाहीं, तें निरंतर स्वीकारास योग्यच आहे, असा आपला अभिप्राय कथित होत्साते कवि या केकेत ह्यणतात.

पदान्वय— निजस्तव जसातसा रुचे, वंदारुचे अगुण नधे, असेंहि गुरु रहस्यमंदा उपदेशिती; ह्यणोनि निगमस्तुता भलतसें तुला वानितों, परंतु मीं त्दृढ्यां महाजनभयास मानितों.

निजस्तव जसातसा रुचे,- भगवंतास/ निजस्तव-
 आपला स्तव-स्तुति, जसातसा-जसा कोणि करील तसा-जसा
 कोणी आपल्या बुद्धीच्या शक्ती प्रमाणें करील तसा, रुचे-
 रुचतो-आवडतो; आणि/ वंदारुचे अगुण नधे,- वंदारुचे-
 वंदन करणाराचे^१ - अर्थात् स्तुतिपाठकाचे- अनन्यभावेकरून
 शरण जाऊन जो कोणी यथामति भगवंताचें स्तवन करितो
 त्याचे,

१ हा शब्द मुळीं 'वद-अभिवाद स्तुत्योः' यां धातू बरून कर्त्रर्थीं आरु प्रत्यय होऊन झाला आहे.

त्याचे, अगुण- दुर्गुण, नघे-घेत नाही; अर्थात् अशा स्ताव-
 काचा दोष नपाहतां त्याणें यथामति अर्पिला जो स्तव तो
 भगवान् गोड मानून घेतो; असें हि गुरु रहस्यमंदा
 उपदेशिती, — असें हि - वरल्या केकेत मीं आपलें बुद्धि-
 मांद प्रकट केलें तथापि वर सांगितल्या प्रमाणें भगवंतास
 आपला स्तव कोणी यथामति जसातसा केला तरीं रुचतो,
 आणि तो वंदन करणाराचा दोष घेत नाही, असें हि, गुरु-
 ज्ञानी पुरुष-सत्ज्ञानोपदेशक, रहस्यमंदा, - रहस्य-तत्त्वज्ञान-
 भगवद्भक्तीचें यथार्थ ज्ञान, त्या विषयीं जो मंद- अज्ञ-
 अचतुर, त्याला, उपदेशिती - सांगतात; अथवा, एथें 'रह-
 स्यमंदा' हा एक सामासिक शब्द नकरितां, असें हि रहस्य
 गुरु मंदा उपदेशिती, - हें वर सांगितलें जें 'वंदारुचे अगुण
 नघे' ह्मणून रहस्य तें, गुरुजन मंदमतीस सांगतात, असा
 अर्थान्वय करावा; अथवा, एथें गुरुरहस्य — उपदेशकां-
 चा जो तत्वबोध तें, हें एक पद करून, 'उपदेशिती'
 या क्रियापदाच्या कर्त्याचा अध्याहार करावा, आणि असें
 याचा संबंध गुरुरहस्या कडेस योजून- 'असें हि गुरुरहस्य
 मंदा उपदेशिती' असा पदान्वय करावा. ह्मणोनि निगम-
 स्तुता

१ अगुण ह्मणजे अवगुण, दोष, असा एथें अर्थ. नञ्शब्दप्रकरणा मध्ये
 अ अ० अन् हा आगम अन्यत्व, सादृश्य, विरोध, अप्राशस्त्य, इतक्या
 अर्थांचा बोधक हेतो ह्मणून सांगितलें आहे. एथें गुणाच्या विरुद्ध जो
 दुर्गुण त्याचा बोधक जाणावा.

स्तुता भलतसें तुला वानितों,— ह्यगोनि-कोणी-
 यथामति कशीहि तुझी स्तुति केली तरीं तूं तिचा स्वीकार
 करितोस ह्यगून, निगमस्तुता,— हे निगमस्तुता,—निगम-
 वेद, त्याणीं स्तुत- स्तविजेला, असा जो तूं (संबोधन),
 अथवा, निगमस्तुत जो तूं त्या तुला, भलतसें— यथामति-
 जसें मला सुचेल तसें, मीं तुला, वानितों- स्तवितों-जीं जीं
 पदे माझ्या बुद्धीस समयास सुचतील तीं तीं पदे योजून
 मी तुझा स्तव करितों; परंतु मीं तद्दृष्टीं महाजनभया-
 स मानितों, -परंतु - समयास सुचतील तशा पदांनीं तुझी
 स्तुति करितों खरा तथापि, मीं, तद्दृष्टीं - आपल्या मनांत,
 महाजनभयास,— महाजन- विद्वान- वैधाकरण नैयायिक
 साहित्यशास्त्रज्ञ जे शब्दशास्त्रवेत्ते व अर्थवादी पंडित,
 यांचें जें भय— हे माझ्या पदयोजनेस कोणता दोष ला-
 वितील न कळे असें जें त्यांज विषयीं भय, त्यास, मानितों-
 मनांत बाळगितों; सारांश तत्त्ववेत्ते ज्ञानी यांचें अथवा
 तुझेंहि भय मला वाटत नाहीं, परंतु भलतशा पदयोजनेनें
 अशां शाब्दिक पंडितांचें भय माझ्या मनांतून जात नाहीं;
 असा एथें ध्वनितार्थ जाणावा.

१ तुकोबानैहि अशीच प्रार्थना केली आहे;—

माझ्याबोवडीयाबोला चित्तद्यावेंगाविठला ॥

मजहांसतीललोक परिमीगाईननिःशंक ॥

त्याचे, अगुण- दुर्गुण, नघे-घेत नाही; अर्थात् अशा स्ताव-
 •काचा दोष नपाहतां त्याणें यथामति आपला जो स्तव तो
 भगवान् गोड मानून घेतो; असें हि गुरु रहस्यमंदा
 उपदेशिती, — असें हि - वरल्या केकेत मीं आपलें बुद्धि-
 -मांघ मकट केलें तथापि वर सांगितल्या प्रमाणें भगवंतास
 आपला स्तव कोणी यथामति जसातसा केला तरीं रुचतो,
 आणि तो वंदन करणाराचा दोष घेत नाही, असें हि, गुरु-
 ज्ञानी पुरुष-सत्ज्ञानोपदेशक, रहस्यमंदा, - रहस्य-तत्त्वज्ञान-
 भगवद्भक्तीचें यथार्थ ज्ञान, त्या विषयीं जो मंद- अज्ञ-
 अचतुर, त्याला, उपदेशिती - सांगतात; अथवा, एथें 'रह-
 स्यमंदा' हा एक सामासिक शब्द नकरितां, असें हि रहस्य
 गुरु मंदा उपदेशिती, - हें वर सांगितलें जें 'वंदारुचे अगुण
 नघे' ह्मणून रहस्य तें, गुरुजन मंदमतीस सांगतात, असा
 अर्थान्वय करावा; अथवा, एथें गुरुरहस्य — उपदेशकां-
 -चा जो तत्वबोध तें, हें एक पद करून, 'उपदेशिती'
 या क्रियापदाच्या कर्त्याचा अध्याहार करावा, आणि असें
 याचा संबंध गुरुरहस्या कडेस योजून- 'असें हि गुरुरहस्य
 मंदा उपदेशिती' असा पदान्वय करावा. ह्मणोनि निगम-
 स्तुता

१ अगुण ह्मणजे अवगुण, दोष, असा एथें अर्थ. नञ्शब्दप्रकरणा मध्ये
 अ अ० अन् हा आगम अन्यत्व, सादृश्य, विरोध, अप्राशस्त्य, इनक्या
 अर्थाचा बोधक होतो ह्मणून सांगितलें आहे. एथें गुणाच्या विरुद्ध जो
 दुर्गुण त्याचा बोधक जाणावा.

स्तुता भलतसें तुला वानितों,— ह्यगोनि-कोणीं-
 -यथामति कशीहि तुझी स्तुति केली तरीं तूं तिचा स्वीकार
 करितोस ह्यगून, निगमस्तुता,— हे निगमस्तुता,—निगम-
 वेद, त्याणीं स्तुत- स्तविजेला, असा जो तूं (संबोधन),
 -अथवा, निगमस्तुत जो तूं त्या तुला, भलतसें— यथामति-
 जसें मला सुचेल तसें, मीं तुला, वानितों- स्तवितों-जीं जीं
 पदे माझ्या बुद्धीस समयास सुचतील तीं तीं पदे योजून
 मी तुझा स्तव करितों; परंतु मीं तद्दर्यां महाजनभया-
 -स मानितों, -परंतु - समयास सुचतील तथा पदांनीं तुझी
 स्तुति करितों खरा तथापि, मीं, तद्दर्यां - आपल्या मनांत,
 महाजनभयास,— महाजन- विद्वान- वैयाकरण नैयायिक
 साहित्यशास्त्रज्ञ जे शब्दशास्त्रवेत्ते व अर्थवादी पंडित,
 यांचें जें भय— हे माझ्या पदयोजनेस कोणता दोष ला-
 वितील न कळे असें जें त्यांज विषयीं भय, त्यास, मानितों-
 मनांत बाळगितों; सारांश तत्ववेत्ते ज्ञानी यांचें अथवा
 तुझेंहि भय मला वाटत नाही, परंतु भलतशा पदयोजनेनें
 अशां शाब्दिक पंडितांचें भय माझ्या मनांतून जात नाही;
 असा एथें ध्वनितार्थ जाणावा.

१ तुकोवानेहि अशीच प्रार्थना केली आहे;—

माझ्याबोवडीयाबोला चित्तघावेंगाविठला ॥

मजहांसतीलोक परिमीगाईननिःशंक ॥

ह्रणें स्वकृतिच्या उणें किमपि एक वर्णान हो ॥
 असें तुज कधीं बरें विगतशंक वर्णान हो ॥
 असेचि अशि आवंडी करि शिकां न अत्यादर ॥
 स्वभक्तसुरपादपाहरिनसेचि सत्यादर ॥ ६१ ॥

सुंदर आणि सम्यगर्थवान् अशा शब्दांनीं तुझा स्तव करावा अशी मला इच्छा नाहीं असें त्वां समजूं नये; तशी इच्छा मला आहे, परंतु तीहि पूर्ण करणारा तूच ह्रणून स्वाभिप्राय प्रकट करित होत्साते कवि प्रार्थितांत.

पदान्वय—स्वकृतिच्या एक वर्णान किमपि उणें नहो ह्रणें, असें तुज विगतशंक कधीं बरें वर्णान हो; अशि आवंडी असेचि, अत्यादर कां न करिशि, स्वभक्तसुरपादपा हरि सत्यादर नसेचि.

स्वकृतिच्या एक वर्णान किमपि उणें नहो ह्रणें,— स्वकृतिच्या-आपण केली जी भगवन्स्तुत्यात्मक कृति तिच्या, एक वर्णान- एक वर्णाच्या ठायींहि, किमपि उणें नहो- कांहीं न्यून न व्हावें-अर्थात् त्या स्तुतिचें एक अक्षरहि व्यर्थ नसावें, असें-ह्रणें-मीं ह्रणतो; असें तुज विगतशंक कधीं बरें वर्णान हो,—असें- या प्रकारें-त्या माझ्या स्तुतीचा एक वर्णही व्यर्थ नसावा असें, तुज विगतशंक कधीं बरें वर्णान हो-तुला, विगतशंक-निःशंक होत्सातां-अर्थात् मत्कृत स्तुतींत एक वर्णहि व्यर्थ पडल्याची शंका मनांत न धरितां, कधीं बरें वर्णान हो-कधीं बरें हो' तुझें वर्णन करीन; अशि आवंडी

आवडी असेचि,- अशी- या प्रमाणें यथायोग्य प-
 द्योजनेनें तुझा स्तव करावा अशी, आवडी असेचि-
 इच्छा तर आहेच आहे; अत्यादर कां न करिशि,—मग
 त्या माझ्या आवडीचा अत्यादर कां करित नाहीस— अर्थात्
 तो माझा मनोरथ तूं परिपूर्ण कर; स्वभक्तसुरपादपा हरि
 सत्यादर नसेचि,— स्वभक्तसुरपादपा हरि- हे स्वभ-
 क्तसुरपादपा हरि, स्वभक्तसुरपादपा-स्वभक्त- आपले भक्त-
 अर्थात् प्रार्थनापूर्वक जे आपले शरणागत, त्यांचा सुरपादप
 सुर- देव, त्यांचा पादप-वृक्ष- देवांचावृक्ष- अर्थात् कल्पवृ-
 क्ष- वांच्छित अर्थ पूर्ण करणारा अशा, हरि-हे हरि-हेस्वभ-
 क्तदोषपरिहारका,(हीं दोन्हीं एथें हेतुगर्भ संबोधनें जाणावीं;)
 सत्यादर नसेचि,—सत्याला भय नाहीच; सारांश तुझा स्तव
 योग्य पद्योजनेनें करावा ही माझी इच्छा जर सत्य
 अंतःकरणपूर्वक आणि यथार्थ आहे, तर मग तिच्या याथा-
 -ध्यास भय कोणते, -शंका कोणती, तूं ती पूर्ण कां करित ना-
 -हीस,- तीहि माझी इच्छा तूं परिपूर्ण कर असा अर्थ.

ध्रुवस्तवनिं आवडी धरिह्मणोनि अत्यादरे ॥
 तुह्मी करुनि दाविली शिवुनि गळ सत्यादरे ॥
 तसें मज करा करांबुज धरा शिरीं मावरा ॥
 वराभय परा पराक्रम पटो मना आवरा ॥ ६२ ॥

अशी भगवंताचा स्तव करण्याची आवडी कोणी मनांत धरिली, ह्मणजे ती इच्छा त्याणें केव्हां पूर्ण केली, हें उदाहरणानें कथित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— ध्रुव स्तवनिं आवडी धरि, ह्मणोनि तुह्मीं दरें गळु शिवुनि अत्यादरे सत्या करुनि दाविली, तसें मज करा, शिरीं करांबुज धरा, मावरा वराभयपरा पराक्रमपटो मना आवरा.

पूर्वीं ध्रुव स्तवनिं आवडी धरि, - ध्रुव - उत्तानपाद राजाचा पुत्र ध्रुवनामा तुमचा महा भक्त त्याणें, स्तवनिं - तुमच्या स्तवना विषयीं, आवडी - अभिरुचि - मनापासून अवडती इच्छा, धरि - धरिली; ह्मणोनि तुह्मीं दरें गळु शिवुनि अत्यादरे सत्या करुनि दाविली, — ह्मणून, तुह्मीं, दरें - शंखानें - आपल्या हातांत जो शंख वागवितां त्याणें, गळु - गाल - अर्थसंदर्भानें त्या ध्रुवबालकाचे गाल, शिवुनि - स्पर्शून, अत्यादरे - मोठ्या प्रेमानें, सत्या करुनि दाविली, - सत्या - खरी - अर्थात् ती त्या ध्रुवाची आवड खरी, करुन दाखविली; तात्पर्य जेव्हां त्या ध्रुवबालकानें तुमच्या स्तवना विषयीं स्वोत्कंठा प्रकट केली, तेव्हां तुह्मींहि त्या बालकाचे गाल आपल्या हातांतील शंखानें स्पर्शून मोठ्या प्रेमानें ती त्याची

त्याची आवड योग्य आहे ह्मणून दाखविलें; अर्थात् ती त्या-
 ची इच्छा तुझी पूर्ण केली; (अथवा, एथें अत्यादरें या प-
 दाचा अन्वय 'सत्याकरूनि दाविली' या पदां कडेस नलावितां
 शिवुनि या धातुसाधित अव्यया कडेस लावावा) लोकांतहि मु-
 लांच्या गालास स्पर्श करून उत्तेजन देण्याचा व्यवहार प्रसिद्ध
 आहे, ह्मणून एथें गळुस्पर्शनानें ध्रुवाचें बालकत्व इंगित होतें;
 यास्तव कवि ह्मणतात; तसें मज करा, - जसें ध्रुवास केलें
 तसें मला करा; शिरीं करांबुज धरा, - शिरीं- माझ्या मस्त-
 कीं, करांबुज-हस्तकमळ-अर्थात् आपला वरद हस्त, धरा-
 ठेवा; एथें ध्रुवा प्रमाणें मीं बालक नाहीं ह्मणून माझें गळुस्पर्श-
 न अयोग्य, यास्तव माझ्या मस्तकीं आपला वरद हस्त ठेवा,
 असा कवित्त्वद्वयार्थ दिसतो. एथें स्पर्शनरूपानें व्यवहारसा-
 दृश्यार्थ 'तसें' या सर्वनामाचा प्रयोग जाणावा. मावरा
 वराभयपरा पराक्रमपटो मना आवरा, - मावरा-
 हे मावरा, मा- लक्ष्मी,^१ तिचा वर- पति, हे लक्ष्मीपते,
 अथवा, म-ब्रह्मा,^२ त्याची शक्तिरूप पत्नी - मा- ब्राह्मी-
 सरस्वति, तिला आहे वर ज्या पासून असा; पूर्वील केकांत
 यथार्थ पदांनीं स्तवन करण्या विषयीं कवीची प्रार्थना आहे
 ह्मणून एथें भगवंताच्या ठायीं सरस्वतीवरदत्वगुणारोपण

प्रशस्त

१ इंदिरालोकमातामाक्षीरोदतनयारमा

अमर.

२ अकारोविष्णुरुद्दिष्टउकारश्चमहेश्वरः ।

मकारउच्यतेब्रह्माप्रणवेनत्रयोमताः ॥

दुर्गादास.

प्रशस्त होय; ' लक्ष्मीपते ' या विशेषणरूप संबोधनाने कवीने पदलालित्येकरून जी स्वकाव्यरचनेची शोभातद्विषय-
-क जें प्रभूचें दातृत्व तें सुचविलें; अथवा, मावरा, - मा -
लक्ष्मी- शोभा - अर्थात् पदलालित्येकरून काव्यरचनेची
शोभा, व- वरुण-^१ रसात्मकदेवता- अर्थात् अजहल्लक्षणेनें
करुणादि नव रस, आणि र- अग्नि-^२ तेज- प्रकाश- अर्थात्
बुद्धिप्रकाश-, अंतःप्रकाश, एतद्रूप जो तूं त्याची संबुद्धि;^३
वराभयपरा,- हे वराभयपरा, वर- वांछितमनोरथपूरक आ-
शीर्वचन, तेणेंकरून जें अभय-निश्चितत्व, त्या विषयीं पर-
तत्पर- तत्प्रदाना विषयीं तत्पर; या विशेषणरूप संबोधनाने
कवीने प्रभूचें आपल्या सत्काव्यरचनाविषयक चित्तेचें परिहा-
-रकत्व सुचविलें; पराक्रमपटो-हे पराक्रमपटो, पराक्रम-मज
सारख्या मंदमतीस बुद्धिप्रदानरूप जो उपक्रम, त्या विषयीं
पटु- कुशल- दक्ष, असा तूं त्याची संबुद्धि; या विशेषणरूप
संबोधनाने

१ वःसांत्वनेचवातेचवरुणेचनिगद्यते.

एकाक्षरीकोश.

२ रःस्मृतःपावकेतीक्ष्णेषुसिराःस्वर्णवित्तयोः

३ गीतेंतहि हल्लें आहे;—

कीर्तीःश्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा

अ० १०, श्लो० ३४

वरुणोयादसामहं

— श्लो० २९.

तेजस्तेजस्विनामहं

— श्लो० ३६.

संबोधनानें कवीनें पराक्रम या शब्दाच्या योजनेनें आपलें मंदमतित्व ध्वनित करून प्रभूचें सर्वशक्तित्वहि सुचविलें; अथवा, पराक्रमपटो- पर-शत्रु-सत्काव्यरचनेनें भगवत्स्तवनास प्रतिबद्धक जीं नानाप्रकारचीं विघ्नें तद्रूप, त्यांचा जो आक्रम - आक्रमण- घाला घालून नाश करणें, त्या विषयीं पटु- कुशल, - अर्थात् हे विघ्नहारका; असा अर्थ करावा. मना, आवरा-इतकेंहि न कराल तर मना-या माझ्या मनाला, आवरा- आटोपा; अर्थात् सुंदर व यथार्थ अशा पदरचनेनें च तुझा स्तव करावा ह्मणून जो माझ्या मनांत तरंग उठला आहे, तो तरी आवरा; तो आवरण्याची शक्ति प्रभुच्या ठायीं आहे हे कवीनें 'पराक्रमपटु' या विशेषणानेंहि एथें स्पष्ट सुचविलें आहे. एथें कवीनें शेवटीं 'मना आवरा' या आपल्या अभिप्रायानें सुंदरपदरचनेनच भगवत्स्तवनाची जी इच्छा तिचें किंचित् वैयर्थ्यहि इंगित केलें आहे असें मला वाटतें.

करांबुज असोनसें उचित त्यास मी पामर ॥
 प्रणाम करिती पदा प्रति हि सन्मुनी सामर ॥
 पदाब्जरज ही जगत्त्रयनमस्क्रिया भाजन ॥
 प्रसाद चतुराकसा तरिं करावरा हा जन ॥ ६३ ॥

मागल्या केकेत आपल्या मस्तका वर वरदहस्त ठेवावा ल्हाणून कवीने प्रभूची प्रार्थना केली, परंतु तितक्या महत्प्रसादास मी पात्र नाही असा आपला अभिप्राय दर्शवित होत्साते कवि प्रार्थितात.

पदान्त्रय- करांबुज असो, त्यास मी पामर उचित नसें, सामर सन्मुनी पदा प्रति हि प्रणाम करिती; पदाब्जरज ही जगत्त्रयनमस्क्रिया भाजन, चतुरा कसा तरिं प्रसाद करा, हा जन वरा.

करांबुज असो, - करांबुज - हस्तकमल - माझ्या मस्तका वर तुझी आपला वरद हस्त ठेवावा ल्हाणून म्यां ज्या विषयी आपली प्रार्थना केली तें तुमचें हस्तकमल, असो- अर्थात् त्या तुमच्या हाताची गोष्ट तर सद्यः एकी कडे राहो; कारण- त्यास मी पामर उचित नसें,- त्यास- त्या तुमच्या हस्तकमलास, मी पामर - मी कुलितजन, उचित- योग्य, नसें- नाही; अर्थात् एवढ्या षड्गुणैश्वर्यवान् प्रभूनी आपला हात माझ्या मस्तका वर ठेवावा इतकें माझ्या पामराचें पुण्य नाही; परंतु सामर सन्मुनी पदा प्रति हि प्रणाम करिती,- सामर,- अमर- देव, त्यां सहित- त्यांनीं युक्त होत्साते, सन्मुनी

सन्मुनी - नारदसनकसनंदनादि जे महा मुनी - अर्थात् सर्व देवगणा सुद्धां नारदादि महामुनी, पदा प्रति हि -तुम-च्या पायासहि, प्रणाम करिती - नमस्कार करितात; सारांश तो आपला चरणकमलहि इतका पूज्य आहे कीं देवां सुद्धां नारदादि सन्मुनी ज्यास नमस्कार करितात; तेव्हां अर्थात् तो आपला चरण माझ्या मस्तका वर ठेवा असा एथें विवक्षितार्थ जाणावा. चरणकमलहि राहूं द्या-पदाब्जरज ही जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन, - पदाब्जरजही- पदाब्ज- चरणकमल, तत्संबंधी जो रजरजःकण- धूलिकण, तोही, - जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन- जगत्त्रय - तीनलोक-भूस्वर्गादि-अर्थात् सर्व जगत्, त्याची- अर्थात् जगत्त्रयानां कर्तव्य जी-नमस्क्रिया-नमस्कार, त्यास- भाजन- पात्र; अर्थात् तुमच्या पदसंबंधीं रजःकणही सर्व विश्वास पूज्य होय. (एथें 'होय' या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा;) सारांश तुम्हीं आपला चरणकमलहि राहूं द्या, परंतु तत्संबंधी एक धूलिकण जरीं माझ्या मस्तका वर ठेवाल तरीं मीं कृतार्थ होईन असा एथील कवित्त्वरतार्थ जाणावा. शेवटीं उपसंहार करित होत्साते कवि ह्मणतात- चतुरा कसा तरिं प्रसाद करा, - चतुरा- हे चतुरा- हे वर देण्या विषयीं कुशला, कसा तरिं आतां प्रसाद करा; हे वर तीन प्रकार सांगितले यांतून कोणत्याहि एका प्रकारचा, अथवा जो आपल्या मनास योग्य दिसेल तो, प्रसाद मला द्या; आणि हा जन वरा, - हा जन- कवि ह्मणतात हा जो मीं जन त्या मला, वरा- माझा स्वीकार करा, असा अर्थ.

या केकेत प्रथम तीन चरणांत हस्तकमलापासून पदाटज-
रजा पर्यंत वर्णनीय अर्थांचा उत्तरोत्तर न्यूनीभाव दर्शवून
त्याच्या त्याच्या महिमेचा उत्कर्ष वर्णिला आहे, आणि
तो स्वोत्कर्षास कारणहि मानिला आहे, ह्मणून एथें हा
सारालंकारमिश्रित प्रौढोक्ति अलंकार जाणावा.

मज जवळ सद्यः ज्या देान प्रती आहेत, त्यांत या केकेच्या चौथ्या
चरणाचा पाठ वर लिहिल्या प्रमाणें आहे. परंतु मला वाटतें तो पाठ-‘प्रसाद
चतुरा कसें तरि करा वरा हा जन’ असा असावा; ह्मणजे यांत ‘प्रसाद-
-चतुरा-’ हे प्रसाद करण्या विषयीं चतुरा- कुशला; कोणास कसा वर द्यावा,
कोण कोणत्या प्रसादास पात्र, हें तारतम्य जाणण्या विषयीं चतुर, असें
एकपद करून संबोधन केले असतां, आणि ‘कसें तरि करा वरा हा जन,’
-कसें तरि करून माझा स्वीकार करा, ह्मणजे तुझास योग्य दिसेल तो
कोणताहि प्रसाद देऊन एकदां माझा स्वीकार कराच करा, असा अगत्यवाद
दर्शविला असतां, अर्थगौरव अधिक होतें; ह्मणून असा पाठ असल्यास
तो मला अधिक प्रशस्त दिसतो.

तुह्नीं करुनि दाविला ध्रुव कृतार्थ जैसा दरें ॥
 तसेंचि जरि योजिलें तुमचिया मनें सादरें ॥
 असो विहित तें करा परि बरो बरी त्यासवें ॥
 नसे उचित तो महा प्रबळ वंदिजे वासवें ॥ ६४ ॥

मागील केकेत जो उपसंहार केला तोच स्पष्ट करित होत्साते कवि लक्षणतात.

पदान्वय- तुह्नीं दरें जैसा ध्रुव कृतार्थ करुनि दाविला, तसेंचि तुमचिया सादरें मनें जरि योजिलें; असो विहित तें करा, परि त्यासवें बरो बरी उचित नसे, तो महा प्रबळ, वासवें वंदिजे.

तुह्नीं दरें जैसा ध्रुव कृतार्थ करुनि दाविला,- तुह्नीं, आपल्या हातांतील दरें - शंखानें- अर्थात् शंखस्पर्शनानें, ज्या प्रकारें ध्रुव, कृतार्थ - सिद्धमनोरथ, असा करुनि-दाविला,- करून दाखविला;- ज्या प्रकारें तुह्नीं ध्रुवबालकाची इच्छा परिपूर्ण केली, लक्षणजे तुह्नीं त्यास अढळ स्थान दिलें; अर्थात् त्याची संसृति बंद करून त्यास अविनाश सुखस्थानी बसविलें; तसेंचि तुमचिया सादरें मनें जरि योजिलें,- तसेंचि- त्या ध्रुवा प्रमाणें अढळस्थान मला देण्या करितां, तुमचिया सादरें मनें,- तुमच्या, सादरें- प्रीतियुक्त- दयायुक्त अशा, मनें- मनानें, जरि योजिलें- जर योजिलें असेल; मलाहि तसें ध्रुवा सारखें अढळ स्थान द्यावें लक्षण तुह्नीं आपल्या दयायुक्त अंतःकरणानें जर योजना केली असेल; तर असो विहित तें करा,- तर असो, विहित- योग्य, तें करा, तुह्नास जें मज विषयी हितकारक

हितकारक वाटेल तें करा; परि त्या सर्वें बरोबरी उचित नसे,- परि- परंतु, त्या सर्वें- त्या ध्रुवाशीं, बरोबरी करणें मला लक्षण योग्य नाहीं; अर्थात् तुझीं सदय होऊन जर तशी कृपा मज वर करित असलां तर तें तुमचें स्वातंत्र्य आहे; असा कविन्दुतार्थ एथें ध्वनित होतो. मला कां योग्य नाहीं लक्षण पुसाल तर ऐका- तो महा प्रबळ,- तो- ध्रुव, महा प्रबळ- मोठा शक्तिवान- भक्तिवैराग्यरूप जी महच्छक्ति तद्युक्त; लक्षण- वासवें वंदिजे,- वासवें- इंद्रानें,^१ वंदिजे- वंदिजेतो- वंद्य होय; अथवा, महाप्रबळ हें ध्रुवाचें विशेषण नकरितां इंद्राचें विशेषण केलें तरीं चालेल. अर्थात् इंद्रानें वंदन करायस योग्य जो ध्रुव, त्याची बरोबरी करणें मला योग्य नाहीं; तुझीं सदय होऊन जर त्याच्या पदा प्रमाणें अढळ पद मला देत असलां, लक्षणजे जन्ममरणाच्या परिभ्रमणापासून मला मुक्त करित असलां, तर अशी मज दीना वर महत्कृपा करण्यास तुझीं स्वतंत्र अहां, असा एथें कवीचा न्दुतार्थ जाणावा.

१ सूत्रामागोत्रभिद्वज्जीवासवोवृत्रहावृषा.

किती वय कसे तप प्रखर काय विश्वास तो ॥

ध्रुव ध्रुव खरा स्तवा उचित होय विश्वास तो ॥

कशी तुळितसां तुह्नी प्रकट मेरुशी मोहरी ॥

प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा होहरी ॥ ६५ ॥

ध्रुवाचें वर्णन चालवून कवि स्वाभिप्राय प्रकट करितात.

पदान्वय—किती वय, तप प्रखर कसे, तो विश्वास काय, ध्रुव ध्रुव खरा, तो विश्वास स्तवा उचित होय, तुह्नी प्रकट मेरुशी मोहरी कशी तुळितसां, हरी प्रसाद करितां अधिक उणें नाठवा हो.

किती वय,—त्या ध्रुवबालकाचें वय, किती— केवढें अल्प; तप प्रखर कसे,— तप— त्याचें तप— तपश्चर्या, प्रखर— तीव्र— कठीण, कसे; तो विश्वास काय,—तो—त्या ध्रुवाचा, विश्वास—परमेश्वराच्या ठायीं एकनिष्ठ भाव, काय कसा—केवढा निश्चयात्मक; (एथें 'किती वय' इत्यादि तिन्हीं वाक्यांत 'होय' अथवा 'होता' या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा.

१ तपश्चर्येत इन्द्रियनिग्रहादि दुःसह क्रियावलंबन असतें ह्यून तपास प्रखर ह्यणजे उग्र कठीण ह्यणायाचें.

२ एथें काय हें आश्चर्यद्योतक अव्यय जाणावें - विक्रमराजाचें वर्णन करित असतां जर कोणी हटलें, कीं - 'तो राजा काय, त्याची नीति काय, आणि त्या वेळचे लोक तरी काय,' ह्यणजे, पूर्वसंबंधेकरून तो राजा, त्याची नीति, आणि त्या काळची प्रजा, परम स्तुत्य होती, असा अर्थ; तसाच एथें काय या शब्दानें अर्थ जाणावा.

जाणावा.) ध्रुव ध्रुव खरा, - ध्रुव-ध्रुव बालक, ध्रुव-शाश्वत-
 अचल- मनोवृत्तिचांचल्यरहित - निश्चयवान, खरा- एतद्गुण
 विशिष्ट होता यांत किमापि सशय नाही; ह्मणूनच - तो
 विश्वास स्तवा उचित होय, - तो - ध्रुव, विश्वास -
 साऱ्या जगास- सर्व लोकांस असा अर्थ, स्तवा- स्तुतीस,
 उचित- योग्य- पात्र, होय; अर्थात् पांच वर्षांचा बालक
 असून भगवंताच्या ठायीं इतकी दृढ त्याची निष्ठा, आणि
 इतकें उग्र त्याचें तप, ह्मणून सारें विश्व त्याची स्तुति करितें;
 असा ध्रुव थोर योग्यतेचा असतां - तुह्मी प्रकट मेरुशीं
 मोहरी कशी तुळितसां,- कवि प्रभूस ह्मणतात- तुह्मी,
 प्रकट-स्पष्ट-इतक्या उघड्या रीतीनें, मेरुशीं-मेरु पर्वता बरा-
 बर - अर्थात् मेरूप्रमाणे जो ध्रुव त्या बराबर, मोहरी - राईचा
 दाणा-अर्थात् कवि ह्मणतात राई प्रमाणें यःकश्चित् अल्प जो
 मीं त्या मला, कशी तुळितसां-कशी तुळतां; अर्थात् मागल्या
 केकेत सांगितल्या प्रमाणें जसा ध्रुव कृतार्थ केला तसें जर
 तुह्मी मला कृतार्थ करणार, तर तुह्मी राईचा पर्वत करणार,
 असें मला दिसतें; आणि या प्रमाणें राईचा पर्वत करणें हें
 तुमचेंच सामर्थ्य होय; असा एथें कवित्त्वार्थ ध्वनित होतो.
 याच अर्थाचा उपसंहार करित होसाते कवि शेवटीं
 आपलें श्रद्धावचन ह्मणून दाखवितात- हरी प्रसाद
 करितां अधिक उणें नाठवा हो,— हरी - हे हरी-
 हे

१ शाश्वतस्तुध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः

अमर.

२ हें एथें क्रियाविशेषण जाणावें.- 'तुळितसां' या क्रियापदाशीं याचा

हे मञ्चिताहारका, प्रसाद करितां- प्रसाद करितांनां- स्वभ-
-क्ता वर अनुग्रह करितांनां, अधिक उणें नाठ्वा हो,-
हा अधिक, तो उणा, अथवा याचा अपराध अधिक,
त्याचा उणा, असें काहीं, नाठ्वा हो- आठवित नाही हो-
तुझीं आपल्या मनांत आणित नाही हो.' अथवा, हो हरी-
अहो हरी, प्रसाद करितां उणें अधिक नाठ्वा, असा
पदान्वय करावा. एथें अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा.

यांत कवीनें ध्रुवा बराचर स्वतुलनेचें अनौचित्य
कथनानें आपला अत्यंत नम्रोभाव प्रकट करून पुनः
प्रभूचें कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुसमर्थत्वहि दर्शविलें आहे.

१ 'हो हें एथें पादपूरणार्थ अव्यय असून घेणेंकरून वक्त्याचा
अभिप्रेतार्थ संशयरहित असा ध्वनित हेतो - 'तुझीं कोणास मारित नाही
हो,' ह्मणजे तुझीं इतके दयालु अहां कीं कोणी मारास योग्य जरी अपराध
केला तरीं तुझीं त्यास मारित नाही असें मीं पूर्तेपणीं जाणतो असा अर्थ.
तसेंच- 'मीं जातो हो' ह्म० तुझीं निश्चय जाणा मीं जातो, असेंच हो या
शब्दयोजनेनें एथें अर्थगौरव जाणावें.

प्रभुत्वतरिहेंचकींकरुनिदेकृपादानते ॥
 स्वसाम्ययदुपार्जनेमिरविजेस्वपादानते ॥
 प्रसादमगकायतोजरिनिवारिनालाघवा ॥
 कसेंदशमुखानुजाविसरलांअहोराघवा ॥ ६६ ॥

मागल्या केकेत आपल्या भक्तां वर प्रसाद करितांनां प्रभु अधिक उणें मनांत आणित नाहींत, ह्मणून जो आपला अभिप्राय कवीनीं प्रकट केला, त्याच अर्थाचें एथें समर्थन करित होत्सांते ते ह्मणतात.

पदान्वय— प्रभुत्व तरि हेंच, कीं कृपा करुनि तें दान दे, यदुपार्जने स्वपादानते स्वसाम्य मिरविजे, जरि लाघवा निवारिना मग तो प्रसाद काय; अहो राघवा दशमुखानुजा कसें विसरलां.

प्रभुत्व तरि हेंच,— प्रभुत्व - स्वामित्व - श्रेष्ठत्व, तर, हेंच - यांलाच ह्मणावें, कीं कृपा करुनि तें दान दे, -कीं कृपा करुन तें दान देतें - कृपेनें तें प्रभुत्व असें देणें देतें कीं; यदुपार्जने स्वपादानते स्वसाम्य मिरविजे, — य-दुपार्जने - ज्या दानाच्या- उपार्जने - उपार्जनानें - प्राप्ती-नें, (करणी तृतीया, -) स्वपादानते, - स्वपाद-आपला चरण-अर्थात् भगवच्चरण, त्यास जो - आनत - साकल्येंकरून -सर्वभावेकरून नत - नम्र, त्याणें, अथवा, स्वपादा- आ-पल्या चरणास - अर्थात् भगवच्चरणास, जो - नत- नम्र त्याणें, (कर्तरि तृतीया,) स्वसाम्य- आपल्यार्थां जें साम्य-समानता, बरोबरी, मिरविजे - मिरविजेतें - मिरविलें जातें; अर्थात्

अर्थात् तोच प्रभु ल्लणावा किं जो आपल्या शरणागता वर
 कृपा करून त्यास असें देणें देतो कीं, ज्या देणगीच्या योगानें
 त्या आश्रितानें आपल्या बरोबरीची योग्यता मिरवावो; एथें
 'स्वपादानतें मिरविजे' या उभय शब्दयोजनेनें त्या आश्रि-
 -तानें ती आपल्या प्रभूनें दिलेली जी आपल्या बरोबरीची
 योग्यता, ती भूषणास्पद मानून तें केलें करून प्रभूच्या ठायीं आ-
 पलें पादानतत्व ल्लणजे नम्रीभाव नसोडितां त्याचें गौरव क-
 -रित असावें, असा एथें कवित्त्वरुतार्थ ध्वनित होतो. याच अर्था-
 -चें दृढीकरण करित होत्साते कवि आणखी ल्लणतात/जरि
 लाघवा निवारिना मग तो प्रसाद काय, —जरि-जर,
 लाघवा-लघुत्वास-हलकेपणास- अर्थात् स्वभक्ताच्या लघु-
 त्वास, निवारिना- निवारित नाहीं- दूर करित नाहीं-घाल-
 -वून टाकित नाहीं-नाशित नाहीं, मग- तर मग, तो प्रसाद
 काय- तो प्रसाद ल्लणून कसा मानावा- तो प्रसादच नव्हे,
 असा अर्थ; अर्थात् आपल्या शरणागताच्या लघुत्वास दूर
 करून त्याची योग्यता जर वाढवित नाहीं तर मग तो प्रसाद
 कशाचा, तो प्रसादच नव्हे, असें समजावें; परंतु असाहि प्रसा-
 द पूर्वी तुह्मीं केला असें स्मरण देत होत्साते कवि ल्लणतात/
 अहो राघवा दशमुखानुजा कसें विसरलां,- अहो
 राघवा- अहो रघुवंशोद्भवा रामचंद्रा, (हें प्रभूस रामावता-
 -राचें स्मरण देण्या करितां संबोधन होय,) दशमुखानुजा,-
 दशमुख-रावण, त्याचा/अनुज-कनिष्ठबंधु-बिभीषण, त्याला,
 कसें विसरलां- त्याचें स्मरण तुह्मांस कसें नाहीं ? रावणा-
 -चा वध केल्या नंतर आपल्यास शरण आला जो बिभीषण

त्यास लंकेच्या राज्यासना वर स्थापून त्यास तुह्मी आपली योग्यता दिली, ही आपली रामावतारींची कीर्ति जगप्रसिद्ध असतां ती या प्रसंगीं तुह्मीं कशी विसरलां? अथवा एथें 'अहो' हें आश्चर्यबोधक संबोधनार्थीं अव्यय करून, राघवा- त्या रामचंद्राला, आणि दशमुखानुजा- विभीषणाला, कसें विसरलां; अर्थात् ज्या राघवानें आपल्या योग्यतेस विभीषणास चढविलें त्या राघवाला, आणि त्यास सर्वभावेकरून शरण आला जो विभीषण त्याला, कसें विसरलां? असा एथें पदान्वय केला तरीं चालेल. एथें तिसऱ्या चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा, आणि चौथ्यांत स्तरण अलंकार जाणावा.

असो हरिकसा तरीं विमलभाव ज्याचा करा ॥
 तथा वरि दया पचे वर असाचि द्याचा करा ॥
 वृथाचि गमते दिलें बहु हिजे न दासा जिरे ॥
 पुसोनि अधिकार द्या सुकरते सदासा जिरे ॥ ६७ ॥

मागील केकेत स्वभक्ता विषयीं प्रभूचें औदार्य वर्णिलें, तथापि पुनः स्वयोग्यतानुरूपच सेवकांस वर दिल्यानें त्यांत त्याचें कल्याण आहे, असा नम्रतापूर्वक स्वाभिप्राय प्रकट करित होतसाते कवि प्रार्थितात.

पदान्त्रय— हरि, ज्याचा कसा तरीं विमल भाव असो, तथा वरि दया करा, पचे असाचि वर चाकरा द्या; जें दासा न जिरे बहु हि दिलें वृथाचि गमते, सदा सुकर साजिरे ते अधिकार पुसोनि द्या.

हरि^१ - हे हरि, ज्याचा कसा तरीं विमल भाव असो, — ज्याचा - ज्या सेवकाचा, कसा तरीं भाव असो, परंतु तो विमल - शुद्ध - सप्रमांतःकरणपूर्वक असो; अथवा,
 कसा

१ कोठें 'हरिच्या' ठिकाणीं 'वरि' असा पाठ आहे; तसा पाठ असतां 'वरि' हें अव्यय केलें पाहिजे. 'कसा तरि असो परंतु विमल वरि भाव असो; ह्यणजे विमल वरिक भाव असो, अशी अर्थयोजना करावी. परंतु वरिक या पादपूरणार्थ अव्ययाच्या ठिकाणीं 'वरि' या शब्दाच्या प्रयोग कोठें विशेषकरून माझ्या आढळण्यांत नाहीं, ह्यणून 'हरि' हाच पाठ एथें ठविला आहे.

कसा तरीं- कसेंहि करून, विमल भाव असो;^१ सारांश कोणत्याहि रीतीने तो तुमचें भजन करू परंतु तें शुद्धांतःकरणानें करू; ह्मणजे मग / तथा वरि दया करा, - त्या वर तुहीं दया करितां; आणि / पचे असाचि वर चाकरा द्या, — पचे- पचन होई, असाच वर-कृपादान, चाकरा-आपल्या सेवकास, देतां; सारांश ज्या आपल्या दानाचा तो सेवक योग्य रीतीने विनियोग करायस समर्थ होईल, तेंच दान तुहीं त्यास देतां. अथवा, एथें - असो ह्मणजे मागल्या केकेंत जें 'प्रसादमगकायतोजरिनिवारिनाला घवा' ह्मणून सांगितलें तें सर्व असो, ती गोष्ट सांप्रत तशीच राहूं द्या, असें 'असो' हें अव्यया सारिखें पद मानून, कसातरीं ज्याचा भाव शुद्ध त्या वर दया करा, आणि त्याला पचे असाच वर द्या, असा 'करा' आणि 'द्या' हीं दोन प्रार्थनेच्या अर्थी आज्ञार्थाचीं रूपें मानिलीं असतांहि प्रस्तुत अर्थास व्यत्यय येत नाहीं. अथवा, ज्याचा कसा तरीं भाव विमल करा,— ज्या आपल्या सेवकाचा, भाव-श्रद्धा, कोणत्याहि प्रकारें तुहीं, विमल-शुद्ध, करा- करितां; तथा वरि दया पचे,— त्या सेवका वरच तुमची दया पचत्ये; ह्मणजे त्यासच ती दया हितकारक होत्ये; ह्मणोनि / असाचि चाकरा वर द्या,— असाचि- पचे असाच, आपल्या सेवकास वर द्या; अर्थात् ज्याचा भाव शुद्ध नाहीं, त्याचें कल्याण होत नाहीं. जो

ज्या

१ जसें- 'तों कसा तरी एकदां जाऊ,' 'ती मुलगी कशी तरी आपल्या सासरीं नांदो,' ह्मणजे कसेंहि करून-कोणत्याहि उपायानें, असा अर्थ; तद्वत् एथें अर्थ जाणावा.

ज्या भावनेने परमेश्वरास पाहतो त्याच भावनेने तो न्यास दिसतो. ^१ आणखी अर्थांतरन्यासेकरून कवि ह्मणतात - जें दासा न जिरे बहु हि दिलें वृथाचि गमते, - जें दासाला जिरत नाही - जें जिरविण्याची शक्ति त्यांच्या अंगी नाही, तें जरी पुष्कळ दिलें तरी, वृथाच गमते - व्यर्थ दिलें असे वाटते; ह्मणोन - सदा सुकर साजिरे ^२ ते अधिकार पुसोनि व्या, - सदा - निरंतर, सुकर - करा यास सोईवार - नीट करितां येतील - अर्थात् नीट चालवितां येतील, आणि - साजिरे - चांगले - अर्थात् हितकारक, असे जे ते - अधिकार - पदव्या - अर्थात् सलोकतासमीपतादि ज्या चार मुक्ति, त्यांतून कोणतीही देणें झाल्यास - पुसोनि व्या - पुसोनि - विचारून - विचार करून - स्वदासाची योग्यता पाहून, मग - व्या; ह्मणजे त्यांत त्याचें हित आहे असा अर्थ.

१ हाच अर्थ आनंदतनयानें पुढल्या श्लोकांत फार सरस वर्णिला आहे:-

सीतेलास्मरसाधनूसिहरसाराजांदिसेवीरसा ।
 मूढांलानरसाजनानृवरसाभक्तांसिमाहेरसा ॥
 देवांईश्वरसारिपूंसगरसाज्ञान्यांसिचित्सारसा ।
 ऐसासर्वरसांसिहेतुपरसाजोसूर्यद्वत्सारसा ॥

सीतास्वयंवर.

२ साजिरे असा जो नपुंसकलिंगी पाठ आहे तो मला प्रशस्त दिसत नाही.

प्रसन्नबहुहोतसांपरिकरालहोबावरें ॥

शिवापरिवरासवेत्ददयहैनहोबावरें ॥

असावृककृतमहैनकळलंकसेंहोहरा ॥

भलाजगविलातुह्नींभवमहाहिचामोहरा ॥ ६८ ॥

पात्रेचा विचार नकरितां जर वर दिला तर तो वर-
-ग्राहकास तर काय परंतु वर देणारासहि अनर्थक होतो,
असें दृष्टांतानें कथित होव्साते मागील श्लोका वरून कवि
देवास ह्मणतात.

पदान्त्रय— प्रसन्न बहु होतसां, परि वरें शिवा परि
कराल हो बा, हें त्ददय वरा सवें बावरें न हो, वृक असा
कृतमहें हरा कसें हो न कळलें, तुह्नीं भवमहाहिचा मोहरा
भला जगविला.

एकदां शुद्धांतःकरणानें तुह्नांस शरण गेलें ह्मणजे तुह्नीं
आपल्या दयेच्या ओघानें प्रसन्न बहु होतसां, - प्रसन्न
संतुष्ट- आपल्या सेवकां वर केव्हां मीं उपकार करीन ह्मणून
उत्सुक, बहु होतसां- फारच होतां,- होत असतां; परि
वरें शिवा परि कराल हो बा,- परि-परंतु-न जाणो, वरें
वरानें- वरदानानें, शिवा परि- शिवा सारिखें- जसें महा-
देवानें वृकासुराला वरदान देऊन केले तसें, कराल हो बा^१-
पहा कदाचित् तसें कराल हो, सांभाळा. हें त्ददय वरा
सवें बावरें नहो,—हें -हें माझे, त्ददय - अंतःकरण-मन,
वरा

१ एथें हो बा हीं पादपूरणार्थी निषेधार्थसूचक अव्ययें जाणावीं.
जसें- 'तुह्नीं तैथें जाल हो,' 'तुह्नीं कदाचित् त्यांस असें बोलाल हो बा,' ह्मणजे
कदाचित् तुह्नीं जाल बोलाल तर तसें करूं नका. अत्रा एथील भावार्थ.

वरा सर्वे - तुमच्या वरा बराबर- तुम्हीं वर देतांच असा अर्थ,^१ बावरे नहो,- बावरे- वेडे-भांबावल्या सारखें, नहो- न होऊ; सारांश महादेवाच्या वरदानानें जसे वृकासुराचें मन बावरलें तसे तुमच्या वरदानानें हें माझे अंतःकरण बावरे नहोऊ असा अर्थ; वृक असा कृतघ्न हें हरा कसे हो न कळलें,— वृक- तो वृकासुरनामा दैत्य, असा - या प्रकारचा, कृतघ्न- कृतोपकार विसरून उलटें आपल्या हितकर्त्यास अपकार करणारा, हें हरा कसे हो न कळलें,- हें त्या महादेवाला कसे समजलें नाहीं हें मोठें आश्चर्य होय; असो परंतु तुम्हीं भवमहाहिचा मोहरा भला जगविला,— तुम्हीं, त्या काळीं- भवमहाहिचा मोहरा,- भवमहाहिचा,- भव- प्रपंच, हाच कोणी- महा- मोठा, अहि- सर्प, त्याचा, अर्थात् प्रपंचरूप महासर्पाचा, मोहरा- सर्पविषाचो वाधा दूर करणारा औषधरूप मणि-अर्थात् प्रपंच-सर्पा विषयीं विषापहारक मणिरूप महादेव, भला जगविला - भला वांचविला-त्या वृकासुरास वर दिल्यानें महादेवाचाच घात होत होता, परंतु तुम्हीं त्यास त्या काळीं त्या दैत्यापासून न भलें संभाळिलें; 'सारांश कुपात्रीं वर दिल्यानें तो वरग्राहक त्या वरदानानें उन्मत्त होतो, तसें मात्र मज विषयीं करूं नका; ज्या अनुग्रहानें माझे हित होईल तोच अनुग्रह मज वर करा असा अर्थ. यांत कवीनीं भगवंताच्या देयेचा अतिशय दर्शवून आपला तद्ग्रहणार्थ पात्रते विषयींचा संशय-हि ध्वनित केला. हा एथें दृष्टान्त अलंकार जाणावा.

१ 'तो' चाबकाच्या फटक्या बराबर मेला, ह्मणजे चाबकाचा फटका बसतांच मेला, असा अर्थ- तसा एथें सर्वे या अव्ययाचा अर्थ समजावा.

भजेसुदृढनिश्चयेद्विजकुमारकक्षीरधी ॥
 तथाकरिंतुह्नीचद्यामदनमारकक्षीरधी ॥
 उदारपणतेंबरेसुखविजेसुपात्रासदा ॥
 दिलेंअमृतपन्नगातशिखळींकृपात्रासदा ॥ ६९ ॥

वरल्या श्लोकांत कुपात्रीं दयेचा परिणाम सांगितला. यांत सुपात्रीं दया वर्णित होत्साते पुनः पात्रापात्रविवेचन दर्श-
 -वित असतां कवि ह्मणतात.

पदान्वय— क्षीरधी द्विजकुमारक सुदृढनिश्चये भजे,
 तुह्नीच तथा करिं मदनमारक क्षीरधी द्या, जें सुपात्रा सदा
 सुखवि तें उदारपण बरें, पन्नगा अमृत दिलें, तशि खळीं
 कृपा त्रासदा.

क्षीरधी द्विजकुमारक सुदृढनिश्चये भजे,— क्षी-
 -रधी,- क्षीर-दूध अथवा खीर, त्या विषयीं-अर्थात् तत्प्राप्ती
 विषयीं आहे/ धी- बुद्धि- मन- इच्छा,^१ ज्याची तो (ब-
 हुव्रीहि समास), सारांश श्रीमंतांच्या मुलांस जशी नित्य खीर
 मिळत्ये तशी मला एकदां तरि द्रोणभर मिळावी ह्मणून ज्यास
 इच्छा उत्पन्न झाली असा, अथवा, क्षीरधी - क्षीरविषय-
 क आहे धी - बुद्धि ज्याची असा होत्सातां, असा अर्थ
 करावा, द्विजकुमारक, द्विज - ब्राह्मण - अर्थसंदर्भानें
 द्रोणाचार्य, त्याचा / कुमारक^२ - लहान मुलगा-
 अर्थात्

१ बुद्धिर्मनीषाधिषणाधीः मज्ञाशेमुषीमतिः

अमर.

२ एथे कुमार शब्दावरून क्षदार्थी ह्मणून द्रोणभर ह्मणजे

अर्थात् अश्वत्थामा, सुदृढनिश्चयं, - सुदृढ - अत्यंत दृढ, निश्चय- मनाचा निर्धार- ईश्वर मला दूध देईलच देईल, असा मानसिक निश्चय, त्याणें, (करणी तृतीया), भजे- तुला भजला-शरण आला. सुदृढनिश्चय असा पाठ असतां- 'सुदृढ० आहे निश्चय ज्याचा' असा बहुव्रीहि करून तें सारें 'द्विजकुमारक' याचें विशेषण करावें; अथवा, क्षीरधी- क्षीरविषयक धी- बुद्धि तितें, भजे - भजला - अर्थात् खीर मिळावी ह्मणून इच्छा केली, असा अर्थान्वय केला असतांहि प्रशस्त. तेव्हां-तुह्नींच तया करिं मदनमारक क्षीरधी व्या,-तुह्नींच-अर्थात् तुह्नां शिवाय इतर कोणी ना-हीं स्वतः तुह्नीं, तया करिं-त्याच्या' हातीं-त्या अश्वत्थामा बालकाच्या हातीं - अर्थात् त्याच्या स्वाधीन, मदनमारक,-मदन - काम -अर्थात् मनोरथ, त्याचा - मारक- नाशक - नाश करणारा - अर्थात् यथेच्छ वृत्ति करून मनोरथ राहूं न देणारा, असा 'क्षीरधी' - क्षीरसागर, व्यां-दिला;

१ पहा केका २३ वी, टीप १, पृ० १११.

२ मदनोमन्मथोमारःप्रद्युम्नोमीनकेतनः । कंदर्पोदर्पकोऽनंगः
कामःपंचशरःस्मरः ॥

अमर.

३ उदधि, पयोधि, वारिधि, जलधि, या प्रमाणें क्षीरधि- क्षीरसमुद्र. उदन्वानुदाधिःसिंधुःसरस्वानुसागरोऽर्णवः । रत्नाकरोजलनिधिर्द्यादःपातीरपांप-तिः ॥ तस्यप्रभेदाःक्षीरोदोलवणोदस्तथापरे । वांत क्षीरधि यांतील शे-वटल्या वर्णास एथें प्रासानुरोधानें दीर्घत्व झालें आहे.

* हे ग्रंथभाषेत भूतकालाचें रूप जाणावें.

दिला; ह्यणून कवि ह्यणतात मीं असें ह्यणतो कों - जें सु-
पात्रा सदा सुखवि तें उदारपण बरें, - जें -अर्था-
त् जें उदारपण, सुपात्रा - सुपात्राते - वरदानग्रहणार्थ जो
योग्य त्याते, सुखवि - सुखवितें - अर्थात् सुखी करितें, सु-
खप्रद होतें, अथवा, जें उदारपण, सुपात्रा - सुपात्रा कार-
णें, सुख - हर्ष - अर्थात् कामनातृप्तिजन्य जो अल्हाद
ध्याते, (ही कर्मणि प्रथमा) वितें^१ - उत्पन्न करितें,
तें उदारपण, - तें - तसें पूर्वोक्त प्रकारचें, उदारपण -दा-
तेपण, बरें - कल्याणकारक, असें जाणावें^३; असें जर
नहोईल

१ एथे पंतानें आपलें किंचित् काव्यानर्गलत्व दाखवून स्वेच्छाचारानें
'सुखविणें' ह्य० सुख देणें, असा मराठींत स्वतंत्र धातु करून त्याचें हें वर्तमान-
काळाचें रूप योजलें आहे असें दिसतें. दुखविणें, हर्षविणें, असे जर-दुःख.
हर्ष, या मूळ शब्दां वरून धातु होतान, तर सुख शब्दा वरून आपल्या
मनोहर मयूर कवीनें तसा नवा धातु योजून या प्रकृतिरंक महाराष्ट्र बाणीस
नीटनेटकी केली येणें करून हें त्यांचे रत्न निंदार्ह नहोतां उलटें स्तुत्यार्ह होतें
असें मला वाटतें. या माझ्या विचारास कोणी अनुमोदन न देईल तर एथें पुढें
दुसरी जी वैकल्पिक अर्थयोजना केली आहे, तीस तारिं ते आपलें मूल्यवान
अनुमोदन देतील असा आपला भरवसा दर्शवायास मीं एथें धैर्यावलंब
करितों.

२ या प्रमाणें 'वि'धातूचा अर्थप्रयोग आपल्या कवीनें व इतर कवी-
नींही केला आहे.- पहा- केका ४, टीप १, पृ० ३५. आणखी मुकुंदराज
ह्यणतात

सूर्यतमार्तेव्याला तेणेंचितोआवरला
तैसाप्रपंचघडला आत्मयासीजी

वि० सिं, ० प्र० ७, ओ० १४.

३ सुपात्रीं उपकार केला असतां तो लौकरच फलप्रद होतो ह्यणून
पुढल्या श्लोकांत लोकरासानें फार सरसरीतीनें वर्णिलें आहे;-

नहोईल तर अर्थांतरन्यासेकरून कवि पक्षांतराचें स-
 -मर्थन करितात / पन्नगा अमृत दिलें तशि खळीं
 कृपा त्रासदा, - पन्नगा - सर्पाळा, अमृत, दिलें - पा-
 जिलें, तशी - त्या सारिखी, खळीं, - खळ - दुष्ट -
 स्वभावतः अपकारक, त्याच्या ठायीं, कृपा - दया, त्रासदा-
 त्रासदेणारी - नाशकारक, जाणावी. सर्पाळा दूध पाजणें,
 आणि दुष्टा वर दया करणें, हे दोन्ही व्यापार सारिखेच
 नाशकारक होत; सारांश जसें महादेवानें वृकासुरास वरदान
 देऊन त्याचा लोभ वाढविला, तसें नकरितां, तुझीं पूर्वीं आ-
 -पल्या दयापूर्वक औदार्यानें अश्वत्थाम्यास क्षीरसमुद्र दे-
 ऊन त्याची जशी तृष्णा नाहींशी केली, तशी मज वर दया
 करून माझीहि तृष्णा नाहींशी करा, असा वर मला द्या,
 असा एथें कविन्दुतार्थ जाणावा.

अध्वक्लांतप्रतिमुखगतंसानुमांश्चित्रकूट-
 स्तुंगेनत्वांजलदशिरसावक्ष्यतिश्लाघमानः।
 आसारेणत्वमपिशमयेस्तस्यनैदाघमग्निं
 सद्भावाद्द्रुःफलतिनचिरेणोपकारोमहत्सु ॥ १७ ॥

मेघदूत.

अतिप्रियसुखप्रदप्रथमतुमुदंभोदया ॥
 मयूरहृदयातुङ्गीक्षणविटो नशंभोदया ॥
 उदारपणवानिलेंअजिगुरूपहासाबळें ॥
 कसेंकरिललेंकरुंनिपटहेंपहासाबळें ॥ ७० ॥

मागील श्लोकांत शिवाच्या दृष्टांतेंकरून प्रभूचें औदार्य वर्णिलें खरें, परंतु तसें केल्यानें शिवविष्णुविषयक भेददृष्टीचें अनुमान होतें; ह्मणून तें वर्णन सरस नव्हे, असा आपला भावार्थ दर्शवित होत्सति शिवविष्णु एक जाणून एथें कवि शिवाची प्रार्थना करितात.

पदान्वय,— तूं प्रथम अतिप्रिय, सुखप्रद, मुदंभोद, शंभो तुङ्गी दया या मयूरहृदया क्षण न विटो, अजि गुरूपहासा बळें उदारपण वानिलें, निपट साबळें लेंकरुं कसें करिल हें पहा.

तूं प्रथम अतिप्रिय, सुखप्रद, मुदंभोद, — तूं- (कवि प्रभूस ह्मणतात) तूं प्रथम- पहिला- मूर्ळी- आरंभीं, (हें एथें क्रियाविशेषण होय), अतिप्रिय-अत्यंत प्रियकर- अत्यंत प्रेमास्पद- भक्तांस अत्यंत प्रेमकरून भजनीय, सुख-प्रद- सुखदेणारा- स्वभक्तांस स्वर्गसुखादारभ्य आकैवल्य सर्व सुखकोटीतें यथेच्छ देणारा, आणि मुदंभोद,- मुत्-आनंद, याचा अंभोद- मेघ-अर्थात् आनंदधन, असा आहेस; [एथे 'आहेस' या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा

णावा] लणून-शंभो तुझी दया या मयूरत्तदया क्षण
 न विटो,— शंभो- हे शंभो^१- हे महादेवा, (एथें कवीनें
 शिवत्वेकरून प्रभु विष्णूची भावना करून हे संबोधन दिलें
 आहे), तुझी दया- तुझे भक्तवात्सल्य, या मयूरत्तदया,-
 या- हे जें त्या, मयूरत्तदया,- मयूर- मोर, त्याचें जें- त्तदय-
 अंतःकरण, त्या कारणें, पक्षांतरीं हें जें मयूर कवीचें अंतःक-
 -रण, त्या कारणें, क्षण- क्षणभर हि, न विटो - नकांटाळो;
 अथवा, अति प्रकट-उज्वलित जी तुमची दया ती, न विटो-
 मदपरार्थेकरून मंदप्रभा नहोऊ; अथवा, सुफलदायक जी
 तुमची दया ती, मदापरार्थेकरून अल्पफलप्रद नहोऊ;
 असा अर्थ. अथवा, एथें प्रथम चरणांत 'अतिप्रिय' आणि
 'सुखप्रद' हीं पृथक् विशेषणें नकरितां 'मुदंभोद' याचीं
 विशेषणें करावीं; लणजे अतिप्रिय- मनोहर, सुखप्रद- अ-
 ल्हादकारक, असा मुदंभोद- आनंदघन, तूं आहेस लणून
 त्या तुज आनंदघनाची दया मयूरत्तदया विषयीं नविटो.
 मेघाचो कृपा मयूरा विषयीं न्यून होणें असंभाव्य लणून
 एथें हा असंभव अलंकार जाणावा. अजि गुरूपहासा
 बळें उदारपण वागिलें,— अजि- अहो^२ गुरूपहासा,-
 गुरु- मोठा, जो- उपहास- थट्टा- विनोद, त्या साथीं,
 अथवा, गुरु - गुरुजन- महाजन, त्यांणीं केला जो उपहास
 त्या

१ शंभुशब्दाचें संस्कृत नियमा प्रमाणें संबोधन. पहा माझे महाराष्ट्र-
 व्याकरण आवृ०३, नि० २७९ वा. पृ० ११५.

२ अजि हें एथें विस्मयार्थी अव्यय जाणावें. अथवा पादपूरणार्थ
 अव्यय मानिलें तथापि विशेष दोष येणार नाहीं.

न्या साठीं, बळें- बळेंकरून - उगीच- कारण नसतां, उदा-
 -रण- औदार्य - अर्थात् तुझा शिवाचें औदार्य, वानिलें
 -वर्णिलें; सारांश (कवि लक्षणतात) म्यां जें वरल्या केकांत
 शिवाचें औदार्य दृष्टांतरीतीनें काकदृष्टिन्यायेंकरून वर्णिलें
 तें मोठें उपहासास्पद होय; अथवा तें पाहून किन्हेक थोर
 चिकित्सक जन माझा उपहास करितील खरा, कारण न्या
 वर्णना वरून शिवाचें गौरव नहोतां उलटी न्याची वरदाना
 विषयीं चातुर्यन्यूनतात्मक विगर्हता इंगित होत्ये; परंतु
 निपट साबळें लेंकरूं कसें करिल हें पहा,— निपट-
 केवळ, साबळें- बावळें-भोळें- अर्थात् अज्ञ, असें लेंकरूं
 कसें करिल- मूर्ख लेंकरानें आणखी कसें वर्णावें, हें पहा-
 याचा आपणच विचार करा; सारांश कवि लक्षणतात मीं
 अज्ञ बालक असल्या मुळें शिवाचें वास्तव वर्णन कसें करा-
 वे याचें मला योग्य ज्ञान नाहीं.

तुह्लां हरिहरांत ज्या दिसतसे दिसो वास्तव ॥
 प्रबुद्ध ह्मणती नसे तिळहि भेद मीयास्तव ॥
 ह्मणें मनि यथार्थ जें स्वमत वर्णिते शैवते ॥
 न वैष्णव दुराग्रही परम मुख्य हीं दैवते ॥ ७१ ॥

शिव आणि विष्णु यां मध्ये वास्तव भेद नाही असा आपला भावार्थ कथित होवता ते कवि या व पुढल्या केकेत ह्मणतात.

पदान्वय— तुह्लां हरिहरांत ज्या दिसतसे दिसो, प्रबुद्ध ह्मणती वास्तव तिळहि भेद नसे, यास्तव जें स्वमत शैव वर्णिते तें यथार्थ, न दुराग्रही वैष्णव, मी मनि ह्मणें, हीं दैवते परम मुख्य.

तुह्लां हरिहरांत ज्या दिसतसे दिसो,— तुह्लां हरिहरांत,— तुह्लां जे वास्तव अभिन्न, हरि— विष्णु आणि हर— शिव, यां मध्ये, ज्या दिसतसे दिसो — ज्या कोणास दिसत असेल तर त्यास दिसो, अर्थात् संदर्भ करून भेद; परंतु प्रबुद्ध ह्मणती वास्तव तिळहि भेद नसे,— प्रबुद्ध-ज्ञानी— तत्त्ववेत्ते, ह्मणती— ह्मणतात— उपनिषद्भागवतादि अभेदवर्णनपर ग्रंथांत सांगतांनां असें सांगतात, कीं वास्तव वस्तुतः— तत्त्वदृष्ट्या, तिळहि भेद नसे— तिळभरहि भेद नाही; अर्थात् तत्त्वदृष्ट्या तुह्लां हरिहरां मध्ये किमपि भेद नाही; यास्तव जें स्वमत शैव वर्णिते तें यथार्थ,—

ह्मणून

१ याच प्रमाणें मुक्तेश्वरानें सभापर्वीत ह्मटलें आहे;—

शैवह्मणतीशंकरस्थाणु ॥ तेचीवैष्णवर्णिलेजेविष्णु ॥
 शक्तीगणेशअथवाभानु ॥ नामेंयार्चीचजाणपा ॥२४॥

ह्यणून, जें- असें जें अभेदात्मक, स्वमत- आपलें मत, शैव - शिवोपासक - तांत्रिकमतरहस्यवेत्ते, वर्णिती - वर्णितात- प्रतिपादितात, तें- तेंच मत, यथार्थ- सत्य; न दुराग्रही वैष्णव,— दुराग्रही- हट्टवादी, वैष्णव- विष्णू-पासक; अर्थात् तत्वार्थ नजाणतां केवळ स्वमताभिमानांनी वैष्णव जें शिवनिंदापर आपलें मत प्रतिपादितात तें, न-यथार्थ नाही; असें- मीं मनिं ह्यणें,- मीं आपल्या मनांत ह्यणतां- अर्थात् मीं असें समजतां; पुनः कवि उक्तार्थाचें मंथन करून सारांशरूपानें सांगतात- हीं दैवतें परम मुख्य,—हीं - विष्णुशिवात्मक, दैवतें, परम मुख्य -केवळ आद्य होत. अथवा, एथें 'दुराग्रही' या पादाचा अन्वय 'शैव' आणि 'वैष्णव' या उभय शब्दांशीं करून 'दुराग्रही शैव आणि वैष्णव जें स्वमतवर्णितात तें यथार्थ न,'- दुराग्र-हानें शैव आणि वैष्णव परस्परनिंदात्मक जें स्वमत वर्णितात

त

१ श्रीमद्भगवच्छंकराचार्यानिंही असेंच केवळ परब्रह्मपर शिवाचें स्तवन केलें आहे;-

अजंशाश्वतंकारणंकारणानां शिवंकेवलंभासकंभासकानां ।

तुरीयंतमःपारमाद्यंतहीनं प्रपद्येपरंपावनंद्वैतहीनं ॥ ७ ॥

नमस्तेनमस्तेविभोविश्वमूर्ते नमस्तेनमस्तेचिदानंदमूर्ते ।

नमस्तेनमस्तेतपोयोगगम्य नमस्तेनमस्तेश्रुतिज्ञानगम्य ॥ ८ ॥

त्वत्तो जगद्भवति देव भवस्मरारे त्वय्येव तिष्ठति जगन्मृडविश्वनाथ ।

त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश लिंगात्मके हरचराचर विश्वरूपिन्

॥ ११ ॥

वेदसारशिवस्तव.

२ मुक्तेश्वरानेहि या अलिकडल्या दुराग्रही वैष्णवांचें व शैवांचें थोडक्यांत दृष्टांतरूपानें सरस वर्णन करून दाखविलें आहे;-

तें यथार्थ नाहीं, 'हीं दैवतें परम मुख्य'- हीं शिवविष्णुरूप उभय दैवतें केवळ आद्य होत, असें 'मीं मनिं ह्मणें'-(कवि ह्मणतात)मीं आपल्या मनांत समजतो, असा अर्थान्वय करावा. यद्यपि वाक्यरचने वरून पूर्वीन्वय प्रशस्त दिसतो, तथापि तें-कस्त कदाचित् कवि कडेस शैवमतप्रवणता दिसेल तर ती या मागील अर्थान्वयानें दूर होत्ये, ह्मणून कवीचा मुख्य अर्थ असाच असावा असें मला वाटते.

चैद्यकौरवएकपंक्तौ ॥ हस्तमेळवुनियांहस्ता ॥
 क्षुद्रबुद्धीअवलोकित्ती ॥ कृष्णद्वेषीदुरात्मे ॥ ७४ ॥
 काशीविश्वेश्वराचेंलिंग ॥ सुवर्णकमळींपूजिलेंसांग ॥
 जेंदेखतांपावतीभंग ॥ महापर्वतपापांचे ॥ ७५ ॥
 तेंनूतनपाखांडीवैष्णवां ॥ देखितांचिसंतापउपजेजिवा ॥
 जेवींकांपूर्वजांचाठेवा ॥ हिरोनिनेलातस्करीं ॥ ७६ ॥
 नातरीबिंदुमाधवप्रतिमा ॥ शृंगारिलीदेखोनिअधमा ॥
 केशकपाळींजंगमा ॥ शिरच्छेदनासारिखे ॥ ७७ ॥

ह्रणेंक्षणपुरांतकक्षणमुरांतकब्राह्मणा ॥

मलाजरिंह्रणालबातरिंविशंकलुब्राह्मणा ॥

तुह्नांशिवशिवातुह्नींभजतसांशुकव्यासहा ॥

सदर्थवदलेपुरातनकथाननव्यासहा ॥ ७२ ॥

मागील केकेचा भावार्थ पुढे चालू.

पदान्वय— क्षण पुरांतक क्षण मुरांतक ह्रणें, वा मला ब्राह्मणा जरिंह्रणाल तरिं विशंक लुब्रा ह्रणा, तुह्नां शिव शिवा तुह्नीं भजतसां, हा सदर्थ शुक व्यास वदले, पुरा-तन कथा न नव्या, सहा.

क्षण पुरांतक क्षण मुरांतक ह्रणें,— मीं - क्षण - क्षणभर - एक वेळ, पुरांतक, - पुर - त्रिपुरासुर, त्याचा - अंतक - नाशक - अर्थात् पुरारि - त्रिपुरारि - शिव, क्षण - एक वेळ, मुरांतक, - मुर - मुरनामा दैत्य, त्याचा - अंतक - नाशक - अर्थात् मुरारि - विष्णु, ह्रणें - ह्रणतो; सारांश कवि भगवंतास ह्रणतात किं मीं एक वेळ शिव ह्रणून आणि एक वेळ विष्णु ह्रणून हाका मारितो; ह्रणून - वा मला ब्राह्मणा जरिंह्रणाल तरिं विशंक लुब्रा ह्रणा, - वा - हे बापा, हेजगत्तात प्रभो, मला ब्राह्मणा जरिंह्रणाल - मला ब्राह्मणाला जरीं तुह्नीं ह्मटले, तरिं विशंक लुब्रा ह्रणा - तरिं - तथापि, विशंक - शंकारहित होत्साते - निःसंशय, लुब्रा - वाचाळ - मध्येच ढवळाढवळ करणारा, ह्रणा, ह्रणत असल्यास ह्रणा; कारण - तुह्नां शिव शिवा तुह्नीं भजतसां, — तुह्नाला शिव आणि शिवाला तुह्नीं

भजत अहां- लणजे तुमच्या रूपेंकरून शिव आणि शिवा
 च्या रूपेंकरून तुह्मींच अहां, अर्थात् तुह्मीं आणि शिव एकच
 अहां; हा सदर्थ शुक व्यास वदले,- हा- असा, सदर्थ-
 वास्तवार्थ, शुक आणि व्यास, वदले - पुराणांत सांगून गेले;
 लणून पुरातन कथा न नव्या, - या प्रकारच्या पुरातन
 कथा प्रसिद्ध आहेत, काहीं नव्या नाहींत; यास्तव सहा,-
 सहन करा-या तुमच्या कथा तुह्मीं आपल्या पाहून घ्या;
 अथवा, मी जें एकदां तुह्मांस पुरांतक लणून स्तवितो, आणि
 एकदां मुरांतक लणून स्तवितो, हें माझे लुब्रेपण आतां सहन
 करा; असा एथील कविन्दुतार्थ दिसतो.

तुझाचि अवतार तो सुत पराशराचा वळे ॥
 तदुक्तिस जन प्रभो जरि निजे मधें चावळे ॥
 तरि त्रिभुवनेश्वरा तव विशुद्ध नामावली ॥
 मुखीं प्रकट होय जी करि सुखी जनामावली ॥७३ ॥

मागल्या केकेत व्यासवचनार्चे प्रामाण्य सांगितले, ह्मणोन त्या व्यासाची प्रशंसा कथित होन्साते कवि भगवन्नाममाहात्म्य या व पुढील दोन केकांत वर्णित.

पदान्वय— पराशराचा सुत तो तुझाचि अवतार, प्रभो तदुक्तिस जन वळे; त्रिभुवनेश्वरा जरि निजे मधें चावळे तरि तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट होय; जी मावली जना सुखी करि.

पराशराचा सुत तो तुझाचि अवतार, - पराशराचा सुत- व्यास, तो तुझाचि अवतार- तो व्यास तुझाचि अवतार होय; ह्मणूनच प्रभो तदुक्तिस जन वळे, - प्रभो- हे समर्था, तदुक्तिस- त्याच्या उक्तीस- वाणीस, जन- सर्व-लोक, वळे- वळतात- अनुसरितात; त्रिभुवनेश्वरा जरि निजे मधें चावळे तरि तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट होय, - त्रिभुवनेश्वरा - हे त्रैलोक्यपते. - हे जगत्रयनायका, जरि निजे मधें चावळे, - जरी तो व्यास निद्रेत, चावळे- बरळला, तरी तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट

१ व्यास हा विष्णूचा अवतार ह्मणून पुराणांत सांगितले आहे;-

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

प्रकट होय, - तरी, तव- तुझी, विशुद्ध- अत्यंत पवित्र,
नामावली- नामश्रेणि, त्या व्यासाच्या- सुखा- सुखांत,
प्रकट होय-प्रकट होत्ये; ती तुमची पवित्र नामावली कशी
लक्षणाल तर-जी मावली जना सुखी करि-जी, मावली-
माता- आई, जना- सर्वलोकांस-जे लोक तुझी पवित्र नामें
घेऊन तुझे एकनिष्ठें भजन करितात त्या सर्वांस, सुखी
करि- सुखी करित्ये - संसारतापत्रयापासून सोडवून तुझे
अक्षय पद देत्ये. एथें निजेंत चावळणें, आणि त्यांत भग-
-वन्नामश्रेणीच्या सार्थकतेचा प्रादुर्भाव होणें, या उभय-
-क्रियांचा विरोध असतां त्याचें विधान आहे, लक्षण हा
विरोधाभास अलंकार होय.

तुझे कुशल नाम जो नर हळूहळू आकळी ॥
दुरत्यय असामहा खळ हि त्यासि भीहाकळी ॥
हरीव्यसन पाप हे बहु कशास कायाधवा ॥
परी त्वरित भेटवी तुज हि योगमायाधवा ॥ ७४ ॥

मागील केके वरून नाममाहात्म्य चालू.

पदान्वय— जो नर तुझे कुशल नाम हळूहळू आकळी, दुरत्यय असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भी, हे व्यसन पाप हरी, बहु कशास, कायाधवा परी योगमायाधवा तुज हि त्वरित भेटवी.

जो नर तुझे कुशल नाम हळूहळू आकळी:-
जो, नर- मानव, तुझे, कुशल- पुण्यकारक- कल्याणकारक, नाम, हळूहळू- चित्ताची एकाग्रता करून अभ्यासाने शनैःशनैः, आकळी-आकलन करितो, अर्थात् घेतो; अथवा पाठांतरां- तुझे कुशल नाम वा हळूहळू मना आकळी,— वा-हे बापा, तुझे कल्याणकारक नाम, हळूहळू या मनाला, आकळी- आकलन करिते; अर्थात् जो कोणी तुझे नाम घेतो त्याच्या मनाचे आकलन ते तुझे नाम हळूहळू करिते; लक्षणजे त्या मनाची एकाग्रता करून तुझ्या ठायी त्यास निमग्न करिते; आणखी ते नाम कसे पुसाल तर- दुरत्यय— असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भी,— दुरत्यय- ज्याचा पार उतरायास कठीण-दुर्गम-दुःसाध्य, अथवा, ज्याचा नाश होणे कठीण- अर्थात् प्रबळ असा, महा खळ हि- मोठा दुष्ट असतां हि, हा कळी- कलियुगांत जनांस पापप्रव-

ण करणारी देवता, त्यासि- त्या तुझे पवित्र नाम घेणारास,
 भी-भितो; या भगवंताच्या नामा पुढे माझे काही चालावयाचे
 नाहीं ह्मणून ते नाम घेणाराची तो कळी भीति वागवितो; भय
 वागवायाचे कारण हे व्यसन पाप हरी, — हे — तुझे
 नाम, व्यसन- दुःख- अर्थसंदर्भाने कलिकृत दुःख, आणि
 पाप- पातक- अर्थसंदर्भाने त्या कलीनेच करविलेले
 पातक- कलिमल, हरी- हरण करिते- अर्थात् दूर करिते;
 बहु कशास, — फार काय सांगावे; कायाधवा
 परी योगमायाधवा तुज हि त्वरित भेटवी, — काया-
 धवा, - कायाधव- कयाधूचा पुत्र- अर्थात् प्रन्हाद, त्या,
 परी- सारिखा, योगमायाधवा, - योगमायाधव, - योगमा-
 या, - जी मूलप्रकृति, तिचा धव- स्वामी- अर्थात् परम
 पुरुष, अशा, तुज- तुला, हि, त्वरित-शीघ्रतेने- उशीर नला-
 वितां, भेटवी- भेटविते; सारांश तुझ्या नामाने पूर्वी प्रन्हादा-
 स जसे तुला भेटविले, तसे ते तुझ्या नामघेणाराचे दुःख व
 पाप दूर करून आणखी त्यास तुझी प्राप्ति करून देते; असे
 तुझ्या नामाचे माहात्म्य आहे असा अर्थ.

तुह्नांसमचिहेंगुणेंअणुउणेंनसेनामहा ॥
 दिसेअधिकहीतसागुणतुलाअसेनामहा ॥
 सदैवभलत्यासहीसुलभआणखीगायका ॥
 छळीननअधोगतिक्षणहिदेजगन्नायका ॥ ७५ ॥

मागील केकेहून नाममाहात्म्य चालू.

पदान्वय— हे नाम गुणें तुह्नां समचि, अणु उणें नसे,
 हा महा गुण अधिक ही दिसे, तसा तुला असेना, सदैव भल-
 -त्यास ही सुलभ, आणखी जगन्नायका गायका न छळी,
 क्षण हि अधोगति नदे.

हे नाम गुणें तुह्नां समचि,— हे, तुजें कल्याणकार-
 -क नाम, गुणें-गुणानें, अर्थात् स्वभक्तोद्धारकरूप जो गुण
 म्याणें, तुह्नां समचि- तुमच्या बरोबरच होय; अणु उणें
 नसे,— अणु- अणुमात्र, उणें नसे- उणें नाहीं,— अर्थात्
 स्वभक्ताचा उद्धार करण्या विषयीं तिलमात्रहि तुमच्या
 पेक्षां असमर्थ नाहीं; किंबहुना हा महा गुण अधिक
 ही दिसे,— हा महा गुण- हा आपल्या गायकाचा उ-
 द्धार करण्याविषयींचा मोठा गुण, अधिक ही दिसे,— अ-
 -धिक समर्थहि दिसतो; तसा तुला असेना,— तसा गुण
 तुला नाहीं; अर्थात् गायकाचा उद्धार करण्या विषयीं तु-
 -झ्या पवित्र नामाचें सामर्थ्य जसें आहे तसें तुजें नाहीं;
 कारण / सदैव भलत्यास ही सुलभ,— तुजें नाम
 सदैव- निरंतर, आणि / भलत्यास ही— कोण्हासहि-
 अधिकारभेद

अधिकारभेद नराखितां कोणत्याहि जातीस अथवा व्यक्ती-
 स, सुलभ- सुखेंकरून प्राप्त; अर्थात् तूं तसा सदैव आणि
 भलत्यास सुलभ नाहींस; आणखी जगन्नायका गाय-
 का न छळी,—आणखी, जगन्नायका-हे जगन्नायका- हे
 जगदीशा, गायका न छळी,—गायका-जो तें तुझे नामगातो
 त्यास, न छळी- छळित नाहीं; अर्थात् तूं आपल्या भक्तांचा
 विश्वास पहाण्या करितां त्यांस छळतोस, तसें हें तुझे नाम
 छळित नाहीं; आणि क्षण हि अधोगति नदे,— क्षण हि
 -क्षणभर हि, तें तुझे नाम गायकास अधोगति- अर्थात् अ-
 -सद्गति, देत नाहीं; ह्मणजे क्षणभरहितें त्यास अधोगतीस जाऊं
 देत नाहीं; अर्थात् आपल्या भक्तांची परीक्षा पहाण्या क-
 -रितां, अथवा त्यांचा गर्व उतरावया करितां, जसें त्वां कांहीं
 कालमर्याद बलीस खाली पाडिलें तसें तूं त्यांस खाली
 पाडितोस, तद्वत् तें तुझे कल्याणकारक नाम गायकास खाली
 पाडित नाहीं, उद्धारच करितें; ह्मणून तुझ्या पेक्षां तुझ्या
 नामाचा गुण अधिक असा अर्थ. एथें हा व्यतिरेक अलं-
 -कार जाणावा.

१ कोणी प्राकृत कवीनें ह्मटलें आहे;—

भलतियाजीवाला नामचितारितें ॥ धृ ॥

छळीं नृप बळी बळी तारिच तो नसे आटला ॥
 गमे बहु भलामलानसकळांस ही वाटला ॥
 परीक्षक करी तसे जडाहिसोसिते हे मही ॥
 नकेवळ विरोचनात्मज तरे पदे हे मही ॥ ७६ ॥

मागील केकेत परीक्षणार्थ तुझी आपल्या भक्तांस अधो-
 गतिहि देतां असें कवींनीं शेवटीं विधान केलें तें एथें उदा-
 हरणानें स्पष्ट करित होसाते ते लक्षणतात.

पदान्वय— बळीनृप बळी तरिच तो छळीं आटला
 नसे, मला बहु भला गमे, न सकळांस ही वाटला, जड हि
 हेम ही परीक्षक करी तसें सोसिते; पदे केवळ विरोचनात्मज
 न तरे, हे मही.

बळीनृप बळी तारिच तो छळीं आटला नसे,—
 बळीनृप— विरोचनाचा पुत्र जो दानशूर बळीराजा,
 बळी— बलवान— महा समर्थ, तारिच तो छळीं आटला
 नसे,— तारिच— तरच— बळी होता लक्षणच, तो, छळीं—
 त्याचा तुझीं वामन अवतारीं इतका छळ केला असतां हि तो
 त्या छळांत, आटला नसे— आटला नाही— न्यून झाला
 नाही— अर्थात् कसास बराबर उतरला. एथें आटणें या
 धातूच्या प्रयोगानें कवींनीं छलनतापाचें अत्यंत प्राखर्य
 सुचविलें. अर्थात् बळी शिवाय इतर कोणी जर त्या वा-
 मनाच्या छळाच्या आंचेंत असता तर तो आटूनच गेला
 असता, असा एथील भावार्थ जाणावा. मला बहु
 भला गमे,— [कवि लक्षणतात] मला, तो बळी बहु
 भला—

भला - मोठा सामर्थ्यवान्, असा गमे- दिसतो; न सक-
 लांस ही वाटला, — सर्वासहि वाटला, न- नाही
 काय ? अर्थात् जसा मला सामर्थ्यवान् दिसला, तसा
 सर्वासहि तो सामर्थ्यवान् दिसला; अथवा, मला बहु
 भला गमे, — मला मोठा सामर्थ्यवान् दिसला ?- ह्मणजे
 मलाच मोठा सामर्थ्यवान् दिसला काय ? असा काकर्थ
 करून, न- नाही- अर्थात् मलाच दिसला असें नाही,
 तर सकलांस ही वाटला, — इतर सर्वासहि तसाच
 वाटला, असा पदान्वय करावा. कदाचित् तुम्हीं ह्मणाल
 किं माझ्या कसास बळी उतरला यांत काहीं महदाश्चर्य
 नाही, कारण- जड हि हेम ही परीक्षक करी तसें
 सोसितें, — जड हि- जड असतां हि, हेम ही-हेम- सोनें,
 ही, अथवा, जड- लोहकाषादिजे जड पदार्थ तेहि, आणि
 हेम ही- मूल्यवान सुवर्णहि, परीक्षक करी तसें सोसितें,-
 परीक्षक- लोहार, सोनार, आदिकरून जे लोह काष अथवा
 सुवर्ण यांची परीक्षा पहाणारे त्यांतून कोणी कारागीर
 तो, जसें- करी-करितो-अर्थात् तापविण्याची लवविण्याची
 अथवा सांधण्याची जसजशी त्या त्या पदार्था वर क्रिया
 करितो, तसें- त्या त्या क्रियानुरूप, सोसितें- तें सुवर्णादि
 जड सहन करितें- तो तो पदार्थ तसतसा विकृत होतो;
 परंतु या बळीच्या परीक्षणांत महदाश्चर्य ह्मणून हेंच आहे
 किं यांत पदें केवळ विरोचनात्मज न तरे, — पदें-
 प्रायानें- अर्थात् वामनावतारीं बळीपासून त्रिपाद भूमिदा
 नाच्या ग्रहणांत भगवंताच्या पदन्यासानें, केवळ- नुसता
 विरोचनात्मज

विरोचनात्मज- विरोचनाचा पुत्र- बळी, न तरे- तरला ना-
 हीं, परंतु हे मही, हे- ही, मही- पृथ्वी; अर्थात् ही पृथ्वी-
 -हि तरली असा एथें अन्वय. सारांश तुझांस भूमिदान केल्यानें
 दाता बळी तरला इतकेंच नाहीं, परंतु दानरूपजी पृथ्वी
 तीहि तरली; दान्याचा उद्धार होऊन त्या बराबर दानाचा-
 हि उद्धार झाला हें महदाश्चर्य होय. बळीच्या मस्तका
 वर वामनाचा पदन्यास होऊन तो बळी पाताळीं बसविला,
 तेव्हां अर्थात् त्यास अधोगति दिली, असा आपला इंगितार्थ
 वरील केकेच्या संबधानें सुचवून, त्या अधोगतींत त्याचा
 उद्धारहि भगवंतानें केला असा कवीनीं आपला भावार्थ
 एथें प्रदर्शित केला आहे.

असानकरिता जरीं छळ तरां प्रभो तो भली ॥

सुकीर्तिकशि पावता कविसभा जिणें शोभली ॥

पदीं उपजती नदी कशिकशी त्रिलोकीसती ॥

अशा अतुलमौक्तिकावलि विणें बरी दीसती ॥७७॥

मागील केकेत वामनकृत बलीछल सांगितला, यांत तो छल सत्कीर्तिलाभास आणि त्रैलोक्यकल्याणास कारणभूत झणून कथित होत्याते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— जरीं असा छळ न करिता तरां प्रभो क-
-विसभा जिणें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशि पा-
-वता, पदीं नदी कशि उपजती, अशा अतुलमौक्तिकावली
-विणें त्रिलोकीसती कशी बरी दीसती.

जरीं असा छळ न करिता तरां प्रभो कविसभा जि-
-णें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशि पावता,
-जर तो वामन असा न्या बळीचा छळ न करिता, तरां प्रभो
-कविसभा जिणें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशी
-पावता,—तरां- तर, प्रभो- हे महाराज, कविसभा जि-
-णें शोभली, कविसभा,- कवि- ग्रंथकार- पुराणादि इति-
-हास करणारे- व्यासादि, अथवा, कवि- ज्ञानी- व्यास
-शुकसप्तकादि, यांची- सभा- मंडळी- समाज, जिणें- ज्या
-बलीच्या सत्कीर्तीनें, (करणी तृतीया), शोभली- शोभा
-पावली- शोभायमान झाली, अर्थात् त्यांच्या काव्यास जिणें
-शोभा आणिली, अशी- भली सुकीर्ति तो कशी पावता,-
-भली- सुंदर- निर्मळ- निर्दोष, अशी- सुकीर्ति- सत्कीर्ति-
-सद्यश, तो- बली, कशी मिळविता? अर्थात् कधीं मिळ-
-विताना.

-विताना. आणखी, जर तो वामन त्या बळीचा असा छळ
 नकरिता तर पदीं नदी कशि उपजती,— पदीं-
 भगवत्पदन्यासांनीं, नदी - भागीरथी, कशी, उपजती-
 उत्पन्न होती, अर्थात् नहोती; अथवा, पदीं - भगवत्पादाच्या
 ठायां, उपजती - उत्पन्न होती; असा पदीं हें सप्तम्यंत प-
 -द करून अर्थान्वय करावा. आणि अशा अनुल मौक्ति-
 -कावलि विणें त्रिलोकीसती कशी बरी दिसती,-
 अशा - भागीरथीरूप, अनुल- अनुपम, मौक्तिकाव-
 -लि, - मौक्तिक - मोतीं, त्याची आवलि - पंक्ति अ-
 -र्थात् मोत्यांचा हार, त्या विणें-त्या वांचून, त्रिलोकीसती,-
 त्रिलोकी- स्वर्गभूपातालात्मिका, सती- साध्वी स्त्री, (कर्म-
 -धारय) कशी, बरी- सुंदर- अर्थात् कल्याणकारिणी, अशी
 दिसती - दृष्टिगोचर होती; सारांश जर वामन त्या बळीच्या
 निष्ठेची अशी परीक्षा नकरिता, तर त्या बळीची सत्कीर्ति
 झाली नसती, आणि त्रिलोक्यास पावन करणारी अशी भा-
 -गीरथीहि उत्पन्न नहोती. तात्पर्य हेंच कीं भगवान समय-
 -विशेषीं आपल्या भक्तांची परीक्षा पहाण्यांत त्यांचा छळ क-
 -रितो त्यांतहि जगाचें कल्याण करण्याचा उद्देश असतो.
 एथें त्रिलोकीच्या संबधानें आवलि या शब्दप्रयोगानें स्वर्गा-
 -स शोभविणारी मंदाकिनी, पृथ्वीस शोभविणारी भागीरथी,
 आणि पातालास शोभविणारी भोगावती, अशा भागीरथीचें
 त्रिविधरूपाचें ग्रहण ध्वनित होतें. यांत त्रिलोकीस स्त्रीत्व
 कल्पून भागीरथीच्या त्रिविधरूपास मौक्तिकाच्या तिपदरी
 हाराची कल्पना करून, उपमान उपमेयाचें अभेदरूपानें
 वर्णन केलें आहे; म्हणून एथें हा रूपक अलंकार जाणावा.

नको छळ अधीर मीं तशि नकीर्ति हो चामरें ॥
 नृपाशि उचितें वृथामिरविलीं जरिं पामरें ॥
 अकीर्तिच असोरुचे तुज कशी व्रजां कांबळी ॥
 असें न समजा कसें वरिल हारिला कांबळी ॥ ७८ ॥

बळी समर्थ होता म्हणून वामन अवतारीं तुमचा असा दारुण छळ त्याणें सहन केला, आणि तशी सत्कीर्तिहि त्याणें मिळविली; मीं तर केवळ असमर्थ, मीं अशा परीक्षणास पात्रहि नाहीं, आणि अशी तीव्र परीक्षणार्जित कीर्तिहि मला नको, तें काम समर्थानेंच करावें, असा आपला अभिप्राय कथित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— छळ नको, मीं अधीर, तशि कीर्ति नहो, चामरें नृपाशि उचितें, पामरें जरिं मिरविलीं वृथा, अकीर्तिच असो, तुज व्रजां कांबळी कशी रुचे, असें कसें न समजा, बळी हारिला कां वरिल.

छळ नको,— छळ- बळीची निष्ठा पहाण्या करितां जी वामनानें त्याची परीक्षा केली तसा छळ, मला नको; मीं अधीर, - मीं धैर्यवान् नाहीं - तशा तुमच्या परीक्षेस उतरेन असा मला भरवंसा नाहीं; तशी कीर्ति नहो, - तशी - त्या बली सारिखी, कीर्ति, नहो - न-होऊ; कदाचित् तुझीं ह्मणाल किं जर तुला तसें धैर्य नाहीं तर तुझी तशी कीर्ति होणार नाहीं, त्यास तशी कीर्ति नझाली तर नहोऊ; परंतु तसा 'छळ नको' असा एथें अर्थान्वय समजा-

वा; कारण- चामरें नृपार्शां उचितें,— चामरें- चवच्या, नृपार्शां- राजांसच, उचितें- योग्य, होत; पामरें जरीं मिरविलीं वृथा,— पामरें- पामरानें- दरिद्र्यानें, जरीं मिरविलीं- जरीं तीं चामरें, मिरविलीं- आपल्या वर वारून घेवविलीं, तरीं, वृथा- व्यर्थ, होत; अर्थात् दरिद्र्यानें जरीं आपल्या वर चवच्या वारून घेवविल्या तरीं त्या त्यास भूषणास्पद नहोतां उलट्या उपहासास्पद होतात; सारांश बळीची कीर्ति बळीसच योग्य. अकीर्तिच असो,— मला आपली-अकीर्तिच- कीर्तीचा अभाव- अथवा अपकीर्तिच असो; अर्थात् माझी अपकीर्ति झाली तरी होऊ; तुज ब्रजी कांबळी कशी रुचे,—तुला ब्रजभूमींत कांबळी कशी आवडली? अर्थात् तुला गोकुळांत गवळ्यां बराबर जशी कांबळी आवडली, तशी मला आपली अकीर्तिच असो; एथें कवीनें कांबळीच्या उपमेनें एक तर मुख्य इष्टार्थ अपकीर्तिची मूल्य-हीनता, दुसरें तिचें कृष्णवर्णत्व ध्वनित केले; स-णून एथें ही कांबळीची उपमा मोठी सरस होय. आ-णखी कवि ह्मणतात किं इतकी अपकीर्तिहि म्यां पत्करिली, या वरून तुझीं-असें कसें न समजा,- असें कसें समजत नाहीं, कीं- बळी हारिला कां वरिल,— बळी- बळवान् जो

१ एथें संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें कवीनीं 'उचित'या विशेषणा-चें 'चामरें' या विशेष्याच्या अनुरोधानें अनेकवचन साधलें आहे. असा संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें विशेष्यविशेषणाचें लिंगवचन एकरूपानें साधण्याचा प्राकृत काव्यांत कोठकोठे प्रघात आढळतो.

जो आहे तो, हारिला-अपजयाला-निर्भर्त्सनेला, कां वरिल-
कां स्वीकारील? अर्थात् कदापि स्वीकारणार नाही; ' किंबहु-
ना जो बळी नसेल तोच स्वीकारील; सारांश मी बलहीन आहे
ह्मणूनच ही अपकीर्ति स्वीकारितो, आणि अशी पड घेतो; हे
तुम्हीं ' कसे नसमजा' असा एथे अर्थान्वय जाणावा. यांत
कवीने वामनकृत छलसहिष्णुत्वनिमित्ताने बळीचे सामर्थ्य
सुचवून अकीर्तिस्वीकृतीने आपले भगवत्परीक्षणानर्हत्व-
हि प्रदर्शित केले. एथे उपमेय कीर्ति आणि उपमान चामर
यांचे मूल्यवत्ताधर्माने आणि शुभ्रत्वधर्माने सादृश्य, अकीर्ति
आणि कांबळी यांचे एतद्विरुद्धधर्मांनी सादृश्य, वर्णिले आहे,
ह्मणून हा उपमा अलंकार जाणावा.

१ बलवान् अथवा मानी पुरुष जे असतात त्यांजवर कितीहि संकट
पडले तथापि आपल्या महत् पदास लघुत्व देणारे असे अनुचित कर्म ते
कदापि आचरित नाहीत; अर्थात् असे लघुत्व त्यांस कदापि सहन होत नाही;
या विषयी भर्तृहरि ह्मणतात;—

शुक्लामोपिजराकृशोपिशिथिलप्राणोपिकष्टां दशा-
मापन्नोपिविपन्नदीधितिरपिप्राणेषु नश्यत्स्वपि ।
उन्मत्ते भविभिन्नकुंभकवलग्रासैकबद्धस्पृहः
किंजीर्णतृणमत्तिमानमहतामग्रेसरःकेसरी ॥

नीतिशतक. श्लो० ३३

छळालकृपणासिकांअजिदयानिधेकापिती ॥
 भटासिभटसंगरींपरिनकातरादापिती ॥
 करालतितुकीकृपाबहुअहोशरण्यातर्मां ॥
 बुडोनिशरणागतश्रमतसेंअरण्यातर्मां ॥ ७९ ॥

मागील केकेच्या शेवटीं कवीनें आपलें बलहीनत्व ध्वनित केलें तेंच ते एथें स्पष्ट करितात.

पदान्वय— अजि दयानिधे कृपणासि कां छळाल, भट संगरीं भटासि कापिती, परि कातरा न दापिती, अहो शरण्या कराल तितुकी कृपा बहु, मां शरणागत अरण्यात तर्मां बुडोनि श्रमतसें.

अजि दयानिधे कृपणासि कां छळाल,— अ-
 जि- अहो, दयानिधे,— दयानिधि- दयेचा निधि- दयेचें भां-
 -डार (षष्ठितत्पुरुष, त्याचे संबोधन), हे दयानिधे- हे दया
 सागरा, कृपणासि- दीनास- अर्थात् मज सारिख्या बलही-
 -नास, कां छळाल-तुर्ही कशा करितां छळाल, अर्थात् कदा-
 -पि छळणार नाहीं, कारण- भट संगरीं भटासि कापि-
 -ती,— भट- योद्धे,^१ संगरीं- लढाईत, भटासि कापिती-
 योद्ध्यास कापितात; अर्थात् शूर असतात ते लढाईत शूरास-
 -च तलवारीनें मारितात; परि कातरा न दापिती,—परंतु,
 कातरा- भिच्याला, न दापिती- दाबित नाहीत; अर्थात्
 त्यांज वर आपलें शूरत्व दाखवून त्यांस पाडाव करित नाहीत;
 सारांश.

सारांश, बळीहि समर्थ, आणि त्याच्या निष्ठेची परीक्षा पाहणार तुम्हांहि समर्थ; तेव्हां त्याचा जो छळ तुम्हां केल्या तो त्यासच योग्य; मज सारखा दीन तशा छळ्यास पात्र नाही, असा मागल्या चार केकां वर कटाक्ष ठेवून एथें कवीची दृष्टांतोक्ति जाणावी. लक्षण-अहो शरण्या करालतितुकी कृपा बहु, -अहो, शरण्या-रक्षणस्थाना-निर्भयस्थाना-अ-अर्थात् हे माझ्या रक्षका- हे भय हारका, तुम्हां कराल तितकी कृपा फार; अर्थात् मज वर तुम्हां कितीहि थोडी कृपा केली तरी ती मला फारच होय. या विधानेंकरून कवीनें आपलें कार्पण्य आणि प्रभूचें दयानिधित्व सिद्ध केलें; जसें एकाद्या अत्यंत दरिद्र्यास महान् श्रीमानानें कितीहि अल्प दान दिलें तरी तें त्यास फारच, तद्वत्. असा दीन असून आणखी कवि लक्षणतात- मीं शरणागत अरण्यात तमीं बुडोनि श्रमतसें, - मीं शरणागत- मीं जो तुम्हांस शरणागत-शरण आलेला, तो मीं- अरण्यात- या संसाररूप अरण्यांत, आणखी- तमीं- अंधारांत- अर्थात् अज्ञानरूप अंधःकारांत, बुडोनि - बुडून, श्रमतसें - श्रम पावत आहे. सारांश, या संसाररूप अरण्यांत, त्यात आणखी अज्ञानरूप अंधःकारांत, बुडून दुःख पावत आहे, आणि तुम्हांस शरण-हि आलों आहे, अशा मला तुम्हां दयानिधि आणि दीनवत्सल असतां कदापि छळणार नाही असा अर्थ. यांत कवीनें भगवंताचें दयालुत्व आणि भक्तवात्सल्य दर्शवून आपलें बलहीनत्व आणि भगवत्परीक्षणार्हत्व ध्वनित केलें. हा दृष्टांत अलंकार होय.

मुखासिजं वपातलीं श्रम अरण्य ऐशीं पदे ॥
 निज स्मृतिस जाहलीं विषय तीं तव श्रीपदे ॥
 गुरुक्तिस करावया सफल जानकी जीवना ॥
 धरासुरतपः फलें त्वरित धां वलीं जीवना ॥ ८० ॥

मागील केकेच्या शेवटीं 'श्रमतसे अरण्यात मीं' ह्मणून जें ह्मटलें त्या वरून रामावतारीं स्वानुरक्त जे आपले स्वकीय व्यांच्या कार्यार्थ स्वतः आपण फार श्रम घेतले असें भगवं-
 -तास स्मरण देऊन तदवतारवृत्तांत पूर्वक कवि प्रार्थितात.

पदान्त्रय— जं व श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं,
 तीं तव श्रीपदे निज स्मृतिस विषय जाहलीं, जानकी जीवना
 जीं धरासुरतपः फलें गुरुक्तिस सफल करावया वना त्वरित
 धां वलीं.

जं व श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं,—
 जं व— ज्या काळीं, श्रम आणि अरण्य, ऐशीं पदे— असे
 शब्द, मुखासि पातलीं— माझ्या तोंडीं आलीं; अर्थात् मागील
 केकेत शेवटल्या चरणांतील श्रम आणि अरण्य हे शब्द
 माझ्या तोंडीं येतांच; तीं तव श्रीपदे निज स्मृतिस वि-
 -षय जाहलीं,— तीं तुझीं, श्रीपदे,— श्री— मंगलरूप— क-
 ल्याणकारक, पदे— चरण, निज स्मृतिस— माझ्या स्मृतिला,
 विषय झालीं— विषयभूत झालीं; अर्थात् ते तुझे मंगल-
 -रूप चरण मला आठवले. अथवा, एथें— 'तं व तीं श्रीपदे'
 असा पाठ करून— जं व श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं,
 तं व— त्या काळीं, तीं— तीं जीं तुमचीं प्रसिद्ध श्रीपदे असा

अर्थान्यव करावां. ते कोणते चरण पुसाल तर ऐका-
 जानकीजीवना जी धरासुरतपःफलं गुरुक्तिस सफल
 करावया वना त्वरित धांवलीं,- जानकीजीवना- हे
 जानकीच्या प्राणवल्लभा- सीतापते- हे रामचंद्रा, या संबो-
 -धनेकरून कवीनें प्रभूस अकस्मात् आपल्या रामावताराचें
 स्मरण देऊन पुढील प्रार्थनेच्या अवधारणास सावध
 केले, जी धरासुरतपःफलं,— जी- जी तुमची श्रीपदे,
 धरासुरतपःफलं,- धरा-पृथ्वी, तिजवरील सुर-देव,-भूदेव-
 अर्थात् ब्राह्मण, त्याणीं केले जें- तप- तपाचरण, त्याची जी
 फलं -परिपाक- तद्रूप, अर्थात् ब्राह्मणांनीं तप करून प्राप्य जी
 वस्तु तद्रूप, अशीं तुमची श्रीपदे- गुरुक्तिस सफल करावया
 वना धांवलीं,— गुरुक्तिस,- गुरु- पिता- त्याच्या उ-
 क्तिस- वचनास- अर्थात् दशरथाच्या वचनास, सफल क-
 रण्या करितां, वना- अरण्यास-अरण्यां कडे, धावलीं; सारांश
 रामावतारीं दशरथाचें वचन सिद्धीस नेण्या करितां जे तुझे
 मंगलरूप पाय अरण्या कडे - धांवले, ते पाय मागील केकेंत
 चवथ्या चरणांतील श्रम आणि अरण्य हे शब्द माझ्या मुखीं
 येतांच मला आठवले. हा एथें स्मरण अलंकार होय.

तई प्रभुवरा तसे सदय कां असे आज हो ॥
विचारुनि पहा बरें निज मनीं महाराज हो ॥
वनो वनिं फिरा पिशा परि ह्मणा अहोरात्र हा ॥
नसे कुशल भाषणीं परि असे कृपा पात्र हा ॥ ८१ ॥

रामावतारवृत्तांत कथन पूर्वक प्रार्थना चालू.

पदान्वय—प्रभुवरा तई तसे सदय, आज असे कां हो, हो महाराज निज मनीं विचारुनि पहा बरें, वनो वनिं फिरा, पिशा परि अहोरात्र हा ह्मणा, हा भाषणीं कुशल नसे, परि कृपा पात्र असे.

प्रभुवरा तई तसे सदय,— प्रभुवरा— हे महा प्रभो, तई— रामावतारीं त्या अरण्यवासांत, तसे त्या प्रका-
-रचे, सदय— दयायुक्त; अर्थात् त्या काळीं अरण्यवासाचे कष्ट भोगून स्वकीयां वर आपली दया प्रकट केली; आणि
आज असे कां हो,— आज मज विषयीं असे— अ-
-र्थात् असे उदासीन, कां हो; आज मज विषयींच आपलें इतकें औदासिन्य कां असावें बरें; हो महाराज निज मनीं विचारुनि पहा बरें,— अहो महाराज आपल्याच मनांत विचार करून पहा बरें, किं मज विषयीं आपण इतके उदासीन असावें काय; जे आपण त्या समयीं वनो-
-वनिं फिरा,— रात्रीत फिरत असा; आणि पिशा परि अहोरात्र हा ह्मणा,— पिशा परि— वेड्या सारिखे, अहोरात्र, हा— हाय हाय, ह्मणा— ह्मणत असा; सारांश वेड्या सारिखे रात्रीत रात्रदिवस हाय हाय ह्मणत फिरत

असा, याची आतां सर्व आपल्या मनांत आठवण करा. कवि आपल्या विषयीं ह्मणतात- हा भाषणीं कुशल नसे,- हा- हा मीं तर भाषणांत, कुशल- चतुर, नाहीं; परि कृपापात्र असे,— परंतु कृपापात्र आहे; सारांश आपलें चरित्र कसें वर्णवें हें चातुर्य माझ्या अंगीं नाहीं, केवळ आपल्या कृपेस मात्र पात्र आहे, ह्मणून मज वर आपण कृपा कराच करा असा अर्थ.

समागमतुझाघडोह्मणुनिजाहलैलाकडे ॥
 तपोनिधितसेमुनित्यजुनिजोडिलींमाकडे ॥
 अयुक्तबहुज्याजनास्तवघडेपडेसाकडे ॥
 तदुक्तिहुनिआमुचेंबहुतबोलणेंवाकडे ॥ ८२ ॥

मागील केकेत शेवटीं कवीनीं मीं भाषणांत कुशल नाहीं
 ह्मणून सांगितलें, यांत मज पेक्षांहि भाषणचातुर्यहीनां वर
 आपण कृपा केली आहे असा स्वाभिप्राय दर्शवित होत्साते
 कवि ह्मणतात.

पदान्वय- तुझा समागम घडो ह्मणुनि तपोनिधि लाक-
 डें जाहले, तसे मुनि त्यजुनि माकडे जोडिलीं, ज्या जना स्तव
 अयुक्त बहु घडे, साकडे पडे, तदुक्तिहुनि आमुचें बोलणें ब-
 हुत वाकडे.

तुझा समागम घडो ह्मणुनि तपोनिधि लाकडे
 जाहले,—कविप्रभूस ह्मणतात तुझा समागम घडावा ह्मणून,
 तपोनिधि- तपाचें भांडार-तपोराशि- अर्थात् महान् तपस्वी,
 तपश्चर्या करितां करितां- लाकडे जाहले-अर्थात् लांकडा सा-
 रिखे शुष्क झाले; ज्यांचीं शरीरें वाळून लांकडा सारिखीं रो-
 ड आणि शुष्क झालीं; तसे मुनि त्यजुनि माकडे जो-
 डिलीं,- तसे- त्वत्प्राप्त्यर्थं दारुण तप करून लांकडा सारिखे
 शुष्क झालेले, मुनि-तपस्वी, त्यजुनि- टाकून- त्यांनां तसेच
 तपाचरणांत निमग्न ठेवून, रामावतारीं तुझीं- माकडे- वाचरें,
 जोडिलीं- मिळविलीं. मग ज्या जना स्तव अयुक्त ब-
 हु घडे -ज्या जनास्तव,-ज्या वानररूप जनास्तव-अर्थात्

जगत्रयमनोहराबलगुणैकरत्नाकरा ॥

ह्लणेकनकरंकुद्यामजमहाप्रयत्नाकरा ॥

प्रियाहिअशिजाहलीतुजकुकार्यआज्ञापिती ॥

सुधात्यजुनिकामुकप्रकटअंगनाज्ञापिती ॥ ८३ ॥

रामावतारीं सीतेनेहि भलताच छंद घेतला तोहि त्वां पुरविला, असा आणखी वृत्तांत कथित होत्साते कवि ह्लण-
-तात.

पदान्वय— जगत्रयमनोहरा बलगुणैकरत्नाकरा ह्ल-
-णे महा प्रयत्ना करा, मज कनकरंकु द्या, प्रियाहि तुज अ-
-शि कुकार्य आज्ञापिती जाहली; कामुक प्रकट सुधा त्यजु-
-नि अंगनाज्ञा पिती.

जगत्रयमनोहरा बलगुणैकरत्नाकरा ह्लणे महा
प्रयत्ना करा,— जगत्रयमनोहरा,— जगत्रय— लोकत्र-
-य, त्यास— मनोहर— सुंदर— अर्थात् सर्व त्रैलोक्यास रमणीय
दिसणारा— अथवा बलगुणैकरून सर्व त्रैलोक्याच्या मनांचें
हरण करणारा, अशा तुज, आणखी— बलगुणैकरत्नाकरा,—
बल— सामर्थ्य, आणि— गुण— ऐश्वर्यादि षड्गुण, 'यांचा— ए-
-क—मुख्य, रत्नाकर—खाण अथवा समुद्र, अर्थात् बलगुणाची
मुख्य खाण— उत्पत्तिस्थान, जो तूं त्या तुज, ह्लणे—पुढील सं-
दर्भानें ती तुझी प्रिया सीता ह्लणाली, कीं— महा प्रयत्ना क-

करा

१ भगवंताच्या षड्गुणाचें नांव भग

ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगमितीरितं ॥

रा- मोठा प्रयत्न करा, आणि- मज कनकरंकु द्या, मला,
 कनकरंकु,- कनक- सुवर्ण- अर्थात् सुवर्णा सारखा, रंकु-
 हरिण विशेष, द्या; ल्हाणून- प्रिया हि तुज अशि कुकार्य
 आज्ञापिती जाहली,— प्रिया- तुझी प्रिया- जानकी,
 ही, तुज- असा जगत्रय मनोहर आणि सर्वगुणैकरत्ना-
 कर जो तू त्या तुज- अशि, कुकार्य- कुत्सित कार्य- अर्था-
 -त् हरण धरण्याचें कुत्सित काम, आज्ञापिती जाहली-
 सांगती झाली; अथवा, ' जगत्रयमनोहरा, आणि बलगुणै-
 -करत्नाकरा' हीं दोन संबोधनें करावीं, ल्हाणजे हे 'जगत्रय-
 -मनोहरा, हे बलगुणैकरत्नाकरा, महा प्रयत्ना करा, आणि-
 मज कनकरंकु द्या (असें ती जानकी) ल्हाणे, ' असा इष्ट
 असल्यास अर्थान्वय करावा. सारांश तू त्रैलोक्यसुंदर आणि
 सकलबलगुणाचा निधि असा भ्रतार सन्निध असतां, यःक-
 थित् सुवर्णकांतीच्या हरणाच्या चर्मानें लोभाविष्ट होऊन
 तो पळणारा हरण मोठा दीर्घ प्रयत्न करून धरून मला द्या,
 ल्हाणून तुझी प्रिया जानकी तुला अशी निघ आज्ञा करिती
 झाली. कवि ल्हाणतात हें ठीकच आहे, कारण- कामुक
 प्रकट सुधा त्यजुनि, अंगनाज्ञा पिती,— कामुक-
 कामी- स्त्रैण पुरुष, आहेत ते- प्रकट-प्रत्यक्ष, सुधा- अमृत,
 टाकून, अंगनाज्ञा,- अंगना- स्त्री, तिची- आज्ञा, पिती-
 पितात-अर्थात् ग्रहण करितात; एथें 'सुधा' आणि 'अंगनाज्ञा'
 या

या दोन पदांची अन्योन्यदृष्टि आहे लक्षणं सुधेशीं अंगनाज्ञे-
 -ब्ध्या संबन्धाने पिणें या क्रियेचा प्रयोग जाणावा. सुधापान
 टाकून अंगनाज्ञा पिती असा अर्थान्वय. अर्थात् अमृतास ए-
 कीकडे ठेवून स्त्री जें सांगेल तें करितात. सारांश, सीतेच्या
 प्रेमा स्तव आपणास स्त्रैण ' व्हावें लागले. हा अर्थांतरन्यास
 अलंकार होय.

१ या आपल्या कर्वांनीं अशा स्त्रैण पुरुषाचें पराधीनत्व दृष्टांतरूपानें
 श्रंथांतरां सरस वर्णिलें आहे;

शिरजोरबायकोचा शेषजसाशांतदादलावाहे
 धीवर्तवीतजीवा सतहोदेवाशिदादलावाहे ॥

स्वदाससमर्थीजपेतरिनदेवराचाकरी ॥
 चुकेनपरिसार्थकश्रमनदेवराचाकरी ॥
 वदेहिभलतेंचितेतिसचिकोपटाकापुसा ॥
 असेमृदुह्मणोनिबामजनधोपटाकापुसा ॥ ८४ ॥

आणखी त्या जानकीचा शोच्य वृत्तांत कवि सांगतात.

पदान्वय—स्वदास समर्थी जपे तरि वरा न दे, चाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करी, ते भलतेंचि हि वदे, कोप टाका, तिसचि पुसा, वा मृदु असे ह्मणोनि मज कापुसा न धोपटा.

स्वदास समर्थी जपे तरि वरा न दे,— स्वदास- हनुमान, समर्थी- समयाम- वेळे वर, जपे- जपत असे- तिच्या आज्ञे प्रमाणे करायास तत्पर असे, तथापि ती जानकी- वरा- आशीर्वचनाला, न दे- देईना; सारांश, हनुमान सीतेच्या आज्ञे प्रमाणे चालायास वेळोवेळ बहुत जपला तथापि तिणे बहुकालपर्यंत त्यास वर दिलानाहीं; तसेंच आणखी- चाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करि,—चाकरी न चुके-चाकरी चुकला नाही, अर्थसंदर्भाने लक्ष्मण चुकला नाही, परि- तथापि, तिणे त्या- देवराचा- दिराचा, श्रम, सार्थक- सफळ, न करि - केला नाही; कधींहि सेवा करण्यांत चुकला नाही तथापि त्या लक्ष्मणा-स तिणे श्रमाचे फळ दिले नाही; इतकेच नाही परंतु ते भलतेंच हि वदे,- ते-ती जानकी, त्या लक्ष्मणास- भल-
 तेच

-तैच-नाहीं तसें अयोग्य, हि-आणखी, वदे-बोलली; 'अशी
 रामावताराची तुमची कथा आहे ह्मणून तद्दत्तांतस्मरणानें
 कदाचित् तुह्मांस कोप आला असेल तर तो- कोप टाका,-
 कोप- राग, टाका- टाकून द्या, आणि- तिसाचि पुसा,-
 तिसाचि- तिलाच- त्या जानकीलाच, पुसा- अशी तूं स्व-
 दासा विषयीं निष्ठुर कां झालीस ह्मणोन तिला तिच्या निर्दयतेचें
 कारण पुसा; वा मृदु असें ह्मणोनि मज कापुसा न
 धोपटा,— परंतु- वा, मृदु असें- मीं मऊ आहे, ह्मणोन,
 मज

१ ज्या काळीं जानकीचा छंद पुरविण्या करितां सुवर्णमृग धरावास
 रामचंद्र त्याच्या मार्गे वनांत गेले, आणि तिणें त्यांची मार्गप्रतीक्षा फार
 वेळ केली, तथापि ते परत आले नाहींत, त्या काळीं अधीर होऊन तिणें
 लक्ष्मणास रामचंद्राचा शोध करावा ह्मणून सांगितलें. लक्ष्मण विनयपूर्वक
 तसि ह्मणाला- आतां रामचंद्राहि गेले, आणि मलाहि आपण जा ह्मणोन
 सांगता, तर अशा घोर अरण्यांत आपल्यास आश्रमीं एकटी टाकून बाहेर
 जाणें मला योग्य नाहीं, असें आज्ञोच्छ्रयना सारिखें लक्ष्मणाचें भाषण
 ऐकून जानकीस क्रोध येऊन ती त्यास ह्मणाली- तर मग रामचंद्राच्या प-
 श्यात् माझा अभिलाष तुला इष्ट आहे असें अनुमान होतें- या दुरुत्तरानें
 विद्वांतःकरण होऊन लक्ष्मण जानकीस तशी आश्रमीं एकटी टाकून रामाच्या
 शोधार्थ वनांत गेला. ती जानकीची स्वाश्रमीं एकटी असण्याची संधि
 पाहून रावणानें तिचें त्या अवसरीं हरण केलें, अशी रामायणांत कथा प्र-
 सिद्ध आहे. त्या अवसरींचें जें लक्ष्मण प्रत सतिचें दुरुत्तर तें एथें क-
 वीनें सुचविलें आहे. हा प्रसंग एका कवीनें खालीं लिहिलेल्या सुरस प-
 दांत सीतेच्या मुखानेंच वर्णिला आहे;—

षड्गुणतरुआराम सबांधवराम कर्पीद्रा सुखी असे कवीधृ॥

कनककुरंजनपाठींश्रमला—

सौमित्राम्यांदुर्वाक्येच्छिल्लिल्याचाहापरिणाम भोगितें—

मज कापुसा- मला कापसाला, न धोपटा- धोपटूं नका;
 सारांश, अशा जानकीच्या आचरणाच्या कथनाने कदाचित्
 तुलांस क्रोध आला असेल तर तो टाका, आणि तिलाच तिच्या
 अशा आचरणाचे कारण पुसा; मी मऊ कापूस तुमच्या हार्ती
 सांपडलों ल्हाणोन मला धोपटूं नका. हाहि अर्थांतरन्यास
 अलंकार होय. एथे कवीनीं लडिवाळपणाने प्रभूची प्रार्थना
 केली आहे असें समजावे. आणखी हे जानकीचे
 स्वदासविषयक कारुण्याभावकथन- प्रपंचात्मिका जी माया,
 तद्रूपा जी जानकी, तिचे सेवन ल्हाणजे प्रपंचानुसरण, त्याचे
 वैयर्थ्योन्नार्थक रूपक होय, असा मला वाटते एथे कविन्द-
 द्रत भावार्थ असावा. आणखी या केकेत कवीने चारी
 चरणांत यमक फार सरस साधिले आहे.

नजैप्रियसदोषतेंप्रियसदोषहीचांगलें ॥
 स्वतोकपितरांरुचेजरिहिकर्दमींरांगलें ॥
 तुलाचि धरिपोटिशींकशितदायशोदावरें ॥
 जरींमळविशीरजोमलिनकायतूंअंबरें ॥ ८५ ॥

मागील केकेत स्वकीयदोषा विषयीं जी प्रभूची दुर्लक्षता दाखविली, तीच भावार्थ दृष्टांतरांनीं कृष्णावतारलीलाकथनद्वारा सांगतात.

पदान्वय— जें प्रिय न तें सदोष, प्रिय सदोष हि चांगलें, जरि स्वतोक कर्दमीं हि रांगलें पितरां रुचे, जरीं तूं रजोमलिनकाय अंबरें मळविशी, तदा तुलाचि यशोदा कशि बरें पोटिशीं धरि.

जें प्रिय न तें सदोष,— जें- जें कांहीं- जी वस्तु, प्रिय न- आवडती नाही, तें- ती वस्तु, सदोष- दोषयुक्त; अर्थात् जी वस्तु कोणास प्रिय नसत्ये, ती त्यास दोषयुक्त दिसत्ये, तिची कांहीं तरी व्यंगता तो बळेंच काढतो; आणि प्रिय सदोष हि चांगलें,— प्रिय- जी वस्तु आवडती, ती जरीं- सदोष- दोषयुक्त असली तथापि, चांगली- निर्दोष; अर्थात् प्रिय वस्तु सदोष असली तथापि ती निर्दोष अशी दिसत्ये; यास दृष्टांत- जरि स्वतोक कर्दमीं हि रांगलें पितरां रुचे,— जरीं, स्वतोक- आपलें लेंकरूं, कर्दमीं हि- चिखलांतहि, रांगलें, तथापि- पितरां- आईबापांस, रुचे- आवडतें; त्यांत आणखी कवि प्रभूस लक्षणतात तुहीं आपलेंच उदाहरण घ्या- जरीं तूं रजोमलिनकाय अंबरें मळ-

विशी,— जरीं तूं, रजोमलिनकाय,— रज- धूल, तिणें-
मलिन- मळलेलें आहे, काय- शरीर, ज्याचें असा,
असतां- अंबरें- वस्त्रें, मळविशी- मळवित होतास; अर्थात्
गोकुळांत बाळपणीं तूं धुळीनें शरीर मलीन करून त्या
मलीन शरीरानें वस्त्रें मळवित होतास; तथापि- तदा तुलाचि
यशोदा कशि बरें पोटाशीं धरि,— तदा-वस्त्रें मळ-
वित होतास तेव्हां, तुलाच, तुझी आई- यशोदा, कशी
बरें पोटाशीं धरित होती; सारांश जसें हें, तसेंच आपण
एकदां ज्याचा अंगीकार करून आपलेंसें ह्मटलें मग त्या-
जपासून जरीं अपराध घडला तरीं आपण त्याज वर अनुग्र-
हच करितां, असा एथील कविमनोगतार्थ जाणावा.

तुझे कथिति गोपिका विविध तसि बोभाटते ॥
 सुखप्रद गुणस्तवा परिस जाहले वाटते ॥
 क्षमान करि एकदा तरि हि फार खोडी करा ॥
 न देचि भयताडनोद्यम समेत सोडी करा ॥ ८६ ॥

मागील केकेतला भावार्थ आणखी दृष्टांतरें करून कवि वर्णितान्त.

पदान्वय — तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले; एकदा क्षमा न करि तरि हि फार खोडी करा, ताडनोद्यम भय न देचि, समेत करा सोडी.

तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, कवि प्रभूस ह्मणतात — तुझे विविध बोभाट — तुझे त्या काळीं बाळपणींचे, विविध — नानाप्रकारचे, बोभाट — गिल्ले, तीस — त्या यशोदेस, गोपिका — त्या गोकुळांतल्या गौळणी, कथिति — सांगतात — सांगत होत्या; ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले, — ते — तुझे बोभाट, गुणस्तवा परिस — तुझ्या गुणाच्या स्तवना पेक्षां, सुखप्रद — सुखदायक — आल्हादकारक असे, त्या येशोदेस — वाटते झाले; अर्थात् त्या गोपिकांनीं जरीं नानाप्रकारचे तुझे गिल्ले केले तरीं त्या यशोदेस तुझ्या गुणाची प्रशंसा ऐकण्या पेक्षां त्या तुझ्या लहानपणींच्या खोडीचे बोभाट ऐकून अधिक आनंद होत असे; अत्यंत स्नेहाळु आई असली ह्मणजे तीस मुलांच्या खोडीपासूनहि मोठा हर्ष होत असतो.

बाळपणीं

बाळपणीं तुह्मीं मोटे खोडकर होतां असा अपला अभि-
 -प्राय सुचवित होत्साते कवि आणखी ल्हाणतात / एक-
 -दा क्षमा नकरि तरि हि फार खोडी करा, -ती यशो-
 दा एकदांहि तुमची क्षमा करित नसे, तरिंहि तुह्मीं फार खोडी
 करित असा; आणि / ताडनोद्यम भय न देचि, - ताड-
 नोद्यम, - तिचा / ताडनोद्यम, - ताडन - मारणें, त्याचा /
 उद्यम- उद्योग, अर्थात् मारण्याचा उपक्रम, तुह्मांस भयच देत
 नसे; अर्थात् ती यशोदा तुह्मांस मारूं लागे तरीं तुह्मीं भीत
 नसा; मग / समेत करा सोडी, - समेत - त्या ताडनो-
 द्यमा / बराबर- लागलीच, करा - आपल्या हातास,
 सोडी- ताडनोद्यमापासून मुक्त करित असे. अर्थात् नमारि-
 तां ती अपला हात आटोपून घेई. अथवा, करा सोडी- ल्हा-
 णजे ताडनोद्यमा पूर्वीं बांधलेले जे तुमचे हात त्यांस मोकळे
 करी. मुलांस मारण्याचें भय दाखविण्या करितां त्यांचे हात
 प्रथम दोरीनें बांधतात, हाच ताडनोद्यम, यासहि प्रभू बाल-
 कृष्ण भीत नसत, तेव्हां मग ती ते हात मोकळे करित असे,
 असा अर्थ समजावा.

तुझे कथिति गोपिका विविध तसि बोभाटते ॥
 सुखप्रद गुणस्तवा परिस जाहले वाटते ॥
 क्षमान करि एकदा तरि हि फार खोडी करा ॥
 न देचि भयताडनोद्यम समेत सोडी करा ॥ ८६ ॥

मागील केकेतला भावार्थ आणखी दृष्टांतरें करून कवि वर्णितान्त.

पदान्वय — तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले; एकदा क्षमा न करि तरि हि फार खोडी करा, ताडनोद्यम भय न देचि, समेत करा सोडी.

तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, कवि प्रभूस ह्मणतात — तुझे विविध बोभाट — तुझे त्या काळीं बाळपर्णींचे, विविध — नानाप्रकारचे, बोभाट — गिल्ले, तीस — त्या यशोदेस, गोपिका — त्या गोकुळांतल्या गौळणी, कथिति — सांगतात — सांगत होत्या; ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले, — ते — तुझे बोभाट, गुणस्तवा परिस — तुझ्या गुणाच्या स्तवना पेशां, सुखप्रद — सुखदायक — आल्हादकारक असे, त्या यशोदेस — वाटते झाले; अर्थात् त्या गोपिकांनीं जरीं नानाप्रकारचे तुझे गिल्ले केले तरीं त्या यशोदेस तुझ्या गुणाची प्रशंसा ऐकण्या पेशां त्या तुझ्या लहानपर्णींच्या खोडीचे बोभाट ऐकून अधिक आनंद होत असे; अत्यंत स्नेहाळु आई असली ह्मणजे तीस मुलांच्या खोडीपासूनहि मोठा हर्ष होत असतो.

बाळपणीं तुह्णीं मोटे खोडकर होतां असा अपला अभि-
 प्राय सुचवित होत्साते कवि आणखी ल्हाणतात - एक-
 दा क्षमा नकरि तरि हि फार खोडी करा, - ती यशो-
 दा एकदांहि तुमची क्षमा करित नसे, तरिंहि तुह्णीं फार खोडी
 करित असा; आणि - ताडनोद्यम भय न देचि, - ताड-
 नोद्यम, - तिचा - ताडनोद्यम, - ताडन - मारणें, त्याचा -
 उद्यम - उद्योग, अर्थात् मारण्याचा उपक्रम, तुह्णांस भयच देत
 नसे; अर्थात् ती यशोदा तुह्णांस मारूं लागे तरीं तुह्णीं भीत
 नसा; मग - समेत करा सोडी, - समेत - त्या ताडनो-
 द्यमा - बराबर - लागलीच, करा - आपल्या हातास,
 सोडी - ताडनोद्यमापासून मुक्त करित असे. अर्थात् नमारि-
 तां ती अपला हात आटोपून घेई. अथवा, करा सोडी - ल्हा-
 णजे ताडनोद्यमा पूर्वीं बांधलेले जे तुमचे हात त्यांस मोकळे
 करी. मुलांस मारण्याचें भय दाखविण्या करितां त्यांचे हात
 प्रथम दोरीनें बांधतात, हाच ताडनोद्यम, यासहि प्रभू बाल-
 कृष्ण भीत नसत, तेव्हां मग ती ते हात मोकळे करित असे,
 असा अर्थ समजावा.

नजेंप्रियसदोषतेंप्रियसदोषहीचांगलें ॥
 स्वतोकपितरांरुचेजरिहिकर्दमांरांगलें ॥
 तुलाचि धरिपोटिशींकशितदायशोदावरें ॥
 जरींमळविशीरजोमलिनकायतूंअंबरें ॥ ८५ ॥

मागील केकेत स्वकीयदोषा विषयीं जी प्रभूची दुर्लक्षता दाखविली, तोच भावार्थ दृष्टांतरांनीं कृष्णावतारलीलाकथ-
 नद्वारा सांगतात.

पदान्वय— जें प्रिय न तें सदोष, प्रिय सदोष हि चांगलें, जरि स्वतोक कर्दमां हि रांगलें पितरां रुचे, जरीं तूं रजोमलिनकाय अंबरें मळविशी, तदा तुलाचि यशोदा कशि वरें पोटिशीं धरि.

जें प्रिय न तें सदोष,— जें- जें कांहीं- जी वस्तु, प्रिय न- आवडती नाही, तें- ती वस्तु, सदोष- दोषयुक्त; अर्थात् जी वस्तु कोणास प्रिय नसत्ये, ती त्यास दोषयुक्त दिसत्ये, तिची कांहीं तरी व्यंगता तो बळेंच काढतो; आणि प्रिय सदोष हि चांगलें,— प्रिय- जी वस्तु आवडती, ती जरीं सदोष- दोषयुक्त असली तथापि, चांगली- निर्दोष; अर्थात् प्रिय वस्तु सदोष असली तथापि ती निर्दोष अशी दिसत्ये; यास दृष्टांत- जरि स्वतोक कर्दमां हि रांगलें पितरां रुचे,— जरीं, स्वतोक- आपलें लेंकरूं, कर्दमां हि- चिखलांतहि, रांगलें, तथापि- पितरां- आईबापांस, रुचे- आवडतें; त्यांत आणखी कवि प्रभूस ह्मणतात तुह्मीं आपलेंच उदाहरण द्या- जरीं व स्वतोक- आपलें लेंकरूं, कर्दमां हि- चिखलांतहि, रांगलें, तथापि- पितरां- आईबापांस, रुचे- आवडतें.

विशी,— जरीं तूं, रजोमलिनकाय,— रज— धूल, तिणें-
मलिन— मळलेलें आहे, काय— शरीर, ज्याचें असा,
असतां— अंबरें— वस्त्रें, मळविशी— मळवित होतास; अर्थात्
गोळुळांत बाळपणीं तूं धुळीनें शरीर मलीन करून त्या
मलीन शरीरानें वस्त्रें मळवित होतास; तथापि— तदा तुलाचि
यशोदा कशि बरें पोटाशीं धरि,— तदा— वस्त्रें मळ-
वित होतास तेव्हां, तुलाच, तुझी आई— यशोदा, कशी
बरें पोटाशीं धरित होती; सारांश जसें हें, तसेंच आपण
एकदां ज्याचा अंगीकार करून आपलेंसैं ह्मटलें मग त्या-
जपासून जरीं अपराध घडला तरीं आपण त्याज वर अनुग्र-
हच करितां, असा एथील कविमनोगतार्थ जाणावा.

नजंप्रियसदोषतेंप्रियसदोषहीचांगलें ॥
 स्वतोकपितरांरुचेजरिहिकर्दमांरांगलें ॥
 तुलाचि धरिपोटिशींकशितदायशोदावरें ॥
 जरींमळविशीरजोमलिनकायतूंअंबरें ॥ ८५ ॥

मागील केकेंत स्वकीयदोषा विषयीं जी प्रभूची दुर्लक्षता दाखविली, तोच भावार्थ दृष्टांतरांनीं कृष्णावतारलीलाकथ-
 नद्वारा सांगतात.

पदान्वय— जें प्रिय न तें सदोष, प्रिय सदोष हि चांगलें, जरि स्वतोक कर्दमां हि रांगलें पितरां रुचे, जरीं तूं रजोमलिनकाय अंबरें मळविशी, तदा तुलाचि यशोदा कशि बरें पोटिशीं धरि.

जें प्रिय न तें सदोष,— जें- जें कांहीं- जी वस्तु, प्रिय न- आवडती नाही, तें- ती वस्तु, सदोष- दोषयुक्त; अर्थात् जी वस्तु कोणास प्रिय नसत्ये, ती त्यास दोषयुक्त दिसत्ये, तिची कांहीं तरी व्यंगता तो बळेंच काढतो; आणि प्रिय सदोष हि चांगलें,— प्रिय- जी वस्तु आवडती, ती जरीं सदोष- दोषयुक्त असली तथापि, चांगली- निर्दोष; अर्थात् प्रिय वस्तु सदोष असली तथापि ती निर्दोष अशी दिसत्ये; यास दृष्टांत- जरि स्वतोक कर्दमां हि रांगलें पितरां रुचे,— जरीं, स्वतोक- आपलें लेंकरूं, कर्दमां हि- चिखलांतहि, रांगलें, तथापि- पितरां- आईबापांस, रुचे- आवडतें; न्यांत आणखी कवि प्रभूस लक्षणतात तुह्मीं आपलेंच उगाडणा द्या- जरीं न स्वतोक- आपलें लेंकरूं, कर्दमां हि- चिखलांतहि, रांगलें, तथापि- पितरां- आईबापांस, रुचे- आवडतें; न्यांत आणखी कवि प्रभूस लक्षणतात तुह्मीं आपलेंच

विशी,— जरीं तूं, रजोमलिनकाय,— रज- धूल, तिणें-
मलिन- मळलेलें आहे, काय- शरीर, ज्याचें असा,
असतां- अंबरें- वस्त्रें, मळविशी- मळवित होतास; अर्थात्
गोकुळांत बाळपणीं तूं धुळीनें शरीर मलीन करून त्या
मलीन शरीरानें वस्त्रें मळवित होतास; तथापि- तदा तुलाचि
यशोदा कशि बरें पोटाशीं धरि,— तदा-वस्त्रें मळ-
वित होतास तेव्हां, तुलाच, तुझी आई- यशोदा, कशी
बरें पोटाशीं धरित होती; सारांश जसें हें, तसेंच आपण
एकदां ज्याचा अंगीकार करून आपलेंसें ह्मटलें मग त्या-
जपासून जरीं अपराध घडला तरीं आपण त्याज वर अनुग्र-
हच करितां, असा एथील कविमनोगतार्थ जाणावा.

तुझे कथिति गोपिका विविध तसि बोभाटते ॥
 सुखप्रद गुणस्तवा परिस जाहले वाटते ॥
 क्षमान करि एकदा तरि हि फार खोडी करा ॥
 न देचि भयताडनोद्यम समेत सोडी करा ॥ ८६ ॥

मागील केकेतला भावार्थ आणखी दृष्टांतरें करून कवि वर्णितान्त.

पदान्वय — तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले; एकदा क्षमा न करि तरि हि फार खोडी करा, ताडनोद्यम भय न देचि, समेत करा सोडी.

तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, कवि प्रभूस लक्षणतात — तुझे विविध बोभाट — तुझे त्या काळी बाळपर्णीचे, विविध — नानाप्रकारचे, बोभाट — गिल्ले, तीस — त्या यशोदेस, गोपिका — त्या गोकुळांतल्या गौळणी, कथिति — सांगतात — सांगत होत्या; ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले, — ते — तुझे बोभाट, गुणस्तवा परिस — तुझ्या गुणाच्या स्तवना पेक्षां, सुखप्रद — सुखदायक — आल्हादकारक असे, त्या येशोदेस — वाटते झाले; अर्थात् त्या गोपिकांनीं जरीं नानाप्रकारचे तुझे गिल्ले केले तरीं त्या यशोदेस तुझ्या गुणाची प्रशंसा ऐकण्या पेक्षां त्या तुझ्या लहानपर्णीच्या खोडीचे बोभाट ऐकून अधिक आनंद होत असे; अत्यंत स्नेहाळु आई असली लक्षणजे तीस मुलांच्या खोडीपासूनहि मोठा हर्ष होत असतो.

बाळपणीं तुह्मीं मोटे खोडकर होतां असा अपला अभि-
 माय सुचवित होत्साते कवि आणखी लक्षणतात - एक-
 दा क्षमा नकरि तरि हि फार खोडी करा, - ती यशो-
 दा एकदां हि तुमची क्षमा करित नसे, तरि हि तुह्मीं फार खोडी
 करित असा; आणि - ताडनोद्यम भय न देचि, - ताड-
 नोद्यम, - तिचा - ताडनोद्यम, - ताडन - मारणें, त्याचा -
 उद्यम - उद्योग, अर्थात् मारण्याचा उपक्रम, तुह्मांस भयच देत
 नसे; अर्थात् ती यशोदा तुह्मांस मारूं लागे तरीं तुह्मीं भीत
 नसा; मग - समेत करा सोडी, - समेत - त्या ताडनो-
 द्यमा - बराबर - लागलीच, करा - आपल्या हातास,
 सोडी - ताडनोद्यमापासून मुक्त करित असे. अर्थात् नमारि-
 तां ती अपला हात आटोपून घेई. अथवा, करा सोडी - ल-
 णजे ताडनोद्यमा पूर्वीं बांधलेले जे तुमचे हात त्यांस मोकळे
 करी. मुलांस मारण्याचें भय दाखविण्या करितां त्यांचे हात
 प्रथम दोरीनें बांधतात, हाच ताडनोद्यम, यासहि प्रभू बाल-
 कृष्ण भीत नसत, तेव्हां मग ती ते हात मोकळे करित असे,
 असा अर्थ समजावा.

जरीं ह्यणसि बांधिलें तरिं न कष्टवीलें करा ॥
 विचारजशि कष्टवा तशि न कष्टवीलें करा ॥
 यथेष्ट पुरतें जरीं प्रथम दाम कां सांधिती ॥
 नती प्रबळ गोपिका तुज तुझी दया बांधिती ॥ ८७ ॥

कदाचित् तुझीं ह्यणसि किं यशोदेनें मला बांधिलें तर खरे, त्यास याहि आशंकेचें समाधान करित होव्साते कवि ह्यणतात.

पदान्वय— बांधिलें जरीं ह्यणसि, तरिं न कष्टविलें, विचार करा, जशि कष्टवा तशि लेंकरा न कष्टवी, प्रथम दाम जरीं यथेष्ट पुरतें, कां सांधिती, ती गोपिका प्रबळ न, तुझी दया तुज बांधिती

बांधिलें जरीं ह्यणसि,— यशोदेनें शेवटीं मला बांधिलें तर खरें असें जरीं तूं ह्यणशील; तरिं न कष्टवीलें,— तरिं तिणें तुला कष्टविलें नाहीं; उलटा आणखी— विचार करा— तुझींच आपल्या मनांत विचार करून पहा; किं— जशि कष्टवा तशि लेंकरा न कष्टवी,— जशी, तुझ्यास बांधितानां तुझीं तीस— कष्टवा - कष्टविलें - थकविलें, तशी, ती तुझ्या लेंकरा न कष्टवी— तसें तिणें आपल्या लेंकरास कष्टविलें नाहीं; कारण— प्रथम दाम जरीं यथेष्ट पुरतें,— प्रथम— पहिल्यानेंच, तें— दाम— दावें, जरीं— जर, यथेष्ट— पाहिजे तसें, पुरतें— बांधायस पुरें होतें; तर मग— कां सांधिती,— ती त्या दांव्यास दुसरें दावें लावून आणि मग त्यास तिसरें या प्रमाणें अनेक दावीं लावून— कां सांधिती?— अर्थात् तिणें तीं सांधिलीं

धिलीं नसतीं; ह्यणून ज्या पेक्षां अशीं अनेक दावीं तीस सां-
 धावीं लागलीं, त्या पेक्षां तुझीच तुझास बांधविण्यांत तिला कष्ट
 दिले. कदाचित् ह्यणाल किं इतकें जरीं म्यां तीस थकविलें
 तरीं शेवटीं तिणें मला बांधिलें तर खरें; त्यास ऐका-ती गो-
 पिका प्रबळ न,— ती गोपिका- ती गौळण- यशोदा,
 प्रबळ- बांधायास समर्थ, न - नाही; तर- तुझी दया तुज
 बांधिती,- तुझी दयाच तुला बांधित्ये; अर्थात् यशोदेचा
 बांधण्याचा प्रयत्न व्यर्थ जातोसा पाहून शेवटीं तुलाच तिज-
 विषयीं दया येऊन जेव्हां त्वांच आपल्यास बांधून घेतलें, ते-
 व्हां ती तुला बांधायास समर्थ झाली; अर्थात् तूं कोणत्याहि
 उपायानें कोणाच्यानैहि बांधला जात नाहीस, परंतु तुझ्या
 दयेनेंच तूं बांधला जातोस; तात्पर्य हेंच कीं तूं अत्यंत दयाळु
 आहेस; असा एथील ध्वनितार्थ जाणावा.

१ वामन पंडितानें हें रुष्णाचें उखलबंधन फार सरस वर्णिलें आहे;
 आणि त्यांतहि असाध भावार्थ प्रकट केला आहे, कीं जो सर्व विश्वातें
 व्यापून उरला आहे, जो आकाशाचेहि पटीकडेस, ज्यास सर्व जगजननी
 मायाहि आटोपूं शकत नाही, असा सर्वातीत भगवान् असतांहि तो भक्ति-
 -प्रेभरसनेनें व स्वदयेनें बांधला जातो.

नआदिनामध्यनअंतजाला । बांधेकसेंकोणतयाअजाला ।
 जरींस्वयेसर्वजगांतमाता । तेबांधितीयत्नकरूनिमाता ॥ ४८ ॥
 हेतत्वनेणोनचिकष्टभारी । माताकरीदेखुनीकैटभारी ।
 दयाकटाक्षेजननीसपाहे । बांधोनघेदाखवितैरुपाहे ॥ ४९ ॥
 एवंचलक्ष्मीकमलासनाही । प्रसादऐसाकवणासनाही ।
 बांधोनिघेगौळणिच्याचहार्ता । ब्रह्मारमाकौतुकहेंपहाती ॥५३॥
 बांधेयशोदाबहुतांउपारी । यत्नाविणेंवामनत्यासुपारी ।
 प्रेमेंचबांधेअजिआयत्यानें । कैलेंनजाणोंतपकायत्यानें ॥ ५४ ॥

तुह्नीं हि बळि बांधिला ह्मणुनि आमुची मायजी ॥
 मनांत सहजा दया निपट टाकिली कायजी ॥
 सकोप दिसती गुरुक्षण भरीच जें तापलें ॥
 जलज्वलनसंगमें त्यजिन शैत्य तें आपलें ॥ ८८ ॥

यशोदेचा मला बांधण्याचा प्रयत्न व्यर्थ जातोसा पाहून मला दया येऊन म्यां आपणास बांधून घेतलें, परंतु ज्या-काळीं म्यांच बळीला पाताळीं बांधिला त्या काळीं म्यां तर त्याज वर दया केली नाहीं; या आशंकेचें समाधान करित होत्साते कवि पुढल्या दोन केकांत ह्मणतात.

पदान्वय— तुह्नीं ही बळि बांधिला ह्मणुनि जी आमुची माय सहजा दया मनांत निपट टाकिली कायजी, गुरुक्षणभरीच सकोप दिसती, ज्वलनसंगमें तापलें जें जल तें आपलें शैत्य न त्यजि.

तुह्नीं हि बळि बांधिला ह्मणुनि जी आमुची माय, सहजा दया मनांत निपट टाकिली कायजी, — तुह्नीं हि बळि बांधिला- जसें यशोदेनें तुह्मांस बांधिलें तसा तुह्नीं हि, बळी बांधिला, — पाताळीं बळीला बांधिलें; ह्मणुनि— इतक्या वरूनच— इतक्याच कार्यानें, जी आमुची माय सहजा दया, — जी, आमुची— आह्मां सारख्या दोन शरणागतांची, माय — माता— आई, सहजा— नैसर्गिक — स्वाभाविक, दया— तुमची दया, ती — मनांत निपट टाकिली कायजी, — मनांत — तुह्नीं आपल्या मनांत अर्थात् मनांतून, निपट — अगदीं, टाकिली कायजी — टाकून दिली, कायजी— काय हो; अर्थात्

टाकिली नाही ही; सारांश तुझीं पाताळीं बळीला बांधून ठे-
 विलें, ह्मणून आह्मां दीन शरणागतांची आई जी तुमची दया
 ती तुझी आपल्या मनांतून निस्तुक टाकून दिली नाही; अ-
 र्थात् आह्मां शरणागतां विषयीं तुमच्या मनांत दया आहेच
 आहे. अथवा, एथें मायजी' - माता - आई, अशा अर्थीं
 एक शब्द करून, - ' आमची मायजी मनांत सहजा दया '
 ती ' निपट टाकिली कायजी ' असा शब्दान्वय करावा.
 अथवा, यांतहि ' कायजी ' यांतिल ' जी ' हें संबंधी
 सर्वनाम करून - ' जी आमुची मायजी मनांत सहजा दया
 (ती) निपट टाकिली काय ' , असा आणखी इष्ट असल्यास
 शब्दान्वय करावा. हाच भावार्थ कवि अर्थांतरन्यासेंकरून
 न आणि दृष्टांतेंकरून दृढ करितात. यद्यपि राग आला तथापि
 गुरु क्षणभरीच सक्रोप दिसती, - गुरु- श्रेष्ठ- थोर जे
 आहेत ते, क्षणभरीच - क्षणभरमात्र, सक्रोप - सक्रोध-
 रागें भरले, असे - दिसती - दिसतात - अर्थात् थोरांस राग
 आला तरी क्षणभर;^१ यास दृष्टांत - उबलनसंगमें तापलें
 जें जल तें आपलें शैत्य नत्यजि, - उबलनसंगमें, -
 उबलन - अग्नि, त्याचा - संगम - योग, तेणेंकरून, - अर्थात्
 अग्नीच्या योगानें, तापलें जें, जळ - उदक - पाणी, तें आ-
 पलें, शैत्य - शीतलता - आर्द्रता, नत्यजि - टाकित नाही;
 जरी अग्नानें पाणी उष्ण झालें, तथापि त्याच अग्नीस विज्ञ-
 विण्यास

१ आदरार्थी - माई, आई, बाई, यांस जी प्रत्यय लागून-
 मायजी, आयजी, बायजी, असे शब्द होतात.

२ ' उत्तमस्य क्षणं कोपः ' ही लक्षण प्रसिद्ध आहे.

विण्वास जी त्याच्या अंगी आर्द्रता असतो ती ते टाकित नाही. सारांश, अग्नीने तत्प झाले उदक जसे आपले शैत्य टाकित नाही, तसे कारणवशात् थोरांस जरी क्षणभर कोप आला तरी ते आपली स्वाभाविक दया टाकित नाहीत. या केकेत प्रथम दोन चरणांत ' दया ' हें उपमेय, आणि ' माय ' हें उपमान, यांचा अभेद दर्शविला आहे लक्षण एथे हा रूपक अलंकार होय. आणखी बलिबंधनरूप व्यापाराने अनुमित जो भगवत्कोप त्याचे विशेष विधान ' गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती,' या सामान्यार्थाच्या विधानेकरून दृढ केले आहे, लक्षण हा अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा; आणि क्षणिक कोप या उपमेयाचा आणि उष्णोदक या उपमानाचा एथे बिंबप्रतिबिंबभाव दिसतो लक्षण शेवटल्या दोन चरणांत आणखी दृष्टांत अलंकार जाणावा.

१ याच अर्थाने नागपत्नींनी भगवंतास हटले आहे किं तुमचा कोपहि खलांस अनुग्रहच होतो—

अनुग्रहोऽयं भवताकृतो हि नो

दंडोऽसतांते खलुकल्मषापहः ।

यद्दंशूकत्वममुष्यदेहिनः

क्रोधोऽपितेऽनुग्रहएवसंमतः ॥ ३४ ॥

भाग०, स्कं० १०, अ० १६.

प्रसिद्धतुमचे महासदयपायजीवांकडे ॥
 चुकीक्षणनिहोतिलक्षणहि कायजीवांकडे ॥
 ननिष्ठुरपिताक्षणमनिनहोप्रजाटोणपी ॥
 अपथ्यरुचिरुगगतोकटुकओखदेंकोणपी ॥८९॥

या प्रमाणें कोपांतहि तुमची प्रसिद्ध दया पूर्णअंशें-
 करून मिश्रित असतां मग तुमच्या दयेचाच लाभ कां घेऊं-
 नये असा अभिप्राय कथित होत्साते कवि क्षणतात.

पदान्वय— तुमचे पाय महा सदय प्रसिद्ध, जीवां कडे
 चुकी, क्षण नि क्षण हि वांकडे हांतिल काय जी, न; निष्ठुर
 पिता मनि न क्षणे प्रजा टोणपी हो, तो कोण अपथ्यरुचिरु-
 गण कटुक ओखदें पी.

तुमचे पाय महा सदय प्रसिद्ध,— कवि भगवंतास
 क्षणतात— तुमच पाय, महा— मोठे— अत्यंत, सदय— दयायुक्त—
 दयावंत क्षण— प्रसिद्ध— प्रख्यात, आहेत; आणि— जीवां
 कडे चुकी,— जीवां कडे— आत्मां सारख्या प्राण्यां कडे,
 चुकी— दोष— अपराध; अर्थात् तुम्हां कडे दया, आणि आत्मां
 जीवां कडे अपराध; सारांश आत्मां जीवांनीं अपराध
 करावे, आणि तुम्हां दया करून त्या अपराधांची क्षमा क-
 रावी; क्षण क्षण हि वांकडे होतिल काय जी,—
 क्षण— जीवां कडे चुकी करणें आहे या कारणा स्तव, ते
 पाय— क्षण— क्षणभर, हि, वांकडे— अनहितकारक— जीवांचें
 कल्याण करण्यास प्रतिकूल, होतिल काय हो; न;— नाही—
 कदापि

कदापि वांछे होणार नाहींत; यास दृष्टांत- निष्ठुर पिता
 मनि न ह्मणे प्रजा टोणपी हो,— निष्ठुर- निर्दय- जरि-
 पिता- बाप, असला तरीं तां-मनि न ह्मणे-आपल्या मनां-
 त्त असें लगत नाहीं कीं, प्रजा- आपली प्रजा- पुत्रादि,
 टोणपी- निर्लज्ज आणि मूर्ख, अशो- हो- होऊ; अर्थात्
 निर्दय जरिं बाप असला, तरीं तो आपला वंश निर्लज्ज
 आणि मूर्ख व्हावा असें आपल्या मनात कदापि आणित
 नाहीं; ह्मणून- तो कोण अपथ्यरुचि रुग्ण कटुक
 ओखदें पी,— तो कोण - तां कोणता- असा कोणता,
 अपथ्यरुचि- अपथ्या वर आहे रुचि- आवड ज्याची अ-
 सा, रुग्ण- रोगी, किं जो- कटुक- कडू, ओखदें'-औषधें,
 पि-पितो- पील; अर्थात् रोगी असून ज्याचा कुत्र्या वर
 आवड असा कोणता पुरुष मिष्ट रुचकर आणि रोगपरिहारक
 अशीं पाकादि औषधें टाकून कडू औषधें पील; अर्थात् पिणार
 नाहीं. या दृष्टांताचें तात्पर्य हेंच किं भगवंता सारिखा दयालु
 असतां मग त्या दयेचा लाभ नघेतां, बुद्धिपुःसर भगवंताच्या
 दंडानें आपलें कल्याण करूं इच्छील असा कोणो या प्रपंचांत
 विरळा असेल; तस्मात् बळी सारिल्यास दंड करून जरिं आ-
 पण त्याज वर शेवटीं अनुग्रह केला, तरीं मज निर्बला वर
 दयेनेंच आपण अनुग्रह करावा असा एथें कवित्द्वयत भाव
 जाणावा. हा एथें दृष्टांत अलंकार होय.

१ मला असें दिसते कीं मूळचा 'ओखदा कोण पी' असा पाठ अ-
 सावा; ह्मणजे 'हो प्रजा टोणपी' या वरील शब्दांच्या अंत्य स्वरां बराबर
 यांतील अंत्य स्वर मिळून अर्थहि प्रशस्त होतो.

असंख्यखळसंगरींनिजकरींतुवांमारिले ॥
 ननिष्ठुरपणेंकृपाकरुनितेभवींमारिले ॥
 जगजनकतूंमुलेंसकळजीवयांभातुकें ॥
 दटावुनिहिदेशिबाअमृतनेदिजेघातुकें ॥ ९० ॥

मागील केकेत सांगितलेल्या कवित्कृतभावार्थाचेच समर्थन करित होव्हाते कवि आणखी लक्षणतात.

पदान्त्रय— तुवां निजकरीं संगरीं असंख्य खळ मारिले, निष्ठुरपणें न, कृपा करुनि ते भवीं तारिले, तूं जगजनक, सकळ जीव मुलें, दटावुनि हि बा यां भातुकें देशि, घातुकें अमृत नेदिजे.

तुवां निजकरीं संगरीं असंख्य खळ मारिले,— त्वां निजकरीं— त्वां आपल्या हातांनीं, संगरीं— युद्धांत, असंख्य— अगणित— पुष्कळ, खळ— दुष्ट जनरावणकंसादि, मारिले— मारून टाकिले; परंतु निष्ठुरपणें न,— निष्ठुरपणानें नाही— अर्थात् निष्ठुरपणानें कोणीहि मारिला नाही; तर कृपा करुनि ते भवीं तारिले,— कृपा करुन उलटे ते, या भवीं— संसारीं— भवसागरीं, तारिले; अर्थात् त्यांच्या अपराधांचा त्यांस यथान्याय दंड देऊन ते मुक्त केले; हे आपल्या दयालुत्वास योग्यच आहे कारण— तूं जगजनक,— तूं जगत्— विश्व, याचा जनक— पिता— बाप, तूं या जगाचा उत्पन्नकर्ता बाप होस; आणि सकळ जीव मुलें,— हे सारे जीव तूझीं

तुझीं लेकरें होत; ह्यणूनच दटावुनि हि वा यां भातुकें देशि,— दटावुनि हि- बाह्यात्कारें भय दाखवूनहि, वा- बापा, यां- या जीवरूप लेकरांस, भातुकें देशि,— भातुकें- उपहार- खाऊ, देशि- देतोस; अर्थात् तीं मुलें घेत नसलीं तथापि भय दाखवूनहि तूं त्यांस खाऊ देतोस; एथें भयप्रदर्शनविधान भातुक्याचें हितकारकत्वद्योतनार्थ जाणावें; कारण-घातुकें अमृत नेदिजे,—घातुकें- घातकानें-नाशकानें- अर्थात् दुसऱ्याचा घात करण्याची ज्याची बुद्धि आहे अशा पुरुषाच्यानें, अमृत नेदिजे- अमृत देववत नाही - दिलें जात नाही; अर्थात् घातकी पुरुष अमृत कदापि देणार नाही, विषच देईल; असा ध्वनितार्थ. एथें आणखी कवीचा ' अमृत ' या शब्दा वर कटाक्ष आहे असें दिसते. ' अमृत ' ह्यणजे अन्न, ' अमृत ' ह्यणजे मोक्ष; तूं ज्या पेशां दटावून जीवरूप मुलांस भातुकें ह्यणून जें अन्न देतोस, अथवा रावणकंसादि खऱ्यांस दंड करून मोक्ष देतोस, त्या पेशां तूं त्यांचा घातक नाहीस, उलटा त्यांचा हितकर्ता पिता आहेस; यांत संशय नाही. एथें ' अमृत नेदिजे घातुकें ' या सामान्य अर्थानें वर सांगितल्या विशेष अर्थाचें समर्थन होतें ह्यणून हा अर्थान्यास अलंकार होय; त्यांत आणखी हें समर्थन कारणरूपानें केलें आहे ह्यणून हा कारणार्थान्यास असा त्याचा भद्र होय.

१ तुकोचानेहि या ब्रह्मरसात्मक अमृतास भगवद्भक्तांचें भोजन ह्यणून धारिलें आहे;—

आणीकम्यांकोणायवेकाकुलती।कोणकामायेतीअंतःकाळीं॥१॥
 तुवामाझीसखीयेसीपांडुरंगे । लवकरीवेगेंवाटणहें । २ ॥
 कायावाचापनेहेचिआसकरीं । पाउलेंगोजिरींचितोतसें ॥ ३ ॥
 तुकाह्यणेंमाझीपुरवीहेआस । घालीं ब्रह्मरसभोजनहें ॥ ४ ॥

वरिप्रकटशांतिलाधरिपरंतुमीनाबकी ॥
 गिळीतशितुलाटपेसुकृतबुद्धिहीनाबकी ॥
 जिणेंगरळपाजिलेंअमृतपाजिलेंतीसतें ॥
 खळासिनदिसोभलेंपणखरेंभल्यादीसतें ॥९१॥

मागील केकेत अमृत देणारा घातक नव्हे ह्मणून जें शे-
 वटीं सामान्येंकरून विधान केलें, त्याचें दृष्टांता सहित कवि-
 समर्थन करितात.

पदान्वय— वरि प्रकट शांतिला धरि, परंतु बकी मीना
 गिळी, तशि सुकृतबुद्धिहीना बकी तुला टपे, जिणें गरळ
 पाजिलें तीस तें अमृत पाजिलें, खळासि भलें न दिसो, पण
 भल्या खरें दीसतें.

वरि प्रकट शांतिला धरि,—वरि-वरवरून-बाह्यात्का-
 -रें, प्रकट- स्पष्ट- उघड, शांतिला- शांतपणाला, धरि- धरि-
 -न्ये; परंतु बकी मीना गिळी,— परंतु, बकी-बगळी, मी-
 -ना- माशाला, गिळी- गिळून टाकित्ये; अर्थात् बाह्यात्का-
 -रें शांतपणा दाखवून मासा दृष्टीस पडतांच बगळी जशी
 न्यास गिळून टाकित्ये; तशि सुकृतबुद्धिहीना बकी तु-
 -ला टपे,—तशी, सुकृतबुद्धिहीना,— सुकृत- सत्कर्म- पुण्य,
 तद्विषयक बुद्धि, तिणें हीन- रहित,— पुण्यकर्माविषयीं
 जीस बुद्धि नाही.— अर्थात् पापिणी, अशी बकी-
 पूतना, तुला, टपे- टपून राही,— अर्थात् तुझा नाश
 करण्या करितां टपे; जिणें गरळ पाजिलें तीस तें
 अमृत

अमृत पाजिलें,— ज्या पूतनेनें तुला विष पाजिलें तिलांच
 न्वां तें विष अमृत करून पाजिलें; अर्थात् तिला आपण मुक्त
 केले; यांत खळासि भलें न दिसो,— खळासि- कप-
 -टी वंचक जनास, हें आपलें अनुपम औपकारिक कर्म नी-
 -ट नदिसेल तर नदिसो; पण भल्या खरें दीसतें,— प-
 -रंतु, भल्या- सरळ पुरुषांस- साधुजनास, तें कर्म- खरें-
 तुमच्या दयालुत्वास उचित असें, दिसतें. हा एथें विषम
 अलंकार जाणावा.

हें भगवंताचें अत्यंत दयालुत्व भागवतांत सांगितलें आहे;—
 अहोवकीयंस्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
 लेभेगतिंधान्युचितांशरण्यं कंवादयालुंशरण्यंत्रजेम ॥२३॥

स्कं० ३, अ० २.

पूतनालोकबालघ्नी राक्षसीरुधिराशना ।
 जिघांसयाऽपिहरये स्तनंदत्वापसद्गतिं ॥ ३५ ॥
 किंपुनःश्रद्धयाभक्त्या कृष्णायपरमात्मने ।
 यच्छुन्मियतमंकिंनु रक्तास्तन्मातरोयथा ॥ ३६ ॥

स्कं० १०, अ० ६.

सदाहिहितनायकोंबहुअपायकेलेकरूं ॥
 तरांसकृपबापतंक्षणसिनायकेलेकरूं ॥
 कर्धानकरिसिप्रभोभजकबालकोपेक्षण ॥
 नतूजवरिज्यापरोपशुपपालकोपेक्षण ॥ ९२ ॥

पूर्वोक्त सदयता वर्णित होत्साते कवि लक्षणतात.

पदान्वय— सदा हि हित नायकों, बहु अपाय केले करूं, तरां तूं सकृप बाप लेकरूं नायके लक्षणसि, प्रभो ज्या परी पशुपपाल तूज वरि क्षण न कोपे, भजकबालकोपेक्षण कर्धो न करिसि.

सदा हि हित नायकों,— आर्त्ती पापीजन/ सदा हि - निरंतर हि, हित- तुर्त्ती आमचें/ हित- कल्याण, सां-गत असतां तें/ नायकों- ऐकत नाहीं; त्याज वर लक्ष देत नाहीं; उलटे/ बहु अपाय केले करूं.— आर्त्ती पापी जनांनीं/ बहु- पुष्कळ, अपाय- अनहितकारक कर्म- अर्थात् ऐहिक विषयाभिलाषप्रयुक्त जीं न करायाचीं तीं कर्म, केलीं, आणखीं/ करूं- त्यांचा पश्चात्ताप नकरितां अद्यापि हि करितच आहों; तरां तूं सकृप बाप लेकरूं नायके लक्षणसि,— तरां- असे आर्त्ती अपराध करित असतां हि, तूं, सकृप- कृपावंत- सदय, असा आमचा/ बाप, लेकरूं ऐ-कत नाहीं असें लक्षणतोस; सारांश आर्त्ती इतके दुःसह अपराध करित असतां त्या आर्त्तीस मोठा दंड करावा तो नकरितां नुसर्ते

अमृत पाजिलें,— ज्या पूतनेनें तुला विष पाजिलें तिलाच
 त्वां तें विष अमृत करून पाजिलें; अर्थात् तिला आपण मुक्त
 केले; यांत खळासि भलें न दिसो,— खळासि- कप-
 -टी वंचक जनास, हें आपलें अनुपम औपकारिक कर्म नी-
 -ट नदिसेल तर नदिसो; पण भल्या खरें दीसतें,— प-
 -रंतु, भल्या- सरळ पुरुषांस- साधुजनास, तें कर्म- खरें-
 तुमच्या दयालुत्वास उचित असें, दिसतें. हा पृथे विषम
 अलंकार जाणावा.

हें भगवताचें अत्यंत दयालुत्व भागवतांत सांगितलें आहे;—
 अहोब्रकीयंस्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
 लेभेगतिंधान्युचितांशरण्यं कंवादयालुंशरण्यंब्रजेमा॥२३॥

स्कं०३, अ०२.

पूतनालोकबालघ्नी राक्षसीरुधिराशना ।
 जिघांसयाऽपिहरये स्तनंदत्वापसद्गतिं ॥ ३५ ॥
 किंपुनःश्रद्धयाभक्त्या कृष्णायपरमात्मने ।
 यच्छूनप्रियतमंकिनु रक्तास्तन्मातरोयथा ॥ ३६ ॥

स्कं१०, अ०६.

सदाहिहितनायकोंबहुअपायकेलेकरूं ॥
 तरोंसरूपबापतंल्लणसिनायकेलेकरूं ॥
 कर्धोंनकरिसिप्रभोभजकबालकोपेक्षण ॥
 नतूजवरिज्यापरीपशुपपालकोपेक्षण ॥ ९२ ॥

पूर्वोक्त सदयता वर्णित होस्ताते कवि ल्लणतात.

पदान्वय— सदा हि हित नायकों, बहु अपाय केले करूं, तरों तूं सरूप बाप लेकरूं नायके ल्लणसि, प्रभो ज्या परी पशुपपाल तूज वरि क्षण न कोपे, भजकबालकोपेक्षण कर्धों न करिसि.

सदा हि हित नायकों,— आह्मीं पापीजन— सदा हि - निरंतर हि, हित- तुह्मीं आमचें— हित- कल्याण, सां-गत असतां तें— नायकों- ऐकत नाहीं; न्याज वर लक्ष देत नाहीं; उलटे— बहु अपाय केले करूं,— आह्मीं पापी जनांनीं— बहु- पुष्कळ, अपाय- अनहितकारक कर्म— अर्थात् ऐहिक विषयाभिलाषप्रयुक्त जीं न करायाचीं तीं कर्म, केलीं, आणखीं— करूं- त्यांचा पश्चात्ताप नकरितां अद्यापि हि करितच आहों; तरों तूं सरूप बाप लेकरूं नायके ल्लणसि,— तरों- असे आह्मीं अपराध करित असतां हि, तूं सरूप- कृपावंत- सदय, असा आमचा— बाप, लेकरूं ऐकत नाहीं असे ल्लणतोस; सारांश आह्मीं इतके दुःसह अपराध करित असतां न्या आह्मांस मोठा दंड करावा तो नकरितां नुसतें

नुसतें इतकेंच लक्षणतोस किं हें लेकूं ऐकत नाहीं; तेव्हां तुज
 सारिखा आणखो आत्मांस दयालु बाप कोण आहे ? पुनः
 आणखो प्रभूची सदयता दृष्टांतपूर्वक दृढ करित होत्साते
 कवि लक्षणतात / प्रभो ज्या परी पशुपाल तुज वरि
 क्षण न कोपे,—प्रभो-हे निग्रहानुग्रह समर्था, ज्या परी-
 जसा, पशुपाल, - पशुप - गौळी, त्याचा / पाल- पा-
 लक- अर्थात् नंद, तुज वर एक क्षणभरहि रागें भरला नाहीं;
 तसें तूं हि / भजकबालकोपेक्षण कधीं न करिसि,—
 भजकबालकोपेक्षण,—भजक- भजणारा- अर्थात् तुझी सेवा
 करणारा, जो / बालक-अज्ञान त्याचें / उपेक्षण- उपेक्षा, तूं
 कदापि करणार नाहींस; सारांश गोकुळांत त्वां बाळपणीं
 पुष्कळ खोडी केल्या तथापि तुझा पिता नंद तुज वर एकदां-
 हि रागें भरला नाहीं, तसें आत्मीं कितीहि तुझे अपराध केले
 तथापि तूं आत्मां अज्ञानाची उपेक्षा कदापि करणार नाहींस;
 असा पृथील भावार्थ समजावा.

खराजनकनूजनाइतरकोणहोदेववी ॥
 समीहितफळेंजगातवपदाब्जदेदेववी ॥
 अशीचकरुणाअसोहरिकधींनभंगोपिता ॥
 अशामजअसाधुलाइतरकोणसंगोपिता ॥ ९३ ॥

भगवंतार्चें सदय पितृत्व वर्णित होत्साते पुनः कवि
 स्तुततात.

पदान्वय— तूं खरा जनक, इतर कोण हो देव जना
 वी, तव पदाब्ज जगा समीहित फळें दे देववी; हरि अशीच
 करुणा असो, पिता कधीं न भंगो, अशा मज असाधुला
 इतर कोण संगोपिता.

तूं खरा जनक,— तूंच, या विश्वाचा खरा-
 वास्तव, जनक- उत्पादक- पिता, आहेस; कारण तुज शि-
 वाय- इतर कोण हो देव जना वी,—इतर कोण हो-
 दुसरा कोणता हो, देव, जना- या जनाला, वी- वितो-
 अर्थात् व्यायास लणजे उत्पन्न करायास समर्थ होतो;
 सारांश तुज शिवाय दुसरा या जगास कोणी जनक नाही;
 त्वां या जगास नुसतें निर्माण केलें इतकेंच नाही तर - तव
 पदाब्ज जगा समीहित फळें दे देववी,— तव प-
 दाब्ज- तुझें चरणकमल, जगा- या त्वन्निर्मित जनाला-
 त्वां उत्पन्न केलेल्या प्राणिमात्राला, समीहित फळें-त्यांच्या
 त्यांच्या कर्माची- समीहित- इष्ट- योग्य, अशीं- फळें-
 ऐहिक आमुष्मिक सुखादि, दे- देतो, आणि देववी-
 आपण

आपण सूत्रधारा प्रमाणें अंतस्थ दडून राहून इतर मनुष्यदे-
 वादिकांस निमित्त करून त्यांज कडून देववित्तो; इतर प्राकृत
 जनकाचें असें फल देण्याचें सामर्थ्य नाही ह्मणून खरा
 जनक तो तूंच असा एथाल भावार्थ जाणावा. पुनः प्रार्थ-
 नापूर्वक क व ह्मणतात- हरि अशीच करुणा असो,—
 हरि- हे हरि- हे भक्तापत्रयनिवारका, अशीच तुझी
 आत्मा दीना वर- करुणा- दया, असो; पिता कधीं
 न भंगो,— बाप कधींहि, न भंगो- नतुटो- अर्थात् तुझा
 पितृस्नेह नतुटो; माझे पातित्य मनांत आणून जर त्वां हा
 स्नेह तोडिला तर- अशा मज असाधुला इतर कोण
 संगोपिता,— अशा मज असाधुला- असा मीं जो
 असाधु- अभक्त- पापी, त्या मला तुज वांचून- इतर कोण
 संगोपिता- दुसरा कोण, संगोपिता- संगोपन कर्ता- रक्षण
 कर्ता; अथवा, संगोपिता ह्मणजे माझ्या दोषा वर आच्छादन
 घालून क्षमा करणारा आहे; अर्थात् आपल्या लेकरांचे
 दोष झांकून त्यांस क्षमा करणारा बापा शिवाय दुसरा
 कोणी दयालु नाही, ह्मणून तो नभंगो असा एथें अर्थान्वय.^१

१ तु होवानेहि पुत्रा विषयीं पितृस्नेह कसा असतो हें खालीं सांगित-
 ल्या अभंगांत सरस वर्णिलें आहे; —

बापकरीजोडीलें कराचेवोढी आपुलीकरवंडीवाळऊनी ॥ १ ॥
 एकाएकींकेलासिचाधणी काडयेवाहूनोभारखादीं ॥२॥
 घालुनीयापाहेडांळांअलंकार ठेवादावीथोरकरुनीयां ॥ ३ ॥
 तुकाह्मणंनेदिगांजूंआणिकांसीं उदारजिवासीआपुलीया ॥४॥

सुविद्यधनमेळवीवचनआइकेओवरी ॥
 प्रपंचभरघेशिरींकरिरूपापितात्यावरी ॥
 असाजरिनसेरुचेतरिनतोअभद्रक्षण ॥
 तसातुजाचिआवडेकरिसितूंचितद्रक्षग ॥ ९४ ॥

गुणवान पुत्र असला तरच पित्यास भावडतो, ह्मणून पित्या पेक्षाहि भगवान अधिक दयालु असा अभिप्राय कथित होऱ्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— सुविद्य धन मेळवी, वचन आइके, आवरी, प्रपंचभर शिरीं घे, त्या वरी पिता कृपा कर; जरि असा नसे तरि तो अभद्र क्षण न रुचे; तसा तुजाचि आवडे, तूंचि तद्रक्षण करिसि.

सुविद्य धन मेळवी,—सुविद्य- चांगली आहे विद्या व्यास तो- अर्थात् ज्याणें चांगला विद्याभ्यास केला आहे- विद्वान् असा, आणि / धन मेळवि- धन मिळवितो-द्रव्य संपादन करणारा असा; अथवा, सुविद्य असून धन मेळविणारा असा; आणि / वचन आइके, - वचन आइके-वचन ऐकतो; अर्थात् बाप जें जें सांगतो तें तें ऐकून तसतसें करितो असा; आणि / आवरी— आवरितो- अर्थात् आपल्या बापाचा सर्व व्यवहार आवरणारा-संसार खटलें आटोपणारा असा; आणि / प्रपंचभर शिरीं घे, - प्रपंचभर- प्रपंचाचा भर-भार-संसाराचें ओझे, शिरीं- माथ्या वर, घे-घेतो; अर्थात् बापाच्या संसाराचें सर्व ओझे आपल्या माथ्या वर घेणारा- बापाचा

बापाचा संसार पुढें होऊन आपण स्वतः चालविणारी असा; त्या वरी पिता कृपा करि,— अशा गुणवान् पुत्रा वरच बाप कृपा करितो; अर्थात् असा जर गुणवान् पुत्र असला तरच तो बापास आवडतो; परंतु - जरि असा नसे तरि तो अभद्र क्षण न रुचे;— जर असा गुणवान् नसला तर तो, अभद्र - करंटा, ह्मणून - क्षण - क्षणभरहि, न रुचे - त्यास आवडत नाही; परंतु बापास जरी आवडत नाही तरी - तसा तुजचि आवडे,— तसा - एतद्गुणरहित करंटा पुत्र, तुलाच आवडतो; कारण तूं अशा वरहि कृपा करितोस; आणि - तूंचि तद्रक्षण करिसि,— तूंच त्याचें रक्षण करितोस - गुणरहित ह्मणून त्याचा त्याग नकरितां उलटें त्याचें तूं रक्षण करितोस; तस्मात् बापा पेक्षांहि तूं अधिक दयालु होस असा एथें ध्वनितार्थ जाणावा. हा एथें व्यतिरेक अलंकार होय.

पिताजरिविदेविटो न जननी कुपुत्रीं विदे ॥
 दयामृतरसार्द्रधी न कुलकज्जले न्या किटे ॥
 प्रसादपटझांकिती परिपरागुरुचे थिटे ॥
 ह्यणूनि ह्यणती भले न ऋण जन्मदेचे फिटे ॥ ९५ ॥

बापाच्या प्रीती पेक्षां आईची प्रीति अधिक असें विधा-
 न करित होत्साते कवि ह्यणतात.

पदान्वय— पिता जरिं विटे विटो, जननी कुपुत्रीं न
 विटे, दयामृतरसार्द्रधी न्या कुलकज्जले न किटे, परा गुरुचे प्र-
 सादपट झांकिती परि थिटे, ह्यणूनि जन्मदेचे ऋण न फिटे
 भले ह्यणती.

पिता जरिं विटे विटो,— बाप जरीं, कुपुत्रा विष-
 र्थीं- विटे- विटला- कांटाळला, तरीं- विटो- कांटाळो; प-
 रंतु- जननी कुपुत्रीं न विटे,— जननी- आई, कुपुत्रीं-
 कुपुत्रा विषर्थीं- दुर्गुणी मुला विषर्थीं, न विटे- विटत नाहीं-
 आपल्या मनांत त्याचा त्रास घेत नाहीं; दयामृतरसार्द्रधी
 त्या कुलकज्जले न किटे,- दयामृतरसार्द्रधी,- दयारूप
 जो अमृतरस, -तेणें करून- आर्द्र-ओली, आहे-धी- बुद्धि,
 जिची अशी,-अर्थात् दयेनें जिचे अंतःकरण ओलें झालें आहे
 अशी; सारांश परम दयालु अशी, जी जननी-आई; अथवा,
 ज्या जननीची- दयामृतरसार्द्रधी,- दयेनें ओली झालेली जी
 बुद्धि ती, त्या कुलकज्जले,- तो जो कुलकज्जल- कुळाचें
 काजळ- आपल्या दुर्गुणानें काजळा सारिखा कुळास काळा
 डाग लावणारा पुत्र, त्याणें, (करणी तृतीया), न किटे- म-
 ल्लत नाहीं- मलिन होत नाहीं- अर्थात् त्या विषर्थीं स्वच्छ
 ह्यणजे

ह्यणजे प्रसन्नच असत्ये; परा गुरुचे प्रसादपट झांकितो परि थिटे,— परा गुरुचे,—पर- पहिला- अर्थात् पहिल्यानं सांगितलेला-मागल्या दोन केकांत सांगितला जो बाप; अथवा, पर ह्यणजे श्रेष्ठ, त्या गुरुचे- बापाचे, प्रसादपट,— प्रसाद- प्रसन्नता, तद्रूप जे पट- वस्त्रे- आच्छादनं, अर्थात् प्रसन्नतापूर्वक घातले जे आच्छादनरूप पट ते, झांकितो- झांकितात- अर्थात् आपल्या लेंकराचे दोष झांकितात, परि- परंतु, थिटे- तोकडे- आंखुड; सारांश पित्याचे क्षमापट स्वापत्याचे दुर्गुण झांकितात खरे, परंतु ते झांकायास ते त्याचे क्षमापट आंखुड पडतात; अथवा, एथें प्रसाद हा शब्द निराळा करून, 'परा गुरुचे प्रसाद'- पित्याचे प्रसाद, 'पट झांकितो'- वस्त्रे झांकितो- अर्थात् वस्त्रानें स्वापत्याचे दुर्गुण अथवा अपराध झांकितात; सारांश, पिता स्वापत्याच्या दुर्गुणाची क्षमा करितो खरा, परंतु माते प्रमाणें पूर्ण क्षमा करित नाही; ह्यणून जन्मदेचे ऋण न फिटे भले ह्यणती, —ह्यणून-बापा पेक्षां आई अधिक क्षमाशील आहे या कारणा स्तव, जन्मदेचे,—जन्मदा- जन्म देणारी- जननी- आई, तिचे, ऋण- रीण, न फिटे- फिटत नाही, असें- भले- विचारशील पुरुष, ह्यणती-ह्यणतात; एथें पंतानीं जन्मदा पद ठेविलें आहे तें इतर सापन्नादि मातांच्या व्यावृत्त्यर्थ. बापाच्या ऋणापासून मुक्ति होत्ये, परंतु आईच्या ऋणा पासून होत नाही, ह्यणून विचारी पुरुष जें ह्यणतात तें खरें आहे.

१ क्वचित् बोलण्याच्या क्षपाट्यांत 'झांकणे' या क्रियापदाच्या योगानें करण तें कर्म होतें—' पात्रा वर पान झांक' ह्यणजे 'पानानें पात्र झांक' असा अर्थ;— एथें झांकणे ह्यणजे आच्छादन ठेवणें असा एकदेशीं अर्थ जाणावा.

विटेलजननीहिर्कींशतरचीनिमित्तेंविधी ॥
 मळेकलियुर्गींश्रुतीजशिखळींतिचीतेविधी ॥
 कदाचितविटेलबातवदयानदीनावरी ॥
 जशीजगदघक्षर्यांकरभवन्दीनावरी ॥ ९६ ॥

माते पेक्षांहि भगवान् अधिक दयालु आहे असा स्वाभि-
 प्राय कथित होत्साते कवि लक्षणतात.

पदान्वय — जननी हि विटेल कीं, विधी शत निमि-
 -त्तें रची, जशि कलियुर्गीं श्रुती मळे तिची खळीं तेवि धी,
 बा जशी जगदघक्षर्यां भवन्दी कर नावरी, दीना वरी
 तव दया कदाचित न विटेल.

जननी हि विटेल कीं,— मागील केकेत सांगितलेली
 दयामृतरसार्द्रधी अशी जननी- आई, हि, विटेल कीं-
 त्रास पावेल कीं- अर्थात् खचित त्रास पावेल; कारण- विधी
 शत निमित्तें रची,— विधी- विधि- विधाता- ब्रह्मा, अ-
 -र्थात् प्राक्तन कर्म, शत-शेंकडो, निमित्तें, रची- रचितो; अर्थात्
 अशी जरी स्वभावतः पुत्रा विषयीं दयालु जननी असत्ये
 तथापि प्राक्तन कर्म शेंकडों निमित्तें उपस्थित करून तिच्याहि
 मनांत त्या पुत्रा विषयीं विट आणिल; यास दृष्टांत- जशि
 कलियुर्गीं श्रुती मळे तेवि तिची खळीं धी,- जशी
 या कलयुगा मध्ये, श्रुती- वेद, मळे- मलिन होतात,
 तेवि- तशी, तिची- त्या आईची, खळीं- त्या खल पुत्रा
 विषयीं

विषयीं- तो पुत्र खल झाला तर त्या विषयीं, धी- बुद्धि, मलिन होत्ये; अर्थात् विटत्ये; यास्तव वा जशी जग-दघक्षयीं भवन्नदी कर नावरी,— वा- बापा, ज्या प्रमाणें, जगदघक्षयीं,- जगत्- विश्व, तत्संबंधी अघ-पाप, त्याचा क्षय-नाश, त्या विषयीं, भवन्नदी-तुमची नदी-अर्थात् भागीरथी, कर-हात, नावरी-आवरित नाहीं-आटो-पित नाहीं; अर्थात् पापाचा क्षय करण्या विषयीं जशी भागीरथी मार्गें हटत नाहीं; त्या प्रमाणें दीना वरी तव दया कदाचित न विटेल,—दीना वरी-अनाथ जना वर, तव दया-तुझी दया, कदाचित- कदापि, न विटेल- विटणार नाहीं-अर्थात् न्यून होणार नाहीं; सारांश आईहि कदाचित् पुत्रा विषयीं निर्दय होईल, परंतु तुझी दया दीना वर कदापि न्यून होणार नाहीं.

कृपाचिजननीतुङ्गीसकलजीवदायादया ॥

तिणेंचिउपदेशिल्याकरितिसर्वदायादया ॥

असेंउमजतांभलेनगुरुभावतोटाकिती ॥

मतातुजहिगोपिकामगजनासतोटाकिती ॥ ९७ ॥

भगवद्दया हीच वास्तविक जननी असा स्वाभिप्राय कथित होत्साते कवि लक्षणतात.

पदान्वय — तुङ्गी कृपाचि जननी, या सकल जीव दायाद, तिणेंचि उपदेशिल्या सर्व दाया दया करिति, असें उमजतां भले तो गुरुभाव न टाकिती, तुजहि गोपिका मता, मग जनास तोटा किती.

तुङ्गी कृपाचि जननी,— कवि भगवंतास लक्षणतात— तुङ्गी कृपाचि वास्तविक आई; अर्थात् इतर आया जन्मदेणा- च्या मात्र, परंतु वास्तविक आई लहली लक्षणजे तुङ्गी कृपाचि; आणि— या सकल जीव दायाद,—या— या तुङ्ग्या कृपे- ला, सकल जीव— सर्व हे प्राणिमात्र, दायाद— अंशहारी- वारिसदार— वांटेकरी; अर्थात् सकलभूतमात्र तुङ्ग्या कृपेचे वांटेकरी होत; विशेष काय सांगावें— तिणेंचि उपदेशिल्या सर्व दाया दया करिति,— तिणेंचि— त्या तुङ्ग्या कृपेनेच, उपदेशिल्या— उपदिष्ट केल्या होत्सातां— शिकविल्या असतां, सर्व— या सृष्टींत ज्या, दाया— उपमाता लक्षण आहेत त्या सर्व, दया करिती— आपल्या बालकां वर दया करितात; अ- र्थात् तुङ्ग्या कृपेचा उपदेश आहे लक्षणच इतर सर्व दाया आ- पआपल्या रक्षणीय बालकां वर दया करितात; सारांश त्यां- च्या ठायीं जी दयोत्पत्ति ती त्वत्कृपामूलक; असें उमजतां
भले

भले तो गुरुभाव न टाकित्ती,— असें समजत असतां,
 भले- विचारशील पुरुष, तो गुरुभाव-तो जननीभाव-आई
 पणा, न टाकित्ती, टाकित नाहीत- नाकारित नाहीत- ना-
 हीं लक्षण लक्षणत नाहीत- लक्षणजे दयांच्या ठायीं मातृ-
 भावाचा प्रतिषेध करित नाहीत; अथवा, गुरुभाव,— गुरु
 आई,— तिच्या ठायीं- भाव- श्रद्धा- भक्ति, लक्षणजे जननी-
 च्या ठायीं जी आपली मातृविषयक भक्ति, ती टाकित नाहीत;
 सारांश भगवत्कृपाच श्रेष्ठ इतकें लक्षण आपल्या आई वि-
 षयीं आपला पुत्रधर्म टाकित नाहीत; उलटे ही आमची जन-
 नी साक्षात् मूर्तिमंत भगवत्कृपाच होय असें समजून अधिक
 मातृभक्त होतात; अथवा, भले- विचारशील जन, तो
 आपला गुरुभाव- मातृभाव,— आईपणा- आई सारिखो
 चित्ताची स्नेहाद्रता, टाकित नाहीत; हें तुझीच पहा कीं
 तुज हि गोपिका मता,— तुज हि- तुलाहि, गोपिका-
 अर्थात् यशोदा, मता- मान्य, अशी होती; अर्थात् कत्रि
 भगवंतास लक्षणतात किं कृष्णावतारीं त्वां हि यशोदा तुझी-
 उपमाता असतां तीस जननी मानून तिच्या ठायीं मातृविष-
 यक जी तुझी भीति तीत त्वां कांहीं न्यूनता केली नाही. एथें
 'गोपिका'या शब्दाचा निवेश पूर्वोक्त दायीपणाचा सूचक जा-
 णावा. मग जनास तोटा कित्ती,— मग, जनास-इतर जना-
 स- अशा त्वदितर मातृभक्तांस, तोटा कित्ती-तोटा थोडाच;
 अर्थात् तूं जेव्हां यशोदे विषयीं इतका कनवाळु तेव्हां इतर
 जन सहाजिक आपल्या आयां विषयीं कनवाळु असतील;
 मग अशां जनाचा तोटा असलाच तर तो अगदीं थोडा; तेव्हां
 अर्थात् सर्व ही तुझीच दया असा एथील भावार्थ मला दिसतो—

भरोनिकुचकुंभजीविषरसेंमुखीदेवकी ॥
 प्रभेतिसहिठेविशीजशिमहासुखीदेवकी ॥
 नहोतिजननीकशापशुपदारगाईलया ॥
 नपावतिलतत्सुखेंकृतिनकोणगाईलया ॥ ९८ ॥

मागील केकेत सांगितली जी तुझी उपमाता यशोदा तिच्या विषयीं त्वां आपला पुत्रधर्म प्रकट केला यांत आश्चर्य तर आहेच, परंतु मातेच्या सोंगानें तुझ्या नाशार्थ जिणें तुला विषाचें स्तनपान दिलें अशी जी पूतना तिलाहि त्वां मुक्त केलें यांत विशेष आश्चर्य, असा स्वाभिप्राय कथित हो-त्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— प्रभो जी बकी विषरसें कुचकुंभ भरोनि मुखीं दे, तिस हि महा सुखीं ठेविशी जशि देवकी, तत्सुखें पशुपदार जननी कशा नहोति, गाई लया न पावतिल, कोण या कृति न गाईल.

प्रभो जी बकी विषरसें कुचकुंभ भरोनि मुखीं दे,— हे प्रभो— हे समर्थां—हे दयालो, जी बकी—जी पूतना, विषरसें—विषयुक्त रसानें—अर्थात् दुग्धानें, कुचकुंभ,—आपले कुचकुंभ—कुचरूप कुंभ—घट,—अथात् मोठे स्तन,—भरून, ते स्त

न

१ स्तनाचें स्थौल्य आणि वर्तुलाकार दाखविण्या करितां त्यांस कल-शाची अथवा कुंभाची अथवा कमंडलूची उपमा देण्याचा प्रचार या देशांतील कवीं मध्ये फार आढळतो. शृंगारशतकांत भर्तृहरानें ह्मटलें आहे;—

सदायोगाभ्यासव्यसनवशयोरान्ममनसो-।

रवि

न नृद्वया मुखी-मुखांत, दे- देती झाली; एथें आणखी विषरस
 भरण्यास स्तनाच्या ठायीं कुंभत्वारोप कवीनें सहेतुक योजि-
 ला आहे. सारांश आपल्या स्तनांस विष लावून जिणें तुझ्या
 नाशार्थें तें स्तन बाळपणीं तुझ्या मुखांत घातले अशी जी
 पूतना; तिस हि महा सुखीं ठेविशी जशि देवकी,—
 तिलाहि, महा सुखीं,- महा सुख - कैवल्य- मोक्ष- सायु-
 ज्यता मुक्तितींत, ठेविशी- ठेविता झालास, जशि देवकी-
 जशी देवकी ठेविलीतशी; सारांश जें कैवल्यसुख साक्षात् जननी
 देवकीस दिलें तेंच सुख कपटानें दाई होऊन तुझ्या नाशास प्र-
 वृत्त झाली जी पूतना तीसहि दिलें. यांत भगवंताचें अत्यंत
 दयालुत्व प्रकट होऊन द्वेषबुद्ध्याभावहि ध्वनित होतो.^१ आ-
 णखी कवि ह्यणतात तत्सुखे पशुपदार जननी कशा न
 होति,— तत्सुखे- त्या कैवल्यसुखानें- अर्थात् त्वां दिले-
 ल्या कैवल्यसुखानें, पशुपदार, -पशुप-पशु पालणारे-गोप-
 गौळी

रविच्छिन्नामैत्रीस्फुरतियमिनस्तस्यकिमुतैः ॥

प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः ।

सनिश्वासामोदैःसकुचकलशाश्लेषमुरतैः ॥ ९९ ॥

१ एथें देवकी या शब्दात ' वचयोः सावर्ण्य ' या नियमावरून व
 ष्या स्थानीं वृ मानिला असतां वरील चरणांतील शब्दाच्या चार वर्णां-
 वा प्राप्त साधून वर्णव्यत्यरूप दोष येत नाही. त्यांत आणखी कृष्णाच्या
 बालपणीचें लीलास्थान जें गोकुल वृंदावन त्या मोठ्या प्रांतांत तर देवकी
 भसैंच ह्यणतात देवकी कोणी ह्यणत नाही.

रलयोर्दलयोश्चैवशषयोर्बवयोस्तथा

वदंत्येषांचसावर्ण्यमलंकारविदोजनाः

गौळी, यांच्या- दार- स्त्रिया-अर्थात् गोपी, गोकुळांत- ज-
 ननी- आया- अर्थात् तुझ्या आया, कशा न हाति,- अर्थात्
 होतीलच होतील; आणि-गाई लया न पावतिल,—गाई-
 न्या गोकुळांतल्या गाई, लया- मोक्षास, न पावतिल- कशा
 न पावतील, ? अर्थात् पूर्व संबधाने पावतीलच पावतील
 असा अर्थ; सारांश, नंद यशोदा आणि वसुदेव देवकी यांस
 जसें कैवल्यसुख त्वां दिलें, त्याच प्रमाणें सर्व गोकुळाचा-
 हि त्वां उद्धार केला, तेव्हां त्यांतील यशोदे प्रमाणें
 तुझें लालन पालन करणाऱ्या गौळणी तुझ्या जननी
 कशा न झणाव्या, आणि पशु गाईहि सदतीस गेल्या
 नाहींत असें तरीं कसें झणावें; सारांश सर्व प्राण्या सहवर्तमान
 ब्रजवासी जन त्वां सदतीस नेले;^१ मग- कोण या कृति
 न गाईल,— कोण या तुझ्या अशा पुण्य, कृति- चरितें
 गाणार नाहींत? अर्थात् सर्व जन हीं तुझीं अशीं यशस्वी चरितें
 गातील यांत संशय नाहीं.

१ या प्रमाणें भागवतांत सर्व ब्रजवासी प्राण्यांचें भाग्य बर्णिलें आहे:-

अहोऽतिधन्याब्रजगोरमण्यः ।

स्तन्यामृतं पीतमतीवतेमुदा ॥

यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना ।

यत्तमयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥ ३१ ॥

अहोभाग्यमहोभाग्यं नंदगोपब्रजौकसाम् ।

यन्मित्रं परमानंदं पूर्णब्रह्मसनातनम् ॥ ३२ ॥

नतुड्या/ मुखीं-मुखांत, दे- देती झाली; एथें आणखी विषरस भरण्यास स्तनाच्या ठायां कुंभस्वारोप कवीनें सहेतुक योजिला आहे. सारांश आपल्या स्तनांस विष लावून जिणें तुड्या नाशार्थ ते स्तन बाळपणीं तुड्या मुखांत घातले अशी जी पूतना; तिस हि महा सुखीं ठेविशी जशि देवकी,— तिलाहि, महा सुखीं,— महा सुख - कैवल्य- मोक्ष- सायु- ज्यता मुक्ति, तींत, ठेविशी- ठेविता झालास, जशि देवकी- जशी देवकी ठेविली तशी; सारांश जें कैवल्यसुख साक्षात् जननी देवकीस दिलें तेंच सुख कपटानें दाई होऊन तुड्या नाशास प्रवृत्त झाली जी पूतना तीसहि दिलें. यांत भगवंताचें अत्यंत दयालुत्व प्रकट होऊन द्वेषबुद्ध्याभावहि ध्वनित होतो.^१ आणखी कवि ह्यणतात/ तत्सुखें पशुपदार जननी कशा न होति,— तत्सुखें- त्या कैवल्यसुखानें- अर्थात् त्वां दिलेल्या कैवल्यसुखानें, पशुपदार, -पशुप-पशु पालणारे-गोप-
गौळी

रविच्छिन्नामैत्रीस्फुरतियमिनस्तस्यकिमुतैः ॥

प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः ।

सनिश्वासामोदैःसकुचकलशाश्लेषमुरतैः ॥ ९९॥

१ एथें देवकी या शब्दात ' वचयोः सावर्ण्य ' या नियमावरून छच्या स्थानीं न्न मानिला असतां वरील चरणांतील शब्दाल्या चार वर्णांचा प्राप्त साधून वर्णव्यत्यरूप दोष येत नाही. त्यांत आणखी रुष्णाच्या बालपणीचें लीलास्थान जें गोकुल वृंदावन त्या मोठ्या प्रांतांत तर देवकी असेंच ह्यणतात देवकी कोणी ह्यणत नाही.

रलयोर्दलयोश्चैवशषयोर्बवयोस्तथा

वदंत्येषांचसावर्ण्यमलंकारविदोजनाः

२ पहा टीप १, पृ० ३०३.

गौळी, यांच्या- दार- स्त्रिया-अर्थात् गोपी, गोकुळांत- ज-
 ननी- आया- अर्थात् तुझ्या आया, कशा न होति, - अर्थात्
 होतीलच होतील; आणि-गाई लया न पावतिल, —गाई-
 त्या गोकुळांतल्या गाई, लया- मोक्षास, न पावतिल- कशा
 न पावतील, ? अर्थात् पूर्व संबधाने पावतीलच पावतील
 असा अर्थ; सारांश, नंद यशोदा आणि वसुदेव देवकी यांस
 जसें कैवल्यसुख त्वां दिलें, त्याच प्रमाणें सर्व गोकुळाचा-
 हि त्वां उद्धार केला, तेव्हां त्यांतील यशोदे प्रमाणें
 तुझे लालन पालन करणाऱ्या गौळणी तुझ्या जननी
 कशा न झणाव्या, आणि पशु गाईहि सदतीस गेल्या
 नाहींत असें तरीं कसें झणावें; सारांश सर्व माण्या सहवर्तमान
 ब्रजवासी जन त्वां सदतीस नेले; ^१ मग- कोण या कृति
 न गाईल, — कोण या तुझ्या अशा पुण्य, कृति- चरितें
 गाणार नाहींत? अर्थात् सर्व जन हीं तुझीं अशीं यशस्वी चरितें
 गातील यांत संशय नाहीं.

१ या प्रमाणें भागवतांत सर्व ब्रजवासी प्राण्यांचें भाग्य वर्णिलें आहे:-

अहोऽतिधन्याब्रजगोरमण्यः ।

स्तन्यामृतं पीतमतीवतेमुदा ॥

यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना ।

यत्तमयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥ ३१ ॥

अहो भाग्यमहो भाग्यं नंदगोपब्रजौकसाम् ।

यन्मित्रं परमानंदं पूर्णब्रह्मसनातनम् ॥ ३२ ॥

भाग०, स्कं० १०, अ० १४.

अशीतारिंकृतज्ञताहरितुड्याचठार्थीअगा ॥

सख्याअणुचिमानिशीकरुनिसुप्रसादाअगा ॥

भुलेसुकविवाग्बधूतवगुणाअनर्घ्यानिगा ॥

ह्मणेलजनकोणकींयशपुनःपुन्हातेनगा ॥ ९९ ॥

मागील केकेंत पशु सुद्धां सर्व ब्रजवासी जनांचा भगवं-
-तानें उद्धार केला ह्मणून सांगितलें, ती भगवत्कीर्ति वर्णित
होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— अगा हरि अशी तारिं कृतज्ञता तुड्याच
ठार्थी, सख्या सुप्रसादा करुनि अगा अणुचि मानिशी; तव
अनर्घ्या गुणा नगा सुकविवाग्बधू भुले, तें यश पुनःपुन्हा
कोण जन न गा ह्मणेल कीं.

अगा हरि अशी तारिं कृतज्ञता तुड्याच ठार्थी,-
अगा हरि- हे हरि- हे मनमोहना, अशी तरि कृतज्ञ-
-ता,- अशी- बालपणीं गोकुलांत तुझें पालन झालें इत-
-क्या वरून त्वां पशु सुद्धां सर्व गोकुल उद्धरिलें अशी, तरीं,
तुझी / कृतज्ञता - प्रत्युपकार करण्याची बुद्धि, तुड्याच
ठार्थी- तुड्यांतच, आढळत्ये; अर्थात् तुज शिवाय इतर को-
-णाच्यानीं असा प्रत्युपकार करवणार नाहीं; कांकीं / सख्या
सुप्रसादा करुनि अगा अणुचि मानिशी,— हे स-
ख्या- हे प्राणवल्लभा, सुप्रसादा करुनि- सुप्रसादाला
करून- मोठा प्रसाद करून- अर्थात् आश्रितांच्या इच्छे पेक्षां
ग्यांस अधिक देऊन, अगा- पर्वताला, अणुचि- अणूच-
यांकिंचित् रजःकणच, मानिशी- मानितोस; सारांश आप-
ल्या

१ अर्थे 'अणुचि मानिशी करुनि सुप्रसादा अगा' अशी वाक्यरचना

ल्या भक्तां वर पर्वता इतका मोठा उपकार करून म्या काहीं-
 च केले नाही असें आणखी मानितोस. हा तुझा असा अपूर्व
 गुण पाहून तव अनर्घ्या गुणा नगा सुकविवाग्धू
 भुले, — तव- तुझ्या, अनर्घ्या गुणा नगा, — अनर्घ्या-
 अमुल्य- अमोलिक अशा, गुणा- गुणरूप, अथवा गुण
 हाच कोणी त्या, नगा-अलंकाराला, सुकविवाग्धू, — सुक-
 वि- रसज्ञ कवि-व्यासवाल्मीकादि भगवद्गुणवर्णनपरसत्काव्य
 -कर्ते, अथवा, ज्ञाते, त्यांची- वाग्धू, — वाक्- वाणि, तद्गू-
 पा जी - वधू - नवरी, भूले - भुलत्ये - मोहित होत्ये;
 अर्थात् या तुझ्या अशा अपूर्व गुणाला सुकवि जे व्यासवा-
 ल्मीकादि त्यांची वाणि मोहित होत्ये; ह्यणून ते यश
 पुनःपुन्हा कोण जन न गा ह्यणेल कीं, — ते यश-
 ते सुकवीच्या वाणीस भुलविणारें, यश- तुझी कीर्ति, पुनःपु-
 -न्हा-वारंवार, कोण जन, न गा- गाऊं नको, ह्यणेल कीं-
 ह्यणेल काय ? अर्थात् कोणी ह्यणणार नाही; ते तुझे यश
 वारंवार गा असेंच ह्यणेल. यांत तिसऱ्या चरणांत भग-
 वद्गुणास अलंकाराची उपमा, आणि सुकवीच्या वाणीस वधूची
 उपमा, अभेदरूपानें दिली आहे ह्यणून हा रूपक अलंकार होय.

करून अर्थवोजना केली असता ती थोडी अपूर्व अशी होईल.
 'सुप्रसादा अगा' या शब्दांत उपमानोपेयसंबंध दिसतो, विशेषणविशे-
 ष्यभावसंबंध दिसत नाही; असें असतां 'सुप्रसादा' या विशेष्यवाचक शब्दा-
 चें विशेषणा प्रमाणें सामान्यरूप केले आहे, किंवा सभक्तिक रूप केले
 आहे, हे व्याकरणनियमास विरुद्ध. ह्यणोन सुप्रसाद हे करून या धातु-
 साधिताचें कर्म करून, अगा हे मानिशी या क्रियापदाचें कर्म करावें ह्यणजे
 या विरोधाचा परिहार होतो. 'तुझी माझ्या पर्णकुटींत येऊन माझ्या शो-
 पडीस राजमंदिराची शोभा आणिली,' या वाक्या प्रमाणें हे वाक्य जाणावें.

तुह्नीं बहु भले मला उमज होय ऐसे कथा ॥
 कसारसिकतो पुन्हा जरिं ह्मणेल आली कथा ॥
 प्रतिक्षण नवीच दे रुचि शुकाहि सन्यासिया ॥
 नमो हिति भवत्कथा अरसिका अधन्यासिया ॥ १०० ॥

मागील केकेच्या शेवटीं कवीनीं भगवद्यशवर्णना विषयीं आपली मनीषा इंगित केली, ती पूर्ण करण्या करितां प्रार्थित होव्साते प्रथमतः पुढल्या चवदा केकांत ते भगवत्कथेची प्रशंसा करितात.

पदान्वय— तुह्नीं बहु भले मला उमज होय ऐसे कथा, पुन्हा कथा आली जरिं ह्मणेल तो रसिक कसा, स-
 न्यासिया शुकाहि प्रतिक्षण नवीच रुचि दे, या अरसिका अधन्यासि भवत्कथा न मोहिति.

तुह्नीं बहु भले मला उमज होय ऐसे कथा,—
 तुह्नीं बहु भले— तुह्नीं फार दयालु अहां, या कारणे स्तव-
 मला उमज होय ऐसें— मला उमज होईल असें, कथा-
 सांगा; अर्थात् तुमचें यश कसें वर्णवें तें मला शिकवा. कदाचित्
 तुह्नीं ह्मणाल किं इतकें वर्णन केलें आतां आणखी माझे
 काय वर्णन करितोस तर पुन्हा कथा आली जरिं
 ह्मणेल तो रसिक कसा,— पुन्हा कथा आली—
 एकदां वर्णिलेलें तुमचें चरितकथन, मात्क्यानें करणें आलें,
 असें— जरिं— जर, ह्मणेल— कोणी ह्मणेल, तर तो
 रसिक कसा— तर तो, रसिक— रसज्ञ, कसा— कसा

ह्मणावा; अर्थात् त्यास रसिक ह्मणूं नये; सारांश जो अरसिक असेल तोच असें ह्मणेल किं एकदां वर्णिलेली भगवत्कथा पुनः वर्णन करणे -आली; कारण तुमची कथा अशी रस-भरित आहे किं सन्यासिद्या शुकाहि प्रतिक्षण नवीच रुचि दे, — सन्यासिया- सर्वसंगपरित्यागी अशा, शुकाहि- शुक- व्यासपुत्र मुनीलाहि, प्रतिक्षण- क्षणोक्षणां, नवीच रुचि दे- नवीच रुचि देती झाली; १ अर्थात् सन्याशा शुकाला जिणें मोहिलें मग इतरांस मोहील यांत आश्चर्य काय? परंतु- या अरसिका अधन्यासि भवत्कथा नमोहि-ति,— या अरसिका- हा जो तुझी कथा पुनः आली ह्मणणारा अशा, अरसिका- त्वत्कथारसानभिज्ञा- तुझ्या कथेची गोडी ज्यास लागत नाही अशा, अधन्यासि- अधन्याला-करंठ्याला, भवत्कथा-तुझी कथा, न मोहिति- मोहित नाही- त्याचें दुष्ट अंतःकरण वश करित नाही; सा-रांश जो रसिक आणि ज्ञानी आहे त्याला तुझे गुणानुवाद वारंवार वर्णांवेसे वाटतात, परंतु जो अरसिक दुर्वृत आणि हतभाग्य आहे त्यास मात्र ते रुचत नाहीत, असा एथील भावार्थ जाणावा.

१ भागवतांतहि भगवत्कथा प्रतिपदीं नवी नवी रुचि देत्ये ह्मणून वर्णिलें आहे;—

वयंतुनचतृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे ।

यच्छुण्वतारसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे ॥

भाग० १, अ० १, श्लो० १९.

कथाश्रवणचत्वरिंजरिपुनःपुन्हाघेरते ॥
 महारसिकतद्रसींविटतिऐकतांघेरते ॥
 विलोकुनिविलासिनीजनपुनःपुन्हाकामुका ॥
 करीवशनब्हेबुळाविवशघेइनाकामुका ॥ १०१ ॥

भगवत्कथेचो मशंसा चालू

पदान्वय—कथा श्रवणचत्वरिं जरि पुनःपुन्हा ये, महा रसिक तद्रसीं रते, घेर ते ऐकतां विटति; विलासिनीजन कामुका पुनःपुन्हा विलोकुनि वश करी; मुका का घेइना, बुळा विवश नब्हे.

कथा श्रवणचत्वरिं जरि पुनः पुन्हा ये,— कथा- अर्थात् भगवत्कथा, श्रवणचत्वरिं,— श्रवण- कर्ण, तद्रूप- चत्वर- अंगण, त्याच्या ठायीं,— कर्णांगणीं— अर्थात् कर्णप्रदेशाच्या ठायीं, जरि- यद्यपि, पुनःपुनः, ये- आली; सारांश भगवत्कथा जरीं वारंवार श्रवणविषय झाली; तथापि—महा रसिक तद्रसीं रते,—महा रसिक- मोठा रसज्ञ, परमार्थजिज्ञासु, अर्थात्तरीं शृंगारहास्यादि- रसज्ञ, तद्रसीं— त्या भगवत्कथेच्या रसीं— त्या कथेच्या कारुण्यादि रसांत, अर्थात्तरीं शृंगारादि रसांत, रते— रततो— त्या कथारसाची रुचि अनुभवितो, अर्थात्तरीं रमतो—शृंगारादि रसांत रममाण होतो; परंतु— घेर ते ऐकतां विटति;—घेर- तदितर— दुसरे— अर्थात् दुर्बल— पापीजन, अर्थात्तरीं शृंगा- रादिरसानभिज्ञ

-रादिरसानभिज्ञ- अरसिक, जे ते ऐकतां- ती भगवत्कथा
 ऐकल्याने, विटति- विटतात- कंटाळतात; यास्त दृष्टांत-
 विलासिनीजन कामुका पुनः पुन्हा विलोकुनि वश
 करी,— विलासिनीजन- शृंगारादिरसाभिज्ञा नायिका,
 कामुका- कामी- आपल्या ठायीं ज्याचा अत्यंत अभिला-
 -ष आहे अशा नायकाला, पुनः पुनः, विलोकुनि- पा-
 हून- अर्थात् चोर दृष्टीनें अवलोकन करून, वश करी-वश
 करून घेत्ये- मोहित करून आपलासा करित्ये; परंतु- मुका
 का घेइना, — मुका का घेइना -चुंबन कां करिना-
 अर्थात् जरीं चुंबनादि हाव केले, तथापि- बुळा विवश
 नव्हे,— बुळा- षंढ, विवश- विशेषेकरून वश-
 अर्थात् जसा पाहिजे तसा वश, होत नाहीं; अर्थात्
 षंढानें जरीं चुंबन केलें तरीं तो विलासिनी जनास वश
 होण्यास समर्थ होत नाहीं. या दृष्टांताचें तात्पर्य हेंच किं
 षंढानें चुंबन जरीं केलें तरीं चतुर स्त्रीस जसा त्याच्यानें
 संतोष करवत नाहीं, तशी अरसिक अश्रद्धालु पुरुषानें
 भगवत्कथेस जरीं लोकस्फीती करितां मान डोलविली, त-
 -रीं तिची वास्तविक रुचि त्यास नलागून ती त्यास आ-
 ल्हादकारक होत नाहीं. या केकेंत कथा या उपमेयाचें,
 आणि विलासिनी नायिका या उपमानाचें, श्रवणविषय
 होणें, आणि चत्वरिं आविर्भूत होणें, इत्यादि धर्माचा
 विवप्रतिविवभाव फार सुंदर रीतीनें दाखविला आहे,
 ह्मणून हा दृष्टांत अलंकार होय. तसेंच चत्वरिं पुनःपुनः
 येण्यानें

कथाश्रवणचत्वरींजरिपुनःपुन्हायेरते ॥

महारसिकतद्रसींविटतिऐकतांयेरते ॥

विलोकुनिविलासिनीजनपुनःपुन्हाकामुका ॥

करीवशनव्हेबुळाविवशघेइनाकामुका ॥ १०१ ॥

भगवत्कथेची प्रशंसा चालू

पदान्वय—कथा श्रवणचत्वरीं जरि पुनःपुन्हा ये, महा रसिक तद्रसीं रते, येर ते ऐकतां विटति; विलासिनीजन कामुका पुनःपुन्हा विलोकुनि वश करी; मुका का घेइना, बुळा विवश नव्हे.

कथा श्रवणचत्वरीं जरि पुनः पुन्हा ये,— कथो-
अर्थात् भगवत्कथा, श्रवणचत्वरीं,— श्रवण- कर्ण, तद्रूप-
चत्वर- अंगण, त्याच्या ठायीं,— कर्णागणीं- अर्थात्
कर्णप्रदेशाच्या ठायीं, जरि- यद्यपि, पुनःपुनः, ये-
आली; सारांश भगवत्कथा जरीं वारंवार श्रवणविषय
झाली; तथापि-महा रसिक तद्रसीं रते,—महा रसिक-
मोठा रसज्ञ, परमार्थजिज्ञासु, अर्थातरीं शृंगारहास्यादि-
रसज्ञ, तद्रसीं- त्या भगवत्कथेच्या रसीं- त्या कथेच्या
कारुण्यादि रसांत, अर्थातरीं शृंगारादि रसांत, रते- रततो-
त्या कथारसाची रुचि अनुभवितो, अर्थातरीं रमतो-शृंगारादि
रसांत रममाण होतो; परंतु- येर ते ऐकतां विटति;—येर-
तदितर- दुसरे- अर्थात् दुर्वृत्त- पापीजन, अर्थातरीं शृंगा-
रादिरसानभिज्ञ

रादिरसानभिज्ञ- अरसिक, जे ते ऐकतां- ती भगवत्कथा ऐकल्याने, विटति- विटतात- कंटाळतात; यास दृष्टांत- विलासिनीजन कामुका पुनः पुन्हा विलोकुनि वश करी,— विलासिनीजन- शृंगारादिरसाभिज्ञा नायिका, कामुका- कामी- आपल्या ठायीं ज्याचा अत्यंत अभिलाष आहे अशा नायकाला, पुनः पुनः, विलोकुनि- पाहून- अर्थात् चोर दृष्टीनें अवलोकन करून, वश करी-वश करून घेत्ये- मोहित करून आपलासा करित्ये; परंतु- मुका का घेइना, — मुका का घेइना -चुंबन कां करिना- अर्थात् जरीं चुंबनादि हाव केले, तथापि- बुळा विवश नव्हे,— बुळा- षंड, विवश- विशेषेकरून वश- अर्थात् जसा पाहिजे तसा वश, होत नाहीं; अर्थात् षंडाने जरीं चुंबन केले तरीं तो विलासिनी जनास वश होण्यास समर्थ होत नाहीं. या दृष्टांताचे तात्पर्य हेंच किं षंडाने चुंबन जरीं केले तरीं चतुर स्त्रीस जसा न्याच्याने संतोष करवत नाहीं, तशी अरसिक अश्रद्धालु पुरुषाने भगवत्कथेस जरीं लोकस्फीती करितां मान डोलविली, तरीं तिची वास्तविक रुचि न्यास नलागून ती न्यास आल्हादकारक होत नाहीं. या केकेत कथा या उपमेयाचे, आणि विलासिनी नायिका या उपमानाचे, श्रवणविषय होणे, आणि चत्वरिं आविर्भूत होणे, इत्यादि धर्माचा विवमप्रतिविवभाव फार सुंदर रीतीने दाखविला आहे, म्हणून हा दृष्टांत अलंकार होय. तसेच चत्वरिं पुनःपुनः येण्याने

येष्याने भगवत्कथेच्या पुनःपुनः वर्णनाचे अपूर्वरुचिप्रदत्वहि
ध्वनित होते.

यद्यपि एथे भगवत्कथेस विलासीनीची उपमा देऊन पुनः
पुनः चत्वरामनादिधर्मकरून उपमानोपमेयाचे साधर्म्य वर्णन
केले आहे ते कित्येक रसिकांस अग्रशस्त दिसेल, तथापि एत-
द्देशीय कविरुच्यानुरूप ही केका मोठी सरस लढली पाहिजे.

कथासुपुरुषातुङ्गीवशतशीकरीराधिका ॥
 जशीतुजजिलास्वयेंल्लणसितूंशरीराधिका ॥
 तिचेंनघडतांरमात्हृदयवल्लभासेवन ॥
 प्रभोतुजजसेंतसेंमत्तिसगेहभासेवन ॥ १०२ ॥

सत्पुरुषासच भगवत्कथा वश करित्ये ल्लणून मागील के-
 -केंत सांगितलें, परंतु कशी वश करित्ये हें एथें सदृष्टांत कवि
 सांगतात.

पदान्वय— तुङ्गी कथा सुपुरुषा तशी वश करी, जशी
 राधिका तुज, जिला तूं स्वयें शरीराधिका ल्लणसि, प्रभो
 रमात्हृदयवल्लभा तिचें सेवन न घडतां जसें तुज तसें मत्तिस
 गेह वन भासे.

तुङ्गी कथा सुपुरुषा तशी वश करी,—कवि भगवं-
 -तास ल्लणतात— तुङ्गी कथा, सुपुरुषा— सत्पुरुषाला— साधु-
 -जनाला, तशी वश करी—न्या प्रकारें, वश—स्वसत्ताक—
 आपलासा, करित्ये; कोणत्या प्रकारें पुसशील तर— जशी
 राधिका तुज,—ज्या प्रकारें, राधिका—व्रजवासी राधा नामें
 गोपी, तुज— तुला— अर्थात् तुला वश करिती झाली; ती को-
 -ण, कशी राधिका पुसशील तर— जिला तूं स्वयें शरीरा-
 -धिका ल्लणसि,—जिला— ज्या राधिकेला, तूं स्वयें— तूं
 स्वतः, शरीराधिका,— शरीर अर्थात् स्वशरीर.— आपला
 देह, त्याहून— अधिका— अर्थात् अधिक प्रिय अशी, ल्लण-
 -सि— ल्लणत होतास; सारांश ज्या राधिकेला तूं आपल्या
 शरीराहूनहि अधिक प्रिय मानित होतास तिणें तुला जसें
 वश

वश केलें, तसें तुझी कथा तुझ्या भक्तांस वश करित्ये; तिणें मला कसें वश केलें ह्मणून आणखी जर पुसशील तर ऐके प्रभो रमाहृदयवल्लभा तिचें सेवन न घडतां जसें तुज तसें मतिस गेह वन भासे,— प्रभो- हे महाराज, रमाहृदयवल्लभा- हे रमाहृदयवल्लभा, रमाहृदय-वल्लभा,- रमा- लक्ष्मी, तिचें- हृदय- अंतःकरण, त्यास- वल्लभ- प्रिय- अर्थात् हे लक्ष्मीप्रिया, या दोन संबोधनांहीं- करून कवीनें भगवंताचें सर्वैश्वर्य सुचविलें, अर्थात् असा तूं सर्वैश्वर्यवान् प्रभु असतां- तिचें- त्या राधिकेचें, सेवन- संतोषीकरण, न घडतां- अर्थात् तुला घडलें नसतां, जसें तुज- जसें तुला, तसें, मतिस- या माझ्या अथवा तुझ्या भक्तजनाचा बुद्धीस- मनास, गेह- घर, वन- अरण्य, भासे- भासतें; सारांश त्या राधिकेचा मनसंतोष ज्या दिवशीं तुज कडून घडत नसे त्या दिवशीं तुला आपलें घर अरण्या सारिखें विजन अथवा शोकास्पद होत असे; तसें त्वत्कथावर्णन ज्या काळीं सत्पुरुषांपासून होत नाहीं, त्या काळीं त्यांनांही आपली मति अरण्या सारिखी शून्यवत् भासत्ये; अर्थात् आपल्या मतीचा कांहीं सद्व्यय झाला नाही असें वाटून ती त्यांची मति त्यांच्या शोकास कारणभूत होत्ये; असा एथील कवित्कृत भावार्थ जाणावा.

१ गृहंगेहोदवसितंवेशमसन्निकेतनम्—

अमर.

कथाभुवनमोहिनीअशिनमोहिनीहोयती ॥
 हरोअसुरधीहिणेंभुलविलेकितीहोयती ॥
 नव्हेनह्मणवेअसोजरिंविमोहिलादक्षहा ॥
 प्रियावसविलीशिरींमुनिपथींकसादक्षहा ॥ १०३ ॥

पुनः भगवत्कथेचें मोहकत्व कवि वर्णतात.

पदान्वय— कथा भुवनमोहिनी, अशी ती मोहिनी न होय, असुरधी हरो, हिणें कितीहो यती भुलविले, जरिं दक्षहा विमोहिला असो, नव्हे न ह्मणवे; शिरीं प्रिया वसविली, हा मुनिपथीं कसा दक्ष.

पुनः कवि ह्मणतात— कथा भुवनमोहिनी,— कथा- भगवत्कथा- भगवद्वर्णनरूप कथा, भुवनमोहिनी,— भुवन- न- अर्थात् त्रिभुवन, त्यास— मोहिनी- मोहन करणारी- त्रिभुवनास भुलविणारी- सारांश सर्व त्रिभुवनाधी मति गुंग करणारी, अशी होय; अशी ती मोहिनी न होय,— अशी-अशा प्रकारची भुलविणारी, ती मोहिनी-ती प्रसिद्ध समुद्रमंथनसमयीं अमृताचें परिवेषण करणारी मोहिनी, न होय- नव्हती; कदाचित् आपण ह्मणाल किं त्या मोहिनीनें तर सर्व दैत्यांस भुलविले, त्यास— असुरधी हरो,— असुरधी,— असुर- दैत्य, त्यांची— धी- मति, हरो- हरण करो- तिणें दैत्याची मति हरण केली तर करो; परंतु— हिणें कितीहो यती भुलविले,— हिणें- या भगवत्कथेनें, कितीहो, यती- संन्यासी- योगी, भुलविले; अर्थात् असंख्य यती

यती भुलविले; तेव्हां त्या मोहिनी पेक्षां ही कथा भुवनमोहिनी खरी असा एथील भावार्थ. कदाचित् आणखी आपण लक्षणाल किं त्या मोहिनीनें सर्व योगिजनांत श्रेष्ठ जो महादेव त्यासहि मोहिलें, त्यास- जरि दक्षहा विमोहिला असो, नव्हे न लक्षणवे;— जरि- यद्यपि, दक्षहा- दक्षाचा नाश करणारा-महादेव-अर्थात् महायोगिराज, विमोहिला-या मोहिनीनें भुलविला- फार गुंग केला, असो- ही गोष्ट असो- तिणें भुलविला तर भुलवो, नव्हे न लक्षणवे- नाहीं भुलविला असें लक्षणवत नाहीं; परंतु शिरीं प्रिया बसविली,— शिरीं- आपल्या माथ्या वर- अर्थात् आपल्या जटाजूटांत, प्रिया- वल्लभा- अर्थसंदर्भकरून गंगा, बसविली- अर्थात् दडविली; हा मुनिपथीं कसा दक्ष,— हा-असा हा महादेव योगिराज, मुनिपथीं-मुनीच्या मार्गांत- अर्थात् मुनीच्या धर्मांत, कसा दक्ष- कसा चतुर लणावा; सारांश ज्याणें स्वस्त्रीमत्सरभया स्तव दुसरी प्रिया आपल्या जटाजूटांत दडविली त्या महादेवास महायोगी कसें लणावें; असें लणतांनां विचार केला पाहिजे; लणून मोहिनीनें महादेवास भुलविलें यांत तिच्या मोहक गुणार्चें मोठेसें वर्णन होत नाहीं; अतएव भगवत्कथाच विश्वमोहिनी खरी असा एथील भावार्थ जाणावा. यांत उपमेय जी भगवत्कथा तिचें, उपमान जी मोहिनी तिज पेक्षां मोहकत्वरूप गुणार्चें आधिक्य वर्णिलें आहे लणून हा व्यतिरेक अलंकार होय.

सुरासुरनरोरगांभुलवुनीकथानत्यजी ॥

नभेदकरिपंक्तिचाअमृतपाजितीसत्यजी ॥

तिणेंजरिसुधारसस्वरतमानसापाजिला ॥

वधीअमृतघोटितांद्रवनयेचिबापाजिला ॥१०४॥

पुनरपि भगवत्कथा आणि मोहिनी यांची तुलना करित होत्साते कवि भगवत्कथेची प्रशंसा वर्णित.

पदान्वय- कथा सुरासुरनरोरगां भुलवुनी न त्यजी, पंक्तिचा भेद न करि, जी सत्य अमृत पाजिती; जरि तिणें स्वरतमानसा सुधारस पाजिला, अमृत घोटितां वधी, बापा जिला द्रव नयेचि.

कथा सुरासुरनरोरगां भुलवुनी न त्यजी,—कथा- अर्थात् भगवत्कथा, सुरासुरनरोरगां,—सुर-देव, असुर-दैत्य, नर-मनुष्य, आणि उरग-सर्प, यांस, भुलवुनि-मोहित करून, न त्यजी-त्याग करित नाहीं—अर्थात् त्या सुरादि-कांचा त्याग करित नाहीं; सारांश जसा मोहिनीनें आपलें कार्य साधून त्यांचा त्याग केला तसा ही तुझी कथा भगवद्गुणांचा त्याग करित नाहीं; पंक्तिचा भेद न करि—तिच्या प्रमाणें देवांस अमृत पाजावें आणि दैत्यांस मद्य पाजावें असा ही भगवत्कथा पंक्तिभेद करित नाहीं; परंतु उलटी जी सत्य अमृत पाजिती,—जी-भगवत्कथा, सत्य-निःसंशयकरून, अमृतच पाजिती; त्या मोहिनीनें जसें दैत्यांस अमृत दाखवून मद्य पाजिलें तसें ही

ही करित नाही, सर्वास अमृतच पाजित्ये असा अर्थ; अथवा, 'सत्य' हे क्रियाविशेषण नकरितां पुढल्या 'अमृत' या शब्दाचे विशेषण करावे;—सत्य जें अमृत-खरें जें अमृत-क्षणजे मोक्ष-कैवल्यसुख, तें देत्ये; देवांचें जें पानीय अमृत त्याच्या ठायीं कैवल्यसुखदातृत्व धर्म नाही, तें प्राशन करणाऱ्या देवांचाहि महाप्रलयां नाश सांगितला आहे; परंतु सायुज्यतामुक्ति ज्यांस प्राप्त झाली त्यांचा नाश कोठेहि सांगितला नाही, क्षण ही भगवत्कथा सत्य जें अमृत-कैवल्य सुख, तें देत्ये, असा एथें ध्वनितार्थ होतो. कदाचित् एथें कोणी आशंका घेईल किं मोहिनीनेंहि आपल्या वर ज्यांनीं विश्वास ठेविला अशांस अमृत पाजिलें, त्यास जरि तिणें स्वरतमानसां सुधारस पाजिला,—जरीं त्या मोहिनीनें, स्वरतमानसां,—आपल्या ठायीं रत-आसक्त आहे मानस-मन-अंतःकरण, ज्यांचें—अर्थात् आपल्यास ही अमृत पाजिल असा ज्यांस भरवसा होता असे जे राहु आणि केतु त्यांस, सुधारस-पाजिला—अमृतरस पाजिला, तरीं अमृत घोटितां वधी,—अमृत घोटितां—अमृताचा घोट घेत असतांनां, वधी-वध करिती झाली; आणि इतकें करूनहि बापा जिला द्रव नयेचि,—बापा-हे तात-

१ सौंदर्यलहरींत आचार्यांनीं देवीच्या वर्णनांत या प्रमाणें ब्रह्मादि देवांचा महाप्रलयां नाश वर्णिला आहे;—

विरिंचिःपंचत्वंत्रजतिहरिरामोतिविरति ।

विनाशंकीनाशोभजतिधनदायातिनिधनं ॥

वितंद्रामाहेंद्रीविततिरपिसन्मीलतिदृशां ।

महासंहारेऽस्मिन्विहरतिसतित्वन्पतिरसौ ॥ २६ ॥

तात- हे दयानिधे, जिला-ज्या मोहिनीला, द्रव-ओलाव.९-
 अर्थात् जिच्या त्दयास दयेचा ओलावा, नयेचि- आला
 नाहीच; सारांश इतकें विश्वासघातकाचें कर्म केले असतां हि
 जिला दयेचा लेशहि आला नाही; तेव्हां अशा गुणांनीं विशिष्ट
 नी मोहिनी तिची तद्विपरीतगुणांनीं विशिष्ट अशा कथेशीं
 तुलना करणें अनुचित असा एथील भावार्थ जाणावा.

अभीष्टवरितातजेतवकथेसिविश्वासती ॥
 भलीअसुरवंचनींश्रुतअसेचिविश्वासती ॥
 कथाकशिसखीतिचीठकवुनीहरीसंचितें ॥
 तरीअमृतदेअसेंसदयदाखवीवंचितें ॥ १०५ ॥

मोहिनी प्रमाणें भगवत्कथाहि ठकवित्ये, परंतु तिच्या आणि इच्या ठकविण्यांत महदंतर आहे, तो भेदप्रकार एथें कवि वर्णितान्त.

पदान्वय— जे तव कथेसि विश्वासती, अभीष्ट वरितात; ती असुरवंचनीं भली विश्वास श्रुत असेचि; कथा तिची सखी कशि, ठकवुनी संचितें हरी, तरी अमृत दे, सदय वंचितें असें दाखवी.

जे तव कथेसि विश्वासती,— कवि भगवंतास लक्षणतात जे तुझ्या कथेला विश्वासतात— अर्थात् जे तुझ्या कथे वर विश्वास ठेवितात— तुझी कथा पापापासून मुक्त करून आमचा उद्धार करील अशी ज्यांची श्रद्धा आहे; ते अभीष्ट वरितात;— अभीष्ट— इच्छित मनोरथ— मनकामना— स्वकल्याणरूप अर्थ, वरितात— प्राप्त करून घेतात— अर्थात् ते आपलें कल्याण करून घेतात; ती असुरवंचनीं भली विश्वास श्रुत असेचि;— ती— ती मोहिनी, तर असुरवंचनीं— दैत्यांस ठकविण्यांत, भली— पक्की— चतुर— कुशल, अशी विश्वास— सर्व जगास, श्रुत असेचि — माहित आहेच; मग कथा तिची सखी
 कशि

कशि,— कथा- भगवद्गुणवर्णनरूप कथा, तिची- त्या मोहिनीची, सखी कशि- मैत्रीण कशी झणावी ? अर्थात् झणतां येत नाही; सारांश त्या दोघांचो सारिखी तुलना होत नाही; कारण ठकवुनी संचितें हरी,— ही भगवत्कथा ठकवुनी-ठकवून- अर्थात् जे तिज वर विश्वास देवितात त्यांस ठकवून, संचितें- पूर्वजन्मार्जित संसृतिहेतुक कर्मकर्ते,— अर्थात् जन्मांतर देणारीं त्यांचीं कर्म, हरी- हरण करित्ये- अर्थात् त्या कर्मांचा नाश करित्ये- सारांश त्यांस संसारदुःखापासून सोडवित्ये; तरीं अमृत दे,— तरीं या प्रमाणें ठकवूनहि, अमृत दे - मोक्ष देत्ये; अर्थात् त्या मोहिनीनें ठकवून मद्य अथवा विष दिलें, परंतु हीतुझी कथा ठकवून अमृत देत्ये, एथें अमृत शब्दा वर कवीचा कटाक्ष आहे. याच अर्थाचें समर्थन करित होत्साते कवि झणतात सदय वंचितें असें दाखवी,— सदय- दयावंत- जो दयाळू पुरुष आहे तो, वंचितें- ठकविण्यानेंहि, असें- याच प्रकारचें कल्याण, दाखवितो; सारांश जशी दयाळु आई ठकवून-हि मुलांस खाऊंत औषध देऊन त्यांचें कल्याण करित्ये, तद्वत् तुझी कथा श्रद्धालु जनांस ठकवून त्यांचीं संचितें हरण करूनहि अमृत पाजित्ये. एथें मोहिनीनें ठकवून दैत्यांस विषपाजिलें, आणि कथेनें ठकवून भक्तजनांचीं संचितें दूर करून त्यांस अमृत पाजिलें, झणून उपमाना पेशां उपमेयाचें आधिक्य

१ तुकोबाहि असेंच झणतात किं वेदांनांहि जें गम्य नाही तें मोक्षदा-

आधिक्य वर्णित होते यास्तव हा व्यतिरेक अलंकार होय।
तात्पर्य हेच किं मोहिनी पेक्षां भगवत्कथा अधिक दयालु
होय.

-यक आत्मज्ञान भगवद्गुणाच्या गायनाने प्राप्त होते.

सुरवरांचितनीं मुनीवरांध्यानीं ।
आकारनिर्गुणीं तोचीअसे ॥
तुकाह्मणेनाहीं श्रुतींआंतुडले,
आह्मांसांपडले गीतगातां ॥

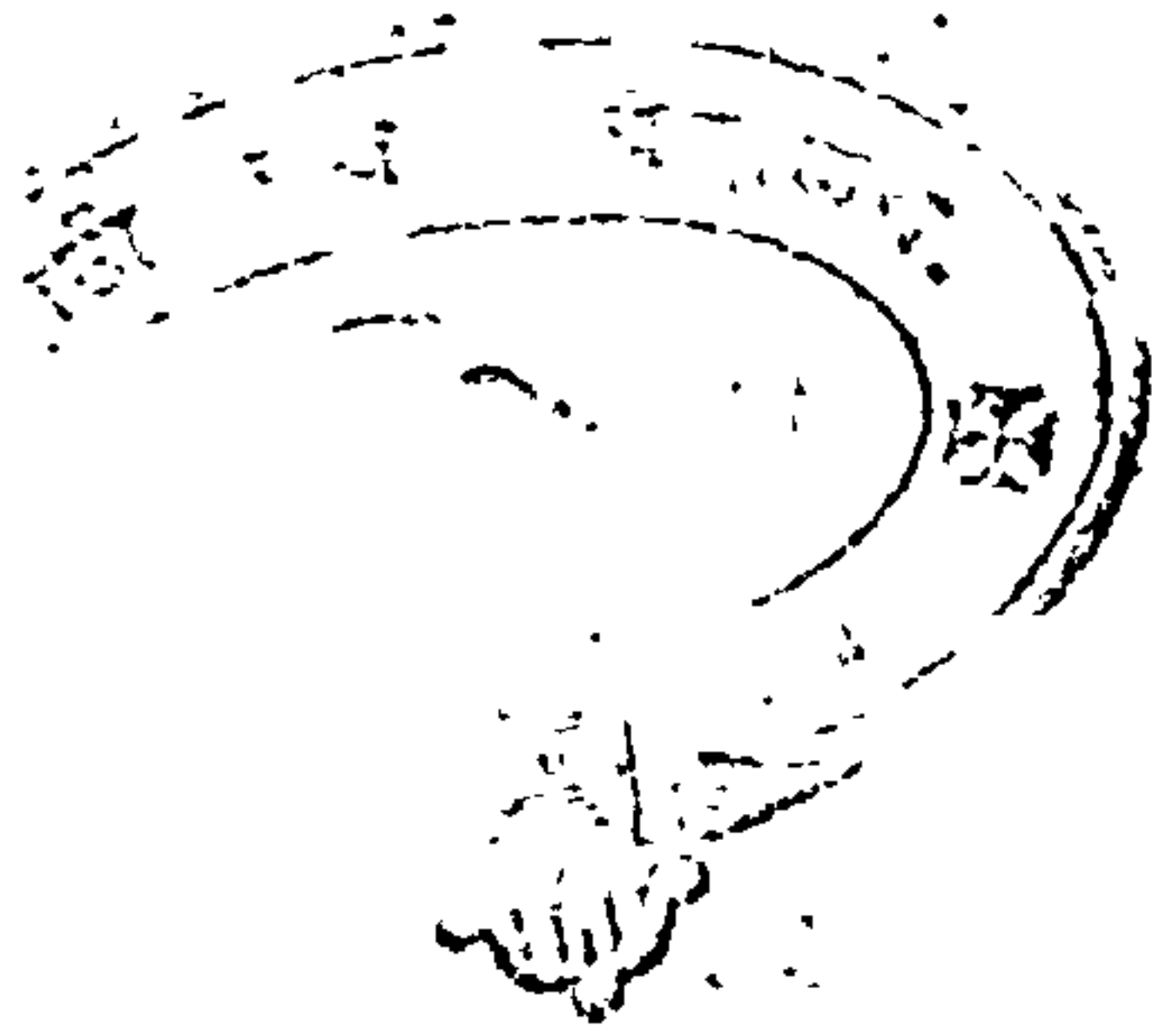
कराश्रवणएवढेंअपटुलोकहांसोमला ॥
 अहोजरिगिळावयाप्रियकुमारघेसोमला ॥
 तथासिठकवूनिदेबहुतशर्करामायजी ॥
 तिलास्वशिशुवंचनेअदयताशिवेकायजी ॥ १०६ ॥

मागील केकेत वंचकास कवीने सदय झटले, त्यास वंचक सदय कसा या आशंकेचे एथे दृष्टांतेकरून ते समाधान करितात.

पदान्वय— अपटु लोक मला हांसो, एवढें श्रवण करा, अहो प्रिय कुमार गिळावया जरि सोमला घे, जी माय तथासि ठकवूनि बहुत शर्करा दे, तिला स्वशिशुवंचने अदयता शिवे कायजी.

अपटु लोक मला हांसो,— मागल्या केकेत वंचकास दयालु असे जे म्यां झटले त्या वरून अपटु लोक, अपटु- अकुशल- चातुर्यहीन- अर्थात् जडबुद्धीचा, लोक- जन, मला हांसो- कवि झणतात मला हांसला तर हांसो; परंतु एवढें श्रवण करा,— कवि भगवंतास झणतात तुझीं एवढें श्रवण करा- मीं पुढे झणतो इतके तर ऐका; अहो प्रिय कुमार गिळावया जरि सोमला घे,— अहो एका लाडक्या लहान मुलाने नकळत गिळण्या करितां खाऊ झणून जर सोमल हातांत घेतला; आणि असे पाहून जी माय तथासि ठकवूनि बहुत शर्करा दे,— जी आई त्या मुलाला, ठकवूनि- मुला तो खाऊ नाही, हा माझ्या हातांत खाऊ आहे झणून ठकवून, बहु-

-त- पुष्कळ- त्याला पाहिजे तितकी, शर्करा- साखर, दे-
 देत्ये- देऊं लागली; तर- तिला स्वशिशुवंचनें अदयता
 शिवे कायजी, — तिला- अशा ठकविणारे आईला,
 स्वशिशुवंचनें,- स्वशिशु- आपला मुलगा, त्यास- वंचनें-
 ठकविण्यानें, अदयता- निर्दयपणा, शिवे कायजी,-
 शिवतो कायहो- अर्थात् तिला निर्दयपणाचा दोष लागत
 नाही- अशा आईला कोणी निर्दय झणणार नाही- सदयच
 झणेल; झणून भगवत्कथेनें जरीं ठकवून भक्तजनाचीं संचितें
 हरण केलीं, आणि ठकवून जरीं अमृत दिलें, तरीं तो
 तिचा महदुपकारच असा पूर्व केकेशीं अर्थाचा संबंध
 जाणावा. हा दृष्टांत अलंकार होय.

ल्पणोनिबहुमोहिनीहुनिभलीकथाहेतुजी ॥
 अभीष्टफलद्यावयानतमनोरथाहेतुजी ॥
 ल्पणालजारिमीचत्याविषमकायदोर्घांतरे ॥
 जसाजनसितासिताभिधनदीसदोर्घांतरे ॥ १०७ ॥

वरल्या केकांत मोहिनी आणि भगवत्कथा यांच्या पृथग्वर्णनेकरून भगवत्स्वरूपाहून या दोर्घांची स्वरूपभिन्नता इंगित होत्ये, त्या भिन्नतारोप दोषाचा परिहार करण्याकरितां एथें कवि ल्पणतात.

पदान्वय— ल्पणोनि मोहिनीहुनि हे तुजी कथा बहु भली, जी नतमनोरथा अभीष्ट फल द्यावया हेतु, जरि ल्पणाल मीच त्या दोर्घांत कायरे विषम, सितासिताभिधनदी-सदोर्घां जसा जन तरे.

ल्पणोनि मोहिनीहुनि हे तुजी कथा बहु भली,— ल्पणोनि- मागील केकांत सांगितल्या कारणा वरून, मोहिनी पेशां हीतुशी, कथा, बहु भली- फारचांगली-अत्यंत दयालु होय; कांकि- जी नतमनोरथा अभीष्ट फल द्यावया हेतु,— जी- तुशी कथा, नतमनोरथा,— नत-नम्र- अर्थात् तुझ्या पदाच्या ठायीं जे नम्र-ल्पणजे भक्त, त्यांचे मनोरथ-इच्छा, तीस, अभीष्ट-इच्छिलेले- वांचित, फल-अर्थ, द्यावया-

१ एथें प्रासा करितां कवीनीं झुच्यास्थानीं एकांशीं सवर्ण जो ज त्याचा आदेश करून तुजी असें रूप योजिलें आहे, यांत कवींच्या निरंकुशत्वा मुळे फारसा दोष येत नाही.

वया- द्याया कारणें, हेतु- कारणभूत, आहे; अर्थात् तुझ्या
 भक्तांस वांच्छितार्थ देऊन त्यांचे मनोरथ पूर्ण करण्यास
 कारणभूत होय. कवि एथें आक्षेप घेऊन भगवंतास ह्मणतात-
 जरि ह्मणाल मीच त्या दोर्घांत कायरे विषम,—
 जर कदाचित् तुझीं एथें ह्मणाल किं, मीच त्या,— मीच,
 त्या— मोहिनी आणि मत्कथा— अर्थात् मोहिनी तरीं
 मीच, आणि मत्कथा तरीं मीच, दोर्घांत— मोहिनी आणि
 मत्कथा या दोर्घांत, कायरे, विषम— भिन्न, तें काय—
 अर्थात् काहीं भिन्न नाही; अथवा, मीच त्या दोर्घांत,— त्या
 दोर्घांत अर्थात् यमुनेंत आणि मत्कथेंत मीच नांदतो; सारांश
 त्वां मत्कथा आणि मोहिनी यांची तुलना करण्या क-
 -रितां वर जें इतकें त्यांचें पृथग्वर्णन केलें तें व्यर्थ, त्या
 दोघी एकच, कारण त्या माझें स्वरूपच होत, ह्मणून
 त्यांचें वर्णन मद्दर्शनाहून भिन्न आहे असें त्वां कदापि समजूं
 नये; यास दृष्टांत— सितासिताभिधनदीसदोर्घां जसा
 जन तरे,— सितासिताभिधनदीसदोर्घां,— सित— शुभ्र,
 असित— कृष्ण,— श्वेत आणि कृष्ण आहे— अभिधा— नाम,
 ज्या नदीसदोघाचें त्यांत,— अर्थात् गंगा आणि यमुना^१ यांचा
 सदोघ— चांगला ओघ— अर्थात् पुण्य ओघ, त्यांत, जसा—
 ज्या प्रकारें, जन— लोक, तरे— तरतो; गंगेंत स्नान केलें तरीं
 तरतो, आणि यमुनेंत केलें तरीं तरतो; अथवा, एथें त्यांचा

पृथक्

^१ गंगेच्या उदकाचा वर्ण शुभ्र, आणि यमुनेच्या उदकाचा वर्ण कृष्ण,
 ह्मणून सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. 'सिताऽसितेसरितेयत्रसंगते' अशी कोठे
 श्रुतिहि आढळत्ये.

पृथक् पृथक् ओघ नमानितां न्या दोर्घांचा एकतरूप जो
त्रिवेण्यात्मक ओघ न्यांत तरतो; अर्थात् गंगा आणि
यमुना या वर्णकरून जरीं भिन्न नद्या दिसतात, तथापि
मन्स्वरूपदृष्ट्या न्या एकच होत, असा एथें मला कवीचा
आशय दिसतो.

अहा बहुविशुद्धहंप्रभुत्वस्वरूपाहुनी ॥

नभिन्नतनुत्याभलेभजति एकतापाहुनी ॥

परंतुवदतो जनानुभवनातळोपापगा ॥

तशानियमुनागमेजशिगमेनिलिपापगा ॥ १०८ ॥

मागल्या केकेत यमुनोपमा मोहिनी, आणि गंगोपमा भगवत्कथा, असा आपला भाव दाखवून त्या दोन्ही उ-
पोपमेयांच्या युग्माची त्रिवेण्योपम भगवत्स्वरूपां संगम
करून एकताहि दर्शविली, परंतु एथे त्या विषयी आशं-
का घेत होत्याते कवि लक्षणतात.

पदान्वय— अहा प्रभु, तव स्वरूपाहुनी त्या भिन्नतनु
न, भले एकता पाहुनी भजति, हे बहु विशुद्ध; परंतु जना-
नुभव वदतो, पाप नातळो गा; जशि निलिपापगा गमे तशी
यमुना नगमे.

अहा प्रभु,— अहा— मोठे आश्चर्य! प्रभु— हे प्रभो,
तव स्वरूपाहुनी त्या भिन्नतनु न,—तुझ्या स्वरूपाहून,
त्या— गंगा आणि यमुना, भिन्नतनु— भिन्नशरीरिणी, न-
नाहीत; अर्थात् तुशीं एकरूपच आहेत; लक्षण-भले एकता
पाहुनी भजति,— भले— विवेकी-ज्ञानी असे पुरुष, ए-
कता— ही त्यांची तुजशीं एकरूपता, पाहुनि— पाहून-
मनांत विवेक करून, भजति— भजतात; अर्थात् तुझेच स्व-
रूप त्या आहेत असे जाणून त्यांस भजतात; हे बहु वि-
शुद्ध,— हे— हे त्यांचे भजणे— ही त्यांची भक्ति, बहु वि-
शुद्ध— फार शुद्ध — फार निर्मळ — सरळभावाची; यांत

संशय नाही- परंतु जनानुभव वदतो,- परंतु- तथापि,
 मीं उगीच- जनानुभव- जन- असा विवेक ज्यांस नाही
 असे इतर जन, त्यांचा- अनुभव- ज्ञान- समजूत, वदतो-
 सांगतो; यांत- पाप नातळो गा,- पाप- भेदपहाणा-
 च्या लोकांचा अनुभव सांगण्याचा दोष, नातळो गा- नलागो
 हो- न प्राप्त होऊ; कवि ह्मणतात मला मात्र असा भेदव-
 -र्णनाचा दोष नलागो; तो जनानुभव कोणता ह्मणून पुसाल
 तर ऐका- जशि निलिपापगा गमे तशी यमुना न
 गमे,— ज्या प्रमाणें, निलिपापगा,- निलिप- देव-
 तत्संबंधिनी- आपगा- नदी, अर्थात् स्वर्धुनी- भागीरथी-
 गमे- लोकांस आवडत्ये- अथवा पुण्यनदी ह्मणून लोक
 समजतात, तशी- त्या प्रमाणें, यमुना न गमे- यमुना आ-
 -वडत नाही, अथवा पुण्यनदी ह्मणून लोक समजत नाहीत.
 सारांश असा जो लोकांचा यमुनेहून भागीरथीस अधिक पु-
 ण्यदी ह्मणून समजण्याचा ओघ त्यास अनुसरून मीं
 वरल्या केकेत बोललों ह्मणून मला दोष नलागो; वरकड
 गंगा आणि यमुना हीं दोन्ही तुझींच स्वरूपें हें खरें; असा
 या केकेचा भावार्थ दिसतो.

१ हें भयप्रदर्शक अव्यय.

२ निलिपाः देवाः असे त्रिकांडशेष कोशांत प्रमाण आढळते.
 'नैलिपेः संज्ञायाम्' असे सूत्र आहे.

कोठून, इतकें स्वच्छ आणि शुभ जिचें उदक; हा काव्या-
 -र्थापत्ति अलंकार दिसतो. आणि- यदुदरीं हरिहरा
 अशा प्रजा अनेका, — यदुदरीं- जिच्या उदराच्या ठायीं-
 -जिच्या पोटांत, हरिहरा अशा- हरिहरा सारख्या-अर्थात्
 शिवविष्णू सारख्या महाप्रतापी, प्रजा, अनेका- एक
 नाहीं- बहुत; मग अशा भागीरथीची यमुनेशीं तुलना कशी
 करावी असा शेषार्थ एथें ध्वनित होतो. यास दृष्टांत-
 जशि सुधा तशी काकवी कवी कां भिवोन ह्यण-
 -तील, — जशी, सुधा- अमृत, तशीच काकवी, असें-
 कवी- ज्ञाते पुरुष, कां भिऊन ह्यणतील- अर्थात् भ्याले
 तरी सुधा आणि काकवी सारखी असें ज्ञाते पुरुष कदापि
 ह्यणणार नाहीत; ह्यणून - 'ह्यणालजरिमीचत्याविषमकायदो-
 -र्घांतरे'यांत तुमच्या आशंकनेच जरीं यमुना तुमचें स्वरूप आहे
 ह्यणून मागल्या केकेंत म्यां भिऊन हाटलें, तथापि मज पेक्षां
 धैर्यवान ज्ञाते पुरुष आहेत ते असें ह्यणणार नाहीत; असा
 एथें ' भिवोनि' या पदा वरून कवीचा बोलण्याचा कटाक्ष
 दिसतो.

१ अशाच अर्थानें जगन्नाथ रायजीनें गंगेचा महिमा वर्णिला आहे; त्यांत सक-
 ल लोका सहित हें ब्रह्मांड जिच्या एका एका लहरींत लहानशा धलपी प्रमाणें
 लोटत ताललें आहे असा आपला आशय दाखाविला आहे;— त्याच श्लो-
 काच्या भाषांतरांत वामन ह्यणतात;—

अहोहेब्रह्मांडाकृतिसकललोकांसहबरी ॥

रुळेजेथें ऊर्माश्रभणविवशेंतिदुकपरी ॥

असातोहामृत्युंजयपृथुकपर्दीजडिनला ॥

तुझाश्रीतोयौघप्रशमनकरूपापवहिला ॥ २७ ॥

जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरींजिचेंनांदणें ॥

जिच्याजळमळेंतुळेंनशरदिंदुचेंचांदणें ॥

प्रजाहरिहराअशायदुदरींअनेकाकवी ॥

भिवोनहणतीलकांजशिसुधातशीकाकवी ॥१०९॥

यमुनेहून भागीरथी अधिक पुण्यदायक नदी हणून लोक समजतात असें जें मागल्या केकेंत कवीनें विधान केलें त्याचें-
च ते एथें समर्थन करितात.

पदान्वय — जिचें नांदणें जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं,
जिच्या जळमळें शरदिंदुचें चांदणें न तुळें, यदुदरीं हरिहरा
अशा प्रजा अनेका; जशि सुधा तशी काकवी कवी कां
भिवोन हणतील.

जिचें नांदणें जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं,— जिचें-
ज्या भागीरथीचें, नांदणें- राहणें- वास- नांदणूक,
जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं, — जगद्गुरु — सर्व जगाचा
गुरु, असा जो महेश्वरप्रभू- शिवप्रभू- अर्थात् शिव,
त्याच्या शिरीं- मस्तकाच्या ठायीं; आणि जिच्या
जळमळें शरदिंदुचें चांदणें न तुळें,— जिच्या- ज्या
भागीरथीच्या, जळमळें,—जळमळ-जळसंबंधी मळ, त्याशीं,
शरदिंदुचें चांदणें,— शरदिंदुचें,— शरत्काळाच्या, इंदूचें-
चंद्राचें, चांदणें, न तुळें- तुळत नाहीं; एथें शरत्कालाचें
ग्रहण चांदण्याच्या स्वच्छते करितां, अर्थात् शरत्काळाचें
स्वच्छ चांदणेंहि ज्या गंगेच्या उदकाच्या मळाची बरो-
बरी करायास समर्थ नाहीं, मग साक्षात् उदकाची
कोठून,

तुलास्वयमुनेसर्वेकुवलयद्युतिश्यामला ॥

ह्रणालजरिमोहिनीनिजतनुअवश्यामला ॥

तुलीनअमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला ॥

कथासुरधुनीसर्वेसुजनजीतविश्रामला ॥ ११० ॥

मोहिनीची यमुनेशीं तुलना, आणि कथेची भागीरथीशीं तुलना दाखवून त्यांत भागीरथीच्या श्रेष्ठत्वानें कथेचें श्रेष्ठत्व आपल्यास इष्ट होय असा स्वाभिप्राय कवि प्रकट करितात.

पदान्वय— कुवलयद्युतिश्यामला मोहिनी निजतनु मला अवश्या जरि ह्रणाल, स्वयमुने सर्वे तुला, अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला कथा सुजन जीत विश्रामला सुरधुनी सर्वे तुलीन.

कुवलयद्युतिश्यामला मोहिनी निजतनु मला अवश्या जरि ह्रणाल, — कुवलयद्युतिश्यामला, — कुवलय- काळ्या कमळांचा समुदाय, त्यांची द्युति- कांति, तिज सारिखी श्यामला— कृष्णवर्णा, अथवा, कु-पृथ्वी, तिचें वलय- वेढा- अर्थात् समुद्ररूप अथवा मेघरूप वेढा, त्याची द्युति- कांति, तद्वत् श्यामला- कृष्णवर्णा- अर्थात् मेघश्यामा, अशी मोहिनी, निजतनु- आपली तनु- शरीर, मला, अवश्या- अपरिहार्य, होय, असें जरिं ह्रणाल- जरिं तुझीं हटले, तरीं ह्रणा; आणि असें ह्रणून जरिं स्वयमुने सर्वे तुला, — आपल्या यमुने बराबर, तुला- तुलत असलां तरीं तुला; अर्थात् मीहि कुवलयद्युतिश्यामल

आहे

आहे- ह्मणजे मेघश्याम आहे, आणि मोहिनीहि कुवलयद्युति-
 श्यामला आहे, ह्मणजे मेघश्यामा आहे, तशी यमुनाहि मेघ-
 श्यामा आहे, ह्मणून ती यमुना आणि मोहिनी माझ्याच
 तनु असें ह्मणून तुलत असलां तर तुला; असें तुमच्या करण्यांत
 मीं आडवा येत नार्ही; परंतु कवि ह्मणतात माझा अभिप्रेतार्थ
 जर पुसाल तर मीं - अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला
 कथा सुजन जींत विश्रामला सुरधुनी सर्वे तुली-
 -न,— अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला,— अमृतोदधि -
 अमृताचा उदधि- समुद्र- अर्थात् क्षीरसागर, न्यांत आहे-
 प्रभव- उत्पत्ति, ज्याची अशा - पुंडरीकामला,— पुंडरीक-
 शुभ्र कमल, त्या सारिखी-अमला- निर्मला- शुभ्रा, अशी-
 कथा- अर्थात् त्वद्गुणानुवादरूप कथा, आणखी- सुजन
 जींत विश्रामला,— साधुजन, जींत- ज्या कथेंत, विश्रांति
 पावला, अशी तुझी कथा- सुरधुनी- भागीरथी, सर्वे-
 बराबर, तुलीन- तुलना करीन. कारण, तुझ्या कथे प्रमाणें
 सुरधुनीहि अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला आहे,
 अमृतोदधि- क्षीरसमुद्र, न्यांत आहे- प्रभव- उत्पत्ति-
 -स्थान, ज्याचें अशा- पुंडरीकामला,— पुंडरीक- शुभ्र
 कमल, त्या सारिखी-अमला- निर्मला- शुभ्रा, अशी आहे;
 आणि साधुजनाचें विश्रांतिस्थानहि आहे. सारांश कवि
 भगवंतास ह्मणतात,— वर्णक्या वरून तुंलांस इष्ट असल्यास
 मोहिनीची यमुनेशीं तुलना करा, परंतु मीं तर त्वद्यशवर्ण-
 -नरूप जी कथा तिची भागीरथीशीं तुलना करीन. आणखी
 या तुलनेंतहि पुनः वर्णक्य सुटत नार्ही; कारण जसें भागीर-
 -थीचें उदक शुभ्र, तसेंच यशहि शुभ्रवर्ण असतें. असा एथील
 ध्वनितार्थ आणावा.

शुक्रोदितपुराणज्याश्रवणसन्मुखेसाग्रही ॥
 लणेलअतुलाकथाज्ञणिल्लणालतोआग्रही ॥
 नकेवळमलाचिहेनिरुपमायशोमंडिता ॥
 गुरुसहिगमेपुसास्ववरदामहापंडिता ॥ १११ ॥

मागील केकेंत कथेची तुलना भागीरथीशीं करून पुनः कवि एथें त्याच कथेची प्रशंसा करितात.

पदान्वय— ज्या साग्र ही शुक्रोदित पुराण सन्मुखें श्रवण, कथा अतुला लणेल, ज्ञणितो आग्रही लणाल, केवळ मलाचि हे निरुपमा यशोमंडिता न, गुरुस हि गमे, स्ववरदा महा पंडिता पुसा.

शुक्रोदित पुराण ज्या साग्र ही सन्मुखें श्रवण,
 —शुक्रोदित-शुक्र मुनीने सांगितले, असें- पुराण-
 अर्थात् भागवत, ज्या- अर्थात् ज्या परीक्षित राजाला,
 साग्र- शेवट पर्यंत- संपूर्ण, ही, सन्मुखें- मुखा समोर- प्र-
 त्यक्ष, असें-श्रवण-श्रुत- ऐकले- अवगत; अर्थात् आपल्या
 समोर शुक्रमुनीने स्वतःसंपूर्ण सांगितले असें भागवत ज्या परी-
 क्षिताने ऐकले; अथवा, एथें-ज्या शुक्रोदित पुराण सन्मु-
 खें साग्र ही श्रवण,— ज्या परीक्षिताला, शुक्रोदित
 पुराण- भागवत, सन्मुखें आणि साग्र असेंहि श्रुत होते;
 असा

१ जरी 'श्रवण' या शब्दाचा संस्कृतांत कप्रत्ययांत कृदंता प्रमाणें प्रयोग होत नाही, तथापि तसा प्रयोग प्राकृतांत कोठे कोठे आढळतो; जसे 'मला ते आख्यान श्रवण आहे' 'मला ती गौष्ट स्मरण आहे', अशा आधारावरून कवीने तसा प्रयोग केला आहे असें मला वाटते.

असा पदान्वय करून 'सन्मुखें' आणि 'साग्र' हीं दोन पदें क्रियाविशेषणें करावीं; कथा अतुला ल्हाणेल,— कथा-तुझी कथा, अतुला- निरुपमा, अशी- ल्हाणेल;- अर्थात् तो परीक्षितही तुझ्या कथेला तुलना नाही असें ल्हाणेल- आणि तो आग्रही ल्हाणाल,- क्षणि- पुनः कवि आपल्या मनांत भिऊन ल्हाणतात- कदाचित्- न जाणों, तो- परीक्षित, आग्रही- आग्रहवान- अर्थात् शुकाचा तसा आग्रह पडला ल्हाणून तोहि तसा आग्रही झाला, असें- ल्हाणाल, तर- केवळ मलाचि हे निरुपमा यशोमंडिता न,- कवि ल्हाणतात- मलाचि-मलाच, हे-ही तुझी कथा, निरुपमा-जिला उपमा नाही अशी, आणि- यशोमंडिता- यशानें मंडित- भूषित- अर्थात् तुझ्या यशवर्णनें करून भूषित, अशी- न- नाही; अर्थात् नगमे- गमत नाही- वाटत नाही (एथें पुढील गमे या पदाची अनुवृत्ति करावी); परंतु- गुरुस हि गमे,— गुरुस- नारदादि ज्ञाते यांस, हि, गमे- तशी निरुपमा- वाटती; इष्ट असल्यास हें माझे ल्हाणणें साक्षी करितां- स्वव-रदा महापंडिता पुसा,- स्ववरदा-तुझीं वरदेणारे ज्याचे, अथवा

१ या भविष्यकालप्रयोगा वरून कवीचें प्रतिज्ञापूर्वक कथन ध्वनित होतें; ल्हाणजे कवि एथें प्रतिज्ञा करून ल्हाणतात कीं तो परीक्षितही तुझी कथा अतुला आहे असें ल्हाणेल.

२ मला या पाठा विषयीं संशय दिसतो. एथें मला या ठिकाणीं त्या ल्हाणजे त्या परीक्षिताला, असें पद असावें; अथवा, दुसऱ्या चरणांत 'क्षणि ल्हाणाल तो आग्रही' हें वाक्य 'क्षणि ल्हाणाल मीं आग्रही' असें असावें असें माझ्या अटकळीस येतें,

अथवा, तुमचा वर ज्यास आहे (बहुव्रीहि) अशा महा पं-
डिता-मोठ्यापंडिताला-अर्थात् त्याच नारदाला, अथवा ज्या-
-णें पुराणांत अशा कथा सांगितल्या आहेत त्या व्यासाला,
पुसा- विचारून पहा; सारांश तुझी कथा परीक्षिताला
आणि नारदालाहि निरुपमा अशी वाटती, मग मला तशी
वाटेल यांत आश्चर्य नाही; असा एथील कवित्त्वरुतार्थ
जाणावा.

प्रभोतुजनमोहिनीभुलविमोहिलातोहिती ॥
 त्यजीजननव्हेतशीतुजतुझीकथामोहिती ॥
 निजानुभवतूपहाजशिमहौषधीपारदा ॥
 तुलास्थिरबळेंकरीकळविलेंतुवांनारदा ॥ ११२ ॥

पुनः आणखी कथाप्रशंसा, कथित होत्सति कवि
 लक्षणतात.

पदान्वय— प्रभो तुज मोहिनी न भुलवि, मोहिला
 तो हि जन ती त्यजी, तशी नव्हे तुझी कथा तुज मोहिती;
 तूं निजानुभव पहा, जशि महौषधी पारदा तुला बळें स्थिर
 करी, तुवां नारदा कळविलें

प्रभो तुज मोहिनी न भुलवि,— पुनः कवि भगवं-
 तास लक्षणतात—हे प्रभो तुला मोहिनीनें कांहीं भुलविलें नाहीं;
 अर्थात् जरीं तिणें भुलविलें तरीं इतर दैत्यादिकांनां भुलविलें;
 आणखी दुसरें—मोहिला तो हि जन ती त्यजी,—एकदां
 ज्याला तिणें—मोहिला— मोहून घेतला, तो हि जन
 ती त्यजी— त्याहि जनाला ती टाकित्ये—अशा मोहिलेल्या
 जनाचाहि तिणें त्याग केला, अर्थात् सोडून त्या दीनाचा ति-
 णें अंगीकार केला असेंहि नाहीं; (एथें कवीनें तिचें वंचकत्व
 सांगून निष्ठुरताहि सुचविली) परंतु—तशी नव्हे, तुझी कथा
 तुज मोहिती,—तशी नव्हे—अर्थात् तुझी कथा—तशी नाहीं,
 तर—तुझी कथा तुज मोहिती— तुझी कथा उलटी तुलाच
 मोहिती— मोहून घेत्ये— वश्य करित्ये; लक्षण मोहिनी पेक्षां
 हा या कथेचा विशेष मोहक गुण, मोहिनी पेक्षांहि अधिक
 मोहिनी

मोहिनी होय, असा, एथें कवीचा तद्गतार्थ दिसतो; तूं निजानुभव पहा,— तूं, निजानुभव- या गोष्टी विषयी स्वताचाच अनुभव, पहा- आपल्या मनांत विचारून पहा; अर्थात् मोहिनीनें तुला कधींहि भुलविलें नाहीं, आणि तुझी कथा तुला नित्यशः भुलवित्ये, याचा तूच आपला अनुभव पहा; जशी महौषधी पारदा तुला बळें स्थिर करी,— जशि-ज्या प्रकारें, महौषधी-रसायन क्रियेंत अत्यंत उपयोगी अशी वनस्पती, पारदा- पाण्याला, तशी तुला बळें स्थिर करी,— ती कथा बळेंच तुला स्थिर करित्ये; अर्थात् पारा इतकाचंचल असतां महौषधी जशी त्याला स्थिर करित्ये, तद्वत् ही तुझी कथा तुला स्थिर करित्ये; मनाच्या वेगा पेक्षांहि तुझा वेग अधिक; इतका चंचल तूं असतांहि ही तुझी कथा तुला स्थिर करित्ये; तेव्हां इचें सामर्थ्य अवर्णनीय होय असा एथें ध्वनितार्थ जाणावा. पुनः कवि ह्मणतात मीच हें सांगतो असें नाहीं तर तुवां नारदा कळविलें,— त्वांच, या प्रमाणें नारदाला सांगितलें^१. मागील केकेंत कवीनें कथेंस मोहिनीची उपमा देऊन तिशीं तुलना करून दाखविली, परंतु ईत कथेंचें अधिक मोहकत्व वर्णून तिज पेक्षां इचें गुणाधिकत्व दर्शविलें ह्मणून एथें हा व्यतिरेक अलंकार जाणावा.

१ तोडर आणि दत्तात्रयकल्प या रसायन विषयक ग्रंथांत नागदमनी, रुद्रवती, आणि प्रफुल्लिका, या वनस्पतींच्या योगानें पारा कसा मारावा या विषयीं सविस्तर प्रयोगीक्रिया सांगितली आहे असें कळतें.

२ नाहंवसामिवैकुंठे योगिनांदृदयेरवौ ।
मद्भक्त्यायत्रगायंति तत्रतिष्ठामिनारद ॥

सुरर्षिजवळीं स्वये ह्यणसि तत्र तिष्ठामि या ॥

तुझ्याचि वचने ह्यणें तुज कथावश स्वामि या ॥

जसा स्थिर कथेंत तूं स्थिर करी तसें या मना ॥

स्वभक्तसुरपादपास फल हे असो कामना ॥ ११३ ॥

मागल्या केकेच्या शेवटीं माझी कथा मलाच आकर्षक होऊन स्थिर करित्ये असें भगवंतानें नारदास कळविलें ह्यणून कवीनें जें सूचनार्थ सांगितलें तेंच एथें ते स्पष्ट कथित होसाते ह्यणतात.

पदान्वय— स्वये सुरर्षि जवळीं ह्यणसि तत्र तिष्ठामि, या तुझ्याचि वचने स्वामि या तुज कथावश ह्यणें, जसा तूं कथेंत स्थिर तसें या मना स्थिर करी, स्वभक्तसुरपादपा, हे कामना सफल असो.

कवि भगवंतास ह्यणतात— स्वये सुरर्षि जवळीं ह्यणसि तत्र तिष्ठामि,— स्वये- तूं स्वतः, सुरर्षी जवळीं- नारदा जवळ, ह्यणसि- ह्यणतोस, कीं-तत्र तिष्ठामि- तेथें मीं उभा असतो- अर्थसंदर्भानें जेथें माझे भक्त मला सप्रेमांतःकरणानें गातात तेथें मीं असतो; या तुझ्याचि

१ भगवंतानें नारदास ह्मटलें कीं- 'नाहं वसामिवैकुण्ठे योगिनां नृदये रवौ मद्भक्ताय त्रगायंति तत्र तिष्ठामि नारद' यांतील हें प्रतीक एथें घेऊन कवि ह्यणतात; याचा अर्थ- मीं वैकुण्ठांत राहत नाहीं, योग्यांच्या नृदयांत राहत नाहीं, सूर्यांत राहत नाहीं, परंतु जेथें माझे भक्त मला गातात तेथें मीं उभा असतो.

तुझ्याचि वचने स्वामिया तुज कथावश ह्मणे,—या
 तुझ्याचि वचने,— ‘मद्भक्तायत्रगायंतितत्रतिष्ठामिनारद-’
 माझे भक्त जेथें गातात तेथें नारदा मीं उभा असतो, असें
 जें हें तुझे वचन त्या वचना वरून, स्वामिया तुज कथा-
 -वश ह्मणे,— स्वामिया— हे स्वामि, तुला, कथावश— कथेनें
 वश केलेला असा, ह्मणे— मीं ह्मणतो; अर्थात् तुझ्याच
 वचनाच्या आधारा वरून मीं तुला कथावश ह्मणतो; ह्मणून
 महाराज— जसा तूं कथेंत स्थिर तसें या मना स्थिर
 करीं,— ज्या प्रमाणें तूं कथेंत, स्थिर— निश्चल, असतोस
 तसें या माझ्या मनाला तूं निश्चल कर; स्वभावतः हें जें माझे
 केवळ चंचल मन त्यास निश्चल कर; आणखी याच मर्थ-
 नेच्या दृढीकरणार्थ कवि संबोधन देऊन ह्मणतात— स्वभ-
 क्तसुरपादपा,— हे स्वभक्तसुरपादपा,— स्वभक्त— आपले
 भक्त— आपल्या ठायीं कायावाचामनेंकरून जे अनुरक्त, त्यां
 विषयीं— सुरपादप,— सुर— देव, त्यांचा— पादप— वृक्ष—
 ह्मणजे कल्पवृक्ष,— अर्थात् स्वभक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्या
 विषयीं तूं कल्पवृक्ष आहेस; ह्मणून— हे कामना सफल
 असो,— ही, माझी— कामना — इच्छा, अर्थात् चंचल मन
 निश्चल करून घेण्याची जी माझी इच्छा, ती— सफल असो.

मनाचा

१ बाह्यात्कारें हें मागणें सुलभ असें दिसतें, परंतु विचारानें पाहिलें
 असतां मनास निश्चल करणें हें फारच दुःसाध्य कर्म होय, या विषयीं
 भगवद्गीतेंत अर्जुनानें ह्मटलें आहे;—

चंचलं हि मनः कृष्णप्रमाथिवलवद्दृढं ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वा योरिव सुदुष्करं ॥

मनाचा स्थिरीभाव कैवल्यसुखा पर्यंत सर्व सुखास कारण-
-भूत आहे, लक्षण कवीनें एथें माझ्या मनास स्थिर कर
असें मागितलें. बाह्यांकारें लहानसें मागणें असून त्या-
च्या पोटांत सर्व अर्थांची सिद्धि असावी, असें हें मागणें
एथ समजलें पाहिजे.

सुरर्षिह्मणतोतुज्ञंयशचिधन्ययोगायना ॥

मलाकविह्मणोततेसुखदअन्ययोगायना ॥

विमुक्तिबहुसाधनतेदितरेगणीनाचतो ॥

सज्जनिवरवल्लकीतवसभांगणीनाचतो ॥ ११४ ॥

असा तुझ्या कथेचा महिमा पाहून नारद तीतच निमग्न असतो, असें एथें कवि सांगतात.

पदान्वय,— सुरर्षि ह्मणतो तुज्ञं यशचि धन्य, मला गायना यो, ते कवि अन्ययोगायना सुखद ह्मणोत, तदितरे विमुक्तिबहुसाधने तो गणीनाच, वरवल्लकी सज्जनि तव सभांगणी नाचतो.

सुरर्षि ह्मणतो तुज्ञं यशचि धन्य,—सुरर्षि- नारद, ह्मणतो, किं- तुज्ञं, यशचि- गुणकीर्तनच, धन्य- अंत्यत कल्याणकारक; ह्मणून ते तुज्ञं यशच- मला गायना यो,— मला, गायना- गायाला, यो'- येवो; ते कवि अन्य-

१ 'यो' हें महाराष्ट्र भाषेंत ये या धातूचें केवळ ग्राम्य रूप जाणावें. बहुधा असें ये धातूचें विध्यर्थी रूप प्रौढ नागारिक भाषणांत आढळत नाहीं; तथापि देशस्थां मध्ये 'तो यो आला तर', 'मला शास्त्र नआलें नर नयो', असा बोलण्याचा परिपाठ आढळतो, वामनानेहि असाच प्रयोग केला आहे;—

म्लानताकधिनयोसुमनातें केशक्लेशनकरूतमनातें ।

गंधआर्द्रचिअसोअनसूया देअसावरनजीसअसूया ॥

लोपामुद्रासंवाद

तसेंच तुकोबानेहि एका अभंगांत या धातूचा असाच प्रयोग केला आहे;

एकातुजवीणनयोआर्त्ताकामा कळोंकृष्णारामाआलेंआजी

अन्ययोगायना सुखद ह्यणोत,— ते- जे ह्यणणारे असतील ते, कवि- ज्ञानी- ज्ञाते पुरुष, अन्ययोगायना,- अन्य- दुसरे, योगायना- योग- मनाचे एकाग्रोकरणरूप- व्यापारविशेष, त्याचे- अयन- स्थान- साधने, त्याते, अथात् राजयोगादि जे कैवल्यप्राप्तिसाधन त्याते, सुखद- सुख देणारे- कल्याण करणारे, असे- ह्यणोत- ह्यणत अस- ल्यास ह्यणोत; परंतु- तदितरे विमुक्तिसाधने तो ग- णीनाच,— तदितरे- तद्व्यतिरिक्त- त्याहून दुसरी- अ- र्थात् भगवद्गुणगायना शिवाय इतर, विमुक्तिसाधने,- विमुक्ति- मोक्ष- कैवल्य, त्याची- साधने- अर्थात् कैवल्यप्राप्ति- विषयक योगादि उपाय, तो- अर्थात् तो नारद, गणीनाच- गणत नाहीच- मानित नाहीच; ह्यणून- वरवल्लकी सजू- नि तव सभांगणीं नाचतो,— वरवल्लकी- त्या नारदाचा श्रेष्ठ वीणा, सजूनि- सजवून- अर्थात् भगवद्गुणगायना करिता वीण्याच्या तारी यथास्थित लावून, तव- तुझ्या- अर्थात् कवि भगवंतास ह्यणतात तुझ्या, सभांगणीं- सभांगणाच्या ठायीं, नाचतो- अर्थात् भगवद्गुणवर्णनाच्या प्रेमांत नृत्य करितो. एथें हा उत्प्रेक्षा अलंकार जाणावा.

१ सजणें हा धातु बहुधा अकर्मक होय; परंतु केव्हां केव्हां याचा सकर्मक प्रमाणेहि प्रयोग करितात; तसा एथें हा सकर्मक प्रयोग जाणावा.

तुङ्गे चरितसन्मुखेश्रवणजाहल्लेयास्तव ॥

प्रजापतिसुतत्वये करितिसाधुजाचास्तव ॥

स्वनीचपणमागिलें बहु दया अशी नारदा ॥

स्मरे घडि घडि प्रभो भवपयोधिच्या पारदा ॥ ११५ ॥

त्याच नारदाचें वर्णन चालवित असतां कवि सांगतात.

पदान्वय — तुङ्गे चरित सन्मुखेश्रवण जाहल्ले यास्तव

प्रजापतिसुतत्व ये, ज्याचा स्तव साधु करिति, भवपयोधिच्या पारदा प्रभो मागिलें स्वनीचपण बहु दया अशी नारदा घडि घडि स्मरे.

कवि भगवंतास लक्षणतात— तुङ्गे चरित सन्मुखेश्रव-
ण जाहल्ले यास्तव प्रजापतिसुतत्व ये,—तुङ्गे, चरि-
त- चरित्र-भक्तांस सुखी करण्या करितां दयापूर्वक आचर-
ण, सन्मुखे— साधूच्या मुखानें, श्रवण जाहल्ले— श्रुत झालें,
लक्षण, — त्या नारदाला प्रजापतिसुतत्व ये,— प्रजापति-ब्रह्मा,
त्याचें— सुतत्व— पुत्रपणा, ये— आला; साधूच्या मुखानें
तुङ्गे चरित्र नारदानें ऐकिलें लक्षणच तो ब्रह्मदेवाचा पुत्र झा-
ला; अथवा, प्रजापति— कश्यप— त्याचें— सुतत्व — पुत्रपणा,
अर्थात् कश्यपाचा पुत्र, असाहि अर्थ संभवतो; ज्याचा स्तव
साधु करिति,— ज्याचा— ज्या प्रजापतिसुतत्वाचा, स्तव—
स्तुति— वर्णन, साधु— सत्पुरुष, करितात. अर्थात् इतकें सारें
तुङ्गा गुणानुवादश्रवणाचें फल; लक्षण संबोधन देऊन क-
वि भगवंतास लक्षणतात— भवपयोधिच्या पारदा प्रभो
मागिल

मागिलें स्वनीचपण बहु दया अशी नारदा घडि
घडि स्मरे,— हे भवपयोधिच्या- भवसमुद्राच्या, पारदा-
णार देणाऱ्या- पैलीकड दाखविणाऱ्या-अर्थात् भवसमुद्रांतून
पार उतरणाऱ्या, प्रभो- स्वामी, मागिलें स्वनीचपण -
आपलें- मागिलें- पूर्वजन्माचें, नीचपण, आणि- बहु दया
अत्यंत कृपालुत्व- अर्थात् भगवंताचें, अशी- अशी भग-
वद्दया, नारदाला वारंवार स्मरत असे; अर्थात् मीं पूर्वी शूद्र
असतां आतां प्रजापतीचा पुत्र झालों^१, हें सारें भगवच्चरिताचें
माहात्म्य,

१ या विषयी पुरातन इतिहास पुराणांत असा सांगितला आहे कीं, -पूर्वी
पंचजन^{*} नामा प्रजापतीची कन्या असिकनी दक्षप्रजापतीस दिली होती;
तिच्या ठायीं या प्रजापतीपासून हर्यश्व या अभिधानेंकरून प्रसिद्ध असे एक
अयुत ह्यणजे दहा हजार पुत्र झाले. त्यांस दक्षानें प्रजोत्पादना विषयीं
आज्ञा दिल्या वरून ते सारे पश्चिम दिशेस नारायण सरोवर आहे
तेथे गेले. त्या सरोवरांत स्नान केल्या वर त्यांचें अंतःकरण
शुद्ध होऊन त्यांची परमहंसधर्मग्रहणा विषयीं बुद्धि झाली; मग तेथेच
त्यांनीं परम उग्र तपश्चर्या केल्या वर त्यांस नारदाचें दर्शन झालें. नारदानें
त्यांस सांगितलें किं तुम्हीं अज्ञान मुलां प्रमाणें अहां; अद्यापि तुम्हीं ज-
गाचा अंत पाहिला नाहीं; तुम्हीं प्रजा कशी उत्पन्न कराल; अशा प्रश्नांनें
त्यांस ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करून प्रजोत्पादनात्मक इष्ट कार्यापासून
पराङ्मुख केलें. त्या वरून हें सर्व वर्तमान दक्षप्रजापतीस विदित झाल्या वर
तो फार खिन्न झाला. नंतर पुनः त्याणें त्या पांचजन्येच्या ठायीं दुसरे सह-
स्रसंख्यावधि सबलाश्व या अभिधानेंकरून प्रसिद्ध असे पुत्र उत्पन्न केले; तेहि
तसेच

* या नावाचा प्रजापति बहुधा आढळण्यांत येत नाहीं; परंतु
श्रीधरानें आपल्या टिकेंत - 'पंचजनाख्यस्य प्रजापतेः' असे लिहि-
लें आहे. पहा- भागवत, स्कं०६, अ०४, श्लो०५१. विष्णु पुराणांत ही
असिकनी वारण ऋषीची कन्या ह्यणून सांगितलें आहे.

माहात्म्य, असे वारंवार नारदाच्या मनांत येऊन तो तुझ्या सभांगणीं तुझे गुणकीर्तन करित होत्साता नाचतो, असा एथें पूर्वसंदर्भ जाणावा.

तसेच प्रजोत्पादना विषयी वापाची आज्ञा मानून नारायण सरोवरास गेले, आणि त्यांनी आपल्या बंधू प्रमाणे देवताराधन केलें. त्यांसहि नारदानें तसाच ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करून दक्षाच्या इष्ट कार्यापासून निवर्तविलें. हे दक्षास समजल्या वर त्यास फार क्रोध येऊन त्याणें नारदास शाप दिला, किं बालकांचा बुद्धिभ्रंश करणारा जो तूं त्या तुला या जगांत भ्रमणच प्राप्त होईल, एकस्थान स्थिर मिळणार नाही: 'तंतुकंतनयन्नस्त्वमभद्रमचरःपुनः तस्माल्लोकेषुतेमूढनभवेद्भ्रमतःपदं' (पहा- भागव०, स्कं०६, अ०५, श्लो०४३.) परंतु वायुपुराणांत आणि हरिवंशांत हाच शाप अन्य-प्रकारें सांगितला आहे;- 'नारदनाशमेहीति गर्भवासंवसेति' अर्थ- नारदा तुझा नाश होईल, तुला गर्भवास प्राप्त होईल. हा गर्भवास अमुक प्रकारचा होईल या विषयीचें स्पष्टीकरण कोठे आढळत नाही. परंतु भागवतांत प्रथम स्कंधांत पांचव्या अध्यायांत जेथे स्वतः नारदानेंच व्यासास आपला पूर्वजन्मवृत्तांत सांगितला आहे, तेथे मीं पूर्वी दासी-पुत्र होतो, आणि सत्समागमानें मला ईश्वरज्ञान प्राप्त झालें, ह्मणून कथन केलें आहे,- 'अहंपुराऽतीतभवेभवमुनेदास्यास्तुकस्याश्वन-वेद्वादिनाम् निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्वि-विक्षताम्' (श्लो० २३). या वरून दिसतें किं पूर्वी नारद दासीपुत्र असतां पुढे ईश्वरज्ञानेंकरून प्रजापति ह्मणजे ब्रह्मा त्याचा पुत्र झाला. या प्रमाणे मत्स्य पुराणांत आणि मनुसंहितेंत नारदाची ब्रह्मर्षी मध्य-गणना केली आहे.—'मरीचिमत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यंपुलहंक्रतुम् प्रचे-तसंवसिष्टंच भृगुन्नारदमेवच' (मनु०, अ० १, श्लो० ३५).

वायुपुराणांत नारद हा कश्यपाचा कृत्रिम पुत्र ह्मणजे दत्तपुत्र ह्मणून सांगितला आहे;- 'सविप्रःकश्यपस्येतिर्कृत्रिमः' तसेच हरिवंशांत आणखी भागवता विरुद्ध नारद हा कश्यपापासून असिकनीच्या ठायीं पुत्र उत्पन्न झाला ह्मणून कथा आहे.- 'असिकन्यामथवेरिण्यां भू-योदेवर्षिसत्तमः तंभूयोजनयामासपितेवमुनिपुंगवं', एथें टीका-कारानें देवर्षिसत्तमः याचा अर्थ कश्यप असा केला आहे.

तुझे यशचितारितेंपरिनकेवळातारवे ॥
 सहायअसिलाअसेतरिचशत्रुलामारवे ॥
 नभागवतभेटतांनघडतांहिसत्संगती ॥
 नअज्ञत्ददयेतशींतवयशोरसीरंगती ॥ ११६ ॥

मागल्या केकांत भगवद्गुणकथामाहात्म्य वर्णून आ-
 -तां शेवटीं पुढल्या दोन केकांनीं कवि सत्संगतिमाहात्म्य
 वर्णितात.

पदान्वय— तुझे यशचि तारितें, परि केवळा न तार-
 -वे, असिला सहाय असे तरिच शत्रुला मारवे, भागवत न
 भेटतां सत्संगती हि न घडतां तव यशोरसीं अज्ञ न्ददये तशीं
 न रंगती.

कवि भगवंतास ह्मणतात— तुझे यशचि तारितें,—
 तुझे गुणानुवादकीर्तनच, तारितें— संसारतापत्रयापासून
 रक्षितें; परि केवळा न तारवे,— परि— तथापि— यद्यपि
 तुझे यशच तारतें खरें तथापि, केवळा— त्या नुसत्या य-
 -शाच्यानेच, न तारवे— तारववत नाहीं; अर्थात् त्या नुस-
 त्या तुझ्या यशाच्यानेच जड जीवांचें संसारतापत्रयापासून
 रक्षण करवत नाहीं; यास दृष्टांत— असिला सहाय असे
 तरिच शत्रुला मारवे,— असिला— तलवारीला, सहाय—
 पाठबळ, अर्थात् त्या तलवारीस मूठ, किंवा धरणा-
 -रा कुशल शूरादि, सहाय, असे— असेल, तरच शत्रुला, त्या
 तलवारीने— मारवे— मारवतें; सारांश तुझे यश पापनाशना-
 -विषयीं खद्दरूप आहे यांत किमपि संशय नाहीं; तथा-
 पि-

-पि त्या विषयीं कोणी तरीं सदुपदेशक पाहिजे असा आ- /
 .पला अभिप्राय कथित होत्साते कवि ह्मणतात- भाग-
 -वत न भेटतां सत्संगती हि न घडतां अज्ञत्ददये,
 तव यशोरसीं तशीं न रंगती,— भागवत- भगवद्भक्ति-
 -रसज्ञ पुरुष, न भेटतां - भेटले नसतां- अशा पुरुषांची
 गांठ जर न पडली, आणि सत्संगती- साधुसमागम— अ-
 -शा भगवद्भक्तिरसज्ञ पुरुषां बराबर सहवासहि जर न घड-
 ला तर- अज्ञत्ददये- अज्ञान पुरुषांचीं ददये- जड मानवांचीं
 ददये, तव- तुझ्या, यशोरसीं— यशरूप रसांत— अर्थात्
 तुझे अपारगुणवर्णनरूपरसांत— तदोत्पन्न आनंदांत, त-
 शीं- त्या प्रकारचीं— अर्थात् सत्समागम प्राप्त होऊन जशीं
 रंगती तशीं, न रंगती- रंगत नाहीत- अर्थात् निमग्न
 होणार नाहीत; सारांश अज्ञत्ददयांस अशा रसांत
 रंगविणाऱ्या सत्संगतीची अपेक्षा आहे. आणि अशी
 यशोरसीं निमग्न झाल्या वांचून मोक्षप्राप्तिहि असंभवनी-
 य. अतएव सत्संगतीचें साहाय्य अवश्य पाहिजे; असा
 एथें ध्वनितार्थ जाणावा.

बुडे बुडवि सागरी तरिसुकर्णधाराविना ॥
 सहायनसतां स्वये परतटासितीदाविना ॥
 सहाय भगवज्जना तव सुकीर्ति जेव्हां करी ॥
 तईच उतरी भवोदधितटी जना लौकरी ॥ ११७ ॥

मागल्या केकेवरून सत्संगतिमाहात्म्य चालू.

पदान्वय— सुकर्ण धारा विना तरि सागरीं बुडे बुडवि,
 सहाय नसतां ती स्वये परतटासि दाविना, तव सुकीर्ति जेव्हां
 भगवज्जना सहाय करी, तईच भवोदधितटी जना लौकरी
 उतरी.

सुकर्णधारा विना तरि सागरीं बुडे बुडवि,— सु-
 कर्णधारा विना - सुकाण्या वांचून, तरि- तर- नाव, सा-
 गरीं बुडे— सागरांत बुडत्ये- आणि बुडवि- बुडवित्ये;
 अर्थात् सुकाण्या नसला तर नाव समुद्रांत आपण बुडत्ये,
 आणखी तींत बसणारे जे उतारू लोक त्यांसहि बुडवित्ये;
 सहाय नसतां ती स्वये परतटासि दाविना,— सहाय
 नसतां- त्या तरींत सुकाण्या जर सहाय नसला तर, ती
 स्वये- ती स्वतः, परतटासि दाविना- पलिकडल्या तटास
 दाखवित नाही; असा नियम आहे झणून तव सुकीर्ति
 जेव्हां भगवज्जना सहाय करी,— तव सुकीर्ति- तुझी,
 सुकीर्ति - सत्कीर्ति- अर्थात् कल्याणकारक कीर्ति, जेव्हां,
 भगवज्जना- साधुजनांस- भगवद्भक्तांना, सहाय करी- सा-
 हाय-

हाय्य करित्ये; तईच भवोदधितटी जना लौकरी उत-
 री, -तईच-तेव्हांच, ती सुकीर्ति-भवोदधितटी, -भव-संसार.
 हाच कोणी उदधि- समुद्र, त्याचे तटी- तीरास, जनाला,
 लौकर, उतरो— उतरित्ये; अर्थात् तुझी सुकीर्ति सांसारिक
 मूढ जनास भवसागराच्या पार उतरित्ये खरी, परंतु भगवद्ग-
 -त्तांच्या साहाय्या वांचून लौकर उतरित नाही. तात्पर्य,
 मुमुक्षु जनास अविद्याजनितसंस्तृतिसागर पार उतरून ब्र-
 ह्मज्ञानावाप्ति करून देण्यास सद्गुरुकृपेची आवश्यकता आहे,
 असा अभिप्राय दाखवून पूर्वी वर्णिलेल्या भगवद्गुणकीर्तनास
 वैयर्थ्य नघावें ह्मणून 'लौकर' हें एथें श्लिष्ट पद ठेविलें आहे
 असें मला वाटतें; भगवद्गुणकीर्तनाच्या अंगीहि सांसारिक
 मूढ जनास ब्रह्मज्ञानावाप्ति करून देण्याचें सामर्थ्य आहे यांत
 संशय नाही, तथापि जर तें ज्ञान त्वरित पाहिजे तर सत्स-
 -मागमाची आवश्यकता समजावी, असा एथें 'लौकर' या
 श्लिष्ट पदा वरून ध्वनितार्थ होतो'.

१ ज्यांहीं भगवच्चरणाचा आश्रय केला त्यांस हा येवढा मोठा दुस्तर
 भवसागर असतां, वांसराचा खूर मृदु भूमी वर उमटून जो खळगा
 पडतो त्यांत जितकें पाणी साठवतें तितक्या जलाशया इतक्या अल्प परि-
 माणाचा तो सागर होतो; अर्थात् त्यांस भवसागरच राहत नाही ह्मणून या-
 गवतांत सांगितलें आहे;—

समाश्रितायेपदपल्लवप्लवं महत्पदंपुण्ययशोमुरारेः ।
 भवांबुधिर्वत्सपदंपरंपदं पदंपदंयद्विपदानतेषां ॥

स्कं० १०, अ० १४, श्लो० ५८

सुसंगतिसदांघडोसुजनवाक्यकानींपडो ॥

कलंकमतिचाझडाविषयसर्वथानावडो ॥

सदंघिकमळींदडोमुरडितांहटानेंअडो ॥

वियोगघडतांरडोमनभवच्चरित्रींजडो ॥ ११८ ॥

ग्रंथपरिसमाप्तिसमयीं कवि मनःशुद्धयर्थ सकललोक-
हितार्थ प्रार्थना करितात.

पदान्वय — सुसंगति सदा घडो, सुजनवाक्य कानीं-
पडो, मतिचा कलंक झडो, विषय सर्वथा नावडो, मन सदंघि-
कमळीं दडो, मुरडितां हटानें अडो, वियोग घडतां रडो, भव-
च्चरित्रीं जडो.

सुसंगति सदां घडो,— सुसंगति - सत्संगति अर्थात्
भगवद्भक्तजनाचा संग, सदां घडो - निरंतर प्राप्त होऊ;
आणखी / सुजनवाक्य कानीं पडो, — सुजनवाक्य -
साधु जनांचें वाक्य अर्थात् न्यांणीं सांगितलेला सदुपदेश,
कानीं पडो; आणखी / मतिचा कलंक झडो, — मति-
चा - अर्थात् कवि लक्षणतात या आमच्या बुद्धीचा, कलंक-
कालिमा-डाग- अर्थात् पापरूपी वासना- अथवा अज्ञानरूप
पटल, झडो- झडून जाऊ- अर्थात् हळुहळु नाहीसा होऊ;
आणखी / विषय सर्वथा नावडो, — विषय - ऐहिक
भोग्यपदार्थ, सर्वथा - कदापि, नावडो - न आवडो - अ-
र्थात् ते अनश्वर जाणून त्यां विषयीं मन लंपट नहोऊ; आ-
णखी / मन सदंघिकमळीं दडो, मन - कवि लक्षणतात
हें आमचें मन, (एथें मन शब्दाचा चौथ्या चरणांत दूरान्वय
असा दिसतो, तथापि अर्थसंबंधानें तो दूरान्वय नाही.) सदं-
घिकमळीं

द्विकमळीं,— सत्- साधु, त्यांचा जो- अंग्रि- चरण, तेंच कोणी- कमळ, त्याच्या ठायीं, अर्थात् भवसागर पार उतरण्यास समर्थ जे भगवद्भक्त त्यांच्या चरणकमलाच्या ठायीं, दडो- दडून राहो; अर्थात् संसारदुःखभयापासून निर्भय होण्यास तेथें आश्रय करून असो; असा एथें ' दडो ' या शब्दावरून ध्वन्यर्थ होतो; अथवा, संसारदुःखापासून विश्रान्त होण्यास आश्रय करून असो असाहि ध्वन्यर्थ संभवतो; आणखी- मुरडितां हटानें अडो,— मुरडितां- मुरडून टाकिलें असतां- अर्थात् सदंग्रिकमळीं दडून राहिल्या मनास पुनः विषयवासनेनें तेथून मुरडून बाहेर काढायास बल केलें असतां, हटानें- आग्रहानें- नेटानें, अडो- तेथेंच अडून राहो- म्हणजे तो आश्रय नसोडो; आणखी- वियोग घडतां रडो,— कदाचित् त्या विषयवासनेचा अतिबलात्कार होऊन सदंग्रिकमळापासून तिणें जर त्या मनास ओढून काढिलेंच, आणि तेथून त्या मनाचा- वियोग घडतां-वियोग घडलाच, तर तें मन त्या वियोगदुःखानें- रडो; आणखी तें मन - भवचरित्रीं जडो, कवि भगवंतास स्तूणतात- तुमच्या चरित्रांत, जडो- पुनः सल्लय होऊ- पुनः तेथें निमग्न होऊ; अर्थात् विषयवासनेनें सदंग्रिकमळापासून ओढून काढलेलें आमचें मन पुनः भगवंताच्या सदयतादि गुणवर्णनांत निमग्न होऊ. एथें ' मुरडितां ' आणि ' हटानें ' या शब्दांच्या प्रयोगानें विषयवासनेचें प्रबल्य ध्वनित होतें.

ननिश्चयकधींढळो कुजनविघ्नबाधाढळो ॥
 नचित्तभजनींचळो मति सदुक्तमार्गां वळो ॥
 स्वतत्त्वदद्याकळो दुरभिमानसारागळो ॥
 पुन्हानमनहेंमळो दुरित आत्मबोधेंजळो ॥ ११९ ॥

मागील प्रार्थना चालू.

पदान्वय.-- निश्चय कधीं न ढळो, कुजनविघ्नबाधा
 ढळो, भजनीं चित्त न चळो, मति सदुक्तमार्गीं वळो, स्वतत्त्व
 दद्या कळो, सारा दुरभिमान गळो, हें मन पुन्हा न मळो,
 दुरित आत्मबोधें जळो.

निश्चय कधीं न ढळो,- कवि आणखी वर मागतात-
 निश्चय- अर्थात् भगवद्भक्ती विषयीं श्रद्धापूर्वक निश्चयात्मिका
 बुद्धि, कधीं- कदापि- कितीहि ती बुद्धि ढळण्याचा प्रसंग
 आला तथापि, न ढळो- भ्रष्ट न होऊ- अर्थात् तशीच सुदृढ
 राहो; आणखी- कुजनविघ्नबाधा ढळो,- कुजनविघ्न-
 बाधा,- कुजन- दुर्जन, त्यांनीं केलें जें- विघ्न - पीडा-
 अर्थात् निंदादि, तेणेंकरून प्राप्त जी- बाधा- संकट तें, ढळो-

दूर

१ या निश्चयात्मिका बुद्धीचें लक्षण आणि तिचें फल कृष्णार्णें गीतेच्या
 दुसऱ्या अध्यायाच्या २२ वर भागांत अर्जुनास विशद करून सांगितलें
 आहे तें, व त्याज वर ज्ञानावरची टीका पहावी.

तुकोवानेहि थोडक्यांत सरस ह्मटलें आहे;—

निश्चयाचेंचळ तुकाक्षणेंतेंचिफळ ॥

२ कुजनाचा स्वभावच असतो कीं कोणी सत्कार्यास प्रवृत्त झाला अ-
 सतां त्याची निंदा करून त्यास विघ्न करावें; परंतु जे दृढ निश्चयाचे पुरुष
 असतात ते त्या निंदेच्या भयानें मार्गें हटत नाहींत; सत्कर्म धजून
 कारितच असतात. तुकोबा ह्मणतात;—

कोणी

दूर जाऊ- अर्थात् नष्ट होऊ; अथवा, कुजन-दुष्टजन-असा-
धु-पापी, त्यांस जें-विघ्न- अर्थात् विघ्नरूप अथवा विघ्नकारक
जे कामक्रोधादि षड्विपु, त्यांनीं केली जी- बाधा-पीडा, ती-
टळो- दूरं होऊ- नष्ट होऊ; अथवा, कुजन- पिशाचादि
भूतसृष्टि, त्यांनीं कर्तव्य जें सत्कर्मास- विघ्न- प्रतिबंध, तदु-
त्पन्न जी-बाधा-पीडा- संकट, तें- टळो- नष्ट होऊ; आण-
खी- भजनीं चित्त न चळो,— (अज्ञानी) अर्थात् भगव-
द्भजनीं, चित्त- हें माझे मन, न चळो- चंचल नहोऊ- अ-
र्थात् स्थिर राहो; आणखी- मति सदुक्तमार्गी वळो,—
मति- अर्थात् ही माझी बुद्धि, सदुक्तमार्गी,- सदुक्त,- सत्-
साधु

कोणिनिंदाकोणीवंदा आह्लास्वहिताचाधंदा ॥

आणखी एका ठिकाणीं तेच ह्मणतात;—

कायमाझेनेतीवाईटह्मणोन करूंसमाधानकशासाठी ॥
कायमजलोकनेतीपरलोका जातांकोणीनरकानीवारील ॥
नह्मणेकोणासीउत्तमवाईट सुखेंमाझीकूटखावोमार्गे ॥
सर्वमाझाभारअसेपांडुरंगा कायमाझेजगासर्वेकाज ॥

तुकोवानेहि असेच प्रार्थिले आहे;-

आशाभयलाज । चिंताकाम क्रोध ।
तोडावा संबंध । यांचा माझा ॥

आणखी एके ठिकाणीं ह्मटले आहे;-

कामक्रांधवैरी । घालूनिबाहेरी ।
राहेंतूंअंतरीं । पांडुरंगा ॥

२. संध्या कर्माच्या आरंभींहि अशीच प्रार्थना करण्यांत येत्ये;-

अपक्रामंतुभूतानि पिशाचाःसर्वतोदिशं ॥
सर्वेषामविरोधेन संध्याकर्मसमारभेत् ॥

साधु- अर्थात् सन्मार्ग दाखविणारे जे तत्त्ववेत्ते भगवद्भक्त,
 त्यांनीं उक्त- सांगितला- अर्थात् शिष्यपरंपरेनें अथवा
 स्वनिर्मित ग्रंथांत सांगितला, जो मार्ग- पंथ- ईश्वरप्राप्त्यु-
 पाय, त्याच्या ठायीं, वळो- ऐहिकविषयासक्तीपासून
 पराङ्मुख भोग करूनमार्गप्रवण होऊ; आणखी स्वतत्त्व तद्द-
 या कळो, - आपलें तत्त्व- अर्थात् आपलें वास्त-
 व स्वरूप- मीं कोणझीमर्थ एथें जन्मलों, आणि पुढें माझी
 गति काय होणार, हा जो तत्त्वविचार तो, तद्दया- या मा-
 झ्या तद्दयास, कळो-कळून येऊ-प्रकाशित होऊ; आणखी
 सारा दुरभिमान गळो, - सारा- यच्चयावत् जो दु-
 रभिमान- दुष्ट अभिमान- अर्थात् द्रव्याभिमान, ज्ञानाभि-
 मान, जात्यभिमान, कुलाभिमान, इत्यादि सर्व प्रकारचा दुष्ट
 अभिमान, गळो- गळून पडो- अर्थात् नष्ट होऊ; शरीरा-
 च्या सौंदर्यास जसें अगंतुक जीर्ण मलिन आवरण उगीच
 चिकटून त्याचें आच्छादक होतें, तसा हा दुरभिमान स-
 ज्ञानास आच्छादक होतो, झणून तो गळून पडो, आणि
 सज्ञान प्रस्फुट होऊ; असा एथें 'गळो' आणि पुढील 'मळो'
 या शब्दयोजनेनें ध्वनितार्थ होतो; अथवा, दुरभिमा-
 न

१ या स्वस्वरूपज्ञाना विषयीं देहानिरसनप्रकरणीं मुकुंद राजानें
 विवेकसिंधूंत थोडक्यांत असें ह्मटलें आहे;—

देहादिप्रपंचाचेनीसाक्षित्वे।सांडुनिदेहसंबंधिकसकळतत्त्वे।
 सुखियाहोईस्वप्रकाशत्वे। स्वस्वरूपीं ॥

नृज्ञेस्वरूपनिर्विकार। एथेनाहीदेहाचेषड्विकार।

गणिवर्णाश्रमकुळाचार। तोकेवीकल्पावा ॥

-न- दुरहंकरि- अर्थात् अहंकारजन्य जें अज्ञान तें, गळो-
 नष्ट होऊ- ह्मणजे ज्ञानावाप्ति होऊ; अथवा, एथें 'सारा' हें
 दुरभिमानाचें विशेषण नकरितां गळो याशीं त्याचा सं-
 बंध करून तें क्रियाविशेषण करावें, ह्मणजे दुरभिमान
 'सारा गळो'- ह्मणजे अगदीं नष्ट होऊ, 'देखील
 न राहो असा अर्थ; आणखी- हें मळो, -
 हें मन-कवि ह्मणतात हें माझे- पुनः न मळो- पुनर-
 -पि त्या दुरभिमानानें न मळो- अथवा तज्जनित पापमा-
 लिन्येंकरून पुनरपि मलिन न होऊ; अणखी- दुरित
 आत्मबोधें जळो, - दुरित- दुराचार- पापाचरण- अ-
 अर्थात् तणेंकरून निष्पन्न जें दुःखभोक्तृत्व तें, 'आत्मबोध-
 आत्मज्ञानेंकरून, जळो- जळून जाऊ- अर्थात् दुरिताची
 स्वकार्यजननशक्ति न राहू; या शेवटील प्रार्थनेनें तर क-
 वीनें आपलें पातित्य सुचवून त्यापासून आपली मुक्तता कर
 ह्मणून ईश्वरास सर्व प्रार्थनेचें रहस्य निवेदन केलें असें
 एथें समजलें पाहिजे. या आणि मागल्या केकेत अन्त्या-
 -नुमास शब्दालंकार जाणावा.

१ कलुषंवृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम्. अमर.

२ या प्रमाणें दुरितांचें दहन आचार्यानीहि प्रार्थिलें आहे;-

क्षिप्तोहस्तावलग्नःप्रसभमभिहतोप्याददानोशुक्रांतं ।

गृहहन्केशेष्वपास्तश्रणनिपतितोनेक्षितःसंभ्रमेण

आलिंगन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिःसाश्रुनेत्रोत्पलाभिः ।

कामीवार्द्रापराधःसदहतुदुरितंशांभवोवःशराग्निः ॥ २ ॥

अमरुशतक.

मुर्खाहरिवसोतुझीकुशलधामनामावली ॥

क्षणांतपुरवीलजीसकलकामनामावली ॥

कृपाकरिशितूंजगत्रयनिवासदासांवरी ॥

तशीप्रकटहेनिजाश्रितजनासदासांवरी ॥ १२० ॥

इतको प्रार्थना करून शेवटीं कवि भगवन्नाममाहात्म्य
वर्णितान्त.

पदान्वय— हरि तुझी कुशलधाम नामावली मुर्खा
वसो, जी मावली सकल कामना क्षणांत पुरवील, तूं जग-
त्रयनिवास दासां वरी कृपा करिशि, तशी हे निजाश्रित जना
सदा प्रकट सांवरी.

हरि तुझी कुशलधाम नामावली मुर्खा वसो,—
हरि- हे हरि- हे तापत्रयहारका, तुझी, कुशलधाम,—
कुशल - कल्याण- सर्व ऐहिक आमुष्मिक कैवल्यप्राप्ती
पर्यंत सुख, त्याचें धाम- निवासस्थान-अर्थात् सर्व सुखाचें
आद्यपीठ, अशी जी- नामावली- नामपंक्ति- अर्थात् तुझी
पवित्रनामश्रेणि, मुर्खा वसो- अर्थात् माझ्या मुर्खा राहो;
सारांश तुझ्या पवित्र नामांच्या अर्थाच्या ठायीं माझी
अंतःकरणवृत्ति सप्रेम निमग्न असो; ती नामावली कशी
आहे ह्मणून पुसशील तर- जी मावली सकल कामना
क्षणांत पुरवील,— जी मावली- जी आई - अर्थात्
भक्तांस माते प्रमाणें परम दयालु अशी जी तुझी नामावली
ती, सकल कामना- सर्व मनोरथ, क्षणांत- एका क्षणा-
मध्ये- अर्थात् विलंब नलावितां तन्क्षणीं, पुरवील- पूर्ण क-
रील; सारांश प्राकृत माते पेक्षां ही कारुण्या विषयीं अत्यंत

श्रेष्ठ

श्रेष्ठ होय, कारण सर्व मनोरथ पूर्ण करण्या विषयीं कोणती-
 -हि प्राकृत माता समर्थ नाही, परंतु ही ते सर्व एका क्षणांत
 पूर्ण करण्या विषयीं समर्थ होय; पहा- तूं जगत्रयनिवा-
 -स दासां वरी, कृपा करिशि,— तूं या सर्व त्रिभुवनांचें
 आदिकारण असून आपल्या भक्तां वर जशी कृपा करितोस;
 तशी हे निजाश्रित जना सदा सांवरी,— तशी, हे-
 ही तुझी नामावली, निजाश्रित जना- तिचा आश्रय ज्यांनीं
 केला त्या भक्तांस, सदा- निरंतर, सांवरी- सांवरित्ये- र-
 क्षित्ये- अर्थात् उन्मार्गवर्ती होऊं देत नाही; सन्माताहि
 आपल्या मुलांस तीं इकडे तिकडे आड मार्गांस जाऊं लागलीं
 असतां सांवरून सन्मार्गांस लावित्ये. अर्थात् प्रथम ही
 तुझी पवित्र नामावली मुमुक्षु जनांस भक्तिपंथास लावि-
 -त्ये, मग तूं त्यांज वर कृपा करितोस; असा एथें ध्वन्यर्थ
 दिसतो.

१ देवहूर्ताने भागवतांत शेवटीं नाममाहात्म्य वर्णिले आहे;-
 यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तना-द्यत्प्रवहणाद्यस्मरणादपिक्वचित् ॥
 श्वादोऽपिसद्यःसवनायकल्पते कुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात् ॥६॥
 अहोबर्ताश्वपचोऽतोगरीयान् यज्जिह्वाग्नेवर्ततेनामतुभ्यं ॥
 तेपुस्तपस्तेजुहुवुःसस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नामगृणंतियेते ॥ ७॥

दयामृतघनाअहोहरिवळामयूराकडे ॥

रडेशिशुतयासिधेकळवळोनिमाताकडे ॥

असाअतिथिधार्मिकस्तुतपदाकदासांपडे ॥

तुह्यांजडभवाणवींउतरितांनदासांपडे ॥ १२१ ॥

या भवरुमद्रांतून पार उतरण्या विषयीं कवि स्वनामपूर्वक करुणास्वरानें भगवंता पार्शीं शेवटची याचना करितात.

पदान्वय— अहो दयामृत घना हरि मयूरा कडे वळ्या, शिशु रडे तयासि माता कळवळोनि कडे घे, धार्मिक-स्तुतपदा असा अतिथि कदा सांपडे, दासां भवाणवीं उतरितां तुह्यां जड न पडे.

अहो दयामृतघना हरि मयूरा कडे वळ्या,—अहो दयामृतघना,—दया— अर्थात् तुमची दया, हेंच कोणी-अमृत, तेणेंकरून भरलेला घन- मेघ- ढग, अशा हरि-त्रिविधताप हारका, अथवा, एथें 'दयामृतघना' हें 'हरि' पदाचें विशेषण नकरितां स्वतंत्र संबोधन केलें असतां हि चालेल, मयूरा कडे वळ्या— या मोरा कडे वळ्या; अर्थात् मज मयूरा वर आपल्या दयामृताचें वर्षण करा. यांत कवीनीं स्वाभाविक जें मयूरपक्षास अभीप्सित मेघदर्शन अथवा मेघवर्षण तें वर्णून चातुर्यानें या शेवटील केकेंत कविसां-मदायांनुरूप आपलें नामहि सूचविलें; आपल्या कडेस वळण्या विषयीं दृष्टांतरानें कारण दर्शवित होसाते कवि लक्षणतात शिशु रडे तयासि माता कळवळोनि कडे घे,— जेव्हां शिशु रडे- मूल रडतें, तेव्हां तयासि माता कळवळोनि कडे घे- त्या मुलाला आई कळवळून कडे वर

घेत्ये; अर्थात् मातेला त्याचा कळवळा येऊन त्यास तसे
 रडू नदेतां त्याची समजूत करून आपले कडे वर घेत्ये; तद्वत्
 माझी प्रार्थना ऐकून माझा अंगीकार करा असा एथील
 भावार्थ. पुनः आपलें याचकत्व दर्शवून भगवदादौर्घ्य कथित
 होत्साते कवि ह्मणतात— धार्मिकस्तुतपदा असा अ-
 -तिथि कदा सांपडे,— तुझां सारिख्या-धार्मिकस्तुतप-
 दा,— धार्मिक- दानशील- उदार, अशा सर्वानीं— स्तुत-
 स्तविलें आहे- प्रार्थिलें आहे, पद- चरण, ज्याचे त्या तु-
 ह्माला,— अर्थात् अत्यंत दयालु आणि उदार अशा तुला,
 असा- मज सारिखा- अर्थात् अत्यंत दयापात्र, अतिथि-
 याचक- भिकारी, कदा सांपडे- कधीं मिळेल- अर्थात् कदा-
 -पि मिळणार नाहीं; एथें कवीनीं कृपादानाची आवश्यकता
 दर्शवून आपली कृपापात्रताहि इंगित केली; अथवा, एथें
 ' धार्मिकस्तुतपदा' हें संबोधन करावें, हे धार्मिकस्तुतपदा-
 हे अत्यंत दयालो भगवन्, मज सारिखा दयापात्र याचक
 तुला कदापि मिळायचा नाहीं; त्यांत आणखी— दासां
 भवार्णवीं उतरितां तुझां जड न पडे,—दासां- आह्मां
 सारिख्या सेवकांनां, भवार्णवीं- या भवसागरांतून, उतरितां-
 पार उतरण्याचें असतां, तुझां जड न पडे- तुझां सारिख्या
 समर्थाना अवघड पडणार नाहीं; सारांश तुझाला अवघड
 नसतां माझे महत्कार्य होतें, यास्तव मला या भवसागरांतून
 पार उतरून आपल्या जवळ न्याच असा एथील कवित्त-
 -द्रतार्थ समजला पाहिजे.

कारुण्यांभोदरामप्रियसखगुरुहीजोमयूरानटाचा॥

होतांतापत्रयार्तत्वरितभववनीरक्षितारानटाचा ॥

त्याचेंसाचेंस्वभद्रस्मरणमगनतेंत्याकसेंयेकवीस॥

केकाएकासख्यातेंस्मरुनिकरिअशायेकसेंयेकवीस॥

एथें स्वेष्टदेवतास्मरणपूर्वक कवि उपसंहार करितात.

पदान्वय- प्रियसख मयूरा नटाचा गुरुही जो कारुण्यां-
-भोद राम, भववनीं तापत्रयार्त होतां रानटाचा त्वरित रक्षि-
-ता; मग तें त्याचें साचें स्वभद्रस्मरण त्या कवीस कसें नये,
एका सख्यातें स्मरुनि अशा येकसेंयेकवीस केका करि.

प्रियसख मयूरानटाचा गुरुही जो कारुण्यां-
-भोद राम,— प्रियसख,— प्रिय- आपले भक्त त्यांचा-
सखा अर्थात् भक्तांचा कनवाळू- भक्तवत्सल, आणि मयूरा
मोररूप जो त्या, नटाचा- नाचणाराचा, गुरु-आचार्य- सूत्र-
-धार, हि, जो, कारुण्यांभोद- दयाघन, राम- दाशरथी
रामचंद्र; भववनीं तापत्रयार्त होतां रानटाचा त्वरित
रक्षिता,— भववनीं- या संसाररूप अरण्यांत, तापत्रयार्त-
त्रितापानें पीडित, होतां- होत असतां, रानटाचा- अरण्य-
त्रासी जनांचा- अर्थात् अज्ञ जनांचा, त्वरित रक्षिता- लाग-
लेंच रक्षण करणारा; अर्थात् या संसारारण्यांत त्यांस विश्रां-
-ति देणारा असा होय. मग तें त्याचें साचें स्वभद्रस्मरण
त्या

१ एथे हें पद प्रथम काढून असाच अर्थ करणें अवश्य दिसतें- 'प्रिय सखा' असा अर्थ करण्यास 'राजाहस्तस्त्रिभ्यष्टच्, हें सूत्रबाधक होईल असें मला वाटतें; कारण, या सूत्राचा वार्तिककार असें ह्मणतो की- 'एतदंतात्तत्पुरुषाट्स्व्यात्', या वरून एथें तत्पुरुष समासच करणें प्राप्त दिसतें, कर्मधारय केला असतां 'प्रियसखा' असें पद असलें पाहिजे.

त्यां कवीस कसें नये,— मग- असा राम परम कारुणिक आहे लणून, ते त्याचे साचे स्वभद्रस्मरण-ते त्या रामाचे, साचे वास्तविक, स्वभद्रस्मरण,- आपल्यास, भद्र- कल्याणकारक, असे स्मरण- चिंतन, त्या कवीस- त्या प्रसिद्ध मयूर कवीस, कसें नये- कसें येणार नाही- अर्थात् येईलच येईल; सारांश अशा परम दयालु रामाचे स्मरण मयूर कवीस येईलच येईल; यास्तव एका सख्याते स्मरुनि अशा येकसें येकवीस केका करि,— एका सख्याते- त्या एका सख्याते- अर्थात् त्या एका राम सख्याते स्मरुनि- स्मरण करून, अशा- या प्रकारच्या आतां जश्या रचिल्या तश्या प्रकारच्या, एकशें एकवीस केका करिता झाला.

ग्रंथ अथवा त्यांतील एकादें प्रकरण समाप्त होत असतां शेवटचा भाग छंदांतरानें रचण्याची बहुधा काव्यरूढि आढळत्ये; या वरून एथें आपल्या कवीनें हा शेवटचा श्लोक निराळ्या वृत्तांत लिहिला आहे. या श्लोकाचें वृत्त स्रग्धरा होय. या वरून आपल्या कवीचा ग्रंथ एथेंच संपला असें दिसते.

पांडुरंगात्मज दादूनें रचिलेल्या यशोदापांडुरंगी या नावाच्या विस्तृत टीके सहित श्रीमद्रामनंदनमयूरेश्वरक-विविरचित केकावलिस्तोत्र समाप्त.

परिशिष्ट ग्रंथ.

तनूभववर्नीत्रितापदवपावकेकावली ॥
ह्रणोनिकरुणस्वरेंकरिमयूरकेकावली ॥
दयाघनहरित्वरेंकरुनिभावुंकासारहा ॥
त्रितापहरित्यागमेस्वजनमीनकासारहा ॥

: यांत कोणी इतर कवि या ग्रंथाची फलश्रुति कथित हो-
-साते ह्रणतात.

पदावन्ध — भववर्नी त्रितापदवपावके तनू कावली,
ह्रणोनि मयूर करुणस्वरें केकावली करि, दयाघन हरि त्वरें-
-करुनि भावुका सारहा त्रिताप हरि, त्या हा स्वजनमीनका-
-सार गमे.

भववर्नी त्रितापदवपावके तनू कावली,— भं-
-वर्नी - या भववनाच्या ठायीं - या संसारारण्यांत, त्रिता-
-पदवपावके,- त्रिताप, आध्यात्मिक, आधिदैविक, आणि
आधिभौक्तिक, असा जो त्रिविध ताप, हाच कोणी-दवपाव-
-क- दावाग्नि, तेणेंकरून, तनू- शरीर- अर्थात् या श्लोकाचा
कवि ह्रणतो हें सांसारिक जनाचें शरीर, कावली- अर्थात्
पोळल्यानें तळमळली-कासावीस झाली; सारांश या संसारा-
-रण्यांत फिरतां फिरतां त्रिविध तापरूप दावाग्नीनें हें जनांचें
शरीर पोळल्या सारखें झालें; ह्रणोनि मयूर करुणस्व-
रें

१ मला या श्लोकाच्या व पुढल्या आर्येच्या पदरचने वरून आणि
अर्थस्वारस्या वरून मोठा संशय येतो किं ही शेवटली कविता आपल्या
कवीची नसावी; दुसऱ्या कोणी हा श्लोक आणि पुढली आर्या आपल्या
कवीच्या ग्रंथास जोडली असावी. मग यांत वास्तविक गोष्ट कोणती
असेल ती असो.